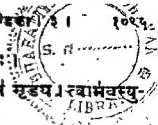

एकविंशोऽध्यायः ।

इमं मे वरुण श्रुधी हवमाह्वानं च मृडय । त्वामवस्यु-

राचके ॥ १ ॥

इयम्मे । इयम्मेनानुवाकमैष्टिकं हौत्रम् । प्रथमे वारुण्यौ गायत्रीत्रिष्टुभौ वारुणस्य हविषो याज्यानुवाक्ये । हे वरुण त्वं मे मम इमं हवमाह्वानं श्रुधि शृणु च अपरम् अद्य मृडय सुखय कालविलम्बनं मा कृथाः यतः अहम् अवस्युः आत्मनोऽवनं पालनमिच्छन् त्वाम् आचके । आचक इति कान्तिकर्मा । कामये ॥ १ ॥

प्रणम्य शिरसा देवं लक्ष्मीकान्तगुमापतिम् ।

एकविंशोऽध्यायः वेददीपो वितन्यते ॥

का० (१९, ७, १३) इमे मे तत्त्वेत्येककपालस्य । अवभृथेष्टौ वारुणस्यैककपालस्य पुरोडाशस्य द्वे पुरोऽनुवाक्यायाज्ये इत्यर्थः ॥ वरुणदेवत्ये गायत्रीत्रिष्टुभौ श्रुतः शेषदृष्टे । हे वरुण ! त्वं मे मम इमं हवमाह्वानं श्रुधि शृणु शृणुष्विति हेर्धिः संहितायां हीर्घः । च पुनः अद्य दिने मृडयास्मान् सुखय यतोऽहं त्वामाचके कामये आचक इति (निय० २, ६) कान्तिकर्मा । कीदृशोऽहम् अवस्युः अघनमवः पालनमवतेरमुन् तदिच्छति अवस्युः सुपः आत्मनः क्यच् (पा० ३, १, ८) क्यच्छन्दसीति उपत्ययः आत्मनो रक्षणमिच्छन् त्वामिच्छामीत्यर्थः ॥ १ ॥

तत् त्वां यामि ब्रह्मणा चन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः । अहेडमानो वरुणेह धोध्युरुशंसमान आयुः प्रमोषीः ॥ २ ॥

तत्त्वा यामि ॥ २ ॥

व्याख्याता (१९, ४९) ॥ २ ॥

त्वं नो अग्ने वरुणस्य विमान् देवस्य हेडो अव-

यासिसीष्ठाः । यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वा
द्वेषांस्त्रि प्रमुमुग्ध्यस्मत् ॥ ३ ॥

त्वन्नः । अग्निवारुण्यौ त्रिष्टुभौ अग्निवरुणयोः स्विष्टकृतो-
र्याज्यानुवाक्ये । हे अग्ने त्वं नोऽस्मान्प्रति वरुणस्य देवस्य
हेडः क्रोधम् अवयासिसीष्ठाः यमु उपक्षये । अस्यावपूर्वस्य
प्यन्तस्य लिङि रूपम् अनगमय । यजिष्ठः यष्टृतमः । वह्नितमः
बोद्धृतमो हविषाम् । शोशुचानः देदीप्यमानः । किञ्च अस्मत्
अस्मत्तः विश्वा विश्वानि सर्वाणि द्वेषांसि दौर्भाग्यानि प्रमुमु-
ग्धि मुञ्च ॥ ३ ॥

का० (१८, ७, १४) अग्नीवरुणयोस्त्वं नः सं त्वं न इति । अव-
भृथेष्टावेवाग्निवरुणयोः पुरोऽनुवाक्यायाज्ये । अग्निवरुणदेवत्ये
त्रिष्टुभौ यामदेवदष्टे । हे अग्ने । त्वं नोऽस्मान् प्रति वरुणस्य देवस्य
हेडः क्रोधमवयासिसीष्ठाः निवर्त्तय यमु उपक्षये अवपूर्वस्य निज-
न्तस्यास्याशीर्लिङि रूपम् । किञ्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि द्वेषांसि
दौर्भाग्यानि अस्मत् अस्मत्तः सकाशात् प्रमुमुग्धि प्रमुञ्च दूरीकुरु
मुचेर्भ्यत्ययेन शपः श्लुः । कीदृशस्त्वम् विद्वान् स्वाधिकारं जानन्
यजिष्ठः सतिज्ञयेन यष्टा यजिष्ठः तुरिष्टेमेयः स्थिति तृचो लोपः ।
वह्नितमः गहतीति वह्निः अत्यन्तं वह्निर्वह्नितमः हविषां बोद्धा । शो-
शुचानः अत्यन्तं शोचते दीप्यते शोशुचानः शोचतेर्यङ्ङन्ता-
कृत्तानच्प्रत्ययः ॥ ३ ॥

स त्वं नो अग्नेऽवुमो भव्योती नेदिष्ठो अस्या उप-
सो व्युष्टौ । अवयक्ष्व नो वरुणं रराणो वीहि मृडी-
कं मुहवे न एधि ॥ ४ ॥

स त्वन्नः । हे अग्ने स त्वम् ऊती ऊत्या अवनेन नः अ-
स्माकम् अवमः अविहृतमः पालपितृतमः भव । अस्या उपसः
व्युष्टौ व्युष्टिकाले अस्मिन्नेवाहनीति भावः । नेदिष्ठः अन्तिक-

तमथ भव । रराणः रपमाणः रा दाने । हविर्ददद्वा । नोः
ऽस्माकं वरुणम् अवयस्व अवगत्य यज । अवपूर्वो यजतिर्ना-
शनार्थः इह तु धात्वन्तरयोगात्स्वार्थमेव वक्ति । ततः सुमृडीकं
सुखकरं हविः वीहि भक्षय । नः अस्माकं सुहवः स्वाह्वानः
एधि ॥ ४ ॥

हे अग्ने ! स त्वमस्या उपसो व्युष्टौ व्युष्टिकालेऽस्मिन्नहनि
ऊती ऊत्या अयनेन नोऽस्माकमवमः रक्षकः नैदिष्टोऽन्तिकतमः स-
मीपतमश्च भव । अवतीत्यवमः अवतेरमप्रत्ययः । यद्वा अवतीत्यवः
पचाद्यच् अत्यन्तमवोऽवतमः तलोपश्छान्दसः । अत्यन्तमन्तिको
नैदिष्टः अन्तिकवाद्योनैदसाधाविति, इष्टे परे नैदादेशः । किञ्च
रराणो हविर्ददत् सन् नोऽस्माकं वरुणमवयस्य अवयज अवपूर्वाद्
यजतेर्लोऽटि शपो लुक् ततो मृडीकं सुखकरं हविः वीहि भक्षय
वी कान्तिव्याप्तिकेषप्रजनयादनेषु । किञ्च नोऽस्माकं सुहवः स्वा-
ह्वान एधि भव चसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेति एकारः ॥ ४ ॥

महीमूपु मातरं सुव्रतानामृतस्य पत्नीमवसे
हुवेम । त्रुविक्षत्रामजरन्तीमुरुचीं सुशर्माणमदितिं
सुप्रणीतिम् ॥ ५ ॥

महीमूपु । आदित्यचरोर्याज्यानुवाक्ये त्रिष्टुभौ महीम्मह-
तीम् । ऊसू निपातोपसर्गो छन्दःपरिपूर्तिफली । मातरं निर्मा-
त्री साधुव्रतानाम् । ऋतस्य यज्ञस्य पत्नी जाया पालयित्री
वा । अवसे अचनाय तर्पणाय वा हुवेम आह्वयाम । त्रुविक्ष-
त्राम् । बहुक्षरणां वा बहुक्षतत्राणां वा । अजरन्तीं जरारहि-
ताम् उरुचीं बहून्यश्चनां सुशर्माणं कल्याणाश्रयां साधुसख्याम्
आदित्यमदीनाम् । सुप्रणीतिं सुप्रणेत्रीम् ॥ ५ ॥

का० (१९, ७, १५) आदित्यस्य सुव्रामाणम् महीमूपु मातर-
मिति । आदित्यं चरं ददयमाणो निर्वपत्यादित्यमीजान् इत्यादावन्तो

आदित्यश्चरुस्तस्य सुश्रामाणमिति (६) पुरोऽनुवाक्या महीम्
 ष्यति याज्या । अदितिदेवत्या त्रिष्टुप् । उ सु निपाती पादपूरणी
 संहितायामाद्यस्य दीर्घोऽन्त्यस्य पत्वम् । वयमवसे अवितुं रक्षितु
 मदिति हुवेम आह्वयामः तुमर्थे असेप्रत्ययः । कीदृशीमदिति महीं
 प्रहृतीम् । सुवतानां शोभनकर्मणां मातरं निर्मात्रीम् वतमिति (निघ०
 २, १) कर्मनाम् । ऋतस्य यज्ञस्य पत्नी पालयित्रीम् । तुविश्वत्रां तु
 वीति (निघ० ३, १) बहुनाम् बहुक्षतात् प्राणशीलाम् । अजरन्ती न
 जीर्यति अजरन्ती तां जरारहिताम् । उरु अञ्चतीति उरुर्ची बहुगमन-
 शीलाम् । सुशर्माणं शोभनं शर्माभयः सुखं वा यस्यास्ताम् । सुप्रणी-
 ति शोभना प्रणीतिः प्रणयनं भजनं यस्यास्ताम् । अदितिरदीना
 देवमाता (निरु० ४, २२) ॥ ५ ॥

सुश्रामाणं पृथिवीं धामनेहसं० सुशर्माणमदिति०
 सुप्रणीतिम् । देवीं नावं० स्वर्गिन्नामनागसुमन्त्रवन्ती-
 मारुहेमा स्वस्तये ॥ ६ ॥

सुश्रामाणम् । साधु पालयित्रीम् पृथिवीम् पृथिवीमिव लु-
 तोपमानमेतत् । धामनेहसम् धामिव वाहयित्रीं जीवनहेतुभूताम्
 सुशर्माणं शोभनाश्रयां वा । अदितिमदीनाम् । सुप्रणीतिं
 सुप्रणेत्रीम् । देवीं यज्ञमयां नावम् । स्वरित्रां साधुकेन्दुवाला-
 म् अरित्रशब्दः केन्दुवालवचनः । अनागसमनपराधाम् अ-
 स्त्रवन्तीम् अपूर्यमाणामुदकेन । अनवच्छिन्नसाधुकर्षदायिनीमि-
 त्यर्थः । आरुहेम । स्वस्तये अविनाशाय ॥ ६ ॥

अदितिदेवत्या त्रिष्टुप् गयप्लातदृष्टा । देवीं देवसम्यन्धिनीं नावं
 यज्ञरूपां स्वस्तये कल्याणायविनाशाय वयमारुहेम यज्ञं कृत्वा स्व-
 र्गं गच्छेमेत्यर्थः । कीदृशीं नावं सुश्रामाणं सुष्ठु प्रायते रक्षति सु-
 श्रामा ताम् । पृथिवीं विशालाम् । धां स्वर्गरूपां स्वर्गसेतुभूतामि-
 त्यर्थः । अनेहसमेह इति (निघ० २, १३) क्रोधनाम् नास्ति एहो
 यत्र क्रोधरहिताम् । यद्वा लुतोपमानम् पृथिवीमिव सुश्रामाणं पा-
 लयित्रीं, धामिवानेहसमक्रोधाम् । सुशर्माणं साधुशरणभूताम् ।

आदितिमखण्डितामदीनां वा । सुप्रणीतिं सुष्टु प्रणयतीति सुप्रणी-
तिः साधुप्रणेत्री । स्वरित्रां साधुकेन्दुवालाम् अरित्रशब्दः केन्दुवा-
लचाचकः अरित्रं केनिपातक इत्यभिधानात् (अमर० १, २, २७)
प्रयाजानुयाजादयोऽरित्रस्थानीयाः । अनागसमनपराधम् । अस्त्र-
वन्तीमच्छिद्रां निर्दोषामित्यर्थः । ईदृशीं नायमारुहेम संहितायां
दीर्घः ॥ ६ ॥

सुनावमारुहेयमस्त्रवन्तीमनागसम् । शतारित्रां
स्वस्तये ॥ ७ ॥

सुनावम् । गायत्री । तद्वै सर्व एव यज्ञो नौः स्वर्ग्येति श्रु-
तेरुपकल्पना । कल्याणीं नावम् आरुहेयम् अस्त्रवन्तीम् अ-
च्छिद्राम् निर्दोषामित्यर्थः अनागसमपापाम् अभीष्टितार्थसाध-
नतत्परामित्यर्थः । शतारित्रां बहुकेन्दुवालाम् ऋग्यजुःसामा-
भिप्रायम् । स्वस्तये अविनाशाय । संसारसागरोत्तरणाय वा ॥ ७ ॥

स्वर्गसम्बन्धिनी देवत्या गायत्री । तद्वै सर्व एव यज्ञो नौः स्व-
र्ग्येति श्रुतेः स्वर्ग्यां नौर्यज्ञ एव । सुनावं शोभनां नावं यज्ञरूपां स्व-
स्तयेऽविनाशाय संसारसागरोत्तरणायारुहेयमारुहेयं यज्ञं कु-
र्व्यामित्यर्थः । कीदृशीमस्त्रवन्तीमच्छिद्राम् । अनागसं निरपराधां
सर्वेष्टदामित्यर्थः । शतारित्रां बहुकेन्दुवालाम् ऋग्यजुःसामभिरित्य-
र्थः । स्मार्त्तं नावारोहणे विनियोगोऽस्या ऋचः ॥ ७ ॥

आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् । मध्वा
रजांसि सुकृत् ॥ ८ ॥

आनः । मित्रावरुणाः पयस्यायाज्यानुवाक्ये गायत्रीत्रि-
ष्टुमौ । आउक्षतम् आसिञ्चतम् नः अस्माकम् हे मित्रावरुणौ ।
घृतैः अक्षरोदकैः गव्यूतिम् गवि पृथिव्यामवनहेतुभूतं क्षेत्रं
गोप्रचारं वा । किञ्च मध्वा रजांसि । मधुस्वादोदकेन रजांसि ।
लोका रजांस्युच्यन्ते । तान् आ उक्षतम् । हे सुकृत् । सु-
कर्माणौ ॥ ८ ॥

का० (१९, ७, १६) आ नः प्र वाहवेति परस्यायाः । अद्यभू-
 थादुदेत्य मित्रावरुण्या पयस्यया यजतीति या पयस्या तस्या आ
 नो मित्रावरुणेति पुरोऽनुवाक्या प्रवाहवेति याज्या । मित्रावरुण-
 देवत्या गङ्गाग्री विश्वामित्रदृष्टा । हे मित्रावरुणा ! मित्रावरुणी दे-
 यो ! नोऽस्माकं गव्यूतिं यज्ञमार्गं घृतैर्युवामा उक्षतम् सर्वतः सि-
 क्षतम् । यद्वा गवि पृथिव्यामूतिमवनहेतुभूतं क्षेत्रं घृतैः शुद्धोदकैः
 सिक्षतम् । किञ्च हे सुकतू ! शोभनः क्रतुः कर्म ययोस्तौ हे सुक-
 माणी ! मध्वा मधुना रजोसि लोकानाम् उक्षतम् अनित्यमागम-
 शासनमिति नुमभावः ॥ ८ ॥

प्र वाहवां मिसृतं जीवसे न आ नो गव्यूतिमुक्षतं
 घृतेन । आ मा जने श्रवयतं युवाना श्रुतं मे मित्राव-
 रुणा हवेमा ॥ ९ ॥

प्रवाहवा । प्रसिद्धतम् अन्तर्भावित्पण्यर्थः । प्रसारयतम् ।
 वाहवा वाह । किमर्थमिति चेत् । जीवसे नः । जीवनायास्माक-
 म् । बाहुप्रसारणं जीवनहेतुप्रतिपक्षनिराकरणायेत्यर्थः । तत
 आ उक्षतम् आभिमुख्येन सिक्षतम् नः अस्माकम् गव्यूतिम् ।
 गवि पृथिव्यामूतिमवनम् जीवनहेतुभूतानि क्षेत्राण्यत्राभिप्रेतानि ।
 तदर्थं हि दृष्टिः प्रार्थ्यमाना दृष्टार्या भवति । गोजातिविषयभू-
 तां वा ऊतिम् अवनमार्गम् भक्षणमार्गाभिप्रायतो गोप्रवाटमिति
 यावत् । घृतेनाक्षरोदकेन । आ मा जने श्रवयतं युवाना । एव
 मक्षारोदकेन सिक्तधान्यनिष्पत्तिहेतुना यज्ञं कुर्वाणम् मा माम्
 जने पदे आश्रवयतं प्रकथयतम् इत्थमदादित्यमयाक्षीदिति । हे
 युवानौ उच्छिन्नजरसौ । श्रुतम् आश्रुतं मम हे मित्रावरुणौ ।
 हवेमा हवान् आहानानि इमानि । श्रुत्वा चातिष्ठतमित्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

मित्रावरुणदेवत्या त्रिष्टुप् वसिष्ठदृष्टा । हे मित्रावरुणी ! हे युवा-
 ना । युवानौ । तंरणी उच्छिन्नजरसौ । नोऽस्माकं जीवसे चिरं जी-
 वनाय वाहवा वाह प्रसिद्धतमन्तर्भूतपण्यर्थः प्रसारयतं जीवनविम-

निवारणाय बाहुप्रसारणं कुरुतमित्यर्थः । किञ्च नोऽस्माकं ग-
व्युतिं क्षत्रं घृतेन जलेन वा उक्षतं सिञ्चतम् । भवत्सिकक्षेत्र-
निष्पन्नधान्यैः यज्वितं मा मां जने जनपदे युवामाश्रययतम् आश्रा-
वयतम् इत्थमदात् इत्थमयाक्षीदिति लोके मां कथयतमित्यर्थः वृ-
द्धभाघ आर्यः किञ्च युवां मे मम इमा इमानि हवा हवानि आ-
ह्वानानि श्रुतं शृणुतम् श्रुत्वा पूर्वोक्तं कुरुतमित्यर्थः शृणोतेः शपो
लुरु ॥ ९ ॥

शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः
स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृक्षं रक्षांसि सनेम्यस्म-
द्युयवन्नमी वाः ॥ १० ॥

वाजे—वाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृ-
ता ऋतज्ञः । अस्य मध्यः पिबत मादयध्वं तृप्ता यान
पृथिभिर्देवयानैः ॥ ११ ॥

शन्नः ॥ वाजे वाजेऽवत वाजिनस्य याज्यानुवाक्ये व्या-
ख्याते ॥ १० ॥ ११ ॥

का१ (१९, ७, १७) वाजिनस्य शं नो वाजे-वाज इति । पय-
स्यायां वाजिनयामोऽस्ति तत्र शं न इति पुरोऽनुवाक्या वाजे वाज
इति याज्या ॥ व्याख्याते (९, १६, १८) ॥ १० ॥ ११ ॥

समिद्धो अग्निः समिधा सुसमिद्धो वरेण्यः । गायत्री
छन्द इन्द्रियं व्याधिर्गौर्वयो दधुः ॥ १२ ॥

समिद्धो अग्निः । एकादशं आग्निः । अनराशंसा ऐन्द्रायाव-
योधसेऽनुष्टुभः समिद्धः सन्दीप्तः । अग्निः समिधा प्रयाजदेव-
तया । सुसमिद्धः प्रयाजघृतेन । वरेण्यः वरणीयः सम्भजनीयः ।
गायत्रीछन्दः त्र्ययिश्च गौः वयः अवयः अनुचरत्वेन यस्य स
तथोक्तः । इन्द्रियं वीर्यं च । वयः सत्त्वमन्नं वा आयुर्वा इन्द्रे
दधुः निदध्युः ॥ १२ ॥

का० (१९, ७, १९) धायोधस आग्निः समिद्धो अग्निः समि-
धेति । धायोधसे पशौ समिद्धो अग्निरित्याद्या एकादश क्रच आ-
ग्निः प्रयाजानो याज्या इति सूत्रार्थः ॥ एकादश आग्निदेवत्या अ-
नुष्टुभः स्वस्त्यात्रेयदृष्टाः । अग्निः गायत्री छन्दो गौध एते त्रय इन्द्रे
इन्द्रियः घोर्य वयः सत्त्वमग्नमायुर्वा दधुः दधतु प्रयच्छन्तु । कीदृ-
शोऽग्निः समिधा प्रयाजदेवतया समिद्धः दीप्तः सुसमिद्धश्च अति-
दीप्तः प्रयाजघृतेनेति शेषः घरेण्यः घरणीयः सम्भजनीयः । कीदृशो
गौः ज्यविः त्रयोऽवयोऽनुचरत्वेन यस्य स ज्यविः यद्वा पण्मासावधिः
कालोऽधिः त्रयोऽवयो यस्य सार्धवत्सरो गौरित्यर्थः ॥ १२ ॥

तनूनपाच्छुचिर्व्रतस्तनूपाश्च सरस्वती । उष्णिहा
छन्द इन्द्रियं दित्यवाद् गौर्वयो दधुः ॥ १३ ॥

तनूनपात् । तनूनामपात्रपात्रता अग्निः । गौर्वा तनूः तस्य
नप्ता घृतम् । शुचिर्व्रतः उज्ज्वलकर्मा । तनूपाः सरस्वती च
उष्णिहा त्रिभक्तिव्यत्ययः उष्णिक् छन्दः दित्यवाद् गौः एते
चत्वारः इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः ॥ १३ ॥

तनूनामपां नपात् पौत्रोऽग्निः तनूनां गयां नपात् घृतं वा प्रया-
जदेवता सरस्वती उष्णिहा छन्दः हलन्तत्वादाप् उष्णिक् छन्दः
गौश्च एते चत्वार इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः दधतु । कीदृशस्तनू-
नपात् शुचिर्व्रतः शुचि शुद्धं व्रतं कर्म यस्य सः । कीदृशी सरस्वती
तनूपाः तनूं शरीरं पाति रक्षतीति । कीदृशो गौः दित्यवाद् दित्यं
हविर्वहतीति ॥ १३ ॥

इडाभिरग्निरीड्यः सोमो देवो अमर्त्यः । अनुष्टु-
प्छन्द इन्द्रियं पञ्चाविर्गौर्वयोः दधुः ॥ १४ ॥

इडाभिरग्निः । इडाभिः प्रयाजदेवतया सह अग्निः ईड्यः
स्तोतव्यः । सोमश्च देवः अमर्त्यः अमरणधर्मा अनुष्टुप्छन्दः
पञ्चाविश्च गौः इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः ॥ १४ ॥

इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सह अग्निः सोमो देवः अनुष्टुप्छन्दः

गौः एते पञ्च इन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधुः । कीदृशोऽग्निः ईक्ष्यः स्तुत्यः की-
दृशः सोमः अमर्त्यः अमरणधर्मा कीदृशो गौः पञ्चायिः पञ्चावयोऽ-
नुचराः काढायशेषा वा यस्य सार्धद्विवर्णः ॥ १४ ॥

सुवर्हिर्गग्निः पूषण्वान् स्तीर्णवर्हिरमर्त्यः । बृह-
तीछन्द इन्द्रियं त्रिवत्सं गौर्वयो दधुः ॥ १५ ॥

सुवर्हिर्गग्निः । शोभनवर्हिः प्रयाजदेवताग्निः । पूषण्वान्
पूष्णा संयुक्तः । स्तीर्णवर्हिस्तीर्णं वर्हिर्यस्य स तथोक्तः ।
अमर्त्यः अमरणधर्मा । बृहतीछन्दः त्रिवत्सश्च गौः एते
इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः ॥ १५ ॥

शोभनं वर्हिः प्रयाजदेवता अग्निः बृहती छन्दः गौः एते चत्वार-
श्च इन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधुः । कीदृशोऽग्निः पूषण्वान् पूषास्यास्ती-
ति पूष्णा युक्तः स्तीर्णवर्हिः स्तीर्णं वर्हिर्यस्य सः अमर्त्यः अनमृ-
रः कीदृशो गौः त्रिवत्सः त्रयो वत्सा अनुचरा वत्सरा वा यस्य स-
त्रिवत्सः ॥ १५ ॥

दुरो देवीर्दिशो महीर्दिशा देवो बृहस्पतिः । पङ्क्ति-
छन्द इहेन्द्रियं तुर्यवाद् गौर्वयो दधुः ॥ १६ ॥

दुरो देवीः । दुरः द्वारः प्रयाजदेवताः छान्दसं सम्प्रसा-
णम् । देवीः देव्यः दिशश्च महीः महत्यः । ब्रह्मा च देवः बृह-
स्पतिश्च । पङ्क्तिश्च छन्दः । इहेत्यभिनयनिर्देशः । इह यज्ञावयवे
इह इन्द्रशरीरावयवे । तुर्यवाद् गौश्च इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १६ ॥

दुरो द्वारो देव्यः प्रयाजदेवताः छान्दसं सम्प्रसारणम् महोम-
हृत्यो दिशः ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः पङ्क्तिश्छन्दः तुर्यं चतुर्थं वर्णं बृह-
तीति तुर्यवाद् गौः एते पदं देवा इह इन्द्रं इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १६ ॥

उपे गृही सुपेशमा विचवे देवा अमर्त्याः । त्रिष्टु-
प्छन्द इहेन्द्रियं पण्डवाद् गौर्वयो दधुः ॥ १७ ॥

उपे पण्डी । उपे इति द्विवचनसामर्थ्यात्सदचरितत्वाच्च द्वि-

तीया रात्रिर्गृह्यते । उपाश्व रात्रिश्च । किदृश्यौ यद्ही महत्यौ ।
मुपेशसा साधुरूपे । विश्वे च देवाः अमर्त्याः अमरणधर्माणः ।
त्रिष्टुप्छन्दः । इह इन्द्रपशयोः । पष्ठवाद् च गौः पष्ठं भारं
बहतीति पष्ठवाद् । इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १७ ॥

उपे. द्विचक्षनादिनं रात्रिश्च अमर्त्याः विश्वे देवाः त्रिष्टुप्छन्दः
पष्ठं भारं बहतीति पष्ठवाद् गौः एते पञ्चेहेन्द्रियं वयश्च दधुः की-
दृश्यौ उपे यद्ही यद्ग्यौ महत्यौ । यद्ग इति (निघ० ३, ३) महधामा
मुपेशसा शोभनं पेशो रूपं ययोस्ते मुपेशसौ सुरुपे विभक्ते-
राकारः ॥ १७ ॥

दैव्या होतारा भिषजेन्द्रेण सयुजा युजा । जग-
ती छन्द इन्द्रियमनङ्गान् गौर्वयो दधुः ॥ १८ ॥

दैव्या होतारा अयं चाग्निः असौ च मध्यमः । भिषजौ
इन्द्रेण संयुजौ संयुक्तौ समानकार्यौ । युजा परस्परेण युक्तौ ।
जगतीछन्दः अनङ्गाश्च गौः एते इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १८ ॥

दैव्यौ होतारौ प्रयाजदेवौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमो वायुः ।
जगती छन्दः अनः शकटं बहतीत्यनङ्गान् गौः एते चत्वार इन्द्रे इन्द्रि-
यं वयश्च दधुः । कीदृशी होतारौ भिषजा भिषजौ वैद्यौ इन्द्रेण सह
युज्येते संयुजौ संयुक्तौ युजा परस्परं संयुक्तौ ॥ १८ ॥

तिस्र इडा सरस्वती भारती मरुतो विशः । विरा-
द् छन्द इहेन्द्रियं धेनुर्गौर्न वयो दधुः ॥ १९ ॥

तिस्र इडा । तिस्रो देव्यः इडा सरस्वती । भारती । मरुत-
श्च विशः इन्द्रस्य प्रजाः । विराद्छन्दः धेनुर्दोग्ध्री गौश्च । नका-
रश्चार्थः । एते इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः ॥ १९ ॥

इडा सरस्वती भारतीति तिस्रः प्रयाजदेव्यः मरुतो विशः इन्द्र-
प्रजाः विराद् छन्दः धेनुः दोग्ध्री गौश्च नकारश्चार्थः एते पद् इहेन्द्र
इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १९ ॥

त्वष्टा तुरीषो अद्भुत इन्द्राग्नी पुष्टिवर्धना । द्वि-
पदा छन्द इन्द्रियमुक्षा गीर्न वयो दधुः ॥ २० ॥

त्वष्टा तुरीषः तूर्णमापन्नः अद्भुतः अद्भुत इव महानि-
त्यर्थः । इन्द्राग्नी च पुष्टिवर्धनौ । द्विपदा च छन्दः । उक्षा गौ-
र्न । नकारार्थार्थे । उक्षा सेक्ता च गौः । एते इन्द्रे इन्द्रियं व-
यश्च दधुः ॥ २० ॥

त्वष्टा प्रयाजदेवः इन्द्राग्नी द्विपदा छन्दः उक्षा सेक्ता गौश्च पञ्चे-
न्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः । कीदृशः त्वष्टा तुरीषः तूर्णमाप्नोति व्या-
प्नोति तुरीषः अद्भुतो महान् कीदृशाविन्द्राग्नी पुष्टिवर्धना पुष्टि-
धनाविपोषं वर्धयतस्ती पुष्टिवर्धनौ । नञ्कार्थः ॥ २० ॥

शमिता नो वनस्पतिः सविता प्रसुवन् भगम् । क-
कुप्छन्द इहेन्द्रियं वशा वेहदयो दधुः ॥ २१ ॥

शमिता नः शमयिता इति प्राप्ते शमिता मन्त्र इति छा-
न्दसः प्रयोगः शमिता नः अस्माकं वनस्पतिः सविता च प्र-
सुवन् भगं धनम् । ककुप् च छन्दः इहेत्यभिनयः इह इन्द्रे वशा
वन्ध्या गौः वेहव विहन्ति त्यजति गर्भं या गौः सा तथोक्ता ।
इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ २१ ॥

वनस्पतिः प्रयाजदेवः सविता सूर्यः ककुप्छन्दः वशा वन्ध्या
गौः वेहव गर्भगौ गौः एते पञ्च इहेन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः । कीदृशो
वनस्पतिः नोऽस्माकं शमिता शमयति सुस्रयति शमिता शमिता
मन्त्र इति छान्दसो णिचो लोपः । कीदृशः सविता भगं प्रसुवन्
धनं प्रेरयन् ददत् ॥ २१ ॥

स्वाहा यज्ञं वरुणः सुक्षत्रो भेषजं करत् । अति-
च्छन्दा इन्द्रियं बृहदप्रभो गौर्वयो दधुः ॥ २२ ॥

स्वाहा यज्ञम् । स्वाहाकृतिभिः यज्ञं भेषजं करत् करोतु ।

कः करोतु । वरुणः सुसत्रः । अतिच्छन्दाश्च छन्दः बृहदृष-
भश्च गौः इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ २२ ॥

शोभनं क्षत्रं क्षतत्राणं यस्य स सुसत्रः शोभनक्षतत्राता वरुणः
स्याद्वा नामैकदेशे नामग्रहणं स्वाहाकृतिभिः प्रयाजदेवैः सह यत्नं
भेषजं यत्नलक्षणमौषधमिन्द्राय कर्तुं करोतु । किञ्च अतिच्छन्दाः
छन्दः बृहत् महान् आरभः समर्थो गौः वरुणश्च स्वाहाकृतयोऽपि
पते चत्वार इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः दधतु ददतु ॥ २२ ॥

वसन्तेन ऋतुना देवा वसवस्त्रिष्टुता स्तुताः । र-
थन्तरेण तेजसा हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २३ ॥

वसन्तेन ऋतुना । वपापुरोडाशपशूनां याज्यानुवाक्या
अनुष्टुभः । वयोधसस्य पशोः । इन्द्रश्च वयोधा देवता । वस-
न्तेन ऋतुना सहायेन देवाः वसवः त्रिष्टुतास्तोमेन स्तुताः सन्तः
रथन्तरेण च पृष्ठेन च सहायेन इन्द्रे तेजसा सह हविर्वपाख्यं
वयश्च दधुः । यद्वा वसन्तेन ऋतुना स्तुताः त्रिष्टुतास्तोमेन च
स्तुताः रथन्तरेण च पृष्ठेन स्तुताः सन्तो वसवो देवाः स्वकी-
येन तेजसा इन्द्रे हविर्वयश्च दधुः । एवमुत्तरेष्वपि योज्यम् ॥ २३ ॥

का० (१९, ७, २०) याज्यापुरोऽनुवाक्याश्च वपापुरोडाशप-
शूनां वसन्तेन ऋतुनेति । चकाराद्वायोधसे पशाधेव पशूचो यथाक्रमं
वपादीनां याज्यानुवाक्याः वपायागे वसन्तेनेति (२३) पुरोऽनु-
वाक्या ग्रीष्मेणेति (२४) याज्या पशुपुरोडाशयागे वपाभिरेति
(२५) पुरोऽनुवाक्या शारदेनेति (२६) याज्या हृदयाद्रियागे हेम-
न्तेनेति (२७) पुरोऽनुवाक्या शैशिरेणेति (२८) याज्येति सूत्रा-
र्थः । अनुष्टुभः पट् लिङ्गोक्तदेवता वयोधा इन्द्रो देवतेत्यर्थः । वसवो
देवा इन्द्रे तेजसा सह हविर्वपाख्यं वयः शक्तिं च दधुः दधतु स्था-
पयन्तु कीदृशा वसवः वसन्तेन ऋतुना त्रिष्टुता स्तोमेन रथन्तरेण
पृष्ठेन च स्तुताः ॥ २३ ॥

ग्रीष्मेण ऋतुना देवा रुद्राः पञ्चदशे स्तुता । बृहता

यशसा बलं हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २४ ॥

ग्रीष्मेण ऋतुना । सहदेवाः रुद्राः पञ्चदशे पञ्चदशेनेति विभक्तिव्यत्ययः पञ्चदशेन स्तोमेन स्तुताः सन्तः बृहता पृष्ठेन च सह । यशसा सह बलं हविः इन्द्रे वयश्च दधुः ॥ २४ ॥

रुद्रा देवा इन्द्रे यशसा सह बलं हविर्वयश्च दधुः । कीदृशा रुद्राः ग्रीष्मेण ऋतुना पञ्चदशः पञ्चदशेन स्तोमेन विभक्तिव्यत्ययः बृहता पृष्ठेन च स्तुताः ॥ २४ ॥

वर्षाभिर्ऋतुनादित्या स्तोमे सप्तदशे स्तुताः वैरूपेण विशाजसा हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २५ ॥

वर्षाभिर्ऋतुना । सह आदित्याः । स्तोमे सप्तदशे स्तोमेन सप्तदशेनेति विभक्तिव्यत्ययः । स्तुताः सन्तः वैरूपेण पृष्ठेन सह विशा च । ओजसा च हविरिन्द्रे वयश्च दधुः ॥ २५ ॥

आदित्या देवाः इन्द्रे विशा भजया ओजसा च सह हविर्वयश्च दधुः । कीदृशाः वर्षाभिर्ऋतुना सप्तदशेन स्तोमेन तृतीयार्थे सप्तम्यौ वैरूपेण पृष्ठेन च स्तुताः ॥ २५ ॥

शारदेन ऋतुना देवा एकविंशे ऋभव स्तुताः । वैराजेन श्रिया श्रियं हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २६ ॥

शारदेन ऋतुना सह ऋभवो देवाः एकविंशे । एकविंशेनेति विभक्तिव्यत्ययः । एकविंशेन स्तोमेन स्तुताः सन्तः विराजेन च पृष्ठेन सह श्रिया च श्रियं च हविरिन्द्रे वयश्च दधुः ॥ २६ ॥

ऋभवः ऋतुसंज्ञा देवाः इन्द्रे श्रियं हविर्वयश्च दधुः । कीदृशाः शारदेन ऋतुना एकविंशेन स्तोमेन विराजेन पृष्ठेन श्रिया लक्ष्म्या च स्तुताः । सप्तमी तृतीयार्थे ॥ २६ ॥

हेमन्तेन ऋतुना देवास्त्रिणवे मरुत स्तुताः । धर्लेन शकरीः सहो हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २७ ॥

हेमन्तेन ऋतुना सह देवाः मरुतः त्रिणवे । त्रिणवेनेति विभक्तिव्यत्ययः । त्रिणवेन स्तोमेन स्तुताः सन्तः । वलेन शकरीः सह । शकरीरिति योनिनिर्देशः शाकरस्य । शाकरेणेति विभक्तिव्यत्ययः । शाकरेण च पृष्ठेन सह । वलेन च सह । सहः हविः इन्द्रे वयश्च दधुः ॥ २७ ॥

मरुतो देवाः इन्द्रे वलेन सह सहः इन्द्रियसामर्थ्यं हविर्ययश्च दधुः । कीदृशा मरुतः हेमन्तेन ऋतुना त्रिणवेन स्तोमेन स्तुताः शकरीरिति शाकरस्य योनिनिर्देशः शाकरेण पृष्ठेन स्तुता इत्यर्थः ॥ २७ ॥

शैशिरेण ऋतुना देवास्त्रयस्त्रिंशोऽमृताः स्तुताः । सत्येन रेवतीः क्षत्रं हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २८ ॥

शैशिरेण ऋतुना सह देवाः अमृताः त्रयस्त्रिंशे । त्रयस्त्रिंशेनेति विभक्तिव्यत्ययः । त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन स्तुताः सन्तः । सत्येन रेवतीः रेवतीरिति रैवतस्य योनिनिर्देशः । रैवतेन च पृष्ठेन सह सत्येन च क्षत्रं हविश्च इन्द्रे वयश्च दधुः ॥ २८ ॥

अमृता देवाः सत्येन सह क्षत्रं क्षतत्राणं हविर्ययः शक्तिं च इन्द्रे दधुः दधतु । कीदृशा अमृताः शारदेन ऋतुना त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन स्तुताः रेवतीरिति रैवतस्य योनिः रैवतेन पृष्ठेन स्तुता इत्यर्थः ॥ २८ ॥

होता यज्ञत् समिधासिमिडस्पदेऽश्विनेन्द्रं सरस्वतीमिजो धूम्रो न गोधूमैः कुर्वन्नेभ्यजं मधु शप्तेर्न तेजं इन्द्रिपं पयः सोमं परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वा ज्यस्य होतृर्पजं ॥ २९ ॥

होता यज्ञत् । द्वादशामियस्तनूनपात्रराशंसयुक्ताः । प्रैपिकमश्विनंरस्वतीन्द्रदेवच्यम् । दैव्यो होता यज्ञत् यजतु । समिधा । तामदे । इन्द्रिपं । इडस्पदे । इडा गौरुच्यते तस्याः

पद आहवनीये स्थाप्यते तदभिप्रायमेतत् । गौः पदे । अवस्थि-
तमाहवनीयमग्निम् । एताश्च । देवताविशेषाः यजतु । अश्विनौ
इन्द्रं सरस्वतीम् । अजो धूम्रो न नकारः सनुचयार्थः प्रायः ।
अजो धूम्रो मेपथ । गोधूमः कुवलैश्च सहितः भेषजमत्र संपद्यते ।
मधुशर्प्यः न मधु च संपद्यते शर्पैरद्भुरित्प्रीतिभिः सहितः ।
तेजः इन्द्रियश्च इन्द्रस्य यजमानस्य वा संपद्यते । अश्विसरस्य-
तीन्द्राश्च दैव्येन होत्रा इज्यमानाः सन्तः पयः सोमश्च सोममिति
विभक्तिव्यत्ययः परिश्रुता सह घृतं मधु च व्यन्तु पिबन्तु ।
त्यमपि हेमनुष्यहोतः आज्यस्य यज आज्यं देहि ॥ २९ ॥

फा० (१२, ६, १४) होता यक्षत् समिधाग्निमिति प्रयाजप्रेषा-
स्त्रिपशोः । होता यक्षत्समिधाग्निमिडस्पद् इत्यादयो द्वादश कण्डि-
कास्त्रिपशोः प्रयाजप्रेषाः स्तुः ॥ द्वादशाग्नीणां प्रयाजयाज्यानां प्रेषा
अश्विसरस्यतीन्द्रदेवत्याः आघा अष्टिः । दैव्यो होता समिधा-
प्रयाजदेवतया सह अग्निमश्विना अश्विनौ इन्द्रं सरस्वतीं च इड
स्पदे गोपदे आहवनीये यक्षत् यजतु गोपदे स्थाप्यत इत्यभिप्रायेणैवं
यचनम् । तत्र यागे अजो धूम्रो मेपथ गोधूमः कुवलैः बदरैः शर्पैः
अद्भुरित्प्रीतिभिश्च सहितो भेषजमपथं भवति नकारो चार्थो इन्द्रा-
येति होत्रः । फाटशं भेषजम् मधु मधुरं तेजः तेजःप्रदमिन्द्रियमि-
न्द्रियसामर्थ्यप्रदम् । किञ्च ते अश्विसरस्वतीन्द्रा दैव्येन होत्रेज्य-
मानाः सन्तः पयः परिश्रुता मदिरया सह सोमः सोमं घृतं मधु
च व्यन्तु पिबन्तु सोम इति विभक्तिव्यत्ययः सर्वत्र हे होतमनुष्य-
होतः । त्यमपि आज्यस्य यज कर्माणि पशू यजतिर्दानार्थः अद्या-
दिभ्यः आज्यं देहीत्यर्थः ॥ २९ ॥

होता यक्षत्तनूनपात् सरस्वतीमिर्विर्मेपो न भेषजं
पथा मधुमत्रा भरन्नुश्विनेन्द्राय वीर्यं बदरैरुपवाका-
भिर्मेपजं तोक्ममिः पयः सोमः परिश्रुता घृतं मधु
व्यन्तवाज्यस्य होतर्यज ॥ ३० ॥

होता यक्षत्तनूनपात्सरस्वतीम् । तनूनपातमिति विभक्तिव्य-
त्ययः । सरस्वतीं च । अश्विनेन्द्रायेत्युपरिष्ठाद्यवहितं यत्पश्यते
तदिह कृतविभक्तिव्यत्ययं योज्यतेऽर्थसंवन्धात् । अश्विनौ इ-
न्द्रश्च अविर्मेपो न भेषजम् । नकारः समुच्चयार्थापो भिन्नक्रमः
अविश्च मेपश्च भेषजम् इन्द्राय यजमानाय वा करोति । पथा म-
धुमता भरन् । पथा यज्ञमार्गेण मधुमता रसवता आत्मानम्भरन्
हरन् हवींषि च देवान्प्रति ह्यग्रहोर्भश्छन्दसि हस्येति हकारस्य
भकारः । वीर्यं बदरैरुपवाकाभिर्भेषजं तोक्मभिः । उपवाकाभिः
इन्द्रयवैः तोक्मभिरङ्कुरितयवैः । वीर्यम्भेषजं करोति मेप एव ।
इन्द्राय यजमानाय वा अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रा इज्य-
मानाः पयःप्रभृतीनि पिबन्तु त्वमपि हे मनुष्यहोतः आज्यस्य
यज ॥ ३० ॥

एकाधिका अतएहिः । तनूनपादिति प्रथमा द्वितीयार्थे इन्द्रा-
येति चतुर्थी द्वितीयार्थे नकारध्वार्थः । दैव्यो होता तनूनपातं प्रया-
जदेवं सरस्वतीमदिवनौ इन्द्रश्च यजतु ! तत्र यागे अधिः भजः मे-
पश्च मध्वार्थे मधुमता रसवता पथा यज्ञमार्गेण भरन् आत्मानं हरन्
सन् बदरैर्यदरीकलैः उपवाकाभिस्त्रिन्द्रयवैः तोक्मभिरङ्कुरितवीहि-
भिर्यवैर्वा सहितो वीर्यं मीर्यंकरं भेषजं भवति । अश्विसरस्वती-
न्द्रा दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयआदीनि व्यन्तु हे होतः ! त्वमपि आ-
ज्यस्य यज आज्यं देहि ॥ ३० ॥

होता यक्षत्तनूनपात्सरस्वतीम् न नृग्रहं पतिं सुरं या भेष-
जं मेपः सरस्वती भिषग्रथो न चन्द्रश्चाश्विनेर्धिपा इ-
न्द्रस्य वीर्यं बदरैरुपवाकाभिर्भेषजं तोक्मभिः पयः
सोमः परिसृता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतुर्यज ॥ ३१ ॥

होता यक्षत्तनूनपात्सरस्वतीम् । दैव्यो होता यजतु । नराशंसं न
नृग्रहं पतिम् । व्यवहितपदकल्पना । नराशंसश्च । पतिमधिप-

होता यक्षद्विडेदित आजुहानः सरस्वतीमिन्द्रं ब-
लेन वर्धयन्नुपभेण गवेन्द्रियमश्विनेन्द्राय भेषजं यवैः
कर्कन्धुभिर्मधुं लाजैर्न मासरं पयः सोमः परिमुता
घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतुर्यजं ॥ ३२ ॥

होता यक्षदिदेदितः । होता यजतु । इडा प्रयाजदेवतया
ईदितः स्तुतः सन् । किं कुर्वन् । आजुहानः सरस्वतीम् ।
सरस्वतीमाह्वयन् । अश्विनेन्द्रायेत्युपरिष्ठात्पैपस्य पठ्यते तदेत-
त्पदद्वयमिह कृतविभक्तिव्यत्ययं संबध्यते । उक्तञ्च ।

यस्य येनार्थसंबन्धो दूरस्यस्यापि तस्य तत् ।

अर्थतो ह्यसमानानामानन्तर्यस्य कारणमिति ॥

अश्विनौ इन्द्रश्च । किञ्च । इन्द्रं बलेन वर्द्धयन् । ऋपभेण
गवा च इन्द्रियमिन्द्रस्य वर्द्धयन् । मधु मासरं च उपादायेति
शेषः । यवैः कर्कन्धुभिर्लाजैश्च भेषजमिन्द्रस्य वर्द्धयन् । अ-
श्विसरस्वतीन्द्राश्च दन्वेन होत्रेज्यमानाः पयःपभृतीनि व्यन्तु
त्वमपि हे मनुष्यहोतराज्य यज ॥ ३२ ॥

देव्यो होता इडा इडां प्रयाजदेवतां सरस्वतीमिन्द्रमाश्विना अ-
श्विनौ च यक्षत् यजतु किं कुर्वन् ऋपभेण गवा च धेन्वा च बलेन
वर्धयन् इडादीन् संबर्धयन् यजतु । कीदृशो होता ईदितः श्रुतिवाग्भिः
स्तुतः आजुहानः इडादीनाह्वयन् । तत्र यवैः लाजैश्च साहेतं मधु
मासरमोदनं निधाय च इन्द्राय इन्द्रियं पीर्य्यकरं भेषजं भयति ।
अश्विसरस्वतीन्द्रा होत्रेज्यमानाः पयआदीनि पिबन्तु हे होतः ।
त्यञ्च यज ॥ ३२ ॥

होता यक्षद्वयहिरूणैर्भदाभिपहनासंत्या भिपजा-
श्विनाश्वा शिशुमती भिपग्धेनुः सरस्वती भिपग्
दुह इन्द्राय भेषजं पयः सोमः परिमुता घृतं मधु व्य-
न्त्वाज्यस्य होतुर्यजं ॥ ३३ ॥

होता यक्षद् बर्हिर्ऋणम्रदाः होता यजतु प्रकृता देवताः ।
 बर्हिश्च प्रयाजदेवता ऊर्णम्रदाः ऊर्णम्रद् इति प्राप्त ऊर्णं म्रदा इति
 छान्दसो लिङ्गविपर्ययः । ऊर्णेव मृदुर्भिषग्भवतु इन्द्राय । भिष-
 ग्वेव उक्तः । नासत्या भिषजाश्विना । नासत्या नाशिकाप्रभ-
 वाश्विनो भिषजो भवतामिन्द्रस्य । अश्वा बडवा शिशुमती धे-
 नुश्च भिषगिन्द्रस्य भवतु । इत्थम्भूता हि सा दक्षिणापद्यते ।
 कस्मात्पुनरेवमाशास्यत इत्यत आह । यतः सरस्वती भिषक्
 स्वयमेव दुहे दोग्धि इन्द्राय भेषजम् । अतो यूयमपि भिषजो
 भवथेति । अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयःप्रभृ-
 तीनि व्यन्तु त्वमपि हे मनुष्यदोतराज्यस्य यज ॥ ३३ ॥

दैव्यो होता ऊर्णम्रदाः ऊर्णमिव म्रदीपः बर्हिः प्रयाजदेवं भिष-
 जा भिषजो धैर्यो नासत्या न असत्या सत्यरूपी आश्विना आश्विनो
 सरस्वती सरस्वतीश्च यक्षत् यक्षतु । तत्र शिशुमती बालकोपेता
 अद्या बडवा भिषक् धेनुः भिषक् च इन्द्राय भेषजमीषधं दुहे दु-
 ग्धे पूरयति । अद्यादयो दक्षिणा दीयन्ते । लोपस्त आत्मनेपदैव्य-
 ति तलोपः । ते पयःप्रादीनि व्यन्तु होतर्यज ॥ ३३ ॥

होता यक्षद्दुरो दिशः कवप्सो न व्यचस्वती-
 श्विभ्यां न दुरो दिश इन्द्रो न रोदसीदुग्धे दुहे धेनुः ।
 सरस्वत्याश्विनेन्द्राय भेषजधंशुक्रं न ज्योतिरिन्द्रियं
 पयः सोमः परिस्सुता घृतं मधु व्यन्तवाज्यस्य होत-
 र्यज ॥ ३४ ॥

होताय यक्षद्दुरोदिशः । होता यजतु । दुरः द्वार इति प्राप्ते
 छान्दसं संप्रसारणम् । द्वाराणीति लिङ्गव्यत्ययेन पर्यायः ।
 कथंभूता यक्षद्द्वारः । दिशः कवप्सो न व्यचस्वतीः । लुप्तो-
 पमानमेतत् । दिश इव याः कवप्सः ससुपिराः । व्यचस्वतीः

व्यञ्जनवत्यः गमनवत्यश्च याः । अश्विभ्यां न दुरो दिशः । अ-
श्विभ्याश्च वा अधिष्ठिताः यज्ञगृहद्वारो दिश इव बभूवुः । इन्द्रो
न रोदसी दुधे । इन्द्रश्च या अधिष्ठाय रोदसी द्यावापृथिव्यौ
दुहे । हकारस्य पकारः । दुग्धवान् । याश्चाधिष्ठाय दुहे धेनुर्भू-
त्वा सरस्वती अश्विनौ च । कस्मै दुहे किञ्च दुह इत्यत आह ।
इन्द्राय भेषजं शुक्रं ज्योतिश्च इन्द्रियञ्च दुहे । अश्विसरस्व-
तीन्द्राश्च पयःप्रभृतीनि व्यन्तु त्वमपि हे मनुष्य होतराज्यस्य
यज ॥ ३४ ॥

दैव्यो होता दुरो द्वारः प्रयाजदेवीः इन्द्रः इन्द्रं सरस्वतीं सरस्व-
तीमाश्रित्वा अश्विनौ च यक्षत् यजतु नकाराध्वार्याः द्वारशब्दस्य
सम्प्रसारणम् । कीदृशीः द्वारः दिशः दिश इव सायकाशः कवस्यः
ससुपिराः अत एव व्यचस्वतीः व्यचो व्यचनं गमनं विद्यते प्राप्नु-
ताः गमनवत्यः । दिशो दिप्तुल्या दुरो द्वार अश्विभ्यां सहिताः
सत्यो रोदसी द्यावापृथिव्या इन्द्राय भेषजमौषधं दुहे दुग्धे । की-
दृशी रोदसी दुधे दुहः कय्यश्चेति हकारस्य पकारः । दुहे इत्यत्र
सलोपश्च वचनव्यत्ययः दुहते रोदसीभ्यां सकाशादिन्द्रायौषधं दु-
हते इत्यर्थः । अकथितं चेति द्विकर्मकत्वम् । सरस्वती च धेनु-
र्भूत्वा इन्द्राय शुक्रं शुक्रं शुद्धं ज्योतिरिन्द्रियं धीर्म्यञ्च दुहे दुग्धे ।
अन्यद् व्याख्यातम् ॥ ३४ ॥

होता यक्षत् सुपेशसोपे नक्तं दिवाश्विना समं-
जाते सरस्वत्या त्विषिमिन्द्रे न भेषजं श्येनो न रजं
सा हृदा श्रिया न मासंरं पयः सोमः परिस्नुता धृतं
मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३५ ॥

होता यक्षत्सुपेशसोपे । होता यजतु सुपेशसामुरूपे । उपे
इति द्विवचनोपदेशाद्राश्विश्च उपाश्च गृह्येते । नक्तन्दिवा रात्रौ च
अहनि च । यौ चाश्विनौ समजातः संश्लेषयतः सरस्वत्या
सहिता । त्विषिन्दीप्तिम् इन्द्रे । इन्द्रभेषजञ्च संश्लेषयतः तौ च

होता यजतु । यश्च ज्येनः रजसा । रजःशब्दो ज्योतिर्वचनः ।
ज्योतिषा हृदा हृदयेन । श्रिया न नकाराः सर्वे समुच्चयार्थी-
याः । इहानुवाके प्रायसः । श्रिया च सह मासरमुपादाय इन्द्रे
समनक्ति । तच्च होता यजतु ॥ अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन हो-
त्रा ईज्यमानाः पयः प्रमृतीनि व्यन्तु त्वमपि हे मनुष्यहोतरा-
ज्यस्य यज ॥ ३५ ॥

होता सुपेशसा सुरुषे उपे द्विवचनाद्वाग्निश्च नक्तोपे प्रयाजोदेवौ
सरस्वत्या सहितौ आदित्यौ च यक्षत् । तौ चाश्विनौ नक्तं दिवा
क्षिते च रजसा ज्योतिषा रजःशब्दो ज्योतिर्वचनः हृदा चित्तेन श्रि-
या च सह मासरं भेषजं मासररूपमौषधं ज्येनः ज्येनपत्रं त्वयि का-
न्तिश्च इन्द्रे समजाते संदलेपयतः नकाराच्चायाः । ते पयमादीनि
व्यन्तु हे होतः । त्वं यज ॥ ३५ ॥

होता यक्षदैव्या होतारा भिषजाश्विनेन्द्रं न जा-
गृवि दिवा नक्तं न भेषजैः शूपं सरस्वती भिषक्
सीसेन दुह इन्द्रियं पयः सोमः परिमृता घृतं मधु
व्यन्तवाज्यस्य होतृयज ॥ ३६ ॥

होता यक्षदैव्या होतारा । होतारौ अश्विआग्निरसौ च मध्य-
मः । भिषजौ अश्विनौ इन्द्रश्च इन्द्रश्च होता यजतु । जागृवि दि-
वा नक्तं न भेषजैः शूपं सरस्वती भिषक्सीसेन दुह इन्द्रिय-
म् । या चेपा सरस्वती भिषक् जागृवि । स्वकार्यसिद्धावप्रमत्ता
जागरणशीला विभक्तिलोपः । दिवा नक्तश्च भेषजैरोषधैः शूप-
म्बलम् सीसेन च दुहे दोग्धि । इन्द्रियश्च इन्द्रार्थम् । ताश्च दै-
व्या होता यजतु । अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः
पयःप्रमृतीनि व्यन्तु त्वमपि हे मनुष्य होतराज्यस्य यज ॥ ३६ ॥

दैव्यो होता दैव्या होतारा दैव्यौ होतारौ अयं अग्निरसौ च
सीसेन कृत्वा दुहे दुग्धे दुहेर्लट् लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः

इन्द्रियाथम् । कोटर्जा सरस्वती दिवा नक्तमहोरात्रं जागृवि जाग-
रणशीला स्वकार्यसिद्धावप्रमत्ता सुषां सुलुगिति सेलुक् तां च
दैव्यो होता यजतु । अश्व्यादयः पयसादीनि व्यन्तु हे होता ।
त्यमपि यज ॥ ३६ ॥

होता यक्षत्तिस्रो देवीर्नभेपजं त्रयस्त्रिधातवोऽप-
सो रूपमिन्द्रे हिरण्यमश्विनेडा न भारती वाचा
सरस्वती मह इन्द्राय दुह इन्द्रियं पयः सोमः परिशु-
ता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतृपजं ॥ ३७ ॥

होता यक्षत्तिस्रो देवीः । होता यजतु तिस्रो देवीः वक्ष्यमाणः ।
न भेपजम् त्रयस्त्रिधातवोऽपसः । नकारस्समुच्चयार्थीयो भिन्न-
क्रमः । भेपजश्च या इन्द्रे कुर्वन्ति, ताश्च होता यजतु । त्रयः ।
पशवः त्रिधातवः । आश्विनो धूम्रः । सारस्वतो मेघः ऐन्द्र
ऋषभः । इति त्रयः पशवः । प्रधानाहोपायद्विस्त्रिधातुपशुः ।
अपसः अपस्विन इति प्राप्ते छान्दसो मतुपो लोपः । कर्मवन्तः ।
अप्रयो वा त्रयस्त्रिधातवः । रूपमिन्द्रे हिरण्यमश्विनेडा न भा-
रती । ये च । इन्द्रे रूपं हिरण्यम् । कुर्वन्ति ताश्च होता यजतु ।
के ते इत्यत आह । अश्विनौ इडां च भारती च । वाचा सर-
स्वतीमह इन्द्राय दुह इन्द्रियम् । या च वाचा त्रयीलक्षणया सर-
स्वती महः महत्वम्पूनामिन्द्राय दुहे दोग्धि इन्द्रियश्च । ताश्च हो-
ता यजतु अश्विनसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयःप्रभृ-
तीनि व्यन्तु त्वमपि हे मनुष्य होतराज्यस्य यज ॥ ३७ ॥

तौ चार्थौ दैव्यो होता इडा भारती सरस्वती चेति तिस्रो देवीः
प्रयोज्यदेवीः इन्द्रे इन्द्रमश्विना अश्विनौ च यक्षत् यजतु । या सर-
स्वती वाचा त्रयीलक्षणया भेपजमौपथं हिरण्यं द्योतमानं रूपं च
महस्तेजश्च इन्द्रियं चेन्द्राय इन्द्रार्थं दुहे दुग्धे । कैः कृत्वा त्रयस्त्रि-
धातवः त्रिभिः प्रशुभिः तृतीयार्थं प्रथमा त्रयो धातवः प्रधानाहोप-

यङ्लक्षणाः प्रकारा येषां ते त्रिधातवः पञ्चवः ते च त्रयः आदिव
नो धृष्टः सारस्वतो मेघः येन्द्र ऋषमः । कीदृशाः पशवः अपसः
अप इति कर्मनाम (निघ० २, १, १) विनो लोपः अपस्वि-
नः कर्मवन्तः । त्रिभिः पशुभिर्मपजरूपेन्द्रियमहांसि इन्द्राय दुग्धे ।
तेऽभ्यादयः पयभादीनि पिबन्तु हे होतः । त्वमप्याज्यस्य यज
घृतं देहि ॥ ३७ ॥

होता यक्षन् सुरेतसमृषभं नर्यापसं त्वष्टारमि-
न्द्रमश्विनां भिपजं न सरस्वतीमोजो न जूतिरिन्द्रियं
वृको न रभसो भिपग्यज्ञः सुरया भेषजं श्रिया न
मासरं पयः सोमः परिस्तुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य
होतृर्घजं ॥ ३८ ॥

होता यक्षत्सुरेतसम् । होता यजतु । सुरेतसं शोभनं रेतः
उदकलक्षणं यस्य शोभनं होतस्य रेतः यदुदकम् यथा सुष्ठु
रेतो यस्मात्तं पुंसो रेतः कारणभूतम् । ऋषभं वपितारम् ।
नर्यापसम् नरेभ्यो हितन्नर्यं तद्यस्य अपः कर्म स नर्यापसः
तन्नर्यापसन्त्वष्टारम् दैव्यो होता यजतु । किञ्च । इन्द्रमश्विना
भिपजन्न सरस्वतीम् । इन्द्रम् अश्विनौ भिपजन्न सरस्वतीं दै-
व्यो होता यजतु । केन यजतु । ओजो न जूतिरिन्द्रियं वृको न
रभसो भिपक् । नकारः समुच्चयार्थायः । ओजश्च जूतिर्जवः
इन्द्रियश्च यो वृकः सरभस सोद्यमो दक्षः भिपक् तेन यजतु ।
सुरयां वृकलोमानि क्षिप्यन्ति इत्यत एवमुच्यते । यसः सुरया
भेषजं श्रिया न मासरम् । तथा मासररुपादाय सुरया च यज-
तु । यशो भेषजं श्रिया सह इन्द्रे यजमाने वा । अश्विसरस्व-
तीन्द्राय दैव्येन होत्रा ईज्यमानाः पयःप्रभृतीनि व्यन्तु त्वमपि
हे मनुष्यहोतः आज्यस्य यज ॥ ३८ ॥

नकाराश्चार्थाः होता त्वष्टारं प्रयाजदेवमिन्द्रमश्विना अश्विनौ

सरस्वतीं भिषजञ्च यज्ञत् यजतु कीदृशं त्वष्टारं सुरेतसं शोभनं
 रेतो धीर्य्यं वृष्टिलक्षणं यस्य स सुरेताः तं यद्वा सुष्ठु रेतो यस्मा-
 त्तं पुंसो रेतःकारणभूतम् ऋषमं वर्षितारम् नर्यापसं नरेभ्यो हितं
 नर्य्यमपः कर्म यस्य स नर्य्यापाः तम् । केन यजतु तदाह रभसः
 सोद्यमो भिषग्वैद्यभूनो यो वृकः तेन प्रथमा तृतीयार्थं सुरायां वृक-
 लोमानि क्षिप्यन्तेऽतो वृकेन यजतु सुरया च यजतु भेषजं यन्मा-
 सरं तेन च यजतु । एवञ्च यागे भोजस्नेजः जूतिर्वेगः इन्द्रियं वी-
 र्य्यं धिया सह यज्ञश्चेन्द्रे भवन्त्विति शेषः अदव्यादयः पयभादी-
 नि व्यन्तु हे होतः ! त्वमप्याज्यस्य यज ॥ ३८ ॥

होता यक्षद्वनस्पतिं शमितारं शतक्रतुं भीमं
 न मन्युं राजानं व्याघ्रं नमस्ताश्विना भामं सर-
 स्वती भिषगिन्द्राय दुह इन्द्रियं पयः सोमः पारिष्ठुर्ता
 घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतुर्पज ॥ ३९ ॥

होता यक्षद्वनस्पतिम् । होता यजतु । वनस्पतिं शमितारं
 शतक्रतुम् बहुकर्माणम् । भीमं न मन्युं राजानं व्याघ्रम् । भीमं
 भयानकम् मन्युं क्रोधात्मानम् । राजानमरण्यानाम् पशूनां
 व्याघ्रश्च होता यजतु । नमस्ताश्विना नमस्ता हविषा । अश्विनौ
 च होता यजतु । भामं सरस्वती भिषगिन्द्राय दुह इन्द्रियम् ।
 या च भामं क्रोधम् । सरस्वती भिषक् इन्द्राय दुहे दोग्धि इन्द्रि-
 यश्च ताश्च दैव्यो होता यजतु । अस्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन
 होत्रेज्यमानाः पयःभृतीनि व्यन्तु त्वमपि हे मनुष्यहोतराज्य-
 स्य यज ॥ ३९ ॥

दैव्यो होता वनस्पतिं प्रयाजदेवं व्याघ्रं विशेषेणाजिघ्रसीति व्याघ्रः
 व्याघ्रमिव राजानं शतक्रतुमिन्द्रमदिवना अदिवनौ सरस्वती सरस्वती-
 च नमस्ता अग्नेन यक्षत् यजतु । कीदृशं वनस्पतिं शमितारं पशूनां
 संस्कर्त्तारं यूपरूपेण भीम भयङ्करं मन्युं क्रोधात्मानम् । भिषक् वै-
 द्यरूपा या सरस्वती इन्द्राय भाम क्रोधामिन्द्रियं धीर्य्यश्च दुहे दो-

ग्निः । ते वनस्पत्यादयः । इज्यमानाः पयआदीनि पियन्तु हे
होतर्यज ॥ ३९ ॥

होता यक्षदाग्निं स्वाहाज्यस्य स्तोकांनां स्वाहा
मेदसां पृथक् स्वाहा छागमश्विभ्यां स्वाहा मेघं
सरस्वत्यै स्वाहा ऋषभमिन्द्राय मिषं द्याय सहस इ-
न्द्रियं स्वाहाग्निं न भेषजं स्वाहा सोममिन्द्रियं
स्वाहेन्द्रं सुत्रामाणं सवितारं वरुणं भिषजां प-
तिं स्वाहा वनस्पतिं प्रियं पाथो न भेषजं स्वाहा
देवा आज्यपा जुपाणो अग्निर्भेषजं पयः सोमः परि-
स्रुता घृतं मधु व्यन्तवाज्यस्य होतर्यज ॥ ४० ॥

होता यक्षदग्निं स्वाहा । देव्यो होता यजतु । अग्निं वपाज-
देवतां वा आहवनीयं वा । स्वाहाज्यस्य स्तोकांनां सुष्ठु
आह शोभनमाह यजमानः आज्यस्य स्तोकांनां स्तोका विमु-
पः । स्वाहा मेदसां पृथक् । शोभनमाह यजमानः मेदसां वपा-
सम्बद्धानाम् पृथक्पृथक् । वपाः श्रव्यमाण आज्येनाभिघार्यन्ते
तदभिप्रायमेतत् । स्वाहा छागमश्विभ्याम् । छागमेपर्पशब्दाः
पशुवचनाः शोभनमाह यजमानः छागपशुमश्विभ्याम् । शोभ-
नमाह मेघं सरस्वत्यै च स्वाहा ऋषभमिन्द्राय । शोभनमाह
यजमानः ऋषभम् इन्द्राय । कथम्भूताय इन्द्राय । सिंहाय अ-
भिभवित्रे । सहसे बलात्मकाय च । किं भूतमृषभम् इन्द्रियम्
इन्द्रियात्मकमिति सामानाधिकरण्यात्सम्बन्धः । स्वाहाग्निभे-
षजम् आज्यभागौ सुआह यजमानः अग्निश्च भेषजम् । स्वाहा
सोममिन्द्रियम् । शोभनमाह यजमानः सोममिन्द्रियात्मकम् ।
स्वाहेन्द्रं सुत्रामाणं सवितारं वरुणम् भिषजाम्पतिम् । पशुपु-
रोडाशदेवताः । सुआह यजमानः । इन्द्रं सुत्रामाणम् सवितार-

अ । वरुणम्वैद्यानाम्पतिञ्च । स्वाहा वनस्पतिम् प्रियम्पाथो
 न भेषजम् । सुआह यजमानः वनस्पतिम् प्रियम्पाथश्चान्नम्
 भेषजञ्च । पशुदेवतानां वनस्पतिम् । स्वा देवा आज्यपाः ।
 प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः शोभनमाह यजमानः देवा
 आज्यपाः इज्यमाना वै देवा उच्ये प्रयाजे स्मर्यन्त इत्यतो विभ-
 क्तिव्यत्ययोऽत्र न कृतः । श्रुतिस्तु । देवा इ वा ऊर्चुर्हन्त
 विजितमेवानुसर्वं यज्ञं संप्रस्थापयेत्पुपक्रम्य त उच्ये प्रया-
 जे स्वाहाकारेणैव सर्वं यज्ञं संप्रस्थापयन्नित्याह । अतः स्वा-
 हाकाराः समाप्तिवचनाः समाप्तिवचनत्वाच्च स्वाहाकाराणां
 देवतापदस्य चतुर्थ्या भवितव्यम् । स्वाहा देवेभ्य इत्ययं प्र-
 कारः । जुषाणो अग्निर्भेषजम् । जुषाणः सेवमानः अग्निः भेष-
 जमोपधम् इन्द्रस्य यजमानस्य वा करोतु । अश्विनसरस्वतीन्द्रा-
 श्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयःप्रभृतीति व्यन्तु त्वमपि हे मनु-
 ष्य होतराज्यस्य यजः ॥ ४० ॥

होता अग्निं प्रयाजदेवमाहयनीयं वा पतत् यजतु । किञ्च आ-
 ज्यस्य घृतस्य स्तोकात्तां विप्रतां स्वाहा सुष्टु आह शोभनं धदति
 ह्यचोऽतास्तिष्ठ इति (पा० ६, ३, १३५) दीर्घः सुष्टो रूपम् यजमा-
 न इति शेषः यजमानो घृतविन्दुन् शोभनान् धदतीत्यर्थः कर्मणि
 षष्ठी । मेदसां घृषासम्बन्धिनां पृथक् स्वाहा घृषासम्बन्धिमेदांसि
 समीचीनानीति पृथग्वदति । आम्बिम्यामम्बिनोरर्थे छागं शोभन
 माह । सरस्वत्यै भेषं शोभनमाह । इन्द्राय इन्द्रियं धीर्य्यप्रदमृषभं सु
 आह ऋषिदायेंद्राय सिंहाय सिंहनुल्याय दिगस्तीति सिंहस्तस्मै श-
 व्दूणामभिमावित्रे तथा सहस्रं बलात्मकाय । भेषजं हितकारिणमग्निञ्च
 सु आह नक्षार्थः इन्द्रियं धीर्य्यप्रदञ्च सोमं सु आह पतावशीपोमा-
 घाज्यभागी सु आहेत्यर्थः । सुष्टु श्रयते सुश्रामा तं सुश्रामाणमि-
 न्द्रं सपितारं भिषजां वैद्यानां पतिं वरुणञ्च सु आह पशुपुरोडा-
 दादेवताः सु आहेत्यर्थः । प्रियमिष्टं पाथोऽन्नमन्नभूतं भेषजञ्च पशु-

देवतानां घनस्पर्ति प्रयाजदेवं सु आह नकारश्चार्थः । आज्यपा दे-
वा आज्यपान् देवान् सु आह प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः ।
स्वाहेति क्रियाया यजमानः कर्त्ता देवा ह वा ऊचुर्दन्त विजितमेवा-
नु सर्वं यज्ञं स ऽस्थापयेत्युपक्रम्य तत उत्तमे प्रयाजे स्वाहाकारेणैव
यज्ञं समस्थापयित्वाहेति श्रुतेः समाप्तिवचनाः स्वाहाकाराः ।
भेषजमौषधभूतं जुषाणः सेवमानोऽग्निरश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन
होत्रेज्यमानाः पथआदीनि व्यन्तु । हे मनुष्यहोतः ! त्वमपि यज ॥ ४० ॥

होता यक्षदश्विनौ छागस्य वपाया मेदसो जुपे-
तां हविर्होतृयज । होता यक्षत्सरस्वतीं मेपस्य व-
पाया मेदसो जुपतां हविर्होतृयज । होता यक्षदि-
न्द्रमृषभस्य वपाया मेदसो जुपतां हविर्होतृयज ॥ ४१ ॥

होता यक्षदश्विनौ छागस्य त्रयो वपानां त्रैपा यथालि-
ङ्गम् । दैव्यो होता यजतु । अश्विनौ छागस्य वपाया मेदसः ।
स्नेहपकृतिर्मेदः । तां चेज्यमानौ जुपेतां हविः त्वं च हे मनुष्य
होतृयज । होता यक्षत्सरस्वतीं मेपस्य । जुपतामित्येकवचनवि-
शेषः । होता यक्षादिन्द्रमृषभस्य । सममन्यत् ॥ ४१ ॥

का० (१९, ६, २२) होता यक्षदश्विनाविति त्रयो वपानां त्रै-
पा यथालिङ्गम् । होता यक्षदश्विनी छागस्य होता यक्षत्सरस्वतीम्
होता यक्षदिन्द्रमृषभस्येति त्रयो वपात्रयस्य क्रमात् त्रैपा एकक-
ण्डिकायामिति सूत्रार्थः ॥ सप्त लिङ्गोक्तदेवताः तथाचाखयो वपानां
त्रैपाः त्रयाणां प्राजापत्या पङ्क्तिश्छन्दः द्वितीयस्य ह्याधिका प्रथ-
मतृतीययोरेकाधिका । दैव्यो होता अश्विनौ यक्षत् यजतु इज्य-
मानौ तावदश्विनौ छागस्य वपाया मेदसः सम्बन्धि हविर्जुपेतां
सेवेताम् मेदः स्निग्धभागः । हे होतृयज ॥ होता सरस्वतीं यक्षत्
सा मेपस्य वपाया मेदसो हविर्जुपताम् । हे होतः । त्वं यज ॥
होता इन्द्रं यक्षत् स इन्द्रः ऋषभस्य वपाया मेदसो हविर्जुपताम् ।
हे मनुष्यहोतस्त्वमपि यज ॥ ४१ ॥

होता यक्षदश्विनौ सरस्वतीमिन्द्रं मुत्रामाणासि-

मे सोमाः सुरामाणश्छागैर्न मेपैर्ऋषभैः सुताः शप्ते-
र्न तोवमंभिलाजैर्महस्वन्तो मदा मासरेण परिष्कृताः
शुक्राः पयस्वन्तोऽमृताः प्रस्थिता चो मधुश्चुतस्तान-
श्विना सरस्वतीन्द्रः सुत्रामा बृत्रहा जुपन्तां सोम्यं
मधु पियन्तु मदन्तु व्यन्तु होतर्पजं ॥ ४२ ॥

होता यक्षदश्विनौ सरस्वतीम् । ग्रहाणां प्रैपः । दैव्यो हो-
ता यजतु अश्विनौ च सरस्वतीश्च इन्द्रश्च सुत्रामाणम् एवं होता-
रमुत्त्वा अयेदानीमध्वर्यूनाह । हे अध्वर्यवः इमे सोमाः सुरा-
माणः सुरमणीयाः सुरावन्तो वा सुरामया वा । छागैर्न मेपैः
ऋषभैः सुताः । नकाराः सर्वे समुच्चयार्थीयाः । छागैश्च मेपै-
श्च ऋषभैश्च सुता अभिपुताः समर्थकृताः । शप्तेश्च तोवमाभि-
श्च लाजैश्च महस्वन्तः महाभाग्ययुक्ताः महातर्पणीयाः । मा-
सरेण परिष्कृताः । सम्पुपेभ्यः करोतौ भूपणे सुद । मास-
रेण अलङ्कृताः । शुक्राः शोचिष्मन्तः पयस्वन्तः पयसा सत्यु-
क्ताः अमृताः अमृतकल्पाः मस्थिताः होमाभिमुखीभूताः वः यु-
ष्मत्सम्बन्धेन । इत्यध्वर्युविषयम् । मधुश्चुतः मधुस्त्रवाः मधुस-
रणाः तानेतान्सोमान् अश्विनौ च सरस्वती च इन्द्रश्च सुत्रामा ।
साधुत्राणः बृत्रहा जुपताम् जुपित्वा च । सोम्यं सोममयम्पधु
पियन्तु च मदन्तु च व्यन्तु च । स्वमपि हे मनुष्यहोतर्पज ॥ ४२ ॥

का० (१९, ६, २३) ग्रहाणां चतुर्थः । होता यक्षदश्विनौ सर-
स्वतीमिन्द्रमिति चतुर्थो ग्रहाणां प्रैपः ॥ होता यक्षदश्विनौ सरस्व-
ती सुष्ठु रक्षितारामिन्द्रश्च यक्षत् यजतु । पयं होताः शुक्राध्वर्यूनाह
हे अध्वर्यवः । इमे सोमाः यो युष्माकं युष्माभिः सुताः अभिपुताः ।
सोमाः छागैर्मेपैर्ऋषभैश्च सुरामाणः सुष्ठु रमयन्ति ते सु-
रमणीयाः रमतेरनण्यत्यया गन्तुभिः कृत्या रमणीयाः नी

सार्धं सुरायन्तः सुरामयां या । तथा शप्यैः तोषमभिर्ययाङ्कुरैर्ला-
जैश्च महस्थन्तः तेजोयुताः । मदाः मदयन्ति तर्पयन्तोति मदाः ।
मासरेण पूर्वोक्तेन परिष्कृताः अलङ्कृताः सम्पूर्युपेभ्य इति (पा०
६, १, १३७) सुह । शुकाः शोचिष्मन्तः । पयस्वन्तः पयसा युक्ताः
अमृताः अमृतकल्पाः । प्रस्थिताः होमाभिमुखं चलिताः । मधुश्चु-
तः मधु श्रोतन्ते ते मधुस्राविणः । अश्विनौ सरस्वती सुत्रामा वृत्र-
हा वृत्रासुरहन्ता इन्द्रश्च तान् सोमान् जुपन्तां सेवन्तां सोम्यं म-
धु पियन्तु मदन्तु सृष्यन्तु व्यन्तु राजन्तां हविर्भक्षयन्तु, वा । हे
होता ! त्वमपि यज ॥ ४२ ॥

होता यक्षदश्विनौ छागंस्य हविष आत्तामथ मं-
ध्यतो मेद उद्भृतं पुरा द्वेपोभ्यः पुरा पौरुपेय्या गृभो
घस्तां नूनं घासे अज्जाणां यवंसप्रथमानां सुमत्क्षरा-
णां शतद्विषाणामग्निष्वात्तानां पीवोपवसन्नानां
पादर्वतः श्रोणिनः शिंतामत वत्सादतोऽङ्गादङ्गादथ-
स्तानां करत एवाश्विनौ जुपेतां हविर्होतुर्यज ॥ ४३ ॥

होता यक्षदश्विनौ छागस्य । ग्रैषः । होता यजतु । अश्वि-
नौ छागस्य छागाङ्गस्य तावदश्विनौ छागसम्बन्धिनः हविषः आ-
त्ताम् । अद् भक्षणे । अभक्षयताम् भक्षितवन्तौ । अथ अस्मि-
न्यत्रि । मध्यतो मेद उद्भृतम् उदरमध्यतो वपालक्षणमेदः
उद्भृतम् हृग्रहोर्भः छन्दसि हस्येति भकारः । पुरा द्वेपोभ्यः
पूर्वमसुररक्षोभ्यः यज्ञदेष्टृभ्यो वा । पुरा च पौरुपेय्यागृभः पुरुषा-
र्थम् गृह्यते इति पौरुपेयी गृप् तस्याः पौरुपेय्यागृभः इडाया इ-
त्यर्थः । नहि वपायागे इडा विद्यते । यावेवं वपाहविष आ-
त्तान्ताविदानीं घस्ताम्भक्षयताम् अङ्गानां स्वमंशभूतमिति
शेषः विशेषणैर्विशेष्यस्याध्याहारः । नूनं निश्चयेन । किम्भूताना-
मङ्गानाम् घासे घासे अज्जाणाम् अवदात्तानाम् घासेयैरजितं

स्वेच्छया घासे वा यान्यजराणि स्युः । यवसप्रयमानां यवसाना-
मन्नानां यानि प्रथमानि संस्कृतत्वात् । एतद्वै परममन्नार्थं य-
न्मांभिमिति श्रुतिः । सुमत्क्षराणाम् । सुमत्स्वयमित्यर्थः । स्वय-
मेव यानि क्षरन्ति अदितानि । शतरुद्रियाणाम् बहुस्तुतीनाम्
रुद्र इति हि स्तोत्रनाममु पठितम् रुद्रस्य स्तोत्रुरिषा रुद्रिया
स्तुतयः । बहुशो वा रुद्राणाम् अग्निष्वात्तानाम् अग्निना साधु-
पाकार्थमासादितानाम् अग्निना सुष्ठूतानामित्यर्थः । पीत्रोपव-
सनानाम् पीवशब्दः स्थूलवचनः । पीवाभिः स्थूलैरुपोपितं यै-
रवदानैः स्थूलानामुपवसनम् समीपस्थितिर्गोपामिति वा । फि-
श्च । पार्श्वतः श्रोणितः शितामत उत्सादतः । अङ्गादङ्गादवत्ता-
नाम् पार्श्वतोऽवत्तानां पार्श्वं परशुपयमङ्गं भवति । श्रोणि-
तोऽवत्तानाम् शितामतोऽवत्तानाम् । शितामशब्देन यकृद्वाशि-
ताम् । योनिर्वाशिताम् मेदो वा शिताम् इति व्याख्याभेदाः ।
उत्सादनप्रदेशात् छेदनप्रदेशात् । अवत्तानाम् । एवमङ्गाद-
ङ्गादत्तानाम् । करत एवाश्विनौ वृत्तिमिति शेषः । जुपेताञ्च
पुनर्वचनमादरार्थम् त्वमपि हे मनुष्यहोतव्यज ॥ ४३ ॥

फा० (१९, ६, २४) हविषामुत्तरे यथालिङ्गम् । चतुर्थात्-प्रैषा
दग्ने पठ्यमाना होता यक्षदश्विनौ छागस्य हविष इत्याद्याल्लयो यथा
लिङ्गमाश्विनौ दिहविर्यागानां प्रैषा इत्यर्थः ॥ देव्यो होता आश्विनौ
यक्षत् यजतु । ताविज्यमानावाश्विनौ छागस्य हविषः छागसम्बन्धि
हविः आत्तामभक्षयताम् कर्मणि पठ्यी । किञ्च अद्य अश्विनौ दिने
मध्यतः उदरमध्याहुदभृतमुद्घृतं मेदो घषारूपं चात्ताम् ह्रस्वहो-
र्भेदच्छन्दसि कथमुद्घृतम् तत्राह द्वेपोभ्यः छिपन्तीति द्वेपोसि द्वि-
पेरसुब्रह्मण्यः यज्ञद्वेष्टृणि असुररक्षांसि तेभ्यः उद्घृतम् यावत्तानि
पराभयार्थमगच्छन्ति ततः पुनरोद्घृतमित्यर्थः तथा गृभः गृह्यते
भर्यार्थमिति गृप् तस्या गृभ इच्छायाः पुरा प्रथममुद्घृतम् घषाया-
मिडाप्रयोजनाभावात् । कीदृश्या गृभः पीरुपेय्याः पुरुषार्थमिव पी-

रूपेण क्रतिवर्ग्या तस्याः ॥ तावद्विनौ नूनं निश्चितमङ्गानां घ-
स्तामङ्गानि भक्षयताम् घसल्य अदने विंशपणैर्विंशप्यस्याध्याहारः ॥
फीदृशानामङ्गानाम् घासे अङ्गानाम् एकपदम् घासे घ्रासे यजराणां
नयानां यचिजनकानाम् अन्यानि घ्रासेपूत्तरोत्तरमरुचि जनयन्ति
नेमानि । तथा ययसप्रथमानां यवसानां मध्ये प्रथमानां मुख्यानाम्
मांसत्वात् । एतद्वै परममन्नाद्यं यन्मा^७समिति श्रुते । सुमत्क्षरा-
णां सुमत् स्वयं क्षरन्ति तानि सुमत्क्षराणि तेषाम् सुमदिति स्व-
यमित्यस्य पर्यायः शतरुद्रियाणाम् रुद्र इति स्तोतृनामसु (निघ०
३, १६, १२) पठितं रुद्रस्य स्तोतुरिमा रुद्रियाः स्तुतयः शतमसं-
ख्या रुद्रिया येषां तेषाम् बहुमन्त्रैः स्तुतानामित्यर्थः । अग्निप्यात्ता-
नाम् अग्निना स्यात्तानामास्यादितानां पाककाले पूथमाग्निना सुशू-
तानामित्यर्थः । पीवोपवसनानाम् पीवस् शब्दोऽसुगन्तः स्थूलया-
व्यो पीवसां स्थूलानामङ्गानामुपसर्मापे वसनं स्थितिर्द्वेषां तानि पी-
वोपवसनानि तेषाम् स्थूलाङ्गसर्मापस्थितानां सूक्ष्माणामित्यर्थः
उपवसने पीव इति प्रातिशाख्यसूत्रेण (३, १, १३) उपवसने परे
पीवसो विसर्गलोपः । किञ्च पाद्वतः पाद्वं प्रदेशात् श्रोणितः फटिप्रदे-
शात् शितामतो याहुमदेशात् उत्सादतः उत्सादनमुत्सादः छे-
दमप्रदेशः तस्मात् । एवमङ्गादङ्गात् एकपदम् नित्यदीप्तयोरेति
(पा० ८, १, ४) द्धित्वम् प्रसङ्गात् अयत्तानामयदानधर्मेण गृही-
तानामङ्गाययनानामदिवनौ घस्ताम् तान् भक्षयतामिति पूर्वेण स-
म्बन्धः । एष एवमदिवना अदिवनौ हविर्जुपेतां सेवेताम् भाक्षिताय-
दानी तौ करतः कुरुतः तृप्तिमिति शेषः विकरणव्याख्यः पुनर्घ-
घनमादराय । हेऽमनुष्यहोतः । त्वमपि यज । शितामशब्देन
याहुयकृद्योनिमेदांस्युच्यन्ते ॥ ४३ ॥

होता यक्षत् सरस्वतीं भेषस्य हविष आचंयद्वय
मध्यतो मेढ उद्भृतं पुरा देपोम्यः पुरा पीरुपेव्या
गृभो घसन्नूनं घ्रासे अङ्गानां यवंसप्रथमानां^७ सुमत्-
क्षराणां^७ शतरुद्रियाणामग्निप्यात्तानां^७ पीवोपवस-
नानां पाद्वतः श्रोणितः शितामत उत्सादतोऽङ्गाद-

ज्ञादवत्तानां करंदेवधं सरस्वती जुपतां हविर्होतृ-
र्यज ॥ ४४ ॥

होता यक्षत्सरस्वतीम्पस्य । होता यजतु सरस्वतीम् ।
या हविष आवयत् । आङ्पूर्वस्य वेतेः स्वादनार्थस्य लिटि
भूतार्थाभिधायिन्येतद्रूपम् । घसत् लोट्ये लेट् । जुपतामेकवच-
नम् अन्यदुक्तम् ॥ ४४ ॥

होता सरस्वतीं यक्षत् या सरस्वतीं मेपस्य हविषः हविः आ-
वयत् अभक्षयत् आङ्पूर्वस्य घेतर्लङि रूपम् यद्वा भक्षयतु लेटि
वाडागमे रूपम् । अद्य मध्यतो मेद इत्यादिव्याख्या पूर्ववत् । सा
अह्नाति घसत् । एवं सरस्वती हविर्जुपतां तृप्तिं च करदित्येकव-
चनानि । अन्यदुक्तम् ॥ ४४ ॥

होता यक्षदिन्द्रमृषभस्य हविष आवयद्वद्य मध्य-
तो मेद उद्भृतं पुरा द्वेपोभ्यः पुरा पौरुषेय्या गृभो
घसन्नूनं घासे अजाणां यवसप्रथमानां सुमत्क्षरा-
णां शतरुद्रियाणामग्निष्वात्तानां पीवी पचसनानां
पार्धतः ओणितः शिंतामृत उत्सादतोऽज्ञादाङ्दव-
त्तानां करंदेवमिन्द्रो जुपतां हविर्होतृर्यज ॥ ४५ ॥

होता यक्षदिन्द्रमृषभस्य । तुल्यव्याख्यानम् ॥ ४५ ॥

होता इन्द्रं यक्षत् स इन्द्र ऋषभस्य हविष आवयत् भक्षयत्
एयमिन्द्रो हविर्जुपतामित्यन्तं पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

होता यक्षदनुस्पतिमाभि हि पिष्टतमया रभिष्ठया
रशुनपाधित । यत्राश्विनोश्छागंस्य हविषः प्रिया धा-
मानि यत्र सरस्वत्या मेपस्य हविषः प्रिया धामानि
यत्रेन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः प्रिया धामानि यत्राग्नेः
प्रिया धामानि यत्र सोमस्य प्रिया धामानि यत्रेन्द्रस्य

सुत्राम्णः प्रिया धामानि यत्र सवितुः प्रिया धामानि
यत्र वरुणस्य प्रिया धामानि यत्र वनस्पतेः प्रिया पा-
थांसि यत्र देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यत्रा-
ग्नेर्होतुः प्रिया धामानि तत्रैतान् प्रस्तुत्येवोपस्तुत्येवो-
पार्वस्त्रक्षद्रभीयस इव कृत्वी करदेवं देवो वनस्पतिर्जु-
पतां हविर्होतार्यज ॥ ४६ ॥

होता यक्षद्रनस्पतिम् । वनस्पतिप्रैषः । होता यजतु वनस्प-
तिं यूपम् । अभि हि पिष्टमया रभिष्टया रशनयाधित । कस्मा
द्रनस्पतिम् यजतु । हिशब्दो यस्मादर्थे यस्मात् अभ्यधित स्था-
ध्वोरिधेति दधातेर्लुङ् इति अभिधारितवान् । केनाभिधारितवा-
न् । पिष्टशब्दो रूपवाची । पिष्टमया । रभिष्टया । आलब्ध-
तमया । अतिशयेन नियमकारिण्या । रशनया जालभूतया ।
मार्थयामि वनस्पतिम् । यत्र देशे आश्विनौ छागस्य च हवि-
पथ मिया मियाणि धामानि स्थानानि । यत्र सरस्वत्याः यत्रे-
न्द्रस्य । एताः पशुदेवताः । अथाज्यभागौ । यत्राग्नेः यत्र सो-
मस्य । अथ पशुपुरोडाशदेवताः यत्रेन्द्रस्य सुत्राम्णः यत्र स-
वितुः यत्र वरुणस्य यत्र वनस्पतेः । प्रिया पाथांसि । पाथः-
शब्दोऽन्नवचनः । वनस्पतिः पशोरिवाङ्गम् । अथ मयाजानु-
याजः । यत्र देवानामाज्यपानाम् अथ स्विष्टकृत् । यत्राग्नेर्होतुः
प्रियाणि स्थानानि । तत्र तेषु स्थानेषु एतान् पशून् । प्रस्तु-
त्येव प्रस्तुत्य च उपस्तुत्येव । अतिशयार्थं पुनर्वचनम् । उपाव-
स्त्रक्षत् उपावसृजतु । रभीयस इव कृत्वी रभ राभस्ये रभसा-
श्च पशून् कृत्वा करत् करोतु । एवं देवो वनस्पतिर्जुपताम् ह-
विः त्वपि हे मनुष्य होतार्यज ॥ ४६ ॥

का० (१९, ६, २६) उत्तमौ वनस्पतिस्विष्टकृतोः । अन्ते पठ्य-

मानौ होता यक्षद्वनस्गतिममि होता यक्षदग्निं स्विष्टकृतमिति क्रमेण
 वनस्पतियागे स्विष्टकृद्यागे च प्रैषी ॥ यूपो देवता । देव्यो होता वन
 स्पतिं यूपमभियक्षत् अभियजतु हि यस्मात् वनस्पतिः रशनया र-
 ज्ज्वा कृत्वा अधित धृतवान् पशूनि निति शेषः दधातेलुङि स्थाच्यो-
 रिच्छेतीकारः (पा० १, २, १७) कीदृश्या रज्ज्वा पिष्टतमया पिष्ट-
 तमया पिष्टशब्दो रूपवाची अत्यन्तं पिष्टा सुरूपा पिष्टतमा तथा ।
 रभिष्टया रमते पशून्प्रियच्छतानि रग्धी तृच् ऊप् अत्यन्तं रग्धी
 रभिष्टा तथा तुदच्छन्दसीति (पा० ५, ३, ५९) इष्टानि तृचो लोपः
 समर्पयेत्यर्थः ॥ इदानीं वनस्पतिः प्रार्थ्यते यत्र अश्विनोः सम्यन्धि-
 नः छागस्य हविषः छागरूपस्य हविषः प्रिया प्रियाणि इष्टानि धा-
 मानि स्थानानि वर्त्तन्त इति शेषः । एवमग्रेऽपि । यत्र सरस्वत्या
 मेपरूपस्य हविषः प्रियाणि धामानि यत्र इन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः
 प्रियाणि धामानि यतेषां पशुदेवानां स्थानानि । यत्राग्नेः प्रियाणि
 धामानि यत्र सोमस्य प्रियाणि धामानि एतावान्यभागौ । यत्र
 सुत्रामूण इन्द्रस्य प्रियाणि धामानि यत्र सवितुः प्रियाणि धामानि
 यत्र वरुणस्य प्रियाणि धामानि एते पशुपुरोडाशदेवाः । यत्र वन-
 स्पतेः प्रियाणि पार्थांसि अश्वानि । अथ ॥ यत्र आज्यपानां देवानां
 प्रयाजानुयाजानां प्रियाणि धामानि । यत्र होतुरग्नेः स्विष्टकृतः
 प्रियाणि धामानि । एतान् छागादीन् पशून् रभीयस इष्ट कृत्वा
 रमन्ते ते रग्धारः अत्यन्तं रग्धारो रभीयांसः सरत्नसांश्च कृत्वा
 इष्टार्थः प्रकर्षेण स्तुत्या च उपस्तुत्येव उप समीपे स्तुत्या च इष्टौ
 चार्थौ तत्र तेषु पूर्वोक्तेषु स्थानेषु वनस्पतिर्देव उपावस्यक्षत् उ-
 पाययजतु स्थापयतु खजेलुङि रूपं लेटि वा सिष्यहुलं लेटोति
 (पा० ३, १, ३४) सिप्प्रत्ययेऽङागमे च रूपम् वनस्पतिर्देव एषं
 कर्त्तुं कारेतु हविश्च जुषताम् । हे मनुष्यहोतः । त्वमपि यज ॥४६॥

होता यक्षदग्निं स्विष्टकृतमयाङ्गिराश्विनो-
 र्छागस्य हविषः प्रियां धामान्ययाद् सरस्वत्या मेपरं
 हविषः प्रियाधामान्ययादिन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः
 प्रिया धामान्ययाङ्गनेः प्रिया धामान्ययाद् सोमस्य

प्रिया धामान्ययाद्दिन्द्रस्य सुवाम्णः प्रिया धामान्य-
याद् सवितुः प्रिया धामान्ययाद् वरुणस्य प्रिया धा-
मान्ययाद् वनस्पतेः प्रिया पाशांस्ययाद् देवानां मा-
ज्यपानां प्रिया धामानि यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामा-
नि यक्षत् स्वं महिमानमायजतामेज्या इषः कृणोतु
सो अध्वरा जातवेदा जुपतां हविर्होतुर्यज ॥ ४७ ॥

होता यक्षदग्निं स्विष्टकृतम् । स्विष्टकृतैषः । दैव्यो होता
यजतु । अग्निं स्विष्टकृतम् । कस्मादेतोरित्यत आह । अयाद्
अयाक्षीत् इष्टवान् एवमग्रेऽपि । योऽग्निः अश्विनोः छागस्य
च हविषश्च प्रियाणि धामानि । अयाद् सरस्वत्याः अयाद्
इन्द्रस्य । प्रधानदेवताः । अयाद् अग्नेः अयाद् सोमस्य । आ-
ज्यभागौ अयाद् इन्द्रस्य सुवाम्णः अयाद् सवितुः अयाद् व-
रुणस्य । पशुपुरोडाशदेवताः । अयाद् वनस्पतेः प्रियाणि पा-
शांस्यघ्नानि । वनस्पतिः प्रधानाद्देवता । अयाद् देवानाम्
आज्यपानाम् प्रयाजानुषाना आज्यपाः । यक्षदग्नेर्होतुः । यक्ष-
त् इष्टवान् अग्नेर्होतुः स्विष्टकृतः स्वयमेव प्रियाणि धामानि ।
यक्षत् अयाक्षीपत् । स्वं महिमानम् स्वकीयां विभूतिम् । कि-
ञ्च । आयजतामेज्या इषः । यजतामिति वचनव्यत्ययः । आ-
इज्या अभियष्टव्या यागार्हा इषः प्रजाः । इषाग्नेन तासां स्थि-
तिरुत्पत्तिश्चेति इषः प्रजा उक्ताः यागशीला यागार्हाः प्रजा
भवन्तीत्यर्थः । कृणोतु करोतु सः अध्वरा अध्वरान् यज्ञान्
जातवेदाः जुपताञ्च हविः । हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज ॥ ४७ ॥

स्विष्टकृदग्निदेवता । होता स्विष्टकृतमग्निं यक्षत् यजतु योऽग्निः
स्विष्टकृत् अश्विनोः छागस्य हविषः सम्यन्धीनि प्रियाणि धा-
मानि अयाद् अयाक्षीत् इष्टवान् अवदानानि यसति स्मेत्यर्थः ।

एवमग्नेऽपि । सरस्वत्या मेघस्य हविषः प्रियाणि धामानि अवदानानि
अथाद् इन्द्रस्य ऋषमस्य हविषः प्रियाणि धामानि अथाद् एताः
प्रधानदेवताः । अग्नेः प्रिया धामान्यथाद् सोमस्य प्रिया धामानि
अथाद् एतावाज्यभागौ । सुष्ठु त्रायते सुत्रामूण इन्द्रस्य प्रियाणि
सवितुः प्रियाणि वरुणस्य प्रियाणि एताः पशुपुरोडाशदेवताः ।
घनस्पतेः प्रियाणि पतत्प्रधानाङ्गम् । आज्यपानां देवानां प्रियाणि
एते प्रयाजानुयाजाः होतुरग्नेः स्विष्टकृतः स्वस्यैव प्रियाणि धा-
मानि यक्षत् इष्टवान् । स्वं महिमानं स्वां विभूतिं यक्षत् । किञ्च
आरज्याः समन्ताद् यष्टुं योग्या यज्याः यागार्हाः इषः इच्छन्ति
इषः सकामाः प्रजाः आयजतां सम्यक् यजन्तु धवनव्यत्ययः प्र-
जा यागशीला यागयोग्याश्च भयन्तिवत्यर्थः । स जातयेदाः स्विष्ट-
कृदग्निः अध्वरा अध्वरान् यज्ञान् कृणोतु करोतु हविश्च जुपता-
म् । हे मनुष्यहोतः ! त्वं यज्ञ । विमकेराकारः ॥ ४७)

देवं वर्हिः सरस्वती सुदेवमिन्द्रे अश्विनौ । तेजो
न चक्षुरक्षयोर्वर्हिषा दधुरिन्द्रियं वसुधेयस्य
व्यन्तु यज्ञ ॥ ४८ ॥

देवं वर्हिः । एकादशानुयाजमैषाः अश्विसरस्वतीन्द्रदेव-
त्याः व्यवहितपदप्रायाः यत् देवम्बर्हिः सुदेवम् शोभना देवा
अस्पेति सुदेवम् । तेन वर्हिषा सरस्वती अश्विनौ च इन्द्रे ।
तेजो नकारः समुचये । तेजश्च चक्षुश्च इन्द्रियं च अक्षयोः अक्ष्णोः
दधुः । वसुधननाय धनलाभाय । वसुधेयस्य धननिधानाय
च । व्यन्तु पिवन्तु अश्विसरस्वतीन्द्राः त्वमपि यज्ञ । अथ स-
मस्तार्थः । यदेवं वर्हिः सुदेवं तेन वर्हिषा सरस्वती अश्विनौ
च तेजश्च अक्ष्णोः इन्द्रियश्च दधुः । एवमग्नेऽपि ॥ ४८ ॥

का० (१९, ७, ८-९) अनुयाजमैषा देवं वर्हिरिति याज्याश्च ।
देवं वर्हिः सरस्वतीत्याद्या एकादश कण्डिकास्त्रिपशोरनुयाजानां
मैषा याज्याश्च भयन्तीत्यर्थः ॥ एकादशानुयाजमैषा अश्विसरस्य-
तीन्द्रदेवत्याः चतस्र आर्येस्त्रिष्टुभः व्यवहितपदप्रायाः । शोभ-

ना देवा यस्य तत् सुदेवं यद्वर्तिः देवमनुयाजदेवता तेन वर्तिषा
सह सरस्वती अश्विना अश्विनौ च इन्द्रे तेजो दधुः दधतु अ-
क्ष्योः इन्द्रनेत्रयोः चक्षुः इन्द्रियं च दधुः नकारश्चार्थः । एतमग्रे-
ऽपि । वसुवने वसुवननाय धनलाभाय वसुधेयस्य वसुनो धेयं
वसुधेयं तस्य वसुनिधानाय च अश्विसरस्वतीन्द्रा व्यन्तु हवि-
र्भक्षयन्तु । हे मनुष्यहोतः । त्वमपि यज । सप्तमीपष्ठयौ चतुर्थ्यर्थे ४८॥

देवीर्द्वारो अश्विना भिषजेन्द्रे सरस्वती । प्राणं
न वीर्यं नसि द्वारो दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य
व्यन्तु यज ॥ ४९ ॥

देवीर्द्वारः । या देव्यः यज्ञगृहद्वारः ताभिः अश्विनौ भिषजौ
च । सरस्वती च प्राणश्च नसि नासिकायाम् वीर्यश्च । इन्द्रि-
यश्च । द्वारः द्वार्भिरिति विभक्तिव्यत्ययः । इन्द्रे दधुः । वसुवने
इति व्याख्यातम् ॥ ४९ ॥

उत्तरार्धे द्वार इति प्रथमा तृतीयार्था । या द्वारो देवीः यज्ञगृह-
द्वारो देव्योऽनुयाजदेवाः ताभिर्द्वारिभिः सह भिषजा अश्विना वैधा-
वश्विनौ सरस्वती च इन्द्रे वीर्यं यलं दधुः नसि इन्द्रस्य नासि-
कायां प्राणमिन्द्रियं प्राणेन्द्रियं च दधुः । वसु० व्याख्यातम् ॥ ४९ ॥

देवी उपासावश्विना मुत्रामेन्द्रो सरस्वती यलं न
वाचम्रास्य उपाभ्यां उदधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य
व्यन्तु यज ॥ ५० ॥

देवी उपासौ । नक्तोपासाविति प्राप्ते छान्दसः प्रातिपदि-
फलोपः । यौ देव्यौ नक्तोपासौ ताभ्याम् अश्विनौ मुत्रामा
शोभनत्राणौ सरस्वती च । यलश्च वाचश्च आस्ये मुखे ।
इन्द्रियश्च इन्द्रे । उपाभ्यां नक्तोपाभ्यान्दधुः व्याख्यातमन्यत् ॥ ५० ॥

नक्तोपासाविति प्राप्ते छान्दस आदिपदलोपः । उपासा देवी
नक्तोपसौ अनुयाजदेव्यौ ताभ्यामुपाभ्यां नक्तोपोभ्यां सह अश्वि-

नौ सुग्रामा शोभनरक्षणकरी सरस्वती च इन्द्रे. धलं दधुः आस्थे
इन्द्रमुखे धावमिन्द्रियं वागिन्द्रियं च दधुः नम्रार्थः । वसवित्युक्तम् ॥ ५० ॥

देवी जोष्ट्री सरस्वत्यश्विनेन्द्रमवधर्षन् । श्रोत्रं न
कर्णयोर्धो जोष्ट्रीभ्यां दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य
व्यन्तु यजं ॥ ५१ ॥

देवी जोष्ट्री । ये देव्यौ जोषयिष्यौ धावापृथिव्यौ इति
षा । अहोरात्रे इति षा । शस्यञ्च समाचेति कात्यक्यः । ता-
भ्याञ्जोष्ट्रीभ्याम् सरस्वती चाश्विनौ च इन्द्रम् अवर्द्धयन् ।
कथमवर्द्धयन् । श्रोत्रञ्च कर्णयोः यशश्च इन्द्रियञ्च इन्द्रे दधुः ।
वसु वन इति समञ्जसम् ॥ ५१ ॥

ये जोष्ट्री जोषयिष्यौ देवी देव्यौ अनुयाजदेव्यौ धावापृथिव्यौ
अहोरात्रे वा शस्यं च समा चेति कात्यक्यः (निद० ९, ४१, ६)
ताभ्यां जोष्ट्रीभ्यां सह सरस्वती अश्विना. अश्विनौ च इन्द्रमवर्द्ध-
यन् कथमवर्द्धयन् तन्नाह इन्द्रे यशो दधुः तत्कर्णयोश्च श्रोत्रमि-
न्द्रियं दधुः । वसु० ॥ ५१ ॥

देवी ऊर्जाहुती दुधे सुदुधेन्द्रे सरस्वत्यश्विना
मिषजायतः । शुक्रं न ज्योति स्तनयोराहुती घत्त इ-
न्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यजं ॥ ५२ ॥

देवी ऊर्जाहुती । जोष्ट्र्यास्तुल्यदेवताविकल्पः । ये देव्यौ
ऊर्जाहुती सरस्वती आहुतिरहानम् । दुधे दुधे सुदुधे सुदोहने ।
उपरितनेऽर्द्धर्चे आहुतीशब्दः श्रूयते स इह कृताविभाक्तिव्यत्य-
यः समर्थाक्रियते । ताभ्यामाहुतीभ्यां सरस्वती च अश्विनौ
च मिषजौ अवतः अवन्तीति वचनव्यत्ययः । इन्द्रमिति शेषः ।
कथं कृत्वा । शुक्रञ्च ज्योतिश्च पयोलक्षणं स्तनयोः इन्द्रियञ्च
इन्द्रे घत्त इति निमक्तिव्यत्ययः दधुः । वसुवने इति व्याख्या-
तम् ॥ ५२ ॥

उत्तरार्धे आहुतीशब्दस्तृतीयार्थः । जोष्ट्रचोरेव देवतावि कल्पः ।
ये देवी ऊर्जाहुती ऊर्जा रसवती आहुतिराह्वानं होमो वा ययोस्ते
ऊर्जाहुती दुग्धे दुग्धस्ते दुग्धे कामपूरके सुदुग्धे सुदोहने ताभ्यामा-
हुतिभ्यां सह सरस्वती भिषजावश्विनौ च इन्द्रे इन्द्रमवतः अवन्ति
रक्षन्ति घचनव्यत्ययः । कथम् तदाह ज्योतिः तेज इन्द्रे घत्तः द-
घति स्तनयोः शुक्रामिन्द्रियं च घत्तः घचनव्यत्ययः नञ्कार्थः ।
व्याख्यातमन्यत् ॥ ५२ ॥

देवा देवानां भिषजा होतारविन्द्रमश्विनौ ।
वपदकारैः सरस्वती त्विषिं न हृदये मतिं होतृभ्यां
दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ५३ ॥

देवा देवानाम् । यौ देवौ होतारौ देवानां भिषजौ ताभ्यां
होतृभ्यां वपदकारैश्च । अश्विनौ च सरस्वती च इन्द्रम् इन्द्र इति
विभक्तिव्यत्ययः । इन्द्रियश्च त्विषिन्दीप्तिश्च हृदये मतिश्च दधुः ।
वसुवने इति समञ्जसम् ॥ ५३ ॥

देवानां देवा देवौ यौ होतारौ अनुयाजदेवी ताभ्यां होतृभ्यां
सह वपदकारैश्च सह भिषजौ अश्विनौ सरस्वती च इन्द्रमिन्द्रे
त्विषिं कान्तिं दधुः हृदये मतिमिन्द्रियं बुद्धीन्द्रियं च दधुः नञ्कार्थः ।
वसु० उक्तम् ॥ ५३ ॥

देवीस्तिस्रस्तिस्रो देवीरश्विनेन्द्रा सरस्वती । शूपं
न मध्ये नाभ्यामिन्द्राय दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य
व्यन्तु यज ॥ ५४ ॥

देवीस्तिस्रः । या देव्यस्तिस्रः सरस्वतीदाभारत्यः तिस्रो
देवीः अत्र विभक्तिव्यत्ययोऽध्याहारश्च वाक्यवशात् । तिस्रभि-
र्देवीभिः सरस्वतीदाभारतीभिः । अश्विनौ च इडा च सर-
स्वती च । शूपं बलञ्च मध्ये नाभ्याम् इन्द्रियश्च । इन्द्राय इन्द्रे
इति विभक्तिव्यत्ययः । दधुः । वसुवने इति समानम् ॥ ५४ ॥

यास्तिष्ठो देव्यो भारती इडा सरस्वती तिस्रो देवीः विभक्ति-
व्यत्ययः तामिस्तिसृभिः देवीभिः सह अश्विनौ सरस्वती इडा च
इन्द्राय इन्द्रे नाम्नां मध्ये च दधुं यलमिन्द्रियं च दधुः नञ्धार्यः ।
धसु० व्याख्यातम् ॥ ५४ ॥

देव इन्द्रो नराशंसस्त्रिवरूथः सरस्वत्याश्वि-
भ्यामीयते रथः । रेतो न रूपममृतं जनित्रमिन्द्राय
त्वष्टा दधदिन्द्रियाणि वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु
यज ॥ ५५ ॥

देव इन्द्रः । यो देवः इन्द्रः । इदि परमैश्वर्ये । परमैश्वर्य-
युक्तः । नराशंसः नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्तीति नराशंसः
त्रिवरूथः त्रिगृहः सदोहविर्धानाग्नीध्रैः । त्रिलोकावात्रिगृहः ।
यस्य च सरस्वत्या अश्विभ्याञ्च ईयते ऊह्यते नीयतेरर्थः । स
यज्ञः । रेतो न रेतश्च अमृतश्च रूपश्च जनित्रञ्जन्म च । इन्द्राय
इन्द्रे इन्द्रस्य वेति विभक्तिव्यत्ययः । कथम्भूतो यज्ञः । त्वष्टा
त्वक्षतिः करोत्यर्थः । जगतः कर्ता । दधातु इन्द्रियाणि च । व-
सुवन इति व्याख्यातम् ॥ ५५ ॥

नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्तीति यास्कोकेः (निरु० ८, ६) न
राशंसो देवोऽनुयाजरूपो यज्ञः रेतो धीर्य्य रूपं सौन्दर्य्यममृतं जनि-
त्रमुत्तमं जन्म इन्द्रियाणि च इन्द्राय दधत् दधातु नञ्धार्यः । कीदृशो
नराशंसः इन्द्रः इन्दतीतिन्द्रि येदधर्य्यवान् इति परमैश्वर्य्यं । त्रिवरू-
थः त्रीणि धरूथानि गृहाणि सदो हविर्धानाग्नीध्राणि यस्य सः ।
तथा त्वष्टा त्वक्षतिः करोतिकर्मा जगतः कर्ता यज्ञादेव जगदु-
त्पत्तेः । यस्य नराशंसस्य रथः सरस्वत्या अश्विभ्यां च ईयते नी-
यते ऊह्यते । धसु व्याख्यतम् ॥ ५५ ॥

देवो देवैर्वनस्पतिर्हिरण्यपर्णो अश्विभ्यां सर-
स्वत्या सुपिप्पल इन्द्राय पच्यते मधुं । ओजो न जूति-
र्कपुभो न भामं वनस्पतिर्नो दधदिन्द्रियाणि वसुवने

वसुधेयस्य व्यन्तुं यजं ॥ ५६ ॥

देवो देवैः । यो देवो वनस्पतिर्यूपः । देवैर्हिरण्यपर्णः यस्य देवा हिरण्ययानि पर्णानि । रूपकोऽत्रालङ्कारः । यश्च अभिभ्यां सरस्वत्या च सुविष्पलः । अश्विनौ सरस्वती च यस्य वनस्पतेः फलानीत्यर्थः । इन्द्राय इन्द्रार्थञ्च यः पच्यते फलति मधु मधुराणि फलानि । स वनस्पतिः ऋषभः ऋषभशब्दः पूजायचनः । पूज्यः । जूतिः । जूतिर्नवतेः । वेगयान् । ओजश्च भामश्च भामशब्दः क्रोधवचनः इन्द्रियाणि च नः अस्माकम् अस्मदो द्वयोश्चेति बहुवचनम् दधत् दधातु । वसुवने इति व्याख्यातम् ॥ ५६ ॥

वनस्पतिर्देवो नोऽस्माकमोजः तेजः जूतिः जूतिं जयं येनं मामं क्रोधमिन्द्रियाणि च दधत् दधातु यो वनस्पतिर्यूपः इन्द्राय मधु मधुरं फलं पच्यते पचति फलति इन्द्राय फलं दधाति नकारौ चार्थौ । कीदृशो वनस्पतिः देवैर्हिरण्यपर्णः हिरण्यरूपाणि पर्णानि यस्य देवा यस्य हिरण्ययानि पर्णानीत्यर्थः । अश्विनौ सरस्वत्या च सुविष्पलः शोभनं विष्पलं फलं यस्य सः अश्विनौ सरस्वती च यस्य वनस्पतेः फलानीत्यर्थः । ऋषभः पूज्यः ऋषभशब्दः पूजायचनः । वसु० ॥ ५६ ॥

देवं ब्रह्मैवार्तिनामध्वरे स्तीर्णमश्विभ्यामूर्णमभ्र-
वाः सरस्वत्या स्थोनमिन्द्र ते सदः । ईशायै मन्युं
राजानं ब्रह्मैवा दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु
यजं ॥ ५७ ॥

देवम्वर्हिः । यस्मादेवम्वर्हिः वारितीनाम् उदकवतीनां वा वारिप्रभवानां वा वरतराणां वा ओषधीनां सम्बन्धि । अध्वरे स्तीर्णम् अश्विभ्यामध्वर्युभ्याम् ऊर्णं भ्रदाः ऊर्णेव मृदु । सरस्वत्या च । स्तीर्णमित्यनुवर्तते । तस्मात् स्थोनं सुखरूपम् हे

इन्द्र तव सदः स्थानम् । किञ्च तस्मिन्सदसि । ईशायै ईशि-
तायैरैश्वर्याय मन्युं क्रोधम् त्वां राजानम् इन्द्रियञ्च अश्विनौ
च सरस्वती च वहिषा दधुः । यद्वा ईशानाय तव मन्युं राजा-
नमिन्द्रियञ्च । अश्विनौ सरस्वती च हविषा दधुः । वसुवन
इति व्याख्यातम् ॥ ५७ ॥

हे इन्द्र । वारितीनां वारि जले इतिर्गेतिर्यासां ता वारितयः
तासां जलोद्भवामामोषधीनां सम्बन्धि वहिः ते तव सदः सदसि
अधरे यज्ञे अदिवभ्यां सरस्यत्या च स्तीर्णमासृतं कीदृशं वहिः
देवं दीप्यमानम् ऊर्णमवा ऊर्णमिव भ्रदीयः छान्दसाः र्योलोपः अ-
त एव स्योतं सुखरूपम् । किञ्च अदिवसरस्यत्यः वहिषा सह राजा-
नं दीप्यमानं मन्युं क्रोधमिन्द्रियं च हे इन्द्र । त्वयि दधुः किमर्थम्
ईशायै ऐश्वर्याय ईशानमिशा तस्यै गुरोश्च हल इति (पा० ३, ३,
१०३) रूपधिकारे ईशतेरप्रत्ययः स्तीत्वादाप् । वसु० उक्तम् ॥ ५७ ॥

देवो भूमिः स्विष्टकृद् देवान् यक्षद् यथायथं होता-
श्विन्द्रमश्विनौ वाचा वाचं सरस्वतीमग्निं सोमं
स्विष्टकृत् स्विष्ट इन्द्रः सुग्रामा सविता वरुणो भि-
षगिष्टो देवो वनस्पतिः स्थिष्टा देवा आज्यपाः स्विष्टो
अग्निरग्निना होता होत्रे स्विष्टकृद्यज्ञो न दर्शदिन्द्रिय-
मूर्जमपचितिं स्वधां वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु
यज ॥ ५८ ॥

देवो अग्निः । यो देवो अग्निः स्विष्टकृत् शोभनमिष्टं क-
र्तव्यमित्ययमधिकारो यस्य स तयोक्तः । देवान् यज्ञत् इष्टवा-
न् । यथायथम् । यथास्वं यथायथम् यो यथा यष्टव्यः स
तयेत्यर्थः । एवं सामान्यत उक्त्वा अयेदानीं विशेषत आह ।
होतारो अयञ्चाग्निरसौ च यध्यमो वाचुः । होत् मित्रावरुणौ
वा । इन्द्रश्च अश्विनौ च धाचं कृत्वा वाचञ्च सरस्वतीञ्च अ-

मिश्र सोमश्च यक्षदिति सम्बन्धः । स्विष्टकृच्च स्विष्टः शोभन-
मिष्टः इन्द्रः सुत्रामा च इष्टः सविता इष्टः वरुणो भिपक् इष्टश्च
देवो वनस्पतिः । स्विष्टा देवा आज्यपाः मयाजानुयाजाः इष्ट्या-
ग्निरग्निना । अथेदानीं होता स्विष्टकृत् होत्रे मानुषाय । यशो न
दधत् । ददात्यर्थे दधातिः । ददातु । इन्द्रियश्च ऊर्जश्च अ-
पचितिम्पूजाश्च स्वधामन्नश्च । वसुवने इति व्याख्यातम् ॥ ५८ ॥

शोभनमिष्टं यागं करोतीति स्विष्टकृत् अग्निर्देवो यथायथं य-
थास्यं यो यथा यष्टव्यस्तथा देवान् वक्ष्यमाणान् यक्षत् इष्टवान् ।
कान् देवानन्त आह होतारौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमो वायुः हो-
तृमन्त्राय वरुणौ वा इन्द्रम् अश्विनां अश्विनी च वाचा मन्त्रेण वाचं च
यक्षत् सरस्वतीमग्निं सोमं च । किञ्च स्विष्टकृत् शोभनयज्ञकारी
सुत्रामा शोभनरक्षकः मनिनप्रत्ययः इन्द्रः स्विष्टः सुष्ठु इष्टः सविता
वरुणो भिपगिष्टः वनस्पतिर्देवश्च इष्टः आज्यपा देवाः मयाजानुया-
जाः स्विष्टाः अग्निरधिष्ठाता अग्निना भीमेन हविर्द्वारा सुष्ठु इष्टः ।
किञ्च होता वैश्यः स्विष्टकृत् होत्रे मानुषाय यशः इन्द्रियमूर्जमन्नम-
पचितिं पूजां स्वधां पित्रर्धमन्नं दधत् ददातु नकारार्थात् । वसु-
धननाय वसुधनाय च देवा ध्यन्तु हविरदन्तु मनुष्यहोतयेज ॥ ५८ ॥

अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचन् प-
क्तीः पचन् पुरोडाशान् बध्नन् अश्विभ्यां छागुं सर-
स्वत्यै मेपमिन्द्राय ऋषभं सुन्वन्ताश्विभ्यां सर-
स्वत्या इन्द्राय सुत्रामूर्णे सुरासोमान् ॥ ५९ ॥

अग्निमद्य । सूक्तवाक्यैः । अग्निम् अद्य अस्मिन्धवि हो-
तारम् अवृणीत वृत्तवानयं यजमानः । किं कुर्वन् पचन् पक्तीः
पक्तव्यानि वसूनि इति सामान्यवचनम् । अयं विशेषः पचन्
पुरोडाशान् । पशुपुरोडाशान् । बध्नन् पशुं यूपे इति शेषः ।
अश्विभ्यां छागम् अश्विनोरर्थे छागं सरस्वत्यै मेपम् । इन्द्रा

य च ऋषभम् । अन्यच्च सुन्वन् अश्विभ्यां सरस्वत्यै च इन्द्रा-
य च सुग्राम्णे सुरासोमान् । तानि च वस्तूनि कुतोऽन्ययजमा-
नः । अग्निहोतारमवृणीतेति सम्बन्धः ॥ ५९ ॥

का० (२९, ७, १०) अग्निमद्येति सूक्तवाक्यप्रेषः । अग्निमद्य
होतारमित्यादिः सूक्ता ब्रूहीत्यन्तः कण्डिकात्रयात्मकः सूक्तवाक्ये
प्रेषो भवति ॥ लिङ्गोक्तदेवतः प्रेषः । प्रथमा अष्टिः द्वितीया घृतिः
तृतीया पिकृतिः । अयं यजमानोऽद्य अग्निं होतारमवृणीत वृतवान्
घृणातेलेज्ज् । किं कुर्वन् पक्वीः पक्व्यानि हवींषि पचन् । सामान्ये-
नोक्त्वा विशेषमाह पुरोडाशान् पचन् अश्विभ्यामश्विनोरथे छागं
यधन् पूषे इति शेषः सरस्वत्यै मेपं यधन् इन्द्राय ऋषभं च तथा
अश्विभ्यां सरस्वत्यै सुग्राम्णे रक्षकाय इन्द्राय च सुरासोमान्
सुन्वन् अग्निमवृणीत ॥ ५९ ॥

सूपस्था अद्य देवो वनस्पतिरभवत् अश्विभ्यां छागेन
सरस्वत्यै मेपेणेन्द्राय ऋषभेणाश्वस्तान्मेदस्तः प्रति प-
चतागृभीपतावीध्वन्त पुरोडाशैरपुंरश्विना सरस्व-
तीन्द्रः सुग्रामा सुरासोमान् ॥ ६० ॥

सूपस्था अद्य । साधु यज्ञमुपतिष्ठति इति सूपस्थाः अद्य अ-
स्मिन्धवि देवः वनस्पतिः अभवत् । अश्विभ्यां छागेन सरस्व-
त्यै च मेपेण इन्द्राय च ऋषभेण । कथमेवमगम्यत इत्यत आ-
ह । अक्षन्तान् भक्षितवन्तः अश्विप्रभृतयः तान् छागादीन् ।
कुत आरभ्येत्याह । मेदस्तः वपाया आरभ्य । प्रतिपचतागृभी-
पत । प्रत्यगृभीपत प्रतिगृहीतवन्तः । पचता पक्वानि आपिपक्वा-
नि अवदानानि । अवीध्वन्त च पुरोडाशैः । किञ्च । अपुः
पीतवन्तः अश्विनौ च सरस्वती च इन्द्रश्च सुग्रामा । सुरासो-
मान् सुरा च सोमाश्च यद्वा सुरामयान्सोमान् ॥ ६० ॥

अद्य वनस्पतिर्देवः छागेन कृत्वा अश्विभ्यां सूपस्था अभवत् ।

सुष्ठु उपतिष्ठते सेवते सूपस्थाः छागेनाश्विनोः सेवां चकारेत्यर्थः
मेपेण सरस्वत्यै सूपस्थां अभवत् ऋपमेण इन्द्राय सूपस्थां अभवत्
घतस्यतिना छागेमेपयंभैरश्व्यादीनामुपस्थानं कृतम् । तत्कथं शा-
यते तत्राह अश्व्यादयो मेदस्तः मेदो घषामारभ्य तान् छागार्थान्
अक्षन् अभक्षयन् । पुनः पचता पच्यन्ते तानि पचता पचतानि
पकानि अवदानानि प्रत्यगृभीषत प्रत्यगृह्णन् पचतेमृदक्षियजिपर्वि-
पच्यमितमिनमिहयैभ्योऽतजिति (उण० ३, १०९) अतच्प्रत्ययः
भूतेऽपि दृश्यन्ते इति (पा० ३, ३, २) घचनाद्भूतेऽपि द्रष्टव्यः वि-
भक्तेराकारः । पुनस्ते पुरोडाशैरवीवृधन्त ऐधन्त । किञ्च अश्विना
सरस्वती सुग्रामा इन्द्रश्च सुरासोमानपुः पीतवन्तः पातेलब्धं पिपा-
देशाभावश्छान्दसः ररक्षुर्या । सुराश्च सोमाश्च तान् सुरामयान्
सोमान् वा ॥ ६० ॥

त्वामद्य ऋप आर्षेय ऋषीणां नपापवृणीतायं
यजमानो बहुभ्य आ सङ्गतेभ्य एष मे देवेषु वसु वा-
र्यायक्ष्यत इति ता वा देवा देव दानान्यस्तुतान्यस्मा
आ च शाम्स्वा च गुरस्वेपितश्च होतुरसि भद्रवाच्या-
ए मेपितो मानुषः सूक्तवाकायं सूक्ता ब्रूहि ॥ ६१ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायाम्
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

त्वामद्य । देव्यो होतागिरूपते । त्वाम् अद्य हे ऋपे म-
न्त्राणां द्रष्टुः हे आर्षेय यजमान आर्षेयैर्विद्यते इत्येवं संबोध्य-
ते । हे ऋषीणामृत्विजानपात् पुत्र अवृणीत कृतवान् अयं य-
जमानः । बहुभ्यो देवेभ्यः आसङ्गतेभ्यः त्वामेव अवृणीतित्याभि-
प्रायः । किमर्थम् एषः मे मन्त्रम् देवेषु वसु धनम् वारि वरणी-
यम् आयक्ष्यते आदास्यति अयन्दातुं समर्थ इति । एवञ्च ।

ता या देव दानान्यदुः । ता तानि । या यानि । हे देव यानि
अदुः दत्तवन्तः । इमानि अस्मै यजमानाय दातव्यानीति ।
तानि अस्मै यजमानाय । आ च शास्वा च गुरस्व । अकारौ
भिन्नक्रमौ । आशाम्स्व च इच्छा । आगुरस्व च गुरी उद्यमने
उद्यच्छ च । दानाय । प्रेषितश्चासि हे होतः । भद्रवाच्याय । भ-
न्दनीयवचनाय भद्रश्च वचनम् त्वं श्रूया इति । अथेदानीं प्रेषि-
ता मानुषो होतो सूक्तवाकाय । कथं कृत्वा सूक्ता श्रूहि । सू-
क्तानि साधुवचनानि वद इति ॥ ६१ ॥

समाप्ता सौत्रामणी ।

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

देव्यो होता अभिरुच्यते । हे ऋते मन्त्राणां द्रष्टः । हे आप्येय ।
यजमानांपैर्विष्यते इत्येवं सम्योध्यते हे ऋषीणां नपात् । पुत्राय
यजमानः यदुभ्यः सङ्गतेभ्यः मिलितेभ्यो देवेभ्य इति हेतोरेव त्वा-
मेव आ अघृणीत सम्यग् धृतवान् । इति किम् एषोऽग्निर्मे मह्यं
देवेषु धारि धरितुं योग्यं धारि धरणीयं यस्तु धनमायस्यत आदा-
स्यते यजेतर्दानार्थात्लृट् मया देवेभ्यो दातुं प्रहीष्यते इत्यर्थः । कि-
ञ्च हे देव ऋते । या यानि ता तानि दानानि देवा अदुः दत्तवन्तः
तानि दानानि अस्मै यजमानाय आशाम्स्व च इच्छ तानि यज-
मानाय दातव्यानीति इच्छेत्यर्थः । आगुरस्व च उद्यच्छ च गुरी
उद्यमे तुदादिः दानायोद्यमं कुरु आकारौ चकारौ च भिन्नक्रमौ ।
हे होतः । त्वमिषितः प्रेषितोऽसि प्रेषितोऽसि कथम् तदाह भद्रवा-
च्याय वक्तुं योग्यं वाच्यं भद्रं शुभं च तत् वाच्यं च भद्रवाच्यं
तस्मै भद्रं श्रूहीति प्रेषितोऽसीत्यर्थः । किञ्च सूक्ता सूक्तानि त्वं श्रूहि
इति सूक्तवाकाय सूक्तवचनाय सूक्तानि वक्तुं मानुषः होता च
प्रेषितोऽस्ति ॥ ६१ ॥

श्रीमन्महीधररुते वेददीपे मनोहरे ।

एकविंशोऽध्यायः याज्यादिप्रेषणान्तिमः ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

तेजोऽसि शुक्रममृतं मायुष्पा आयुर्मे पाहि । देव-
स्यं त्वा सवितुः प्रमवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ता-
भ्याम् । आददे ॥ १ ॥

अथाश्वमेधयतुर्भिरध्यायैः तं प्रजापतिरपश्यत् । तेजोऽसि ।
सौवर्णं निष्कं प्रतिमुञ्च वाचयति । यस्मात्तेजस्त्वपासि शु-
क्रश्चाग्नेः । अग्निर्ह वा अपोऽभिदध्यावित्युपक्रम्य तासु रेतः प्रा-
सिञ्चत्तद्विरण्यमभवदिति श्रुतिः । अमृतञ्च अग्निमभवत्वात्
दानेनामृतत्वप्रदानाच्च । हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते इति श्रु-
तिः । आयुषश्च पाता गोपायिता । अतः त्वां प्रार्थये । आयुः
मे मम पाहि । यज्ञसमाप्त्यर्थमायुः प्रार्थ्यते । रक्षनामादत्ते । देव
स्य त्वेति व्याख्यातम् ॥ १ ॥

सर्वकामस्य राज्ञोऽश्वमेधः तस्य फाल्गुनशुक्लाष्टम्यामारम्भः ॥
का० (२०, १, ९,) निष्कं प्रतिमुञ्चन् वाचयति तेजोऽसीति । च-
तुःसुवर्णनिर्मित आभरणविशेषो निष्कः तं यजमानकण्ठे प्रतियध्ना-
श्वययुस्तेजोऽसीति मन्त्रं पार्हीत्यन्तं वाचयति तं च निष्कं प्रात-
र्होमान्ते पूर्णाहुतिं कृत्वाध्वर्यवे दद्यादिति सूत्रार्थः ॥ चत्वारोऽध्या-
या अश्वमेधमन्त्रास्तेषां प्रजापतिर्ऋषिः । तेजोऽसीत्यस्य सौवर्णं
निष्कं देवता । प्राजापत्यानुष्टुप् । हे निष्क ! तेजोऽसि आग्नेय-
त्वात् । शुक्रमग्नेर्वीर्यं चासि अग्निर्ह वाऽपोऽभिदध्यावित्युपक्रम्य
तासु रेतः प्रासिञ्चत्तद्विरण्यमभवदिति श्रुतेः । अमृतं च बहितापेऽ-
नुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वात् दानेनामृतत्वप्रदानाच्च हिरण्यदा
अमृतत्वं भजन्त इति श्रुतेः । आयुष्पाः आयुः पातीति आयुषो गो-
पायिता अतो याचे मे ममायुः पाहि रक्ष यज्ञसमाप्तिपर्यन्तमायुः
प्रार्थ्यते ॥ का० (२०, १, २७) देवस्य त्वेति रक्षनामादाय ब्रह्मचश्चं
भन्तस्यासीत्याह । देवस्य त्वेत्यादि-सरमारणन्तीत्यन्तेन मन्त्रेण
त्रयोदशार्द्धिर्दर्ममयी द्विगुणामश्वबन्धनार्थी रक्षनां रज्जुमादाय

ग्रहप्रद्वमित्यादि-त्तेन-राध्यासमित्यन्तं मन्त्रं (४) ग्रहाणं प्रत्या
हेति सूत्रार्थः ॥ देवस्य त्वेति व्याख्यातम् (१, १०) ॥ १ ॥

इमामगृभ्णन्नशनामृतस्य पूर्वं आयुपि विदधेपु क-
व्या । सा नो अस्मिन् सुत आर्यभूव ऋतस्य सामन्
सरमारपन्ती ॥ २ ॥

इमाप्रगृभ्णन्-। त्रिष्टुप्रशनादेवत्या । यामिमाम् अगृह्णन्
गृहीतवन्तः रशनान्दर्भमयीम् । ऋतस्य यज्ञस्य पूर्वं प्रथमे आ-
युपि यज्ञारम्भे इत्यर्थः । के रशनामगृह्णन्नित्यत आह । वि-
दधेपु कव्या यज्ञेषु कवयः । विश्वस्रष्टारो वा आद्ये सर्गे प्रजा-
पतिप्रभृतयः । एते हि सृष्टिं यज्ञादसृजन्त । सा रशना नः अ-
स्माकम् अस्मिन्सुते यज्ञे आर्यभूव अभूता उत्पन्ना । ऋतस्य
सामन् । संमनने यज्ञमारम्भे । सरं यज्ञप्रसरम् आरपन्ती श-
ब्दायमाना ॥ २ ॥

यज्ञपुण्यदृष्टा रशनादेवत्या त्रिष्टुप् । सवनं सुतं यज्ञः भावे
क्तः नोऽस्माकमस्मिन् सुते यज्ञे सा रशना आर्यभूव उत्पन्ना । की-
दृशी ऋतस्य यज्ञस्य सामन् साक्षि समारम्भे सरं प्रसरं यज्ञप्रसा-
रमारपन्ती एप् उक्तौ उच्चारयन्ती यज्ञप्रसारो भवत्विति धदन्ती-
त्यर्थः । सा का विद्यते लभ्यते स्वर्गो यैस्ते विदधाः यज्ञाः विद-
धाः यज्ञाः विदधेपु यज्ञेषु विदेत्यगिति अथक्प्रत्ययः कव्या क-
वयः विभक्तेर्बर्णादेशः सुपां सुलुगित्यादिना यज्ञेषु कुशलाः प्रजाप-
त्यादयो यामिमां रशनामृतस्य यज्ञस्य पूर्वं प्रथमे आयुपि प्रारम्भे
इत्यर्थः अगृभ्णन् अगृह्णन् या पूर्वगृहीता सा रशनाश्रोतृभू-
ता इत्यर्थः ॥ २ ॥

अभिधा अंसि भुवन्मसि युन्तासि धृत्ता । स त्व-
मग्निं वैश्वानरं संप्रथसं गच्छ स्वाहाकृतः ॥ ३ ॥

वप्रात्यश्वम् । अभिधासि । यस्त्वम् अभिधा असि अ-

मिधातव्योऽसि । श्रुवनश्चासि । श्रुवनमाश्रयः । यन्ता नियम-
नकर्ता चासि । धर्ता धरयिता चासि । स त्वमेवमभावः सन् ।
• अग्निं वैश्वानरम् । कथम्भूतम् सप्रथसम् सर्वतः पृथुम् । तिर्य
• गृध्वमधश्चैव महतैश्चर्येण पृथुम् । गच्छ । स्वाहाकृतः साधु हु-
तश्च सन् ॥ ३ ॥

का० (२०, १, २८) तं वधानेति ब्रह्मानुष्ठातोऽभिधा असीति
वध्नात्यश्वम् । तं वधान देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्नुहीति मन्त्रेण
ब्रह्मानुष्ठातोऽध्वर्युरभिधा असीत्यादि-स्वगात्वा-देवेभ्यः-प्रजापत-
ये इत्यन्तेन मन्त्रेण रशनयाम्यं वध्नाति ॥ लिङ्गोक्तदेवतानि य-
जुषि अश्वो देवतायस्य । हे अश्व । यस्तवमभिधा असि अभिधा-
यते स्तूपत इत्यभिधाः किप् भुयनं सर्वेषामाश्रयश्चासि यन्ता नि-
यमनकर्ता यासि धर्ता जगद्धारयिता च । स एवंविधः न्यं स्वा-
हाकृतः स्वाहाकारेण कृतः हुतः सन् अग्निं गच्छ प्राप्नुहि । की-
दृशमग्निम् वैश्वानरं विदेवेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितम् सप्रथसं
प्रथतेरनुनृपत्ययः प्रथनं प्रथो विस्तारस्तरसहितम् यद्वा सर्वतास्ति-
र्यगूर्ध्वमधश्च प्रथते सप्रथाः तम् सर्वतः शब्दस्य सादेशः ॥ ३ ॥

स्वगा त्वा देवेभ्यः प्रजापतये ब्रह्मन्नाश्वं भनूत्स्या-
मि देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्यासम् । तं वधान देवे-
भ्यः प्रजापतये तेन राध्नुहि ॥ ४ ॥

स्वगा त्वा । हे अश्व स्वगा करोमि त्वां देवेभ्यः प्रजापत-
ये च । स्वगाशब्दो ङाजन्तः स्वयङ्नामिनमित्यर्थः । ब्रह्माणमा-
मन्त्रयते । ब्रह्मन्नाश्वमन्त्रयामि । वधातेरेतदूपम् अश्वस्य वन्ध-
नं करिष्यामि । देवेभ्यः प्रजापतये च । तेन वद्धेनाहं राध्या-
सम् रार्धिं प्राप्नुयाम् । राधिः कर्मपरिसमाप्तिः । ब्रह्मा मसी-
ति । तं वधान । यमिच्छसि तमश्वं वधान तस्य वन्धनङ्कुर ।
किमर्थम् देवेभ्यः प्रजापतये च । तेन वन्धेन राध्नुहि । यज्ञस-
माप्तिं प्राप्नुहीत्यर्थः ॥ ४ ॥

हे अश्व ! त्वा त्वां देवेभ्यः प्रजापतये च देवार्थं प्रजापत्यर्थं च स्वगा करोमीति शेषः स्वैर्नैव गच्छतीति स्वगा डाजन्तः विभ-
 केर्डादेशो या स्वयंगामिनमित्यर्थः ॥ ग्रहान्प्रददम् ग्रहा देवता ग्रहा-
 णमामन्त्रयते हे ग्रहान् ! अश्वं भनूत्स्यामि बन्धनं करिष्यामि य-
 धातेर्लटि स्यपि एकाचो वश इति भण्त्वम् । किमर्थम् देवेभ्यः प्रजा-
 पतये च तेनाश्वबन्धेनाहं राध्यासं राध संसिद्धौ सिद्धि कर्मस-
 माप्तिरूपां प्राप्नुयाम् आशीर्लिङ् ॥ ग्रहा प्रसौति तं यधान अध्य-
 सुदैवनं यज्ञः । हे अध्यर्षो ! यं यद्भुमिच्छसि तमश्वं यधान ।
 किमर्थम् देवेभ्यः प्रजापतये च तेनाश्वबन्धेन राध्नुहि सिद्धि
 एव समाप्तिरूपां प्राप्नु हि राधेः स्यादित्याहोति अत्रत्ययः ॥ ४ ॥

प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । इन्द्राग्निभ्यां त्वा
 जुष्टं प्रोक्षामि । वायवे त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । विद्देव-
 भ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामि । सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो
 जुष्टं प्रोक्षामि । यो अर्वन्तं जिघांसति तमभ्युमीति
 वरुणः परो मर्तः परः इवा ॥ ५ ॥

प्रोक्षत्यश्वम् । प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति । ऋजवः प्रोक्ष-
 णमन्त्राः । यजमानं वाचयति । यो अर्वन्तम् । गायत्री । अर्द्धे-
 नाश्वस्तुतिः । यः पुरुषोऽर्वन्तम् अश्ववचनोऽर्वशब्दः । अश्व-
 जिघांसति हन्तुमिच्छति । तम् अभ्युमीति । मी हिंसायाम् ।
 हिनस्ति वरुणः । श्वानश्चतुरश्रं हत्वाऽधस्पदमश्वस्योपप्ला-
 वयति । “ यस्य शुनश्चक्षुषोः समीपे पुण्ड्रे स्तः ॥ चतुरश्र उ-
 च्यते ” परो मर्तः । परः पराभूतः अधस्पदव्रतः मूर्तो मनुष्यः
 यो अर्वन्तजिघांसतीति । परः पराभूतश्च इवा ॥ ५ ॥

का० (२०, ६, ३७) स्यावरा अपो गत्वा प्रजापतये त्वेति प्रो-
 क्षत्यश्वं प्रतिमन्त्रम् । ततोऽध्यर्षुः स्यावरास्तडागादिस्था अपो ग-
 त्वा ताभिराग्निः पञ्चमन्त्रैः प्रतिमन्त्रमश्वं प्रोक्षति ॥ लिङ्गोक्तदेवता-
 नि पञ्च पञ्चपि । हे अश्व ! प्रजापतये जुष्टं त्वा त्वां प्रोक्षामि सि-

आमि अनेन प्रोक्षणेन प्रजापतेरिवाश्वे वीर्यं दधाति । तथा च
श्रुतिः (१३, १, २, ५) प्रजापतिर्वै देवानां वीर्यवत्तमो वीर्यमेवा-
स्मिन् दधाति तस्मादश्वः पशूनां वीर्यवत्तम इति । इन्द्राग्निभ्यां
जुष्टं त्वां प्रोक्षामि अनेनेन्द्राम्योरिवाश्वे ओजो दधाति । तथा च
श्रुतिः (१३, १, २, ६) इन्द्राग्नी वै देवानामोजस्वितमा ओज एवा-
स्मिन् दधाति तस्मादश्वः पशूनामोजस्वितम इति । घायवे जुष्टं
प्रीतं त्वां प्रोक्षामि अनेन घायोरिवाश्वे घेगं दधाति । तथा च श्रु-
तिः (१३, १, २, ७) घायुर्वै देवानामाशिष्ठो अवमेवास्मिन् दधाति
तस्मादश्वः पशूनामाशिष्ठ इति आशिष्ठो घेगवत्तरः । विश्वेभ्यो
देवेभ्यो जुष्टं त्वां प्रोक्षामि अनेनाश्वे यशो दधाति विश्वे वै देवा
यशस्वितमा यश एवास्मिन् दधाति तस्मादश्वः पशूनां यशस्वित-
म इति (१३, १, २, ८) श्रुतेः । सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं त्वां प्रोक्षा-
मि अनेन सर्वा देवता अश्वे दधाति । सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रो-
क्षामीति सर्वा एवास्मिन् देवता अश्वे अन्वायातयतीति (१३, १,
२, ९) श्रुतेः ॥ का० २०, २, १) यो अर्धन्तमिति वाचयति । शूद्रा-
द्वैश्यायां जातेन पुंसा अश्वगुंप्रेरितेन सतुर्नत्रे शुनि जादिरमुशलेन
हते सति यो अर्धन्तमित्यादि घरुण-इत्यन्तं मन्त्रं यजमानं वाचय-
ति ॥ गायत्री पूर्वार्धेऽश्वस्तुतिः परेऽर्धे लिङ्गोक्तदेवता । यः अर्धन्तम-
श्वं जिघांसति हन्तुमिच्छति अर्धगच्छसाधनञ्च इति (पा० ६, ४, १२७)
अन्तादेशः हन्तेः सन्नन्ताल्लृट् घरुणः तमश्वं जिघांसन्तमभ्यमीति
दिनश्चित्तम् अम् हिंसायाम् पतस्य लटि तुरुस्तुशम्यम् इति ईप्रत्ययः ॥
का० (२०, २, ४) घेतसकटेनाधोऽश्वं प्लावयति परो मर्त्त इति ।
घेतसतरुहतेन कटेन मृतं श्वानमश्वधाधो जले तारयति ॥ अश्वं जि-
घांसुर्मर्तो मनुष्यः परः पराभूतः अधस्पदं नीतः श्वा च परः परा-
कृतः अश्वरूपेणाश्वहन्तेव पराकृत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अग्नये स्वाहा । सोमाय स्वाहा । अपां मोदाय
स्वाहा । मन्त्रिणे स्वाहा । घायवे स्वाहा । विष्णवे
स्वाहा । इन्द्राय स्वाहा । बृहस्पतये स्वाहा । मित्राय
स्वाहा । वरुणाय स्वाहा ॥ ६ ॥

दशांश्चस्तोमीयानि जुहोति । अग्नये स्वाहेति ऋजवो
मन्त्राः ॥ ६ ॥

का० (२०, २, ३, ४) अग्निसंमीपमानीयाग्नये स्वाहेति जुहोत्य-
नुवाकेन प्रतिमन्त्रं सहस्रं वावर्त्तम् । ततः स्थावराभ्योऽद्भ्यः स-
काशादश्वमग्निपादश्चमानीयाग्नये स्वाहेत्येककाण्डिकात्मकेनानुवाकेन
प्रतिमन्त्रं सहस्रं गृहीत्वा जुह्वा स्तोकीयसंज्ञा दशाज्याहुतीर्जुहोति
यद्वानुवाकमधर्त्याधर्त्ये सहस्रमाज्याहुतीर्जुहोतीति सूत्रार्थः । दश
यजुंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । अङ्गतीत्यग्निः । सुनोतीति सोमः । अपां
जलानां मोदाय मोदयति हर्षयति मोदः । सूते सयिता । यातीति पा
युः । घेघेष्टि व्याज्जोति विष्णुः । इन्दतीन्द्रः । गृहतां वेदानां पतिर्गृह-
स्पतिः । मिषति सिंहाति मित्रः । वृणोति भक्तं भजते धरुणः । एता-
भिराहुतिभिरेतेभ्यो दश देवेभ्योऽश्वं ददाति । तथा च श्रुतिः (१३,
४, ३, ३) एतावन्तो वै सर्वे देवास्तेभ्य एवेनं जुहोतीति ॥ ६ ॥

हिङ्गाराय स्वाहा हिङ्गुताय स्वाहा क्रन्दते स्वाहा-
चक्रन्दाय स्वाहा प्रोधते स्वाहा प्रप्रोधाय स्वाहा गु-
न्धाय स्वाहा घ्राताय स्वाहा निविष्टाय स्वाहोपवि-
ष्टाय स्वाहा सदिताय स्वाहा बल्गते स्वाहासीनाय
स्वाहा शर्पानाय स्वाहा स्वर्पते स्वाहा जाग्रते स्वाहा
कूर्जते स्वाहा प्रयुद्धाय स्वाहा विजृम्भमाणाय स्वाहा
विचृताय स्वाहा संधानाय स्वाहोपस्थिताय स्वाहाय
नाय स्वाहा प्रार्थणाय स्वाहा ॥ ७ ॥

अश्वस्य रूपाणि जुहोति । हिङ्गाराय स्वाहेति । एकोन-
पञ्चाशत् । अश्वस्य चेष्टितानि क्रियाश्चात्राभिधीयन्ते ॥ ७ ॥

का० (२०, ३,) दक्षिणाग्नौ जुहोति हिङ्गाराय स्वाहेति प्रक्रमा-
न् । एतदर्थमेवोद्धृते दक्षिणाग्नौ प्रतिमन्त्रं प्रक्रमसंज्ञान् होमाने-
कोनपञ्चाशजुहोमीत्यर्थः ॥ अश्वस्यैकोनपञ्चाशचेष्टितानि व्यापा-
राः काण्डिकाद्वयेन । हिङ्गारणं हिङ्गारस्तस्मै । हिङ्गुताय कृतं यद्विङ्कृतं

तस्मै । कन्दतीति कन्दन् । अथ नाचिः कन्दतीत्येककन्दः । मोथती-
ति मोथन् । मोथृ पर्यापणे । प्रकृष्टः मोथो घोणा यस्य घोणा तु मो-
थमास्त्रियाम् । गन्धोऽस्यास्ति गन्धः । घ्रातमाघ्राणमस्यास्ति घ्रा-
तः । निविशते निविष्टः । उपविशतीत्युपविष्टः । सम्पक् दितं लूनं
खण्डनं यस्य स संदितः । धल्गतीति धल्गन् । आस्तेऽसावासी-
नः । शेतेऽसौ शयानः । स्वपिति स्वपन् । जाग्रतीति जाग्रत् । कूज-
तीति कूजन् । प्रकर्षेण घुष्यते प्रघुष्यः । विजृम्भते विजृम्भमाणः ।
शृती दीप्ती विशेषेण चर्त्तति विवृत्तः । संक्षानाय सङ्गतशरीरा-
य । उपतिष्ठते उपस्थितः । अयतेऽयनः । प्रकृष्टमयते प्रायणः त-
स्मै स्याद्वा ॥ ७ ॥

यते स्याद्वा धावते स्वाहोद्द्रवाय स्वाहोद्द्रुताय
स्वाहा शूकराय स्वाहा शूकृताय स्वाहा निर्वर्णाय
स्वाहोत्थिताय स्वाहा ज्रवाय स्वाहा बलाय स्वाहा
विवर्त्तमानाय स्वाहा विवृत्ताय स्वाहा विधून्वानाय
स्वाहा विधूताय स्वाहा शुश्रूपमाणाय स्वाहा शृण्वते
स्वाहेक्षमाणाय स्वाहेक्षिताय स्वाहा वीक्षिताय स्वाहा
निमेषाय स्वाहा यदति तस्मै स्वाहा यत्पिबति तस्मै
स्वाहा यन्मूत्रं करोति तस्मै स्वाहा कुर्वते स्वाहा कृ-
ताय स्वाहा ॥ ८ ॥

यते स्वाहा एतीति यन् तस्मै यते स्पष्टमन्यत् ॥ ८ ॥

एतीति यन् । धावतीति धावन् । उक् अधिको द्राघो गतिर्यस्य
स उद्द्रावः । उक् अधिकं द्रुतं यस्य स उद्द्रुतः । शू इति करोती-
ति शूकारः । शूकृतमस्यास्ति शूकृतः । निपीदति निपीदन् । उत्ति-
ष्ठते उत्थितः । जवते जवो वेगवान् । बलमस्यास्ति बलः । विवर्त्त-
ते स विवर्त्तमानः । विवर्त्तते स्म विवृत्तः । विधूनुते कम्पते स
विधून्वानः । विधूयतेऽसौ विधूतः । श्रोतुमिच्छति शुश्रूपमाणः श्रा-
श्रुस्मृद्दृशां सन इति शानन् । शृणोति शृण्वन् । ईक्षते स ईक्षमा-
णः । ईक्षते स्मेति ईक्षितः । विशेषेणेक्षितो वीक्षितः । निमेषति

११४८ मन्त्रभाष्य-वेददीपसहिता शुक्लयजुःसंहिता ।

निमेषः । यत् किञ्चित् भस्ति तस्मै । यत् जलादिकं पिबति तस्मै पान-
कत्रं । यन्मूत्रं करोति तस्मै मूत्रयते । करोति कुर्वन् । कृतमस्यास्ति
कृतः । तस्मै स्वाहेति सर्वत्र । इत्येकोनपञ्चाशत् अक्षराः ॥ ८ ॥

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो
नः प्रचोदयात् ॥ ९ ॥

अथ सावित्रीणामिष्टीनाम् । तत्सवितुरित्यादिकाः पद-
पाठ्यानुवाक्याः सावित्र्यः । आद्या व्याख्याता ॥ ९ ॥

पङ्क्तयः सवितुर्देवत्यां नायज्यः सावित्रीणामिष्टीनां पाठ्यानुवा-
क्याः ॥ आद्या व्याख्याता (३, ३५) ॥ ९ ॥

हिरण्यपाणिमृतये सवितारमुपह्वये । स चेत्ता
देवता पदम् ॥ १० ॥

हिरण्यपाणिमृतये हिरण्ययौ पाणी यस्य स हिरण्यपाणिः
तम् ऊतये अघनाय सवितारम् उपह्वये आह्वयामि । किमिति ।
यतः सः सविता चेत्ता सर्वार्थदक् । महती च देवता पदं च
स्थानं च ज्ञानकर्मसमुद्ययकारिणाम् ॥ १० ॥

मेधातिथिदृष्टा । अहं सवितारमुपह्वये आह्वयामि । किमर्थम् ऊ-
तये अघनाय । कीदृशं सवितारं हिरण्यपाणिं हिरण्ययौ पाणी यस्य
तम् । यतः स सविता चेत्ता चेतयिता सर्वज्ञः । देवता । पदं स्था-
नं ज्ञानिनाम् ॥ १० ॥

देवस्य चेततो महीं प्र सवितुर्हवामहे । सुमतिं
सत्यराधसम् ॥ ११ ॥

देवस्य चेततः । देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य चेततः वि-
राजमानस्य महीम्महतीं महवामहे आह्वयामि सवितुः संव-
न्धिनीं सुमतिङ्कल्याणीं मतिम् । किंभूतां मतिं सत्यराधसम्
अनश्वरधनां सत्यसाधयित्रीं वा ॥ ११ ॥

ययं सवितुः देवस्य सुमतिं शोभनां । बुद्धिं प्रह्वामहे प्रकर्षेण
प्राथेयामहे । कीदृशस्य सवितुः चेतनः चेततीति चेतनं तस्य ज्ञान-
तः । कीदृशीं सुमतिं महीं महतीं सत्यराधसं सत्यमनश्चरं राधो ध-
नं यस्यास्ताम् यद्वा सत्यं राधयति साधयति सां सत्यराधास्ताम् ॥११॥

सुष्टुतिं सुमतीवृधो रातिं सवितुरीमहे । प्र-
देवाय मतीविदे ॥ १२ ॥

सुष्टुतिं सुमतीवृधः । सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं सुमतीवृधः
शोभनां मतिं वर्द्धयतीति सुमतिवृत् तस्य सुमतीवृधः सम्ब-
न्धिनीं रातिं दानं च । सवितुः ईमहे यात्रेम । प्रदेवाय मतीविदे
देवस्य मतीविद इत्युभयोः पदयोः विभक्तिव्यत्ययः ॥ १२ ॥

देवाय मतिविदे इति चतुर्थ्यां पष्ठमर्थे । ययं सवितुर्देवस्य सु-
ष्टुतिं शोभनां स्तुतिं रातिं दानञ्च प्र ईमहे प्रकर्षेण यात्रामहे छन्द-
सि पठेऽपीति क्रियापदात् परः प्रशब्दः । कीदृशस्य सवितुः सुम-
तीवृधः शोभनां मतिं वर्द्धयति सुमतिवृत् तस्य संहितायामेतदीर्घः ।
तथा मतीविदे सर्वेषां मतिं वेत्ति मतिवितु तस्य पूर्वघट्ट दीर्घः ॥१२॥

रातिं सत्पतिं महे सवितारमुपह्वये । आसुवं
देववीतये ॥ १३ ॥

रातिं सत्पतिम् । रा दाने । रातिनिमित्तत्वाद्वातिशब्देन स-
वितैवोक्तः । रातिदानरूपम् यद्वा रातिं ददातीति रातिम् । स-
त्पतिं सतां पालयितारम् महे पूजयामि । सवितारम् उपह्वये ।
आह्वयामि च । आसवम् । आभिमुख्ये प्रसीति कर्माणीत्या-
सवः तमासवं सवितारम् । किमर्थं पूजयाम्याह्वयामि च । देव-
वीतये देवतर्पणाय ॥ १३ ॥

अहं सवितारमुपह्वये आह्वयामि महे पूजयामि च मह पूजयाम् ।
किमर्थम् देववीतये देवानां तर्पणाय । कीदृशं सवितारं रातिं राति
ददातीति रातिः तम् ऊतियूतीत्यादिना कर्त्तरि किमत्ययान्तो

११५०. मन्त्रभाष्य-वेददीपसहिता शुक्लयजुःसंहिता ।

निपातः । सत्पतिं सतां पतिं पालकम् । आसवम् आभिमुख्येन
सौति कर्मण्यनुजानाति आसवस्तम् पचाद्यजन्तः ॥ १३ ॥

देवस्य सवितुर्मतिमांसव विश्वदेव्यम् । धिया
भगं मनामहे ॥ १४ ॥

देवस्य सवितुः । मतिम् आसवम् प्रसवरूपाम् । विश्वदे-
व्यं सर्वेभ्यो देवेभ्यो हितम् । धिया स्वकीयया प्रज्ञया भगं
भजनीयं धनं मनामहे याचामि । द्विकर्मा चार्यं धातुः तेन
मतिशब्दे भगशब्दे च द्वितीया ॥ १४ ॥

सवितुर्देवस्य मतिं बुद्धिं प्रति ययं धियां बुद्ध्या भगं धनं मना-
महे याचामहे सवितुर्देवस्य बुद्धिरस्मासु दानतत्परा भवत्वित्यर्थः ।
कीदृशं भगम् आसवम् आसीत्यनुजानाति येन आसवस्तम् धनेन
सर्वेषामाहां दातुं शक्यत इत्यर्थः । विश्वदेव्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यो
हितम् धनेनैष देयतर्पणादित्यर्थः ॥ १४ ॥

अग्निं स्तोमेन बोधय समिधानो अमर्त्यम् ।
हव्या देवेषु नो दधत् ॥ १५ ॥

अग्निं स्तोमेन । तिस्र आग्नेयो गायत्र्यः । हे अध्वर्यो अ-
ग्निं स्तोमेन स्तुतिभिः बोधय अवगतार्थं कुरु किं कुर्वन् समिधा-
नः संदीपयन् । कथंभूतमग्निम् अमर्त्यम् अमरणधर्माणम् कि-
मर्थं पुरस्कृत्येति चेत् । हव्या हवींषि देवेषु नः अस्मत्सम्ब-
न्धीनि दधत् दधातु । स ह्यस्याधिकार इति ॥ १५ ॥

तिस्रः स्विष्टकृति पुरोऽनुवाक्याः । आग्नेदेवत्या गायत्र्यो यथा
क्रमं सुतम्मरविद्योमिश्रविद्यरूपदृष्टाः । हे अध्वर्यो । त्वं स्तोमेन
स्तुत्या अग्निं बोधय अवगतार्थं कुरु । किं कुर्वन् समिधानः
समिन्हे स समिधानः संदीपयन् । कीदृशमग्निम् अमर्त्यं
मरणधर्म्मरहितम् सोऽग्निर्योधितः सद्योऽस्माकं हव्या हवींषि देवे-
षु दधत् धारयतु अस्य सोऽधिकारोऽस्ति ॥ १५ ॥

स हव्यचाडमर्त्य उशिग् दूतश्चनोहितः । अग्नि-
धिया समृण्वति ॥ १६ ॥

स हव्यवाद । यदोऽन्नाध्याहारः तच्छब्दश्रवणात् । यः
हव्यवाद् हविषो वोढा अमर्त्यः । अमरणधर्मा उशिकुः मेधावी ।
दूतः देवानाम् । चनोहितः । चन इत्यन्ननाम । हविर्भूतस्या-
न्नस्य भक्षणार्थं निहितः । सः अग्निः धिया ग्रहया समृण्वति
संगच्छते देवैः सह हविषः तर्पणाय ॥ १६ ॥

सोऽग्निर्धिया बुद्ध्या समृण्वति सङ्गच्छते, देवैः सह हविर्दाना-
य । कीदृशोऽग्निः हव्यवाद् हव्यं वहतीति हविषां वोढा । अमर्त्यः
मरणहीनः । उशिकु घट्टि उभ्यते घ्रा सर्वरित्युशिकु कामनीयः मेधा-
वी या । दूतः देवानां दूत्यकर्त्ता । चनोहितः चन इत्यन्ननाम (मि-
२० ६, १६) चनसेऽन्नाय हितः हवीकृपाप्तस्यादनाय स्थापितः ॥ १६ ॥

अग्निं दूतं पुरो दधे हव्ययादमुपह्रुवे । वेवाँ २ ॥ आ-
सादयादिह ॥ १७ ॥

अग्निन्दूतम् । यम् अग्निं दूतं देवानां दूतम् अहं पुरोदधे
अग्रतः स्थापयामि हव्यवाहम् हविषो वोढारं तम् उपगम्य
ह्रुवे ब्रवीमि । किं ब्रवीमि तदाह । देवानासादयादिह । हे अग्ने
देवान् आसादयात् आसादय इह अस्मिन्यज्ञे गृहे यागाय ॥ १७ ॥

यमग्निमहं पुरो दधे पुरतः स्थापयामि तं प्रति उपह्रुवे कंधया-
मि । किम् तदाह । हे अग्ने । इह यज्ञे त्वं देवानासादयात् आसादय
स्थापय कीदृशमग्निं दूतं देवानां हव्यचाहं हविषां वोढारम् ॥ १७ ॥

अजीजनो हि पंचमानं सूर्यं विधारे शक्यमा
पयः । गोजीदया रथं हमाणाः पुरन्ध्या ॥ १८ ॥

अजीजनो हि । पावमानी सौमी विहृतिः अनुष्टुप् । य-
स्यात् अजीजनः जनितवानसि जनयसि वा हे पंचमान सोमस्य-

येम् । यस्माच्च शक्मना चर्मणा पयः अपः विधारे उपरिष्ठात्
विधारयसि । केन हेतुना गोजीरया जीवेरेतद्रूपम् गोजीविक-
या हेतुभूतया । कथं नु नाम गावो जीवेयुरिति । गोभिर्हि
यज्ञस्तापते प्राणिनश्च जीवन्तीति ॥ किं कुर्वन् । रंहमाणः पुरं-
ध्या ॥ रंहमाणः गच्छन् दशापवित्रा द्रोणकलशं प्रतिपुरन्ध्या
बहुधारायिज्ञा धारया तस्मात्त्वां स्तुम इति शेषः ॥ १८ ॥

अरण्यसदस्युभ्यां दृष्टा पयमानदेघत्या पिपीलिकामध्या कृति-
रनुष्टुप् । यस्या आद्यतृतीयौ पादौ द्वादशार्णां द्वितीयोऽष्टार्णः सा पि-
पीलिकामध्या कृतिरनुष्टुप् जागतावष्टकश्च कृतिर्मध्ये वेदष्टकः पि-
पीलिकामध्येति घचनात् । पयमानस्तुतिः । हे पयमान ! त्वं सूर्यमजी-
जनः उत्पादितधामसि जनेर्णिजन्ताबलुङ् शक्मना शकनं शक्म शकल
शक्ती मनिनप्रत्ययः शक्मना, सामर्थ्येन पयः जलं विधोपेण धार-
यामि वृष्टये केन हेतुना गोजीरया जीवनं जीरा यस्य रेफः छान्द-
सः गवां जीरा गोजीरा, तथा गवां जीविकाहेतुना जलं धारयसि
तासां हविषा यज्ञनिष्पत्तेः प्राणिनां जीवनाय । कीदृशस्त्वं पुरन्ध्या
रंहमाणः पुरं बहु दधाति पुरन्धिर्यारा तथा रंहमाणः रंहत इति
रंहमाणो गच्छन् दशापवित्राद्द्रोणकलशमभिगच्छसित्यर्थः । वि-
धारे विधाय्ये विधारयसि पुरुषय्यत्ययः धारयतेस्तद्धि लटि
उत्तमैकवचने धारये इति प्राप्ते छन्दस्युभययेति (पा० ३, ४,
११७) शितोऽप्यार्यघातुकत्वे सति णेरनदोति णिलोपे धारे इति
रूपम् ॥ १८ ॥

विभूर्मात्रा प्रभूः पित्राश्वोऽसि हयोऽस्यत्योऽसि
मयोऽस्यर्वांसि सप्तिरसि वाज्युसि धृपांसि नृमणा अ-
सि । यद्युर्नामांसि शिशुर्नामास्यादित्यानां पत्वान्वि-
हि देवा आशापाला पतं देवेभ्योऽश्वं मेधाय प्रोक्षि-
तं रक्षत । इह रन्तिः । इह रमताम् । इह धृतिः । इह
स्वेधुतिः स्वाहा ॥ १९ ॥

अध्वर्युयजमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतः । विभूर्मात्रा । अश्व उच्यते । यस्त्वं विभूरसि विभवसि मात्रा प्रभवसि च पित्रा । इयं वै माता ऽसौ ते पितेति श्रुतिः । अथाश्वं नामाक्रियाभिस्तौ-
ति । अश्वो महाशनस्त्वमासि । हयोऽसि हि गतौ अस्व इयः ।
अत्योऽसि अत सातज्यगमने । मयोऽसि मय इति सुखनाम । सु-
खरूपोऽसि अर्वासि । ऋगतावस्यार्वा । सप्तिरसि सरणोऽसि ।
वाज्यसि वेजनवानसि । वृषा सेक्ता असि । नृमणा असि ।
नृणां मनुष्याणां यत्र मनः स नृमणाः । ययुर्नामासि ययुः एवं-
नामा त्वमसि । ययुर्यानिशीलः । शिशुर्नामासि शिशुः एवंना-
मा त्वमसि । शंशनीयो भवासि । अपारमार्थिको वा नामश-
ब्दः । यस्त्वमेवंप्रभावः तन्त्वां ब्रवीमि । आदित्यानां पत्वान्वि-
द्भि । पत्वा पतनमार्गेण । येन पत्वा आदित्याः प्रतन्ति गच्छन्ति
तमनुगच्छेत्स्यर्थः । रक्षिणोऽस्यादिशति । देवा आशापांलाः ।
एतन्देवेभ्यः मोक्षितम् अश्वम् मेधाय यज्ञाय रक्षत । चतस्रो
धृतीर्जुहोति । अश्व उच्यते इह रन्तिः रमणम् इह रमताम् इह
धृतिः इह स्वधृतिः साधुधृतिः । इह यज्ञे हे अश्व तव क्रीडाद-
य इत्यर्थः ॥ १९ ॥

का० (२०, २, १८) अध्वर्युयजमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतो
विभूर्मात्रेति । तृतायायां सावित्र्यामिष्टौ समातायामध्वर्युयजमानौ
दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतो विभूर्मात्रेति सूत्रार्थः ॥ अश्वदेवतं यजुः
अतिजगतीच्छन्दस्कम् । मात्रा पित्रेति तृतीये पञ्चम्यर्थे हे अश्व ।
त्वं मात्रा मातुः पृथिव्याः सकाशात् विभूरसि विभवसि विभूः स-
मर्थोऽसि पित्रा पितुः सकाशादिवः प्रभूः समर्थोऽसि इयं वै मा-
तासौ पिता साव्यमैवेन परिहृतातीति (१३, १, ६, १) श्रुतेः ।
अथ नामभिरद्वयं स्तौति त्वमश्वोऽसि अश्वनुते ध्यामोति मार्गमि-
त्यश्वः अश्वप्रपीत्यादिना (उण० १, १५०) अश्वः कन्प्रत्ययः अ-
श्नाति घादवः । हयोऽसि हयति याति हयः हय गतौ पचायच् ।

अत्योऽसि अत सातत्यगमने अततीत्यत्यः सततगामी औणादिको
यत्प्रत्ययः । मयोऽसि मयते गच्छति मयः मयं गतो पञ्चाद्यच्
यद्वा मय इति सुखनाम सुखरूपोऽसि । अर्वासि इयति गच्छति
अर्वा स्नामदिपद्यातिपृशकिभ्यो वनिन्निति (उण० ४, ११४) वनि-
नप्रत्ययः यद्वा अर्वाति दिनस्ति रिपूनित्यर्वा कनिन्प्रत्ययः । सप्ति-
रसि सपति सैन्येन समवेति सप्तिः सप सम्यन्धे क्तिन्प्रत्ययः ।
वाजी असि वाजति तच्छीलो वाजी यज गतौ अनेकगति सूचना
पुनःपुनर्गत्युक्तिः यद्वा वाजाः पक्षा अभूयन्नस्येति वाजी । वृषासि
वर्षेति सिञ्चति वृषा कनिन्युवृषीत्यादिना (उण० १, १५५) कनि-
नप्रत्ययः । नृमणा असि नृपु यजमानेषु मनो यस्य स नृमणाः ।
नाम नाम्ना ययुरसि अत्यर्थं याति ययुः ययुरद्वयोऽद्वयमधीय इत्य-
भिधानात् (अमर० २, ८, ४५) यो द्वे वेति (उण० १, २१) उप्र-
त्ययः किञ्च नाम्ना शिशुरसि इयति कृशं करोति स्तनमिति शिशुः
शः कित्सन्वद्येति (उण० १, २०) उप्रत्ययः सन्वद्वावाद् द्वित्व-
मभ्यासस्येकारश्च । एवंविधनामा त्वमादित्यानामदितेरपत्यानां
देवानां पत्वा मार्गमग्न्यदि पतन्ति गच्छन्ति यत्र स पत्वा मार्गः
स्नामदीत्यादिना (उण० ४, ११४) वनिन्प्रत्ययः आदित्या येन पथा
गच्छन्ति तमनुगच्छ ॥ का० (२०, २, २०) देवा आशापाला इति
रक्षिणोऽस्यादिशत्यनुचरीजातीयौस्तावतस्तावतः कश्चिनिपङ्क्ति-
कलापिदण्डिनो यथासंख्यम् । चतुर्विंशतिवार्षिकाश्चशतमध्यस्थस्यै-
शात्प्राप्नुत्सृष्टस्य रक्षकाश्चरानादिशति कीदृशान् अनुचरीसजाती-
यान् तावतोऽनुचरीसख्यान् तेन शतं राजपुत्रान् शतं क्षत्रियपुत्रान्
शतं सूतग्रामण्यां पुत्रान् सूता अश्वपोषकास्तेषां मध्ये ग्रामण्यो
मुख्यास्तत्सुतानित्यर्थः शतं क्षात्रसंग्रहीतृणां पुत्रान् क्षत्तार आय-
व्ययाध्यक्षास्तत्समूहः क्षात्रं तत्राधिरुताः क्षात्रसंग्रहीतारस्तत्सु-
तान् क्रमात्कवचिनिपङ्क्तिकलापिदण्डिनः तेन राजपुत्राः संनाहयन्तः
क्षत्रियपुत्रा निपङ्क्तिणः सखद्वाः सूतग्रामणीपुत्रा इपुधिमन्तः क्षात्र-
संग्रहीतृपुत्राः धंशादिदण्डधरा इत्यर्थः । बड्वाभ्यो जलस्नानाद्या-
भ्यरणम्-धर्ममश्वरक्षणम्-तावद्यजमानो धावतोयोः शेते सातित्रीः
कारयति घीणागानम् पारिप्लवशस्त्रपाठम् धृतिहोमं चेत्यादि ज्ञेय-
मिति सूत्रार्थः ॥ देवदेवत्यं यजुः ऋगुष्णिक् । आशा दिशः पालय-

न्तीति आशापाला हे देवाः । यूयमेतमद्वयं रक्षत । कीदृशं मेधाय
यागाय प्रोक्षितं प्रोक्षणेन संस्मृतम् राजपुत्रादय एवाशापालाः
तदुक्तम् दातं च तल्प्या राजपुत्रा आशापालास्तेभ्य एवैनं परिददा-
तीति (१३, १, ९, २) ॥ का० (२०, ३, ४) आहवनीयेऽस्तमिते
चतस्रो धृतीरिह रन्तिरिति । अस्तमितेऽर्केऽग्निहोत्रहोमात् प्राग-
ग्निहोत्रार्थमुदधृते आहवनीयेऽग्नौ चतस्रो धृतिसंज्ञा आहुतीः प्रैति-
मन्त्रं जुहोति चर्पणपर्यन्तं प्रत्यहम् एषं चत्वारिंशदधिका चतुर्दश-
ज्ञाती भवति । तथा च श्रुतिः (१३, १, ६, २) संवत्सरमाहुती-
जुहोति षोडश नयतीरेतां वा अद्वयस्य पन्धनं ताभिरेयेनं यज्जाती-
ति ॥ चत्वारि यजूंषि अग्निदेवत्यानि । चतुर्थमन्त्रान्ते स्वाहाका-
रध्वज्यात् मिध्यधि स्वाहाकारः प्रयोज्यः । अद्वयं प्रत्युच्यते हे अ-
द्वय । इह रन्तिः रमणं तेऽस्तु । इह भवान् रमताम् । इह ते धृ-
तिः सन्तोषोऽस्तु । इह यज्ञे स्वधृतिः स्या निज्जा धृतिर्धरणमस्तु
स्वाहा ॥ १९ ॥

काय स्वाहा कस्मै स्वाहा कतमस्मै स्वाहा स्वाहा-
धिमाधीताय स्वाहा मनः प्रजार्पतये स्वाहा चित्तं वि-
ज्ञातायादित्यै स्वाहादित्यै मूर्ध्ने स्वाहादित्यै सुमृद्धी-
कायै स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा सरस्वत्यै पावकायै स्वा-
हा सरस्वत्यै वृद्धत्यै स्वाहा पूष्णे स्वाहा पूष्णे प्रपृष्णा-
य स्वाहा पूष्णे नृरन्धिपाय स्वाहा त्वष्ट्रे स्वाहा त्वष्ट्रे
तुरीपाय स्वाहा त्वष्ट्रे पुरुषपाय स्वाहा विष्णवे स्वाहा
विष्णवे निभूयपाय स्वाहा विष्णवे शिपिष्ठिपाय
स्वाहा ॥ २० ॥

औद्ग्रभणानि जुहोति । काय स्वाहा । कस्मै स्वाहा । क-
तमस्मै स्वाहा । स्वाहाधिमाधीताय । पूर्वं स्वाहाकारान्तास्ति स्रं
आहुतयः प्राजापत्याः । आधिमाध्यानम् चतुर्थी चात्र कर्तव्या ।
आधये स्वाहेति । आधीताय स्वाहा । मनः मनसे इति विभक्ति-

व्यत्ययः । प्रजापत्याय स्वाहा । चित्रं विज्ञाताय । चित्तायैति
 विभक्तिव्यत्ययः । अदित्यै महौ । मह पूजायाम् । पूजितायै । अदित्यै
 सुमृडीकायै मृड सुखने । सुखायैत्र्यै ॥ सरस्वत्यै स्वाहा । सर-
 स्वत्यै पावकायै पावयित्र्यै । सरस्वत्यै बृहत्यै महत्यै । पूष्णे
 स्वाहा । पूष्णे प्रपथ्याय । प्रगतः पन्थाः प्रपथः तत्र भवः प्र-
 पथ्यः । पूष्णे नरन्धिपाय । नरान् दधाति धारयतीति नरन्धि-
 पः त्वष्ट्रे स्वाहा । त्वष्ट्रे तुरीपाय । तूर्णं पाति रक्षतीति तुरीपः ।
 त्वष्ट्रे पुरुषपाय बहुरूपाय । विष्णवे स्वाहा । विष्णवे निभूय-
 पाय । नीर्घर्भृत्वा यः पाति स निभूयपः । विष्णवे शिपिविष्टाय ।
 शिपिं पशुं यज्ञस्य वेष्टयति साधुं करोतीति शिपिविष्टः ॥ २० ॥

का० (२०, ४, ३, ५) काय स्वाहेति चाद्यमेधिकानि त्रीणि
 कृष्णाजिनदीक्षातोऽध्वरदीक्षणीयायाध्वत्वारि त्रीणि त्रीणि चाद्यमे-
 धिकानि । चत्वार्यार्ष्यरिकारण्यौद्ग्रभणानि इत्या काय स्वाहे-
 त्याद्यमेधिकानि त्रीण्यौद्ग्रभणानि जुहुयात् अत औद्ग्रमणहोमा-
 नन्तरं दीक्षणीयाशेषं समाप्य कृष्णाजिनदीक्षा तत्रोपघेशनान्ता
 कर्त्तव्या । सप्ताहं प्रचरन्तीति (१३, १, ७, २) श्रुतेः । सप्ताहं दी-
 क्षणीया कार्या तत्र प्रत्यहं कर्त्तव्यमाह अध्वरदीक्षणीयायाध्वत्वा-
 रि चत्वार्यार्ष्यौद्ग्रभणानि आकृत्यै प्रयुजे इत्यादीनि (४, ७) त्रीणि
 त्रीणि चाद्यमेधिकानि काय स्वाहेति कण्डिकापठितानि प्रत्यह-
 मन्यान्यन्यानि पाठक्रमेण एवं सप्त सप्त प्रत्यहं हूयन्ते । काय स्वाहे-
 ति कण्डिकायां सप्त त्रिकाणि पठितानि तन्मध्ये सप्तस्वहःसु क्र-
 मेणैकैकं त्रिकं हूयते तत्र द्वितीयत्रिके स्वाहाकाराद्यं मन्त्रत्रयं स्वा-
 हाधिमाधीतायेत्यादिति सूत्रार्थः ॥ औद्ग्रमणसंज्ञानि यजूंषि लि-
 श्तेऽक्तदेवतानि । काय प्रजापतये सुहुतमस्तु कस्मै प्रजापतये कत
 मस्मै प्रजापतिथेष्टाय । आधिमाधानमाधीताय प्राप्ताय मनः मन-
 सि यत्तमानाय प्रजापतये चित्रं विज्ञाताय सर्वेषां चित्तसाक्षिणे ।
 अदित्यै अस्त्रणिङ्गतायै महौ पूज्यायै अदित्यै सुमृडीकायै सुख-
 यित्र्यै अदित्यै सरस्वत्यै वागधिष्टायै पावयति पावका तस्यै

शोधायेऽयै सरस्वत्यै बृहत्यै महत्यै सरस्वत्यै । पूष्णे प्रपथ्याय
प्रगतः पन्थाः प्रपन्थाः तत्र भवः प्रपथ्यः तस्मै पूष्णे नरन्धि-
पाय धिप् शब्दे ह्यादिवैदिकः नरं विधेष्टि शब्दयति उदयेन स
नरन्धिपः तस्मै पूष्णे इगुपधेति कः । त्वष्ट्रे त्वक्षति तनूकरोति
त्वष्टा तस्मै तुरीपाय तुर घेमे तस्य रूपं तुरी वेगस्तं पाति रक्षति
तुरीपस्तस्मै त्वष्ट्रे पुरुषपाय पुरुषि यहुनि रूपाणि यस्य तस्मै त्वष्ट्रे ।
धेयोष्टि व्याप्नोति विष्णुस्तस्मै निभूयपाय नितरां भूत्वा मत्स्याद्यव-
तारं हृत्या पाति निभूयपस्तस्मै विष्णवे शिपिषु पशुषु प्राणिषु वि-
ष्टः प्रविष्टोऽन्तर्यामिरूपेण शिपिविष्टस्तस्मै विष्णवे । एते भी-
ष्महणमन्त्राः ॥ २० ॥

विश्वो देवस्य नेतुर्मत्तो' चुरीत मख्यम् । विश्वो
शाय इपुष्यति शुभ्रं घृणीत पुष्पसं स्वाहा ॥ २१ ॥

विश्वो देवस्येति व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

का० (२०, ४, ९, १०) पडाग्निकानि चतुःस्थाने दशमं विश्वो
देवस्येति । सप्तम्यां दक्षणीयायामयं विशेषः प्रत्ययानि चत्वार्यष्ट-
प्रमणान्याध्वरिकाणि भूयन्ते तेषां चतुर्णां स्थाने पडाग्निकानि आ-
कूर्ति मयुजमग्निं स्थादेति (११, ६६) हुत्वाऽध्वमेधिकानि च
श्रीणि विष्णवे स्वादेत्यादीनि हुत्वा विश्वो देवस्येति दशममीदृ-
प्रमणं जुहोतीति सूत्रार्थः । व्याख्याता (४, ८) ॥ २१ ॥

आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामा राष्ट्रे
राजन्यः शूरं इपव्योऽतिव्याधी महारथो जायतां दो-
ग्धी धेनुर्वोढानद्धानाशुः सप्तिः पुरन्धिर्योषा जिष्णू
रथेष्ठाः सभेयो युवांस्य यजमानस्य वीरो जायतां नि-
कामे-निकामे नः पर्जन्यो' वर्षतु फलवत्यो न ओषधे-
यः पच्यन्तां योगक्षेमो नः कल्पताम् ॥ २२ ॥

जयति । आ ब्रह्मन् । आजायतां हे ब्रह्मन् ब्राह्मणः ब्रह्म-

वर्चसी । यज्ञाध्ययनशीलो ब्राह्मण आजायतामित्यर्थः । राष्ट्रे ।
 आजायताञ्च राष्ट्रे राजन्यः शूरः इषव्यः इषुभिः विध्यति इषव्यः
 इषुषु वा साधुः इषव्यः । अतिव्याधी महारथः । अतिविध्यति
 द्विपन्तमित्यतिव्याधी । महारथश्च दोग्ध्री घेनुः । राष्ट्रे आजायता-
 मिति सर्वत्र सम्बन्धः । बौद्धा अनद्वान् आशुः शीघ्रः संप्रि-
 श्वः । पुरन्धिर्योषा । पुरं शरीरं रूपादिगुणसमन्वितं धारयती-
 ति पुरन्धिः ॥ जिष्णू रथेष्ठाः । जयनशीलः रथे तिष्ठतीति र-
 थेष्ठा युयुत्सुः । सभेयो युवा । सभामर्हति विद्यागुणचरित्रैः स-
 भेयः युवा आ अस्य यजमानस्य आजायताञ्चास्य यजमानस्य
 धीरः पुत्रः । किञ्च निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु ।
 प्रार्थनायामवश्यम्भवतीति निकामः अभ्यासो वीप्सार्थः । अ-
 स्माकं राष्ट्र इत्यर्थः । फलवत्यः अतिशयेन फलयुक्ताः नोऽस्मा-
 कं राष्ट्रे ओषधयः पच्यन्ताम् । योगक्षेमो नः कल्पताम् । यो-
 गो द्रव्यादीनां संयोगः क्षेमस्तेषामेव परिपालनम् । योगश्च क्षे-
 मश्चास्माकं क्लृप्तो भवतु । योगश्च क्षेमश्चेति द्वन्द्वः तत्र नपुंस-
 कलिङ्गता वा स्पात् द्विर्वचनं वा इति । तत्र छान्दसो विस-
 र्जनीयो द्रष्टव्यः ॥ २२ ॥

का० (२०, ४, ११) कृष्णाजिनाद्या समिदाधानात् कृत्वा ब्र-
 ह्मन्निति जपयुत्सर्गकाल एके । कृष्णाजिनदीक्षात आरभ्योज्ञायां
 त्रयोदशसमिदाधानान्तं कृत्वाध्वर्युरेवा ब्रह्मन्निति जपति उत्सर्ग-
 रुपतिष्ठत इत्युत्सर्गोपस्थानकाले एके आ ब्रह्मन्निति जपमिच्छन्ति
 यद्वाध्वर्योत्सर्गकाले विभूमांत्रेति जपानन्तरमित्यर्थः । लिङ्गोक्त-
 देवता उत्कृतिः । हे ब्रह्मन् ! राष्ट्रेऽस्मद्देशे ब्रह्मवर्चसी यज्ञाध्ययन-
 शीलो ब्राह्मणः आजायतामुत्पद्यताम् । राजन्यः क्षत्रियश्चेदश आ-
 जायताम् । कौटुशः शूरः पराक्रमी । शूर विक्रान्तौ शूरपति शूरः ।
 इषव्यः इषुभिर्विध्यतीति इषव्यः यद्वा इषो कुशलः इषव्यः । अति-
 व्याधी अत्यन्तं विध्यतीत्यतिव्याधी शत्रुभेदनशीलः । महारथः

एकः सहस्रं जयति स महारथः । दोग्धो दुग्धपूरयित्री धेनुः
आजायतां राष्ट्रे इति सर्वत्र सम्बन्धः । अनङ्गवान् वृषभो घोडा
चहनशीलो जायताम् । सप्तिरद्व आनुः शीघ्रङ्गामी जायताम् ।
योषा स्त्री पुरन्धिः पुरं शरीरं सर्वगुणसम्पन्नं दधाति पुरन्धिः । रथे
तिष्ठति रथेष्टा किप् सप्तम्या अलुक् रथे स्थितो युयुत्सुर्नरो जिष्णुः
जयनशीलो जायताम् । युया आ अस्थेति पदच्छेदः अस्य यज्ञमा-
नस्य युया समर्थः समेधो सभायां योग्यो धारः पुत्रो जायताम्
सभायां साधुः सभेयः उद्वन्दसीति सभाशब्दात्तत्र साधुरित्यर्थे
उपत्ययः । तस्य ण्योदेशः । किञ्च नोऽस्माकं राष्ट्रे पर्जन्यो निकामे
निकामे नितरां कामनायां सत्यां, ययतु अभ्यासो वीप्सार्थः । नो-
ऽस्माकमोपधयः यथाद्याः फलयत्यः फलयुक्ताः पच्यन्तां, स्वयमेव
पक्वा भवन्तु । नोऽस्माकं योगक्षेमः कल्पतां योगेन युक्तः क्षेमो
योगक्षेमः स फलस्रो भवतु अलङ्घ्यलामो योगः लङ्घ्यस्य परिपा-
लनं क्षेमः ॥ २२ ॥

प्राणाय स्वाहा प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहा
चक्षुषे स्वाहा श्रोत्राय स्वाहा वाचे स्वाहा मनसे
स्वाहा ॥ २३ ॥

आज्यसक्तुधानालाजानामेकैकं जुहोति प्राणाय स्वाहे-
ति प्रति मन्त्रं सर्वरात्रमावर्तम् ॥ २३ ॥

का० (२०, ४, ३१) आज्यसक्तुधानालाजानामेकैकं जुहोति
प्राणाय स्वाहेति प्रतिमन्त्रं सर्वरात्रमावर्तम् । आज्यादीनां प्र-
तिप्रहरमेकैकं क्रमेण सर्वरात्रगुत्तरवेदिस्थाशौ जुहोति प्राणाय
स्वाहेत्यादिद्वादशकण्डिकात्मकैरनुवाकैः । किं कृत्वा आवर्तम्
प्राणाय स्वाहेत्यादिकमेकशताय स्वाहेत्यन्तं मन्त्रगणमावर्त्यवर्त्य
सर्वरात्रमिति, द्वितीयाग्रहणाद्धोमक्रियाया रात्रेः कार्त्तुस्येन सं-
योगः कार्यः ततः प्रथमयामे घृतेन यागः द्वितीये, सक्तुभिः तृतीये
धानाभिः चतुर्थे, लाजैः । एकस्मै इति द्वादशेऽनुवाके (३४) एकस्मै
स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहेत्यत्र त्रिभ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः
स्वाहा षड्भ्यः स्वाहा सप्तभ्यः स्वाहा अष्टभ्यः स्वाहा नवभ्यः स्वा-

हेत्येवमावयो मन्त्रा अपठिता अपि षष्ठैकोषयेन शतपर्यन्ताः प्र-
योज्याः । एकोत्तरा जुहोतीति (१३, २१, ५) श्रुतेः । व्युष्टायां
समाप्तायां रात्रौ व्युष्ट्यै स्वाहेति धृताहुतिमेकामुदिते सूर्ये स्वर्गाय
स्वाहेति च जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ लिङ्गोक्तदेवतानि यजंषि । प्राणा-
दय इन्द्रियदेवाः ॥ २३ ॥

प्राच्यै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहा दक्षिणायै
दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहा प्रतीच्यै दिशे स्वाहा-
र्वाच्यै दिशे स्वाहोदीच्यै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे
स्वाहोर्ध्वायै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहार्वाच्यै
दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहा ॥ २४ ॥

प्राच्यै । दिग्देवताः ॥ २४ ॥

प्राच्यै । दिग्देवताः ॥ २४ ॥

अद्भ्यः स्वाहा वाभ्यः स्वाहोदकाय स्वाहा ति-
ष्ठन्तीभ्यः स्वाहा स्रवन्तीभ्यः स्वाहा स्पन्दमानाभ्यः
स्वाहा कृप्याभ्यः स्वाहा सूर्याभ्यः स्वाहा धार्याभ्यः
स्वाहार्णवाय स्वाहा समुद्राय स्वाहा सरिराय स्वा-
हा ॥ २५ ॥

अद्भ्यः । जलदेवताः ॥ २५ ॥

अद्भ्यः । जलदेवताः ॥ २५ ॥

वार्ताय स्वाहा धूमाय स्वाहाम्राय स्वाहा मेघाय
स्वाहा विद्योतमानाय स्वाहा स्तनयन्ते स्वाहा वस्फूर्जन्ते
स्वाहा वर्पन्ते स्वाहा ववर्पन्ते स्वाहा स्वाहोग्रं वर्पन्ते शुधिं
वर्पन्ते स्वाहो दृग्दहन्ते स्वाहोदृग्दहन्ताय स्वाहा पुष्पा-
न्ते स्वाहा शीकाय ते स्वाहा पुष्पाभ्यः स्वाहा हादुनी-

भ्यः स्वाहा नीहाराय स्वाहा ॥ २६ ॥

वाताय । मेघोपयोगिदेवताः ॥ २६ ॥

घाताय । मेघोपयोगिदेवताः ॥ २६ ॥

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेन्द्राय स्वाहा पृथि-
व्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा दिग्भ्यः स्वा-
हाशांभ्यः स्वाहोऽप्यै दिशे स्वाहावाँभ्यै दिशे स्वाहा २७

अग्नये । अग्न्यादयः प्रसिद्धाः ॥ २७ ॥

अग्नये । अग्न्यादयः प्रसिद्धाः ॥ २७ ॥

नक्षत्रेभ्यः स्वाहा नक्षत्रियेभ्यः स्वाहाहोरात्रेभ्यः
स्वाहार्धमासेभ्यः स्वाहा मासेभ्यः स्वाहा ऋतुभ्यः
स्वाहार्तयेभ्यः स्वाहा संवत्सराय स्वाहा चार्वाण्युथिवी
भ्यां स्वाहा चन्द्राय स्वाहा सूर्याय स्वाहा रश्मि-
भ्यः स्वाहा वसुभ्यः स्वाहा रुद्रेभ्यः स्वाहादित्येभ्यः
स्वाहा मरुद्भ्यः स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा सू-
लेभ्यः स्वाहा शाखाभ्यः स्वाहा वनस्पतिभ्यः स्वाहा
पुष्पेभ्यः स्वाहा फलेभ्यः स्वाहौषधीभ्यः स्वाहा ॥ २८ ॥

नक्षत्रेभ्यः । नक्षत्रादयः कालाधिष्ठात्र्यः ॥ २८ ॥

नक्षत्रेभ्यः । नक्षत्रादयः कालाधिष्ठात्र्यः ॥ २८ ॥

पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा सू-
र्याय स्वाहा चन्द्राय स्वाहा नक्षत्रेभ्यः स्वाहान्नयः

११६२ मन्त्रमाख्य-चेददीपसहिता शुक्लयजुःसंहिता ।

स्वाहा_१र्षधीभ्यः स्वाहा वनस्पतिभ्यः स्वाहा परिप्लवे-
भ्यः स्वाहा चराचरेभ्यः स्वाहा सरीसृपेभ्यः स्वाहा ॥ २९ ॥

पृथिव्यै । पृथिव्यादयो लोकाधिष्ठात्र्यः ॥ २९ ॥

पृथिव्यै । पृथिव्यादयो लोकाधिष्ठात्र्यः ॥ २९ ॥

असवे स्वाहा वसवे स्वाहा विभुवे स्वाहा वि-
वस्वते स्वाहा गणश्रिये स्वाहा गणपतये स्वाहा मि-
भुवे स्वाहाधिपतये स्वाहा शूपाय स्वाहा संहसर्पा-
य स्वाहा चन्द्राय स्वाहा ज्योतिषे स्वाहा मलिम्लुचाय
स्वाहा दिवा पतयते स्वाहा ॥ ३० ॥

असवे । अस्वादयश्च ॥ ३० ॥

असवे । अस्वादयश्च ॥ ३० ॥

मधवे स्वाहा माधवाय स्वाहा शुक्राय स्वाहा शु-
चये स्वाहा नभसे स्वाहा नभस्याय स्वाहेपाय स्वा-
होर्जाय स्वाहा सहसे स्वाहा सहस्राय स्वाहा तपसे
स्वाहा तपस्याय स्वाहा हसस्पतये स्वाहा ॥ ३१ ॥

मधवे । मध्वादयो मासाधिष्ठातारः ॥ ३१ ॥

मधवे । मध्वादयो मासाधिष्ठातारः ॥ ३१ ॥

वाजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहा पिजाय स्वाहा
कतवे स्वाहा स्वः स्वाहा भूर्ध्वे स्वाहा व्यश्नुविने स्वा-
हान्त्याय स्वाहान्त्याय भौवनाय स्वाहा भुवन्स्य प-

तये स्वाहाधिपतये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा ॥ ३२ ॥

वाजाय । वाजादयोऽन्नाधीशाः ॥ ३२ ॥

वाजाय । वाजादयोऽन्नाधीशाः ॥ ३२ ॥

आयुर्यज्ञेन कल्पतां स्वाहा प्राणो यज्ञेन कल्प-
तां स्वाहापानो यज्ञेन कल्पतां स्वाहा व्यानो यज्ञे-
न कल्पतां स्वाहोद्वानो यज्ञेन कल्पतां स्वाहा स-
मानो यज्ञेन कल्पतां स्वाहा चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां
स्वाहा श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां स्वाहा वाग्यज्ञेन क-
ल्पतां स्वाहा मनो यज्ञेन कल्पतां स्वाहात्मा य-
ज्ञेन कल्पतां स्वाहा ब्रह्मा यज्ञेन कल्पतां स्वाहा
ज्योतिर्यज्ञेन कल्पतां स्वाहा स्वर्ग्यज्ञेन कल्पतां
स्वाहा पृष्ठं यज्ञेन कल्पतां स्वाहा यज्ञो यज्ञेन क-
ल्पतां स्वाहा ॥ ३३ ॥

आयुः यज्ञेनाश्वमेधेनायुः कल्पताम् । एवमग्रेऽपि प्रार्थ-
नामन्त्राः ॥ ३३ ॥

आयुः । यज्ञेनाश्वमेधेनायुः कल्पताम् । एवमग्रेऽपि प्रार्थ-
नामन्त्राः ॥ ३३ ॥

एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहा शताय स्वाहैक-
शताय स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहा स्वर्गाय स्वाहा ॥ ३४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

द्वार्विशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

व्युष्ट्या इति व्युष्ट्यम् स्वर्गायित्युदिति । प्राणाय स्वाहे-
त्यारभ्य द्वादशभिः कण्डिकासंमितै रनुवाकैर्देवता उक्ताः आ-
व्यादिहाविर्भिः । एते सर्वे एव यागाः महतो यज्ञस्य लोकका-
लाग्न्यादिवपुषो ऽवयविनोऽवयवभूताः । यथा देवदत्तस्याव-
यविनोऽवयवभूताः । शिरः पाण्यादयः । सोऽयमश्वमेधः प्रजा-
पतेरवयविनोऽवयवभूतः प्रजापतेश्चात्मनः । सोऽयमात्मा । शा-
खाप्रशाखागतः स्तूयते हूयते च ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिभिर्पञ्चमा-
नैः । एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहेति प्रकारदर्शनम् त्रिभ्यः
स्वाहा चतुर्भ्यः स्वाहेति एकशतात् ॥ ३४ ॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

एकस्मै । संख्याधीशाः । व्युष्टी रात्रिः स्वर्गो दिनम् । रात्रिर्दे-
व्युष्टिरहः स्वर्गोऽहोरात्रे एव तत् प्रीणार्ताति श्रुतेः (१३, २, १, ६) ॥
प्राणादयोऽश्वमेधस्यावयविनोऽवयवाः स च प्रजापतेरवयवः स आ-
त्मन इत्यात्मैव स्तूयते हूयते इति भावः । सर्वमिदं यदयमात्मे-
ति श्रुतेः ॥ ३४ ॥

धीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

अश्वमेधाहुतिर्नाम द्वाविंशोऽध्याय इति ॥ २२ ॥

अथोविंशोऽध्यायः ।

हिरण्यगर्भः समवर्त्तताम्रे भूतस्य जातः पतिरेक
आसीत् । स दाधार पृथिवीं व्यासृतेमां कस्मै देवाय
हविषां विधेम ॥ १ ॥

हिरण्यगर्भः सम् । महिम्नः (२) पुरोरुक् । व्या-
ख्यातम् ॥ १ ॥

द्वाविंशे होममन्त्राख्योविंशोऽध्याये शिष्टं कर्मोच्यते ॥ का०
(२०, ५, १—२) प्रातरुक्थ्यो महिमानौ गृह्णाति सौघर्णेन पूर्वम्
हिरण्यगर्भ इति । प्रातर्द्वितीयेऽहनि उक्थ्यसंस्थमहर्भवति तत्र
महिमसंज्ञौ द्वौ प्रहौ गृह्णाति आगन्तुत्यादाप्रयणोक्थ्ययोर्मध्ये तौ गृ-
ह्णाति अन्तराप्रयणोक्थ्यावागन्तुस्थानं प्रहाणामिति वचनात् द्वयो-
र्मध्ये पूर्वं महिमानं सौघर्णेनोलूखलेन गृह्णाति । व्याख्याता (१३, ४,) ॥ १ ॥

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि ।
एष ते योनिः सूर्य्यस्ते महिमा । यस्तेऽहन् संवत्सरे
महिमा सम्वभूव यस्ते घापावन्तरिक्षे महिमा सम्व-
भूव यस्ते दिवि सूर्य्ये महिमा सम्वभूव तस्मै ते महि-
म्ने प्रजापतये स्वाहा देवेभ्यः ॥ २ ॥

उपयामगृहीतोऽसि । प्रजापतये त्वा जुष्टमभिरुचितं गृह्णामि । सादयति । एष ते तव योनिः स्थानं सूर्य्यस्तव महिमा महाभाग्यं शक्तिः दीपस्येव मभा । जुहोति । यस्तेऽहन् । यस्तव अहनि संवत्सरे च महिमा सम्वभूव सम्भूत उत्पन्नः । अहनि निमित्तभूते सर्वाण्येव भूतानि सम्पद्यन्ते । निमित्तसप्तम्यर्थेताः । चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरमिति यथा । यः ते नापी अन्तरिक्षे च महिमा सम्वभूव । यस्ते दिवि च सूर्य्ये म-

हिमा सम्बभूव । तस्मै ते तव महिम्ने प्रजापतये च स्वाहा
देवेभ्यश्च ॥ २ ॥

उपयाम० प्रजापतये जुष्टं रचितं त्वां हे ग्रहाहं गृह्णामि ॥ का०
(९, ५, २५) एष ते योनिरिति ग्रहसादनम् । एष ते योनिः स्था-
नं ते तव महिमा शक्तिः सूर्यः दीपस्येव प्रभा ॥ का० (२०, ७,
१६) यस्तेऽह्निति जुहोति । पूर्वमहिमानं ग्रहं जुहोति षपट्क-
ते सर्वहुतम् ॥ देवदेवत्यं यजुः इधधिका शकरी । हे महिम्न ! यः
ते तव महिमा भवन् भवति दिवसे संवत्सरे च निमित्ते सम्बभूव
उत्पन्नः वायौ अन्तरिक्षे च यः तव महिमा सम्बभूव दिवि सूर्ये
च यस्ते महिमा सम्बभूव ते तव तस्मै महिम्ने प्रजापतये देवे-
भ्यश्च स्वाहा जुहुतमस्तु ॥ २ ॥

यः प्राणतो निमेषतो महित्वैक इद्राजा जगतो
बभूव । य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय
हविषा विधेम ॥ ३ ॥

द्वितीयं गृह्णाति तस्य पुरोरुख्यः प्राणतः काशी प्राजापरया
यः कः प्रजापतिः प्राणतः प्राणनं कुर्वतः भूतग्रामस्य निमिष-
तः निमेषण कुर्वतः क्रियावत इत्यर्थान्तरम् महित्वास्वकीयेन
महाभाग्येन । एक इत् । इच्छब्द एवार्थे । एक एव समस्तस्य
जगतो राजा बभूव संवृतः । यश्च ईशे ईष्टे अस्य द्विपदः प्राणि-
जातस्य यश्च चतुष्पदः ईष्टे प्राणिजातस्य । तस्मै कस्मै देवाय
प्रजापतये हविषा विधेम । विदधातिर्दानकर्मा हविरिति विभ-
क्तिव्यत्ययो द्वितीयान्तः । हविर्देवः ॥ ३ ॥

का० (२०, ५, २) द्वितीयं राजतेन यः प्राणत इति । द्वितीयं
महिमानं ग्रहं राजतेनोन्मुखलेन गृह्णाति ॥ हिरण्यगर्भदष्टा कदेवत्या
त्रिष्टुप् । तस्मै कस्मै प्रजापतये देवाय धनं हविर्विधेम हविर्देवः
विदधातिर्दानार्थः तृतीया द्वितीयार्थे । तस्मै कस्मै यः प्रजापतिः प्रा-
णतः प्राणनं जीवनं कुर्वतो निमेषतो निमेषणं कुर्वतः उपलक्षणमे-

तत् दृगादीन्द्रियव्यापारं कुर्वतः सचेतनस्य जगतः विश्वस्य एक
एव राजा यभूव केन महित्वा महेर्महिम्नो भावो महित्वं तेन म-
हित्वेन विभक्तेः पूर्वसवर्णः महाभागेनेत्यर्थः । यथास्य द्विपदः द्वी
पादौ यस्य स द्विपात् तस्य पादः पदिति पदादेशः द्विपादस्य मनु-
ष्यपस्यादेः चतुस्पदः हस्तिगवादेः प्राणिजातस्य ईशे ईष्टे ऐश्वर्य्यं
करोति लोपस्त आत्मनेपदेष्वाति वकारलोपे ईशे इति रूपम् अधी-
गर्धदयेषां कर्मणाति कर्मणि पठ्ठी ॥ ३ ॥

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि ।
एष ते योनिश्चन्द्रमास्ते महिमा । यस्ते रात्रौ संवत्सरे
महिमा संवभूव यस्ते पृथिव्यामग्नौ महिमा संवभूव
यस्ते नक्षत्रेषु चन्द्रमसि महिमा संवभूव तस्मै ते म-
हिम्ने प्रजापतये देवेभ्यः स्वाहा ॥ ४ ॥

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापये त्वा जुष्टं गृह्णामि । सादयति ।
एष ते योनिः चन्द्रमास्ते महिमा । जुहोति यस्ते रात्रौ संवत्स-
रे पृथिव्यामग्नौ च नक्षत्रेषु चन्द्रमसि च महिमा संवभूव तस्मै
ते महिम्ने प्रजापतये देवेभ्यः स्वाहा ॥ ४ ॥

उपयामपात्रेण गृहीतोऽसि प्रजापतये जुष्टं त्वा गृह्णामि ॥ साद-
यति । एष ते । चन्द्रमास्ते तव महिमा वीसिः ॥ का० (२०, ७,
२६) यपान्ते द्वितीयेन पूर्ववद् यस्ते रात्राविति जुहोति । यपाया-
गान्ते द्वितीयेन महिम्ना पूर्ववदिति सर्वहुतं महिमानं जुहोति ॥
अष्टिः हे महिमन् । रात्रौ संवत्सरे च यस्ते तव महिमा संवभूव
पृथिव्यामग्नौ च यस्ते महिमा संवभूव नक्षत्रेषु चन्द्रमसि च य-
स्तव महिमा संवभूव सर्वव्यापकस्तव यो महिमा तस्मै महिम्ने
प्रजापतये देवेभ्यश्च स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४ ॥

युञ्जन्ति ब्रह्मरूपं चरन्तं परि तस्थुषः । रोचन्ते
रोचना दिवि ॥ ५ ॥

अश्वं युनक्ति । युञ्जन्ति ब्रध्नम् । अश्वोऽत्रादित्यवत्स्तूयते
उत्तरोऽर्द्धचः प्रथमं व्याख्यायते । यस्य भासा । रोचन्ते देदी-
प्यन्ते रोचनाः रोचनानि दीप्तानि चन्द्रग्रहतारकादीनि । दिवि
द्युलोके । तं युञ्जन्ति रये बध्नन्ति । कथंभूतम् ब्रध्नम् परिष्टम्
आदित्यम् अरुपमरोपणम् । चरन्तं गच्छन्तं वैदिककर्मसिध्य-
र्थम् । के युञ्जन्ति परितस्थुपः सर्वतस्थिता ऋग्यजमानाः ॥ ५ ॥

का० (२०, ५, ११) युनक्त्येनं युञ्जन्ति ब्रध्नमिति । अश्वं रये
युनक्ति ॥ मधुच्छन्दोदष्टा आदित्यदेवस्या गायत्री । तस्थुपः विभ-
क्तैर्व्यत्ययः तस्थिपांसः कर्मार्थे-स्थिता ऋत्विजः ब्रध्नमादित्यं युञ्ज-
न्ति रये योजयन्ति । अश्व-आदित्यत्वेन स्तूयते असौ या-आदित्यो
ग्रभोऽरुयोऽमुमेवास्या आदित्यं युनक्ति स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै
इति श्रुतेः (१३, २, ६, १) । किम्भूतं ब्रध्नम् अरुपं रोपति कुप्यति
रुपः इगुपधेति कः न रुपः अरुपः नं क्रोधरहितम् परिचरन्तं वैदि-
ककर्मसिध्यर्थं सर्वत्र गच्छन्तम् । यस्य ब्रध्नस्य रोचना विभक्ति-
लोपः ङीतयो दिवि आकाशे रोचन्ते प्रकाशन्ते यद्वा रोचनानि दी-
प्तानि चन्द्रग्रहतारकादीनि ब्रध्नस्य भासा रोचन्ते तेजसां गोलकः
सूर्यो नक्षत्राण्यम्बुगोलका इति ज्योतिःशास्त्रोक्तेः ॥ ५ ॥

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे । शोणा

धृष्णू नृसाहसा ॥ ६ ॥

इतराश्वं युनक्ति । युञ्जन्त्यस्य । गायत्री । युञ्जन्ति रथे-
अस्याश्वमेधिकस्याश्वस्य काम्याकाम्यौ कामसम्पादिनौ नह्येको
रथं वोढुं शक्तः । हरी हरितवर्णावश्वौ हरिणौ वा वेगवन्तौ ।
विपक्षसा । विविधाः पक्षसः पक्षाः ययोस्तौ विपक्षसौ । विवि-
धपक्षावस्थितौ । यद्वा विरिति शकुनिनाम । वेतेर्गतिकर्मणः ।
वेः शकुनेरिव पक्षौ ययोस्तौ शोणा । शोणौ शोणशब्दोऽत्रवर्ण-
वचनः । रक्तो वर्णो धूम्रभासः शोण इत्युच्यते । धृष्णू मसह-
नौ नृसाहसा । नृणाम्पुण्याणां धोदारी ॥ ६ ॥

फा० (२०, ५, ११) इतरांश्च युञ्जन्त्यस्येति । इतरान् श्रीनश्वान्
रथे युनक्ति । गायत्री अश्वस्तुतिः । ऋत्विजो हरी अद्वी रथे युञ्ज-
न्ति । कीदृशौ अस्याश्वमेधिकाश्वस्य काम्या काम्यौ काम्येते तौ
काम्यौ कामसम्पादनौ न त्वेको रथं वोढुं शक्त इति तौ काम्यौ
विपक्षसापक्षपरिग्रहे असुनप्रत्ययः पक्षयन्ति शरीरं गृह्णन्ति पक्षसः
पक्षाः विविधाः पक्षसः पक्षाः ययोस्तौ विपक्षसौ यद्वा धिरिति श-
कुनिनाम धेतुगतिकर्मण इति यास्कः (निरु० २, १६) द्वेः प्रक्षिण् इव
प्रक्षलो ययोस्तौ । शोणा शोणौ रक्षी घृणू प्रगल्भी जि घृणा प्रा-
ज्ञाम्ये कुप्रत्ययः । नृवाहसा नृन् बहवस्तौ यदेरसुनप्रत्ययः सर्वत्र
विभक्तेराकारः नृणां वोढारौ ॥ ६ ॥

यद्वातो अपो अगनीगन् प्रियामिन्द्रस्य तन्वम् ।
एतमश्वम् हे स्तोतः पथा पुनरश्वमावर्तयासि नः ॥ ७ ॥

अपो यात्रावगाढेषु वाचयति । यद्वातः । बृहती अश्वदेव-
वत्या । यत् यस्मात् वातः । वातवेगोऽश्वः अपः प्रति अगनीगन्
अत्यर्थं गतः । प्रियाश्च इन्द्रस्य तन्वं शरीरम् अगनीगन् अतो
घवीमि । एतमश्वम् हे स्तोतः अध्वर्यो अनेन पथा येन गतः ।
पुनः अश्वम् आवर्तयासि आवर्तय आनय नोऽस्माकम् ॥ ७ ॥

फा० (२०, ५, १, १४) अपो यात्रावगाढेषु वाचयति यद्वात
इति । चतुर्भिरेव्युक्तं रथमध्वर्युयजमानाचारुह्य तडागादिजलं
गत्या जलं प्रविष्टेष्वश्वेषु यजमानं वाचयति । बृहती अश्वस्तुतिः ।
सिंहो माणयक इति यत् वातः वातसमानवेगोऽश्वः यत् यस्मात्
अपो जलानि अगनीगन् इन्द्रस्य प्रियं तन्वं शरीरं चागनीगन् अत्यर्थं
गतः दाधर्त्तिर्धर्त्तित्यादिना यद्गुणन्तो निपातः अतो हे स्तोतः
अध्वर्यो ! एतं नोऽस्माकमश्वमनेन पथा मार्गेण येन गतस्तेन पुन-
रावर्तयासि आवर्तय आनय लेटोऽडाटौ पुरुषव्यत्ययः ॥ ७ ॥

वसंवस्त्वाञ्जन्तु गायत्रेण छन्दसा । रुद्रास्त्वाञ्ज-
न्तु त्रैष्टुभेन छन्दसा । आदित्यास्त्वाञ्जन्तु जागतेन ।

छन्दसा । भूर्भुवः स्वर्लाजीञ्छाचीञ्च्यव्ये गव्य एत-
दन्नमत्तं देवा एतदन्नमद्धि प्रजापते ॥ ८ ॥

आगतमश्वम्महिषी वावाता परिवृक्ता आज्येनाभ्यञ्जय-
न्ति वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम् । वसवस्त्वाञ्जन्तु । निगदव्याख्या-
तम् । सौवर्णान् मणीनेकशतमश्वकेसरपुच्छेषु प्रवयन्ति पत्न्यः ।
भूर्भुवः स्वः । व्याख्यातम् । अश्वाय रात्रिहुतशेषं प्रयच्छति ।
लाजीन् शाचीन् । योऽयं लाजानां समूहो लाजीनित्युक्तः
योऽयं सक्तूनां समूहः शाचीनित्युक्तः । सक्तवो हि अतितरां
क्षत्र्या कर्मणा निस्पद्यन्त इति शाचीनित्युक्ताः । यथायं यव्ये
यवमयः समूह उक्तो घानाः यथायं गोर्विकारसमूह उक्तो गव्य
इति । एतदन्नम् अस भक्षयत हे देवाः । एतदन्नमद्धि भक्षय
हे प्रजापते । येभ्योऽश्वः । प्रोक्षितः तदेवतत्वादेतदेवत्यो-
ऽश्व इति ॥ ८ ॥

का० (२, ५, १६) आयाय विमुक्तमश्वं महिषी वावाता परिवृ-
क्ताज्येनाभ्यञ्जन्ति पूर्वकायमभ्यापरकायान्यथादेशं वसवस्त्वेति
प्रतिमन्त्रम् । आयाय जलप्रदेशाद्देवयजनमागत्य रथाद्विमुक्तमश्वं
महिष्याद्यास्तिस्रः पत्न्यो यथाक्रममश्वस्य पूर्विकायानभ्यञ्जन्ति
घृतेन महिषी पूर्वकायं वसव इति वावाता वेदमभ्यं यद्रा इति परि-
वृक्ता पश्चाद्भागमादित्या इति मन्त्रेणेति सूत्रार्थः । ग्रीणि यजुषि
लिङ्गोक्तदेवत्यानि । हे अश्व । वसवोऽष्टौ देवा गायत्रेण छन्दसा त्वा
त्वामञ्जन्तु स्निग्धं कुर्वन्तु । यद्रा एकादश त्रैष्टुभेन छन्दसा त्वाम-
ञ्जन्तु । आदित्या द्वादश जागतेन छन्दसा त्वामञ्जन्तु । का० (२०,
५, १६) अम्रप्यमानान्मणीन् सौवर्णानेकशतमेकशतं केसरपु-
च्छेष्वभ्ययन्ति भूर्भुवः स्वरिति प्रतिमहाव्याहृतिः । महिष्याद्यास्तिस-
रः पत्न्यः एकाधिकं शतं सुवर्णमयमणीन् यथा न पतन्ति तथा
केसरयोः शिरःस्कन्धस्थयोः पुच्छे चाभ्यञ्जन्ति महिष्यश्वशिशोरो-
मसु भूरिति एकशतं मणीन् प्रवयन्ति वावाता ग्रीवारोमसु भुव इति

परिवृत्ता पुच्छरोमसु स्वरिति घयतीति सूत्रार्थः । भूर्भुवः स्वः व्याख्याताः । का० (२०, ५, १८) अश्वाय रात्रिदुतशेषं प्रयच्छति लाजीञ्छाचीनिति । सप्ततुधानालाजारूपं रात्रिदुतशेषमश्वाय ददाति भक्षाय । अश्वो नास्ति चेत् जले प्रक्षेपः । लाजीन् अश्वदेघत्यं यजुः । लाजानां समूहो लाजीनित्युक्तः सप्ततूनां समूहः शाचीन् यश्चायं यस्ये यज्यः यवसमूहः गज्ये गज्यः गोर्विकारसमूहो वध्याविः । हे देवाः ! एतदन्नमत्तं भक्षयत हे प्रजापते ! एतदन्नमत्तं भक्षय येभ्योऽश्वः प्रोक्षितस्तद्रूपोऽश्वः संम्योध्यते ॥ ८ ॥

कः स्विदेकाकी चरति क उ स्विज्जापते पुनः ।

किं स्विद्विमस्य भेषजं किम्यावपनं महत् ॥ ९ ॥

ब्रह्मा पृच्छति होतारं यूपमभितः । कःस्वित् । चतस्रोऽनुष्टुभः प्रश्नप्रतिप्रश्नरूपाः । कः पुनरेकाकी असहायः चरति गच्छति । क उ स्वित् । को नु विनष्टः सन् जायते पुनः उकारः पादपूरणः । किं पुनः हिमस्य शीतस्य भेषजम् । किञ्च आवपनं महत् उच्यते निक्षिप्यतेऽस्मिन्निस्थावपनम् ॥ ९ ॥

का० (२०, ५, २०) ब्रह्मा पृच्छति होतारं यूपमभितः कः स्विदेकाकीति । यूपस्य दक्षिणत उदङ्मुखो ब्रह्मा यूपोत्तरतो दक्षिणामुखं होतारं पृच्छति । ब्रह्मोद्ये कर्मणि होतुर्ब्रह्मणश्च प्रश्नप्रतिप्रश्नभूताभ्यतकोऽनुष्टुभः । स्विदिति चित्तर्के एकः असहायः कः चरति गच्छति । उ पादपूरणः कः स्वित् विनष्टः सन् पुनर्जायते उत्पद्यते । किं स्वित् हिमस्य शीतस्य भेषजमौषधम् । किं स्वित् महत् आवपनम् वा समान्तादुच्यते यस्मिन्स्तद्वपनस्थानम् ॥ ९ ॥

सूर्य एकाकी चरति चन्द्रमा जायते पुनः । अग्निर्हिमस्य भेषजं भूमिरावपनं महत् ॥ १० ॥

होतां प्रत्याह । सूर्य एकाकी चरति चन्द्रमा जायते पुनः ।

अग्निश्च हिमस्य शीतस्य भेषजम् भूमिः अयं लोकः आवपनं-
महत् ॥ १० ॥

का० (२०, ५, २१) सूर्य इत्याचष्टे । होता ब्रह्माणं प्रति धत्ति॥
सूर्योऽसहायो गच्छति अनेन होतृब्रह्माणौ यजमाने ब्रह्मवर्चसं ध-
त्तः । असौ धा आदित्य एकाकी चरत्येव ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मवर्चसमे-
वास्मिस्तद्धत्त इति (१३, २, ६, १०) श्रुतेः । चन्द्रमाः क्षीणः पुन-
र्जायते धर्षते अनेनायुधत्तः । चन्द्रमा धं जायते पुनरायुरेवास्मि-
स्तद्धत्त इति (१३, २, ६, ११) श्रुतेः । हिमस्य भेषजमग्निः अनेन
तेजो धत्तः । अग्निर्यै हिमस्य भेषजं तेज एवास्मिस्तद्धत्त इति
(१२) श्रुतेः । भूमिरयं लोको महदावपनम् अनेनास्मिन् प्रतिष्ठां
धत्तः । अयं वै लोक आवपनं महदास्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठतीति
(१३) श्रुतेः ॥ १० ॥

का स्विदासीन् पूर्वचित्तिः किं स्विदासीद् बृह-
द्वयः । का स्विदासीत्पिलिप्पिला का स्विदासीत्पिश-
ङ्गिला ॥ ११ ॥

होता ब्रह्माणं पृच्छति । कास्वित् । का पुनः आसीत्
पूर्वचित्तिः । किम्पुनरासीत् बृहत् द्वयः पक्षी । का पुनरासीत्
पिलिप्पिला का पुनरासीत् पिशङ्गिला ॥ ११ ॥

का० (२०, ५, २२) होता ब्रह्माणं का स्विदासीदिति । होता
ब्रह्माणं पृच्छति ॥ पूर्वं चिन्त्यत इति पूर्वचित्तिः सर्वेषां प्रथमस्मृति-
विषया का स्वित् बृहत् महत् द्वयः पक्षी किं स्वित् आसीत् । पि-
लिप्पिला का स्वित् पिशङ्गिला च का स्विदासीत् ॥ ११ ॥

धौरासीत् पूर्वचित्तिरश्वं आसीद् बृहद्वयः । अ-
विंरासीत्पिलिप्पिला रात्रिंरासीत्पिशङ्गिला ॥ १२ ॥

ब्रह्मा शनान् व्याकरोति । धौरासीत् । शुग्रहणेनात्र बृ-

दृष्टेक्ष्यते । सा हि पूर्व सर्वैः प्राणिभिश्चिन्त्यते अश्व आसीद्-
वृद्धयः । अश्वशब्देनाश्वमेधो लक्ष्यते । वयसा इव ह्यनेनाश्वमेधेन
स्वर्गं लोकमारोहन्ति । अविरासीत् अविः, पृथिव्यभिधीयते सा
आसीत् पिलिप्पिला वृष्ट्या हि क्लियमाना पृथिवी पिलिप्पिला
भवति । श्रीरिति श्रुत्या पृथिव्युक्ता च । रात्रिरासीत्पिशङ्गि-
ला । पिशमिति रूपनाम रात्रिर्हि सर्वाणि रूपाणि गिलति अ-
दृश्यानि करोति ॥ १२ ॥

का० (२०, ५, २३) श्रीरिति प्रत्याह । ब्रह्मा होतारं प्रति य-
क्ति ॥ पूर्वचित्तिः पूर्वस्मरणाविषया धौर्बृष्टिरसीत् द्योश्चन्द्रेन दृष्टि-
र्लक्ष्यते सधैःप्राणिनामिष्टत्वात् । तथा च श्रुतिः (१३, २, ६, १४)
धौर्वै दृष्टिः पूर्वचित्तिर्दिवमेव दृष्टिमवयन्न्दे इति ॥ अदयः वृद्धयः
आसीत् अश्वशब्देनाश्वमेधो लक्ष्यते अश्वमेधेन वयमेव स्वर्गमा-
रोहतीत्यश्वमेधो वयः । अद्यतीत्यविः पृथिवी पिलिप्पिलासीत्
वृष्ट्या भूः पिलिप्पिला चिक्कणा भवति । धौर्वै पिलिप्पिलेति (१३,
२, ६, १६) श्रुत्या धयन्त एनामिति धौश्चन्द्रेन भूरेव । रात्रिः पिश-
ङ्गिला आसीत् पिशमिति रूपनाम पिशं रूपं गिलतीति पिशङ्गिला
रात्री सर्वाणि रूपाण्यन्तर्भवन्ति ॥ १२ ॥

वायुष्ठा पचतैरवतु । असितग्रीवश्छागैः । न्यग्रो-
घञ्चमसैः । शल्मलिर्वृद्ध्या । एष स्य राध्वो घृषा । प-
ङ्क्तिश्चतुर्भिरेदगत् । ब्रह्माकृष्णश्च नोऽयतु । नमोऽ-
ग्रये ॥ १३ ॥

प्रोक्तपश्वम् । वायुष्ठा वायुः त्वा पचतैः पाकैः अवतु । वा-
य्वग्निसंयोगाद्दि द्रव्याणि पच्यन्ते । असितग्रीवः छागैः असि-
तग्रीवोऽग्निः घूमसंयोगात् । छागैः अवतु कृष्णग्रीवादिभिः प-
र्यङ्गैः । अश्वद्वेष्वालभ्यमाना अश्वयोपकुर्वन्ति अदृष्टेनोपका-

रेण । न्यग्रोधश्चमसैः अवतु सोमसंवन्धेन । शल्मलिः स्वकीयया
वृद्ध्या त्वा अवतु पालयतु । एष स्यः एष सः राध्यः रये साधुः
राध्यः । वृषा सेक्ता । पद्मिष्वतुर्भिः । आ इत् आगन् आगतः
चतुर्ग्रहणाङ्गिम् । तस्मादश्वस्त्रिभिस्तिष्ठति अय युक्तः सर्वैः सम-
मायुत इति श्रुतिः । ब्रह्मा कृष्णश्च । ब्रह्मा परिवृढः अकृष्णः
न विद्यते कृष्णमस्येत्यकृष्णश्चन्द्रमाः । स च नोऽस्माकम् अ-
श्वम् अवतु । नमः अग्नये अग्निं नमस्करोत्यविघ्नाय ॥ १३ ॥

का० (२०, ६, ७) अश्वप्रोक्षणमङ्गस्त्वा वायुप्रेति । अङ्गस्त्वौ-
पधीभ्य इति प्राकृतमन्त्रेण (६, ९) वायुप्रेत्यारभ्य देवः सयिता व-
धारित्यन्तेन (१६) कण्डिकाचतुर्ण्येनाश्वमेधिकेन चाश्वप्रोक्षणं
करोतीति सूत्रार्थः ॥ चत्वारि यजुंष्यश्वदेवत्यानि । हे अश्व ! वायुः
पचतैः पाकैः त्वा त्वामवतु वायुसंयोगादग्निः शीघ्रं पचति । अस्ति-
ता प्रीया यस्य धूमेनेत्यसितप्रीवोऽग्निः छागैः त्वामवतु । अग्निर्या
असितप्रीव इति (१३, २, ७, २) श्रुतेः । कृष्णप्रीव आग्नेयो रराटे
इति (२४, १) पश्यमाणत्यादभ्याङ्गेषु कृष्णप्रीवादयः पञ्चदश प-
र्यङ्गाः पशयः सन्ति तैरग्निरवात्कित्यर्थः । न्यग्रोधः चमसैः सोमपात्रैः
त्वामवतु । शल्मलिः वृक्षविशेषो वृक्षा त्वामवतु शल्मलिर्यनस्प-
तीनां वर्षिष्ठः वर्धत इति (१३, २, ७, ४) श्रुतेः ॥ किञ्च स्यः स एष
वृषा सेक्ताश्वः राध्यः रये साधुः पद्मिः पादैः चतुर्भिरेव आ अग-
न् आगतः आ इदमस्ति पदच्छेदः अश्वस्त्रिभिः पादैस्तिष्ठति चतु-
र्भिश्च गच्छतीति चतुर्ग्रहणम् । तथा च श्रुतिः (१३, २, ७, ५) तस्माद-
श्वस्त्रिभिस्तिष्ठत्यय युक्तः सर्वैः पद्मिः सममायुत इति । पदशब्दस्य
दान्तत्वं छान्दसम् । किञ्च अकृष्णः नास्ति कृष्णं लाञ्छनं यस्मिन्
स ब्रह्मा चन्द्रो नोऽस्मानवतु । चन्द्रमा वै ब्रह्माकृष्णश्चन्द्रमस एनं
परिददातीति (१३, २, ७, ७) श्रुतेः । नोऽस्माकमश्वमवत्विति वा
अग्नये नमः नमस्करोऽस्तु विघ्नाभावायाग्नेर्नतिः कियते ॥ १३ ॥

संशितो रश्मिना रथः संशितो रश्मिना ह-

दर्शनार्थः । वेदे तु व्याप्त्यर्थोऽपि भवति । न संव्याप्यते ॥ १५ ॥

आश्चो विषाद् । हे वाजिन् । स्वयं त्वं शरीरं त्वं कल्पयस्व स्वयं रूपं कुरुष्व यादृशमिच्छसीति (१३, २, ७, ११) श्रुतेः । स्या राज्यं तथास्तीति भावः अतः स्वयं यजस्व न तवान्यो यथास्ति स्वयं जुपस्व इष्टस्थानं सेवस्व । यतस्ते तैव महिमा अन्येन महिम्ना न संनशे न संनश्यते न व्याप्यते न शिरदर्शनार्थोऽत्र तु व्याप्त्यर्थः यलोपे नशे रूपम् ॥ १५ ॥

न या उ एतन्त्रियसे न रिप्यसि देवा ॥ इदं पि पथिभिः सुगेभिः । यत्रासते सकृतो यत्र ते ययुस्तत्र त्वा देवः सविता दधातु ॥ १६ ॥

न वै । वै उ पादपूरणौ । न एतत् त्रियसे यत् संज्ञप्यसे । न च रिप्यसि विनश्यसि ॥ विशस्यमानः । किमिति । यत् देधान् इत्यति एपि गच्छसि । पथिभिः सुगेभिः साधुगमनं देवयानैरित्यर्थः । किञ्च । यत्र आसते मुकृतः साधुकारिणः । यत्र च ते ययुः गताः तत्र त्वान्देवः सविता दधातु ॥ १६ ॥

आश्चो त्रिष्टुप् । हे मय्य ! अस्माभिर्यत्वं संज्ञप्यसे एतत्त्वं न त्रियसे मरणं नाप्नोषि न च रिप्यसे न विनश्यसि विशस्यमानः । वै उ निपातौ पादपूरणौ । यत्सुगेभिः सुगैः सुदुरोरधिकरण इति (पा० ३, १, ४८ वा० ३,) गमेर्द्वप्रत्ययः साधुगमनैः पथिभिः देवयानमार्गैः देवानित् देधान् प्राप्ति एपि गच्छसि । किञ्च मुकृतः साधुकारिणो नरा यत्र लोके आसते तिष्ठन्ति यत्र च ते मुकृतो ययुर्गताः तत्र लोके सविता देवः त्वा त्वां दधातु स्थापयतु सवितैवेन स्वर्गं लोके दधातीति (१३, २, ७, १२) श्रुतेः ॥ १६ ॥

अग्निः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतं लोकमजयं यस्मिन् अग्निः स ते लोको भविष्यति त जेप्यसि पितृता अपः । घायुः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतं लोक-

मजययस्मिन्वायुः स ते लोको भविष्यति तं जेप्यसि
पिवैता अपः । सूर्यः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतं
लोकमजययस्मिन् सूर्यः स ते लोको भविष्यति तं
जेप्यसि पिवैता अपः ॥ १७ ॥

उपगृह्णात्यपः । अग्निः पशुः । सृष्टिग्रहे देवानामासीत् ।
तेनाग्निना वे अयजन्त । स चाग्निस्तत्र साधनभावमुपगतः सन्
एतं पृथिवीलोकम् अजयत् । यस्मिन् लोके अग्निः । अतः स
ते लोको भविष्यति तच्च जेप्यसि । पिव एताः मोक्षणीः अ-
पः । वायुः । सूर्यः पशुः ज्याख्यातमन्यत् ॥ १७ ॥

का० (२०, ६, ८) उपगृह्णात्यपां पेशरग्निः पशुरिति । अपां
पेशरिति (६, १०) प्राकृतेन मन्त्रेणाग्निः पशुरिति धेकृतेन च प्रो-
क्षणीरद्वात्ये उपगृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ अद्वैतग्रन्थानि श्रीणि यजुषि ।
सृष्टिदेवानामग्निः पशुरासीत् तेनाग्निरूपेण पशुना देवा अयजन्त
ईजिरे स्त पशुभावमुपगतोऽग्निः एतं लोकं पृथ्व्यालोकमजयत् य-
स्मिन् लोकेऽग्निः हे अद्वैत । स लोकः ते तव भविष्यति तं लोकं
तं जेप्यसि एताः मोक्षणीत्यः पिव । तथा च श्रुतिः (१३, २, ७,
१३) यावानग्नेर्विजयां यावांल्लोको यावदैश्वर्यं तावांस्ते पिजय-
स्तावांल्लोकस्तावदैश्वर्यं भविष्यतीत्येवैनं तदाहेति । वायुः पशुरा-
सीत् सूर्यः धेद्वैश्वर्यं भविष्यतीत्येवैनं तदाहेति । वायुः पशुरा-
सीत् सूर्यः पशुरासीत् वायुलोकोऽन्तरिक्षं सूर्यलोकः स्वर्गः तावपि
ते । भविष्यत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

प्राणाय स्वाहा । अपानाय स्वाहा । ध्यानाय
स्वाहा । अम्बे अम्बिकेऽम्बालिके न मां नयति कश्च-
न । सप्तस्तयश्चक्रः सुभन्द्रिकां काम्पीलघासिनीम् ॥ १८ ॥

परिपश्ये हुत्वा प्राणाय स्वाहेति । विष्णोऽपराः वाच-

यति पत्नीर्नयन् । अम्वे । अनुष्टुप् । अश्वस्तुतिः । पत्न्यः
परस्परमामन्त्रयन्ते । हे अम्वे हे अम्बिके हे अम्बाले । न मां
नयति अश्वं प्रति प्रापयति कथन कश्चिदपि । मदगमनेन च ।
ससस्ति । सम् स्वप्ने । अन्यां परिगृह्य शेते । कुत्सितोऽश्वः ।
अश्वकः । अकुत्सितोऽपीर्ष्यया कुत्स्यते । सुभद्रिकाम् । कुत्सि-
ता सुभद्रा सुभद्रिका । इयमपीर्ष्यया कुत्स्यते । काम्पीलवासिनीम्
काम्पीलनगरे हि सुभगा सुरुपा विदग्धा विनीताश्च स्त्रियो
भवन्ति ॥ १८ ॥

का० (२०, ६, ११) परिपशये हुत्वा प्राणाय स्वाहेति तिस्रो-
ऽपराः । परिपशये स्याद्वा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति (६, ११) द्वे
आहुती हुत्वा प्राणायेत्याद्यास्तिस्र आहुतीर्ब्रूहोति एकामश्वसंहप-
नादौ चतस्रोऽन्ते इति सूत्रार्थः । त्रीणि यजुंषि । प्राणाय अपानाय
ध्यानाय आभिराहुतिभिरद्वयं प्राणयन्तं करोति । तथा च श्रुतिः
(११, २, ८, २) प्राणानेवास्मिन्नेतद्वाधाति तथो हास्यैतेन जीयतैव
पशुनेष्टं भवतीति । का० (२०, ६, १२) याचयति पत्नीर्नयन्म-
स्तेऽभ्य इति । सर्वाः पत्नीः पशुशोधनाय पान्नेजनीहस्ताः पशून्
प्रति नयन्मस्ते आतानेति (६, १२) प्राकृतं मन्त्रमभ्ये इत्याश्वमे-
धिकं च याचयतीति सूत्रार्थः । अश्वदेवत्यानुष्टुप् । पत्न्यः पर-
स्परं वदन्ति हे अम्वे ! हे अम्बिके ! हे अम्बालिके ! नामान्येतानि
कथन नये मां न नयति अश्वं प्रति न प्रापयति तर्हि किमर्थं गम्यते
तत्राह अश्वकः कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः अकुत्सितोऽपीर्ष्यया कुत्स्यते
सुभद्रिकां कुत्सिता सुभद्रा सुभद्रिका ईर्ष्यया कुत्स्यते तां नारीमा-
दाय ससस्ति शेते सम् स्वप्ने ह्लादिः मदगमनेऽश्वोऽन्यामादाय श-
पिष्यत इति मया गम्यते न तु मां कश्चिद्वयतीति भावः । किम्भू-
तां सुभद्रिकां काम्पीलवासिनीं काम्पीले नगरे वसतीति काम्पील-
वासिनी ताम् तत्र हि विदग्धाः सुरुपाः कामिन्या भवन्ति आपो
जुषाणो वृष्णो यषिष्ठेऽभ्ये अम्बालेऽम्बिके पूर्वे इति (पा० ६, १,
११८) प्ररतिभावः ॥ १८ ॥

गणानां त्वा गणपतिं हवामहे प्रियाणां त्वा
प्रियपतिं हवामहे निधीनां त्वा निधिपतिं हवा-
महे वसो मम । आहमंजानि गर्भधमा त्वमंजासि
गर्भधम् ॥ १९ ॥

पत्न्यः त्रिःपरियन्त्यश्वम् । गणानां त्वा । स्त्रीगणाना-
म् । मध्ये त्वां युगपत् गणपतिं हवामहे आह्वयामः । एवमेव
प्रियाणां मनुष्याणां मध्ये त्वामेव प्रियपतिं प्रियं भर्तारं हवा-
महे । एवमेव निधीनां सुखनिधीनां मध्ये त्वामेव निधिपतिं
हवामहे । कथं कृत्वा । हे वसो । अश्व मम त्वं पतिर्भूयाः इति ।
महिषी अश्वमुपसंविशति । आहमजानि । आकृष्य अहम्
अजानि अज गतिलेषणयोः । सिपामि । गर्भधम् । गर्भस्य धा-
रयितृ रेतः । आत्वमंजासि गर्भधम् । आकृष्य च त्वं हे अश्व
अंजासि सिपसि गर्भधं रेतः ॥ १९ ॥

का० (२० ६, १३) अश्वं त्रिलिः परियन्ति पितृवन्मध्ये गणा-
नां प्रियाणां निधीनामिति । सर्वाः पत्न्यः पान्नेजनहस्ता एव प्राण-
शोधनात्प्राक् अश्वं त्रिलिः परियन्ति मध्ये पितृवत् अप्रदक्षिणं
परियन्ति त्रिः त्रिभिर्मन्त्रैः वसो ममेति त्रिष्वप्यनुपङ्गं ततश्चैवम्
प्रथमं गणानामिति त्रिः प्रदक्षिणं परियन्ति तत्र सक्तन्मन्त्रेण त्रिस्तू-
ष्णीम् ततः प्रियाणामित्यप्रदक्षिणं त्रिः निधीनामिति प्रदक्षिणं त्रिः
एवं नवकृत्य इति सूत्रार्थः । त्रीणि यजूर्णि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । हे
अश्व । वयं त्वां हवामहे आह्वयामः कीदृशं त्वाम् गणपतिं गणानां
मध्ये गणपतिं गणरूपेण पालकम् प्रियाणां बल्लभानां मध्ये प्रियपतिं
प्रियस्य पालकम् निधीनां सुखनिधीनां मध्ये निधिपतिं सुखनिधेः
पालकं त्वां हवामहे । हे वसुरूप अश्व ! मम पतिस्त्वं भूया इति
शेषः । का० (२०, ६, १४) प्रक्षालितेषु महिष्यश्वमुपसंविशत्याह-
मजानीति । प्रक्षालितेषु शोधितेषु पशूनां प्राणेषु पद्माभिरर्घ्ययुगा

यजमानेन प्राणशोधने कृते महिषी अश्वसमीपे शेते । अश्वदेव-
त्यम् । हे अश्व ! गर्भं गर्भं दधाति गर्भं गर्भधारकं रेतः अहम्
आ अजानि आरुष्य क्षिपामि अज गतिक्षेपणयोः लोट् तं च गर्भं
रेतः आ अजासि आरुष्य क्षिपसि ॥ १९ ॥

ता उभौ चतुरः पदः सम्प्रसारयाव स्वर्गे लोके
प्रोर्णुवाथां वृषां वाजी रेतोधा रेतो दधातु ॥ २० ॥

ता उभौ । यौ आवां कृतसङ्केतौ तौ उभौ त्वं चाहञ्च ।
चतुरः पदः पादान् । द्वौ तव सम्बन्धिनौ द्वौ च मम सम्बन्धि-
नौ । सम्प्रसारयाव । एवं हि सम्बन्धे संवेशप्रकार इत्यभिप्रा-
यः । अधीवासेन प्रच्छादयति । स्वर्गे लोके । एष वै स्वर्गो
लोको यत्र पशुं संश्रयन्ति । प्रोर्णुवाथाम् । ऊर्णोतिरा-
च्छादने । प्रोर्णुवनकृतमित्यध्वर्युराह । अश्वशिश्नमुपस्थे कुरु-
ते । वृषा वाजी वृषा सेक्ता वाजी अश्वः रेतोधा रेतसः धार-
यिता रेतो दधातु आसिञ्चतु ॥ २० ॥

पूर्वमन्त्रशेषः । तौ त्वमहं च उभौ चतुरः पदः पादानां स-
म्प्रसारयाव तव द्वौ मम द्वौ एवं संवेशनप्रकारः । का० (२०, ६,
१४) अधीवासेन प्रच्छादयति स्वर्गे लोक इति । अधीवासेनाश्व-
महिष्यौ छादयति अध उपरिष्ठाच्छादनक्षमं वासोऽधीवासः । अ-
श्वदेवत्यम् । अध्वर्युर्दति । हे अश्वमहिष्यौ ! युवां स्वर्गे लोकेऽस्यां
यज्ञभूमौ प्रोर्णुवाथां पास आच्छादयतम् ऊर्णुम् आच्छादने एष वै
स्वर्गे लोको यत्र पशुं संश्रयन्तीति (१३, २, ८, ५) श्रुतेः ।
का० (२०, ६, १६) अश्वशिश्नमुपस्थे कुरुते वृषा वाजीति । म-
हिषी स्वयमेवाश्वशिश्नमाकृष्य स्वयोनौ स्थापयति ॥ अश्वदेव-
त्यम् । वाजी अश्वो रेतो दधातु मयि धीर्यं स्थापयतु कीदृशोऽश्वः
वृषा सेक्ता रेतोधाः रेतो दधातीति रेतोधाः धीर्यस्य धारयिता ॥ २० ॥

उत्सकृष्या अव गृहं धे हि समाञ्जि चारया वृष-
न् । यः स्त्रीणां जीवभोजनः ॥ २१ ॥

उत्सक्या । गायत्र्याऽथ यजमानोऽभिमन्त्रयते । उद्वेते
सक्यनी यस्याः सा उत्सक्या तस्या उत्सक्याः । महिष्याः ।
अवगुदन्धेहि । अवाचीनहुदम् रेतो धेहि सिञ्च । कथमिति
चेत् । समञ्जिञ्चारया वृषन् । सञ्चारय अञ्जिम् अनक्ति व्यन-
क्ति पुंस्त्वमित्यञ्जिः पुंस्त्वजननमुक्तम् । हे वृषन् सेक्तः । कथं-
भूतोऽञ्जिः । यः स्त्रीणाञ्जीवभोजनः । यस्मिन्सति स्त्रियो जी-
वन्तीत्युच्यन्ते । यस्मिन् सति । भोजनादीन् भोगान् लभन्ते ।
स जीवभोजनः ॥ २१ ॥

का० (२०, ६, १७) उत्सक्या इत्यर्थं यजमानोऽभिमन्त्रयते॥
अथदेवत्या गायत्री । हे वृषन् सेक्तः अथ । महिष्या गुदमथ गु-
दोपरि रेतो धेहि धीर्यं धारय कीदृश्याः उत्सक्याः उत् ऊर्ध्वं
सक्यनी ऊरु यस्याः सा उत्सक्या तस्याः । कथम् तदाह अ-
ञ्जि लिङ्गं सञ्चारय अनक्ति व्यनक्ति पुंस्त्वमित्यञ्जिलिङ्गम् लिङ्गं यो-
नौ प्रवेशय योऽञ्जिः स्त्रीणां जीवभोजनः जीवयति जीवः मौजयति
भोजनः जीवञ्चासी भोजनश्च जीवभोजनः यस्मिन् लिङ्गे योनौ प्रवि-
ष्टे स्त्रियो जीवन्ति भोगाश्च लभन्ते तं प्रवेशय ॥ २१ ॥

यकासकौ शकुन्तिकाहलगिति वञ्चति । आह-
न्ति गभे पसो निगल्गलीति धारंका ॥ २२ ॥

इत उत्तरं दशानुष्टुभोऽभिधेयिन्यः पुंस्त्वजननमुक्तम् ।
द्वितीयोपरिष्ठाद् वृहती अत्र च यो यत्र भष्यते स तत्र देवतात्व-
मुपगच्छति । अध्वर्युः कुमारीमभिधेययति । यकासकौ । अक-
चूमत्ययोऽथ कुत्सायाम् । अहुत्या यदर्शयन्नाह । यका अस-
कौ । शकुन्तिका । अल्पे कन्मत्ययः । अल्पीयसी पक्षिणीव ।
आहलक् इति । प्रकारवचनम् । हलेहले इति ब्रुवन्ती । वञ्चति
त्वरितं गच्छति । चपलेत्यर्थः । तस्या अपि । आहन्ति । ह-

न्तिर्गत्यर्थः । आगच्छति । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । आगमय-
ति प्रवेशयति । अत्यर्थं वाहन्ति । गमे पसः । गभ इति आद्य-
न्तवर्णविपर्ययः । पसः पसतेः - स्पृशतिकर्मणः । भगे शिश्नमा-
हन्तीत्यर्थः । अथ तदा निगल्गलीति अत्यर्थं शुक्रं मुञ्चति धा-
रका योनिः । यद्वा शब्दानुकरणम् निगल्गलीति गिरते वा ।
निगिरति शिश्रं योनिः ॥ २२ ॥

का० (२०, ६ १८) अध्वर्युप्रहोद्दिगात्तृदोत्पत्तारः कुमारीपत्नी-
भिः संवदन्ते यकासकायिति दशर्चस्य द्वाभ्यां द्वाभ्यां हये-हये-
ऽसाधित्यामन्ययामन्य । अध्वर्यादयः पञ्च हये-हयेऽसाधिति स-
मुच्चान्तनामोच्चारणपूर्वकं संमुखीकृत्य यकासकायिति दशर्चसम्ब-
न्धिनीभ्यां द्वाभ्यामृभ्यां कुमारीपत्नीभिः सह सोपहास-संवदन्ते
तत्र प्रथममध्वर्युः कुमारीं पृच्छति कुमारि हये हये कुमारि यकास-
कौ शकुन्तिकेतीत्यर्थः ॥ कुमारादिदेवत्या दश तन्मध्ये द्वितीयोप-
रिष्ठाद् पृहती अन्या नवानुष्टुभः ॥ अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेरि-
ति अकच् कृत्सायाम् । अल्पा शकुन्तिः शकुन्तिका अल्प इति (पा०
५, ३, ८५) कन् । अङ्गुल्या योनिं प्रदर्शयन्नाह । यका या असकौ
असौ शकुन्तिका अल्पपक्षिणीव आहलक् शब्दानुकरणं हले हले
इति शब्दयन्ती यञ्चति गच्छति । स्त्रीणां शोघ्रगमने योनौ हलह-
लाशब्दो भवतीत्यर्थः । गमे घर्णविपर्यय आर्पः भगे योनौ शकुनि-
सदृश्यां यदा पसो लिङ्गमाहन्ति आगच्छति स इति पसतेः स्पृ-
शतिकर्मण इति (निघ०-५, १६) यास्कः पुंस्प्रजननस्य नाम ह-
न्तिर्गत्यर्थः यदा भगे शिश्नमागच्छति तदा धारका धरति लिङ्ग-
मिति धारका योनिर्निगल्गलीनि नितरां गलति वीर्यं क्षरति यद्वा-
नुकरणम् गल्गलेति शब्दं करोति ॥ २२ ॥

यकोऽसकौ शकुन्तक आहलागिति यञ्चति । विच-
क्षत इव ने मुखमध्वर्यो मा नस्तवमभिभाषथाः ॥ २३ ॥

अध्वर्यु प्रत्याह कुमारी । यकोऽसकौ । यकः असकौ यः

असौ शकुन्तक इव आह्वल्यगतिं वञ्चति । तस्य शूलं भाषिणः
किमन्यत् व्रवीमि । विवक्षत इव ते मुखम् । असाधुवक्तुमि-
च्छत इव ते मुखं पदयामि । अतो हे अध्वर्यो मा नः अस्मान्
स्वमभि भाषथाः ॥ २३ ॥

कुमारी अध्वर्युं प्रत्याह । अङ्गुल्यां शिश्नं प्रदर्शयन्त्याह । हे
अध्वर्यो ! यः यः असकौ असौ शकुन्तकः पश्याय विवक्षतः य-
क्तुमिच्छतस्ते तव मुखमिव आह्वल्यगतिं वञ्चति इतस्ततश्चलति-
अप्रभागे सच्छिद्रं लिङ्गं तव मुखमिव भासते । मनो नोऽस्मान् प्र-
ति मा अभिभाषथाः मा यद् गुह्यत्वात् ॥ २३ ॥

माता च ते पिता च तेऽग्रं वृक्षस्य रोहतः । प्रति-
लामिति ते पिता गभे मुष्टिमतंसयत् ॥ २४ ॥

प्रज्ञा महिषीमभि मेधति । माता च ते । हे महिषि यदा
माता च तव पिता च तव । अग्रं वृक्षस्य । वार्ष्णेयेति तद्धि-
तलोपः । वार्ष्णेयस्य पर्यङ्गस्य उपरितनम्भागम् रोहतः । मधु-
नार्थमेकं पर्यङ्गमारोहत इति अश्लीलाभिप्रायं वचनम् । तदा
प्रतिलामीति तिल स्नेहने । स्नेहाम्यहमनेन कर्मणा । इति एव-
मिति मकारवचनं वदन् । तव पिता गभे भगे मुष्टिं मुष्ट्या-
कारं शिश्नम् अतंसयत् अक्षिपत् । एवन्तवोत्पत्तिः ॥ २४ ॥

प्रज्ञा महिषीमाह । महिषि ह्ये ह्ये महिषि ते तव माता च पु-
नस्ते तव पिता यदा वृक्षस्य वृक्षजस्य काष्ठमयस्य मञ्चकस्याप्रमु-
परिभामं रोहतः आरोहतः तदा ते पिता गभे भगे मुष्टिं मुष्टितुल्यं
लिङ्गमतंसयत् तंसयति प्रक्षिपति एवं तवोत्पत्तिरित्यश्लीलम् तसि
अलङ्कृतौ चुरादिः लिङ्गमुत्थानेनालङ्करोति वा । किं कुर्यन् प्रतिला-
मीति वदसिति शेषः तिल स्नेहने तव भोगेन स्निह्यामीति वदन् ।
एव तवोत्पत्तिः ॥ २४ ॥

माता च ते पिता च तेऽग्रे वृक्षस्य क्रीडतः । वि-
वक्षत इव ते मुखं ब्रह्मन्मां त्वं वदो बहु ॥ २५ ॥

महिषी प्रत्याह । माता च ते । हे ब्रह्मन् । यदा माता च
ते अग्रे वृक्षस्य पर्यङ्कस्य क्रीडतः । तदा त्वमुत्पन्नः । तुल्योत्प-
त्तिरावयोः । यत्रोभयोर्दोषो न तमेकश्चोदयितुमर्हति । एवं स-
ति । यदसाधु वदितुमिच्छत इव ते मुखं पश्यामि तत् हे ब्रह्मन्
मा त्वं वदो बहु ॥ २५ ॥

सानुचरी महिषी ब्रह्माणं प्रत्याह । हे ब्रह्मन् ! ते तव माता ते
पिता च यदि वृक्षस्य वृक्षधिकारस्य मञ्चकस्याग्रे क्रीडतः । तमेते तव
तयोत्पत्तिरिति तेषां तुल्यम् । यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि
या समः नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे इति न्यायात्त्ययेर्द-
न वक्तव्यमिति भावः । एवं सत्यपि विवक्षतः वक्तुमिच्छोरिव ते
तव मुखं लक्ष्यत इति शेषः । हे ब्रह्मन् । त्वं मा बहु वदः मा ब्रूहि ॥ २५ ॥

ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रापय गिरौ भारं हरन्निव । अथा-
स्यै मध्यमेधतां शीते वाते पुनन्निव ॥ २६ ॥

उद्गाता वा वातामभिमेधयति ऊर्ध्वामेनाम् । कश्चित्पुरुषमा-
ह । ऊर्ध्वामेनां वा वाताम् उच्छ्रितां कुरु । कथमिव । गिरौ भा-
रं मध्ये निगृह्य हरेत् एवमेनां मध्ये निगृह्य । ऊर्ध्वामुच्छ्रापय ।
अथ यथेत्येतस्य स्थाने तथा च उच्छ्रापय यथा अस्यावाता
यः मध्यं योनिप्रदेशः एधताम् । एध वृद्धौ वृद्धिं यायात् । अ-
थैनां गृहीयाः । शीते वाते पुनन्निव । पावा खला व । पावा
हि धान्यवाते शुद्धं पूर्वम् । ग्रहणमोक्षौ श्रुतिरिति करोति ॥ २६ ॥

उद्गाता वावातामाह । कश्चिन्नरं प्रत्याह । हे नर ! एनां वावा-
तामूर्ध्वामुच्छ्रापय उच्छ्रितां कुरु । कथमिव गिरौ भारं हरन्निव
यथा कश्चित् गिरौ पर्वते भारं हरन् पर्वतोपरि भारमारोपयन् य-

था तमुच्छ्रयति । तथैनामुर्ध्वा कुरु । कथमुर्ध्वा कार्या तदाह अ-
थेति निपातो, यथार्थः यथा मस्यै अस्या वायाताया मध्यमेधतां
योनिप्रदेशो वृद्धिं यायात् यथा योनिर्घिशाला भवति तथा मध्ये
गृहीत्योच्छ्रापयेत्यर्थः । दृष्टान्तान्तरमाह शीते चाते पुनर्निव यथा
शीतले चायो घाति पुनन्धान्यपचनं कुर्वाणः कृषीयलो धान्यपात्रं
यथा ऊर्ध्वं करोति तथेत्यर्थः ॥ २६ ॥

ऊर्ध्वमेनमुच्छ्रयताङ्गिरौ भारं हरन्निव । अथा-
स्य मध्यमेजतु शीते चाते पुनर्निव ॥ २७ ॥

वायाता प्रत्याहोद्गातारम् । भवतोऽप्येतदेवम् । ऊर्ध्वमे-
नम् । उद्गातारमुच्छ्रयतात् ऊच्छ्रापय । अत्र स्त्री पुरुषायते ।
गिरौ भारं हरन्निव । अथैवं क्रियमाणस्यास्य मध्यं प्रजननम्
एजतु चलतु । अथैनन्निगृहीत्वा शीतेव ते पुनर्निव । यवान् ॥ २७ ॥

वायातोद्गातारं प्रत्याह । भवतोऽप्येतत्स्वमानम् । हे नर ! एन-
मुद्गातारमुर्ध्वमुच्छ्रयतात् ऊर्ध्वं कुरु गिरौ भारमिति पूर्ववत् । अ-
थ यथास्य उद्गातुर्मध्यं लिङ्गमेजतु कम्पताम् एज कम्पने लोद ।
शीते चाते उक्तम् ॥ २७ ॥

यदस्या अंहुभेद्याः कृधु स्थूलमुपातंसत् । मुष्का-
धिदस्या एजतो गोशफे शंकुलायिव ॥ २८ ॥

होता परिहृक्तामभिमेधयति । यदस्याः । यत् यदा अ-
स्याः परिहृक्तायाः । अंहुभेद्याः । अल्पयोनेः । अंहुः हन्तव्यः
भेद्यप्रदेशः प्रजननमस्या इति, अंहुभेदी तस्याः अंहुभेद्याः ।
कृधु इति हस्वनाम । हस्वं विज्ञम् । स्थूलञ्च उपातंसत् उप-
सङ्गच्छेत् । अथ तदा अल्पत्वात् योनेः स्थूलत्वाच्च हस्वत्वाच्च
दुष्प्रजननस्य । मुष्का वृषणौ इत् एवम् अस्याः प्रजननस्योपरि
एजतः । एज कम्पने । कम्पनङ्कृतः । कथयिव गोशफे गोष्प-

दे उदकपूर्णं । शकुलाविव मत्स्याविव ॥ २८ ॥

होता परिवृत्तामाह । यत् यदा मस्याः परिवृत्तायाः कृधु इत्स्वं स्थूलञ्च शिश्नमुपातसत् उपगच्छेत् योनिं प्रति गच्छेत् तंस उपक्षये तदा मुष्कौ वृषणौ इत् एव मस्याः योनेरुपरि पृजतः कम्पेते । लिङ्गस्य स्थूलत्वात् योनेरल्पत्वात् वृषणा बहिस्तिष्ठत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः गोशफे जलपूर्णं गोः खुरे शकुलौ मत्स्याविव यथा उदकपूर्णं गोः पदे मत्स्यौ कम्पेते । कृष्विति इस्वनाम (निघ० ३, २, ६) । कीदृश्या मस्याः अंहुभेद्याः अंहु मगं, भेद्यं विदार्य्य यस्याः सा अंहुभेदी तस्याः अंहुर्मिच्छते यस्या वा ॥ २८ ॥

यद्देवासो ललामगुं प्रविष्टीमिनमाविपुः । सकृथा देदिश्यते नारी सत्यस्याक्षिभुवो यथा ॥ २९ ॥

परिवृक्ता मत्स्याह । यद्देवासः । होतृप्रमुखान् सर्वानेव ऋत्विजः परिवदति । यदा एते देवासः शिश्नदेवाः शिश्नक्रीडिनः । ललामगुम् ललामेति सुखमभिधीयते सुखद्वर्तुश्छतीति ललामगुः शिश्नम् । यद्वा ललामेति पौण्ड्रमभिधीयते । शिश्नं हि योनिम्प्रविशत् पौण्ड्रमभवति । प्रविष्टीमिनम् प्रवेश्य विष्टम्भ्य च । आविपुः आलिङ्गनचुम्बनादिभिर्निगृहीयुर्नारीम् । अप तदा । सकृथा देदिश्यते नारी सकृधिकृतेन कुटिलगमनेन अतिदिश्यते लक्ष्यते नारी । नहि तस्याः किञ्चिदव्याप्तं पुरुषेण भवति अन्यत्र सकृद्य इत्यभिप्रायः । कथमिवासत्यस्याक्षिभुवो यथा । द्विःप्रकारं सत्यम् अक्षिप्रभवमनक्षिप्रमवञ्चेति । अक्षिग्राह्यमक्षिप्रमवञ्चं तत्र हि सर्वं व्याप्तं भवति । अनक्षिप्रमवञ्चं श्रोत्रग्राह्यम् तत्तु साकाह्यम् वक्तुराप्ततामपेक्षते । अतो विशिनष्टि आक्षिभुव इति । सत्यस्य आक्षिभुवः यथा अवितथत्वं तथेति ॥ २९ ॥

परिवृत्ता होतारमाह । यत् यदा देवासः देवाः दीव्यन्ति क्रीडन्ति देवा होत्रादयः श्रुतिजो ललामगुं लिङ्गं प्र आविपुः योनौ प्रवेशयन्ति । अथ रक्षे गतौ कान्तौ तृप्ती प्रीतौ घृतौ श्रुतौ । प्राप्ती श्लेषेऽर्पणे वेशे भागे वृद्धौ गृहे वधे । इत्युक्तेऽत्रावधातुः प्रवेशनार्थः लुङ् छन्दसि लुङ् लुङ् इति ज्ञात वर्तमानं लुङ् व्यवहिताश्चेति (पा० १, ४, ८२) प्रोपसर्गेण व्यवधानम् । ललामेति सुखनाम ललामं सुखं गच्छति प्राप्नोति ललामगुः शिश्वः । यद्वा ललामं पुण्ड्रं गच्छति ललामगुः लिङ्गं योनिं प्रविशदुत्थितं पुण्ड्राकारं भवतीत्यर्थः । कीदृशं ललामगुं विष्टीमिनं घृामं क्लेदे विष्टेयेण स्तीमिनं क्लेदनं विष्टीमः घञ्प्रत्ययः विष्टिमिः क्लेदोऽस्यास्ति विष्टीमी तत्र अत इतिठनायेति भस्त्वर्थे इतिप्रत्ययः शिबनस्य योनिप्रवेशे क्लेदनं भवतीत्यर्थः । यदा देवाः शिबनक्रीडिनो भवन्तो ललामगुं योनौ प्रवेशयन्ति तदा नारी सक्थ्वा ऊरुणा ऊरुभ्यां देविदृश्यते निर्दिश्यते, अत्यन्तं लक्ष्यते दिश्यतेऽर्कप्रत्ययः भोगसमये सर्वस्य नार्यस्य नरेण व्याप्तत्वादूहमात्रं लक्ष्यते इयं नारीतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः सत्यस्याक्षिभुयो यथेति सत्यं द्विविधम् आक्षेभ्यां भयसीत्यक्षिभु प्रत्यक्षम् एकं च श्रोत्रप्राक्षम् पृष्ठौ एतीत्यर्थः । यथा कच्छिदक्षिभुया प्रत्यक्षेण सत्येन निर्दिश्यते तत्र दिश्यासो भवति तथा कदरुणा दृष्टेन नारीति लक्ष्यते इत्यर्थः । श्रोत्रप्राक्षे तु सत्ये वक्तुराप्ततमत्वमपेक्षितम् ॥ २९ ॥

यद्धरिणो ययमस्ति न पुष्टं पशु मन्यते । शूद्रा यदर्धजारा न पोषाय धनायति ॥ ३० ॥

क्षत्ता पालागलीमभिमेधयति । यद्धरिणः । यदा हरिणो मृगः यवं सस्यम् अतिभक्षयति । अथ तदा क्षेत्री । न पुष्टम्पशु । पशुमिति प्राप्ते विभक्तिलोपः । पुष्टम्पशुम् मन्यते अवगच्छति । मम क्षेत्रम् भक्षितमिति यथा । एवम् शूद्रा यत् यस्य शूद्रस्य भर्तुः । अर्यजारा अर्यः वैश्यः जारो यस्याः सा अर्यजारा भवेत् तदा स शूद्रः क्षेत्री । न पोषाय ममेतदिति मन्यते ।

नच तस्थान्प्रनायति । धनमिव च तां न मन्यते परस्योपभोग्यत्वात् ॥ ३० ॥

क्षत्ता पालागलीमाह । यत् यदा हरिणो यचमसि मृगो यदा क्षेत्रस्थं धान्यं भक्षयति तदा क्षेत्रो पशुः पशुं हरिणं पुष्टं न मन्यते मम धान्यभक्षणेन पशुः पुष्टो जातः सम्यगिति न जानाति किन्तु मदीयं क्षेत्रं भक्षितमिति दुःखी भवतीत्यर्थः । पशुशब्दात् सुपां सुलुगित्यमो लुक् । एवं शूद्रा शूद्रजातिः स्त्री यदा अर्घ्यजारा भक्ष्यात् अर्घ्यः स्वामिधैर्म्ययोरिति निपातनादर्थ्यो वैश्यो जार उपपत्तिर्यस्याः सा अर्घ्यजारा । शूद्राश्चामहतपूर्वाजातिरिति (पा० ४, १, ४ धा० १, २) शूद्राजात्यर्थे टाप् । वैश्यो यदा शूद्रां गच्छति तदा शूद्रः पोषाय न धनायने पुष्टिं न इच्छति मन्त्रार्थ्या वैश्येन भुक्ता सती पुष्टा जातेति न मन्यते किन्तु व्यभिचारिणी जातेति दुःखितो भवतीत्यर्थः अशनायोदन्येति क्यच्च धनायतीति इच्छार्थे निपातः ॥ ३० ॥

यद्दरिणो यचमसि न पुष्टं बहु मन्यते । शूद्रो यदर्थायै जारो न पोषमनुमन्यते ॥ ३१ ॥

पालागली मत्याह । यद्दरिणो यचमसि न पुष्टं बहु मन्यते क्षेत्रीति । यदुक्तं भवतोऽप्येतदेवमिति सोल्लुहमाह । किर्यास्तु विशेषः । शूद्रः यत् अर्थायै अर्थायाः वैश्यायाः जारः जारयिता । तदा क्षेत्री वैश्यः आत्मनः पोषं नानुमन्यते । नहि सा तस्य पोष्या निकृष्टा शूद्रः उत्कृष्टा वैश्या इति । समाप्तमश्लीलभाषणम् ॥ ३१ ॥

पालागलीक्षत्तारमाह । यदा हरिणो यचमसि तदा यद् यथा तथा पशुः पुष्टं न मन्यते इदं भवतोऽपि तुल्यम् इयान् विशेषः यत् यदा शूद्रः अर्थायै अर्थाया वैश्याया जारो भवति तदा वैश्यः पोषं पुष्टिं नानुमन्यते मम स्त्री पुष्टा जातेति नानुमन्यते किन्तु शूद्रेण नीचेन भुज्येति द्विषतीत्यर्थः । मश्लीलभाषणं समाप्तम् ॥ ३१ ॥

दधिकाव्णो अकारिपं जिष्णोरद्वयस्य वाजिनः ।
सुरभिर्नो मुखं करन् प्रण आयूँपि तारिपत् ॥३२॥

ऋत्विजो यजमानश्च सुरभिर्मतीमृचमन्तत आहुः वाचमेवं
पुनन्ति । दधिकाव्णः । अनुष्टुप्श्वदेवत्या । यत् दधिकाव्णः
अद्वयस्य संस्कारार्थमश्लीलभाषणम् अकारिपम् अकार्पम् अ-
कार्पम् कृतवन्तः वचनव्यत्ययः । एकवचनस्य स्थाने बहुवचनं
बोधयम् । उपरिष्ठाद्वह्नि पदानि बहुवचनान्तानि दृश्यन्ते ।
किम्भूतस्य दधिकाव्णः । जिष्णुः जेतुः अश्वस्य अशनस्य
व्यापिनः वाजिनः । ओविजी भयचलनयोः वेजनवतः तत्र
सुरभीणि सुगन्धीनि । अश्लीलभाषणेन हि दुर्गन्धीनि मुखानि
भवन्ति पापहेतुत्वात् । नः अस्माकं मुखानि । निकारलोप-
श्छान्दसः करत् करोतु यज्ञ इत्यध्याहारः । किञ्च । प्र णः
आयूँपि तारिपत् । प्रतारिपत् प्रवर्द्धयतु च नः अस्माकम् ।
बहुवचनं बालयौवनवृद्धवयोऽपेक्षम् ॥ ३२ ॥

का० (२०, ६, २१) महिषीमुत्थाप्य पुरुषा दधिकाव्ण इत्या-
हुः । महिषी यजमानस्य प्रथमपरिणीतां पत्नीमद्वयसमीपसुप्तामुत्था-
प्य पुरुषा अभ्यर्च्यब्रह्मोद्गातृहोतृक्षत्तारो मन्त्रं पठेयुरिति सूत्रार्थः ॥
घामदेवात्मजदधिकावदृष्टाद्वयदेवत्यानुष्टुप् । वयमध्वर्यादयः
अकारिपमकार्पम् कृतवन्तः वचनव्यत्ययः अश्लीलभाषणमिति शेषः
किमर्थम् अद्वयस्य संस्कारायेति शेषः अद्वयसंस्कारायादश्लीलभाषणं
कृतवन्त इत्यर्थः । कीदृशस्याद्वयस्य दधिकाव्णः दधाति धारय-
ति नरमिति दधिः आदृशमहनेति किप्रत्ययः दधिः सन् कामती-
ति दधिकाव्या तस्य अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति घनिष्प्रत्ययः विद्ध्य-
नोरनुनासिकस्यादिति । धातोराकारः । जिष्णोः जयनशीलस्य ।
वाजिनः वजति गच्छति वाजी वाजोऽस्यास्तीति वा वाजी । तस्य
च नोऽस्माकं मुखं मुखानि सुरभिः सुरभीणि करत् करोतु यज्ञ-

इति शेषः अदलीलभाषणेन दुर्गन्धं प्राप्तानि मुखानि सुरभीणि य-
ज्ञः करोत्वित्यर्थः । तथा च श्रुतिः (१३, २, ९९) सुरभिर्मनीमृचम-
न्ततोऽन्वाहुर्वाचमेव पुनत इति । सुरभिश्चन्द्राद्विमक्तिलोपः । किञ्च
नोऽस्माकमायुं पि जीवनानि याल्ययौवनवार्द्धकानि प्रतारिषत् प्र-
तारयतु प्रवर्द्धयतु लेटि रूपम् ॥ ३२ ॥

गायत्री त्रिष्टुब्जगन्त्यनुष्टुप्पङ्क्त्या सह । बृह-
त्युष्णिहा ककुप्सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३३ ॥

पत्न्योऽसि पथङ्कल्पयन्ति । गायत्री त्रिष्टुप् पङ्क्तिर्ऋग्भिः ।
तत्राद्या उष्णिक् चतस्रोऽनुष्टुभः परा त्रिष्टुप् । गायत्री च
त्रिष्टुप् च जगती च अनुष्टुप् च । अनुष्टुप् च पङ्क्त्या सह
बृहती च । उष्णिहा सह ककुप् च । सूचीभिः शम्यन्तु त्वाम्
हे अश्व मदागमनमार्गभेदेन वर्त्तनिदर्शनं सूचीभिः क्रियते तेन
यथा असिः प्रवर्तते ॥ ३३ ॥

का० (२०, ७, १) तिस्रः पत्न्योऽसिपथान् कल्पयन्त्यश्वस्य
सूचीभिर्लीहराजतसौवर्णीभिर्मणिसंख्याभिर्गायत्री त्रिष्टुविति द्वा-
भ्याम् । गायत्री त्रिष्टुविति पङ्क्ते द्वाभ्यां द्वाभ्यामृग्भ्यां महिष्या-
द्यास्तिस्रः पत्न्यः ताम्ररूप्यस्वर्णमयीभिः प्रत्येकमेकाधिकशतसंख्या-
भिः सूचीभिरद्वयाङ्गेऽसेः शासस्य मार्गान् कुर्यन्ति शासरूप सुख-
प्रवेशाय सूचीभिर्वितुद्य वितुद्यादयत्वं जर्जरीकुर्वन्तीति सूत्रा-
र्थः ॥ अश्वदेवत्याः पङ्क्त्यः आद्योष्णिक् । हे अश्व ! गायत्री त्रिष्टु-
प् जगती अनुष्टुप् पङ्क्त्या सह बृहती उष्णिहा सह ककुप् पता-
नि छन्दांसि सूचीभिरेताभिः त्वां शम्यन्तु संस्कुर्वन्तु विकरणव्य-
त्ययः असिपथार्थं त्वग्मेदनं संस्कारः ॥ ३३ ॥

द्विपदा याश्चतुष्पदास्त्रिपदा याश्च पदपदाः ।

विच्छन्दा याश्च सच्छन्दाः सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३४ ॥

द्विपदा याः । याः द्विपदाः याश्च चतुष्पदाः याश्च त्रिपदाः

याश्च पदपदाः । याश्च विच्छन्दाः विगतं छन्दो याभ्यस्ताः ।
विपमाक्षराः विपमपदाः छन्दोलक्षणेनानभिसम्बद्धाः । याश्च
सच्छन्दाः अन्धूनातिरिक्ताक्षराश्छन्दसां जातयः ताः सर्वाः
सूचीभिः शम्यन्तु त्वाम् ॥ ३४ ॥

चतस्रोऽनुष्टुभः । द्वे पदे यासां ता द्विपदाः याः चतुष्पदा या
त्रिपदाः याः पदपदाः याः विच्छन्दाः विगतं छन्दो याभ्यस्ताः छ-
न्दोलक्षणहीनाः याः सच्छन्दाः छन्दोलक्षणमुताः ताः सर्वाः छन्दो-
जातयः हे अश्व । सूचीभिः त्वां शम्यन्तु ॥ ३४ ॥

महानाम्न्यो रेवत्यो विद्वा आशाः प्रभूवरीः ।
मैघीर्विद्युतो वाचः सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३५ ॥

महानाम्न्यो रेवत्यः । महानाम्न्य ऋचः शाकर्व इति या
भण्यन्ते । रेवत्य एता अपि रेवत्यः । रेवतं साम भवति ।
विद्वाः सर्वाः आशा दिशः । प्रभूवरीः प्रभूततमाः । मैघीः मेघे
भवाः विद्युतः तदुत्पन्नायाश्च वाचः ताः सर्वाः सूचीभिः शम्य-
न्तु । शमनेन हविः कुर्वन्तु त्वाम् ॥ ३५ ॥

महत् नाम यासां ता महानाम्न्यः शाकर्व्ये ऋचः । रेवत्यः ऋ-
चः यस्यामुचि रेवतं साम गीयते सा रेवती । विद्वाः सर्वाः आशा
दिशः । फीद्वय आशाः प्रभूवरीः प्रभवन्ति सर्वभूतानि धारयितुं
समर्था भवन्ति प्रभूवर्यः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते इति (पा० ३, २,
७५) घनिष् शत्रेभ्य इति डीप् वनो र घेति तस्य रेफः पूर्वसवर्ण-
दीर्घत्वम् । मेघे मवा मैघ्यः पूर्वसवर्णः मेघोत्था विद्युतः वाचो वे-
दलक्षणा अन्या अपि । एताः सर्वाः सूचीभिः हे अश्व ! त्वां शम्य-
न्तु हविः कुर्वन्तु ॥ ३५ ॥

नार्यस्ते पत्न्यो लोम विचिन्वन्तु मनीषया । देवा-
नां पत्न्यो दिशः सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३६ ॥

नार्यस्ते । नृणां पत्न्यानि बहूनि स्त्रीलक्षणानि नार्यः । ते

तत्र । पत्न्यः यजमानस्य पत्न्यः । लोम लोमानि विचिन्वन्तु
पृथक्कुर्वन्तु । मनीषया मनस इच्छया मनसः पर्यालोचनेन ।
देवानाश्च याः पत्न्यः दिशः ताः सर्वाः सूचीभिः शम्पन्तु शम्-
नेन हविष्कुर्वन्तु त्वाम् ॥ ३६ ॥

हे अश्व । नार्य्यः नृणामपत्यानि स्त्रियः ते तद्य लोम रोमाणि
मनीषया मनस इच्छया विचार्य्य विचिन्वन्तु पृथक् कुर्वन्तु रोमे-
त्यत्र जातायेक्यचने विभक्तिलोपो वा । कीदृश्यो नार्य्यः पत्न्यः प-
त्युर्नो यद्यसंयोग इति नकारः यजमानभार्या महिष्याद्या इत्यर्थः ।
किञ्च देवानामिन्द्रादीनां पत्न्यः दिशः प्राच्याद्याः सूचीभिः त्वां
शम्पन्तु ॥ ३६ ॥

रजता हरिणीः सीसा युजो युज्यन्ते कर्माभिः ।
अश्वस्य वाजिनस्त्वचि सिमाः शम्पन्तु शम्पन्तीः ॥ ३७ ॥

रजता हरिणीः । रजतसुवर्णसीसमय्यः सूच्यः । युजः सह-
योजनाः । युज्यन्ते कर्मभिः सीमालक्षणेः । याः ताः अश्वस्य
वाजिनः वेजनवतः त्वचि रोमसु । सीमाः सिमाशब्दः सीमप-
र्यायो मर्यादावचनः सीमानङ्कुर्वाणाः शम्पन्तु हविः कुर्वन्तु श-
म्पन्तीः हविष्कुर्वाणाः अश्वम् ॥ ३७ ॥

रजताः रजतमय्यः हरिणोः हरिण्यः सुवर्णमय्यः सीसाः सीसं
ताम्रं तन्मय्यः । अय्यः सूच्यो भवन्ति । लोहमय्यो रजता हरिण्या
दिशो धै लोहमय्योऽधान्तरदिशो रजता ऊर्वा हरिण्यस्ताभिरेवै-
र्न कल्पयन्तीति (१३, २, १०, ६) श्रुतेः । सूचीनां दिष्टुपत्वाद्ध्य-
संस्कारश्चमत्यम् ताः सूच्यः कर्मभिः अश्वदेहे सीमाकरलक्षणेः यु-
ज्यन्ते योगं प्राप्नुयन्ति सीमाकरणयोग्या भवन्तीत्यर्थः । कीदृश्य-
स्ताः युजः युज्यन्ते ता युजः संयुता एकीभूता इत्यर्थः । ताः सूच्यो
वाजिनो वेगवतोऽश्वस्य त्वचि सिमाः सीमा रेखाः शम्पन्तु शम्प-
न् कुर्वन्तु सिमाशब्दः सीमापर्यायः । कीदृश्यस्ताः शम्पन्तीः श-
म्पन्त्यः संस्कारं कुर्वाणाः ॥ ३७ ॥

कुविदङ्ग यधमन्तो यवं चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वि-
युषं । हहेहैपां कृणुहि भोजनानि ये वर्हिपो नमज्जति
यजान्ति ॥ ३८ ॥

कुविदङ्गेति व्याख्यातम् ॥ ३८ ॥

इयं व्याख्याता (१०, ३२) ॥ ३८ ॥

कस्त्वाच्छयति कस्त्वा विशांस्ति कस्ते गात्राणि
शम्यति । क उ ते शमिता कविः ॥ ३९ ॥

अश्वं विशास्ति अनुवाकेन पट्टचेन । तत्राद्या गायत्री परा
अनुष्टुभः । कस्त्वा । कः प्रजापतिः त्वाम् आच्छयति । छो
छेदने । आछिनति । त्वचः । कश्च प्रजापतिः त्वां विशास्ति
त्वचा वियोजयति । कश्च प्रजातिः ते तव गात्राणि शरीराणि
शम्यति शमनेन हविर्भावमापादयति । क उ ते प्रजापतिरेव ते
शमिता कविः मेधावी क्रान्तदर्शनः । यद्वा प्रश्नरूपोऽयं मन्त्रः ।
कोऽयं मनुष्यः त्वाम् आच्छयति कश्च त्वां विशास्ति कश्च ते
शमिता कविः । न कश्चिदपीत्यभिप्रायः । उः पादपुरणः ॥ ३९ ॥

का० (२०, ७, ६) अश्वं विशास्त्यनुवाकेन कस्स्वाच्छयती-
ति । पट्टचेनानुवाकेनाश्वं विशास्ति अश्वोदरं पाटयति मेदस उद-
रणाप यपाया अभावात् उदरमप्यस्य स्त्यानं घृतानं घनं श्वेतं
मांसं मेद इति सूत्रार्थः ॥ अश्वदेवत्याः पट्टचः आद्या गायत्री । हे
अश्व ! कः प्रजापतिः त्वा त्वामाच्छयति छिनत्ति छो छेदने लट्
ओतः श्यनीति ओकारलोपः । हे अश्व । कः त्वां विशास्ति त्वचा
वियोजयति । ते तव गात्राणि कः शम्यति शमनेन हविः करोति ।
कः उ कश्च प्रजापतिरेव कविर्मेधावी ते तव शमिता शमयिता प्र-
जापतिरेव सर्वं करोति नाहमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

ऋतवस्त ऋतुथा पर्वं शमितारो विशासतु । संवत्सरस्य तेजसा शमीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ४० ॥

यस्मिन् पक्षे कस्त्वा प्रजापतिस्त्वेति व्याख्यातं तस्मिन्पक्षे प्रतार्यते । ऋतवस्ते । ऋतवश्च तव शमितारः ऋतुथा ऋतावृत्तौ कालेकाले । पर्व । पर्वणि पर्वणि । संवत्सरस्य च तेजसा । शमीभिः कर्मभिः शम्यन्तु शमनेन हविर्भावमापादयन्तु त्वां हे अश्व ॥ यदा तु कः त्वां विशासितुं समर्थो मनुष्य एवं व्याख्यातम् तदा ऋतवो देवाः ते शमितारः इत्येवं व्याख्येयम् ॥ ४० ॥

पञ्चानुष्टुभः । हे अश्व । ऋतवः शमितारः ऋतुथा ऋतौ ऋतौ काले काले ते तव पर्व पर्याणि अस्थिग्रन्थान् शमीभिः कर्मभिः विशासतु भिन्नानि कुर्वन्तु । केन संवत्सरस्य संवत्सरात्मकस्य कालस्य तेजसा । किञ्च ऋतवः त्वा त्वां शम्यन्तु पर्यविशासनेन हविः कुर्वन्तु ॥ ४० ॥

अर्धमासाः परुषं पि ते मासा आच्छद्यन्तु शम्यन्तः । अहोरात्राणि भरुनो विलिष्टं सूदयन्तु ते ॥ ४१ ॥

अर्धमासाः । अर्द्धमासाः मासाश्च ते तव परुषं पि पर्वणि आच्छद्यन्तु आच्छिन्दन्तु शम्यन्तः शमनेन हविर्भावमापादयन्तः । किञ्च । अहोरात्राणि भरुतश्च विलिष्टं दुःश्लिष्टं सूदयन्तु पुद क्षरणे पठ्यते । इह सन्धाने वर्तते वाक्ययोगात् सन्दधन्तु ते तव ॥ ४१ ॥

अर्धमासाः पक्षाः मासाश्च तदभिमानिनो देवाः शम्यन्तः संकुर्वन्तः सन्तो हे अश्व । ते तव परुषं पि पर्याणि आच्छद्यन्तु समन्ताच्छिन्दन्तु ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषीति कोशः । किञ्च अहोरात्राणि अहोरात्राभिमानिदेवा मरुतश्च देवाः ते तव विलिष्टं लिश अल्पीभावे

विशेषेणात्पमङ्गम् तत् सुदयन्तु सन्वधतु सूद निरासेऽथ सन्धाना-
र्थः व्यर्थं मास्तु ॥ ४१ ॥

दैव्या अध्वर्यवस्त्वान्छयन्तु वि च शासतु । गा-
त्राणि पर्वशस्ते सिमाः कृण्वन्तु शम्पन्तीः ॥ ४२ ॥

दैव्या अध्वर्यवः । ये च दैव्या दिव्या अध्वर्यवः अदिव-
प्रभृतयः ते च त्वा त्वाम् । आछयन्तु वि च शासतु चकारो
भिन्नक्रमः । विशासतु च । किञ्च गात्राणि पर्वशः ते तव सिमाः
मर्यादाः कृण्वन्तु कुर्वन्तु शम्पन्तीः । मर्यादा दर्शतेन शमनं
कुर्वाणाः ॥ ४२ ॥

देवानामिमेदैव्याः अदिवनौ देवानामध्वर्यु इत्युक्तत्वात् अदिव-
प्रभृतयो देवसम्यन्धिनोऽध्वर्यवः हे अश्व । त्वा त्वामाच्छयन्तु गा-
त्राण्यच्छिन्दन्तु विशासतु च चकारो भिन्नक्रमः हविः कुर्वन्तु किञ्च ते-
तय गात्राणि विभक्तिव्यत्ययः गात्रेषु शरीरेषु पर्वशः पर्वणि पर्वणि
सिमाः सीमा मर्यादाः कृण्वन्तु कुर्वन्तु कृ करणे स्वादिः कीदृशीः
सीमाः शम्पन्तीः संस्कुर्वाणाः ॥ ४२ ॥

धौस्ते पृथिव्यन्तरिक्षं वायुश्छिद्रं पृणातु ते ।
सूर्यस्ते नक्षत्रैः सह लोकं कृणोतु साधुया ॥ ४३ ॥

धौस्ते धौश्च ते तव पृथिवी च अन्तरिक्षञ्च वायुश्च छि-
द्रं पृणातु पूरयतु ते । किञ्च । सूर्यश्च ते तव नक्षत्रैः सह लोकं
स्थानं कृणोतु साधुया साधुम् । द्वितीयार्थे वा छान्दसः ॥ ४३ ॥

धौः स्वर्गः पृथिवी अन्तरिक्षं लोकत्रयाभिमानिनो देवाः अग्नि-
वायुसूर्याः वायुरन्योऽपि शरीरस्थः प्राणादिः हे अश्व । ते तव
छिद्रं पृणातु चचनव्यत्ययः पृणन्तु पूरयन्तु यत् न्यूनं तत् पूरयन्तु ।
किञ्च नक्षत्रैः सह नक्षत्रयुक्तः सूर्यः ते तव साधुया साधुं समीची-
नं लोकं कृणोतु करोतु सुपां सुलुगित्यादिनां साधुशब्दात्परस्या-
मो यादेशः सूर्यस्ते उत्तमं लोकं ददात्वित्यर्थः ॥ ४३ ॥

शं ते परेभ्यो गात्रेभ्यः शमस्त्ववरेभ्यः । शमस्थ-
भ्यो मज्जभ्यः शम्वंस्तु तन्वै तव ॥ ४४ ॥

शं ते । सुखं ते तव अस्तु हे अश्व परेभ्यः गात्रेभ्यः ।

शं सुखम् अवरेभ्यः । अस्तु । शम् अस्थभ्यः अस्थिभ्यः
मज्जभ्यश्च अस्तु । शम्वंस्तु तन्वै शरीराय । पष्ठ्यर्थे छन्दसि
चतुर्थी वक्तव्येति पष्ठ्यर्थे चतुर्थी तन्वाः तव ॥ ४४ ॥

हे अश्व ! ते तव परेभ्योऽवयवेभ्य उच्चेभ्यः शिरादिभ्यः शं सु-
खमस्तु । अवरेभ्यः अधःस्थेभ्यश्च पादादिभ्यो गात्रेभ्यः शमस्तु ।
अस्थभ्यः तद्यास्थिभ्यश्च शमस्तु अस्थिदधौति अस्यानुवृत्तौ छन्द-
स्यपि दृश्यत इति सूत्रेण हलादावप्यस्थिशब्दस्यानङादेशः । मज्ज-
भ्यः पृष्ठधातुभ्योऽपि शमस्तु किम्यहुना तव तन्वै तन्वाः सर्वस्या-
पि शरीरस्य शम् सुखमेवास्तु । पष्ठी चतुर्थ्यर्थे आशिपि या चतु-
र्थी । उ एवार्थे ॥ ४४ ॥

फः स्विदेकाकी चरनि क उं स्विज्जायते पुनः ।

किं स्विद्विमस्यं भेषजं किम्यावपनं महत् ॥ ४५ ॥

इत उत्तरं ब्रह्मोद्यमष्टादशर्चम् उत्तरप्रत्युत्तरैः परस्परं स-
म्यादः ब्रह्मोद्यम् । तत्राद्या चतस्रोऽनुष्टुभः का स्विदासीत्पूर्ववि-
त्तिरित्याद्याश्च चतस्रोऽनुष्टुभः त्रिष्टुभोऽन्याः । होताध्वर्यु-
मृच्छति कः स्विदेकाकी ॥ ४५ ॥

का० (२०, ७, १०) प्राग्वपाहोमाहोताध्वर्यू च सदसि सं-
यदेते चतसृभिः फः स्विदेकाकीति पूर्ववत् । वपाहोमात्प्राक् च च-
तुर्भोगिभः पूर्ववदुक्तिप्रत्युत्तगा सदोमध्ये गत्वा होता अध्वर्युश्च सं-
वादं कुरुतः ॥ अष्टादश ऋचो ब्रह्मोद्यसंज्ञाः ब्रह्मोद्यं परस्परं संवादः
आधाध्वतस्रोऽनुष्टुभः का स्विदित्याद्याश्च (५३) अनुष्टुभः । हो-
ताध्वर्यु पृच्छति । व्याख्याता (९) ॥ ४५ ॥

सूर्यं एकाकी चरति चन्द्रमा जायते पुनः । अ-
ग्निर्हिमस्य भेषजं भूमिरावर्णनं महत् ॥ ४६ ॥

तम्प्रत्याह । सूर्य एकाकी चरति अग्रे व्याख्यातौ ॥ ४६ ॥

व्याख्याता (१०) ४६ ॥

किं स्वित् सूर्यसमं ज्योतिः किं समुद्रसमं
सरः । किं स्विन् पृथिव्यै वर्षीयः कस्य मात्रा न
विद्यते ॥ ४७ ॥

अध्वर्युर्होतारमुच्छति । किं स्वित्सूर्यसमं ज्योतिः । कि
ञ्च समुद्रसमं सरः । किं स्विन्पृथिव्यै पृथिव्याः वर्षीयः महत्तरं
कस्य च मात्रा परिमाणम् न विद्यते नास्ति ॥ ४७ ॥

अध्वर्युर्होतारं पृच्छति । हे होतः । स्विदिति तर्कं सूर्यसमं
सूर्यमण्डलतुल्यं ज्योतिः तेजः किं तत् ब्रूहि । समुद्रसमं सरः किं
स्विन् । पृथिव्यै पृथिव्याः सकाशात् वर्षीयः महत्तरं किं स्विन् प्रि-
यास्थितेत्यादिना बृद्धस्य वर्षादेशः । कस्य मात्रा परिमाणं न
विद्यते ॥ ४७ ॥

ब्रह्म सूर्यसमं ज्योतिर्द्यौः समुद्रसमं सरः ।
इन्द्रः पृथिव्यै वर्षीयान् गोस्तु मात्रा न विद्यते ॥ ४८ ॥

तं प्रत्याह । ब्रह्म सूर्यसमम् । ब्रह्म त्रयीलक्षणं परं वा । सूर्य-
समं ज्योतिः । द्यौः समुद्रसमं सरः । इन्द्रः पृथिव्यै वर्षीयान्
महत्तरः । गोस्तु मात्रा न विद्यते गवा हि यज्ञो धार्यते स जग-
तः कारणम् भवतीत्येतदभिप्रायम् । पृथिवी वा गोः ॥ ४८ ॥

होता प्रत्याह सूर्यसमं ज्योतिर्ब्रह्म त्रयीलक्षणम् परं च । समु-
द्रसमं सरो दीरन्तरिक्षं यतो घृष्टिर्भवति । पृथिव्यै पृथिव्याः सका-
शात् इन्द्रः वर्षीयान् महत्तरः । पुनः गोः घेनोः मात्रा न विद्यं-
ते यज्ञधारकत्वात् ॥ ४८ ॥

पृच्छामि त्वा चितये देवसख यदि त्वमत्र मनसा
जगन्ध । येषु विष्णुस्त्रिषु पदेष्वेष्टस्तेषु विश्वं भुवन-
माविवेश ३ ॥ ४९ ॥

ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति पृच्छामि त्वा । पृच्छामि त्वा भवन्तम्
चितये । चित्ती संज्ञाने परिज्ञानाय । हे देवसख उद्गातः । यदि
त्वम् अत्रः पृष्टः सन्मनसा प्रश्नाविवेचनाय सूक्ष्मार्थान् जगन्ध-
अवागच्छसि । येषु विष्णुः यज्ञः त्रिषु पदेषु गार्हपत्याहवनीयद-
क्षिणाग्निषु आ इष्टः यजेरेतद्रूपम् । तेषु विश्वं भुवनं भूतजात-
म् । आविवेश उत नेति । प्रश्ने प्लुतः ॥ ४९ ॥

का० (२०, ७, ११) ब्रह्मोद्गातारौ च पृच्छामि त्वेति । ब्रह्मो-
द्गातारं पृच्छति पृच्छामीति चकाराद्यनुश्रग्भिः सदसि ब्रह्मोद्गा-
तारौ संयदेते ॥ ब्रह्मा उद्गातारं पृच्छति । पृच्छामि । देवानां स-
खा देवसखः राजाहः सखिम्यष्टच् हे देवसख देवानां मित्रं उद्गा-
तः । त्वा त्वां चितये ज्ञानायाहं पृच्छामि अत्र मत्कृते प्रश्ने यदि
त्वं मनसा जगन्ध जानासि गमेर्लिङ् ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः । किं
पृच्छसीत्यत आह विष्णुः यज्ञो येषु त्रिषु पदेषु गार्हपत्याहवनीय-
दक्षिणाग्निषु एष्टः आ इष्टः यागेन तर्पितः यज्ञः कः तेषु त्रिषु पदेषु
पिद्वं सर्वं भुवनमाविवेश प्रविष्टमुत नेति प्रश्ने प्लुतः ॥ ४९ ॥

अपि तेषु त्रिषु पदेष्वास्मि येषु विश्वं भुवनमा-
विवेश । सद्यः पर्येयमि पृथिवीमुत द्यामेकेनाङ्गेन दिवो
अस्य पृष्टम् ॥ ५० ॥

प्रत्याह । अपि तेषु तेषु अहमस्मि अपि त्वञ्चेत्यपिशब्दः ।
तेषु गार्हपत्याहवनीयंदक्षिणाग्निषु । त्रिषु पदेषु । अहमस्मि त्व-
ञ्च केषु । येषु विश्वम्भूतजातम् आविवेश । आविष्टम् । यत्पु-
नरेतदुक्तम्भवता यदि त्वमत्र मनसा जगन्धेति । अत्र भूमः ।

सद्यः एककालमेव । पर्येमि परिगच्छामि पृथिवीम् उत अपि
च याम् एकेन अङ्गेन मनसा अस्य दिवः पृष्ठञ्च किमुत भूत-
जातानि तत्राविष्टानीति ॥ ५० ॥

उद्गाता प्रत्याह । येषु त्रिषु पदेषु विश्वं भुषणमाविवेशेति य-
स्यया पृष्ठम् तेषु त्रिषु पदेषु गार्हपत्यादिषु अहमस्मि अहमपि तत्रैव
स्थितोऽस्मि अपिशब्दात् त्वं च तत्रैवासि किमेतावदेव जानामि
किन्तु पृथिवीमुतापि च त्वां स्वर्गं दिवः स्वर्गस्य पृष्ठमुपरिभागम्-
पि सद्यः स्वक्षणमेव एकेनाङ्गेन मनसा पर्येमि परिगच्छामि सर्वं
जानामि किमुनर्भूतानि प्रविष्टानीति भावः ॥ ५० ॥

केचन्तः पुरुष आविवेश कान्यन्तः पुरुषे अर्पि-
तानि । एतद् ब्रह्मन्नुपवल्हामसि त्वा किं स्विन्नः
प्रतिबोचास्पन्न ॥ ५१ ॥

उद्गाता ब्रह्माणस्पृच्छति । केचन्तः । केषु अन्तर्मध्ये पु-
रुषः आविवेश आविष्टः । प्रविष्टः । कानि चान्तः मध्ये पुरुषे
अर्पितानि । एतत् हे ब्रह्मन् उपवल्हामसि । बल्हा प्राधान्ये । इह
तु आह्वानपूर्वं संहर्षे वर्तते । उपसङ्गम्याह्वयोत्सिष्य याह पृच्छा-
मि भवन्तम् । किंस्विन्नः किं पुनरस्माकम्पति बोचासि मध्य
पुरुष आविवेश । किं च तानि प्राणाधीनानि करणानि अन्तः
पुरुषे अर्पितानि । एतत् त्वा भवन्तं प्रति मन्वानः प्रतिजाना-
नः अस्मि अवस्थितः । नच मायया मग्नया भवासि उत्तरः उ-
द्गातृतरः मत् प्रति ब्रवीषि अत्र मग्ने ॥ ५१ ॥

उद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति । हे ब्रह्मन् ! पुरुषः केषु पदार्थेषु अ-
न्तर्मध्ये आविवेश प्रविष्टः । पुरुषे अन्तः पुरुषमध्ये कानि वस्तूनि
अर्पितानि स्थापितानि । एतत् त्वा त्वां वयमुपवल्हामसि
उपवल्हामः स्पर्धया पृच्छामः बल्ह प्राधान्यपरिभाषणादि-
सादानेषु लट् इवन्तो मासि । अत्र मग्ने किं स्विन् त्वं प्रतिबो-

१२०० मन्त्रभाष्य-वेददीपसहिता शुक्लयजुःसंहिता ।

चासि प्रतिवदासि वच उमिति लेटि छान्दस उम् लेटोऽडाटाविति
(पा० ३, ४, ९४) आडागमः ॥ ५१ ॥

पञ्चस्वन्तः पुरुष आविवेश तान्यन्तः पुरुषे अर्पि-
तानि । एतत्त्वात्रं प्रतिमन्वानो अस्मि न मायया भ-
वस्युत्तरो मत् ॥ ५२ ॥

प्रत्याह । पञ्चस्वन्तः पञ्चस्विति प्राणाः ख्यायन्ते । पञ्चसु
प्राणेषु मत्तः मामपेक्ष्य ॥ ५२ ॥

ब्रह्मा प्रत्याह । पुरुषः आत्मा पञ्चसु प्राणेषु अन्तः प्राणमध्ये
आविवेश प्रविष्टः तानि प्रसिद्धानि थोत्राधिकरणानि पुरुषे अन्तः
मध्ये अर्पितानि प्राणात्मनामन्योऽन्यापेक्षासिद्धित्यर्थः न चात्मा-
नमन्तरेण प्राणाः ख्यायन्ते न प्राणानन्तरेणात्मेति बह्वृचध्रुतेः । यद्वा
पञ्चसु भूतेषु भूम्यादिषु आत्मा प्रविष्टस्तानि चात्मानि प्रविष्टानि
तानि खट्वा तदेवानुप्राविशदिति ध्रुतेः । उद्गातः । अहमत्र प्रश्ने त्वा
त्वां प्रति एतदुत्तरं प्रतिमन्वानः प्रतिजानानोऽस्मि एवमुत्तरं वदा-
मीत्यर्थः । किञ्च मायया बुद्ध्या मत् मत्तः उत्तरोऽधिकस्त्वं न भवसि
मत्तो बुद्धिमात्रासीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

का सिंवदासीन् पूर्वचित्तिः किं सिंवदासीद् बृह-
द्वयः । का सिंवदासीत्पिलिप्पिला का सिंवदासीत्पि-
शाङ्गिला ॥ ५३ ॥

होताध्वर्यु पृच्छति । कासिदासीत् ॥ ५३ ॥

का० (२०, ७, १२) पुनः पूर्वावपरेणोत्तरचोदि का सिवदिति ।
ततः सदसो निष्क्रम्य हविर्धोनस्य पुर उत्तरवेदेः पश्चादुपविश्य
पूर्वो पूर्वोक्ता होताध्वर्यु चतुर्ध्वग्भिः संबदेते इति सुप्राधेः ॥ होता-
ध्वर्यु पृच्छति । व्याख्याता (११) ॥ ५३ ॥

चौरासीन् पूर्वचित्तिरश्वं आसीद् बृहद्वयः । अ-

विरासीत्पिलिप्पिला रात्रिरासीत् पिशङ्गिला ॥ ५४ ॥

प्रत्याह । घौरासीत् । व्याख्याता ॥ ५४ ॥

व्याख्याता (१२) ५४ ॥

क ईमरे पिशङ्गिला क ईं कुरु पिशङ्गिला । क ईमा-
स्कन्दमर्पति क ईं पन्थां विसर्पति ॥ ५५ ॥

अध्वर्युर्होतारमृच्छति । का ईमरे ईमिति चकारार्थे अरे
इत्यामन्त्रितविषयः उभावपि निपातौ । का च अरे होतः पि-
शङ्गिला । कश्च आस्कन्दम् अर्पति कश्च पन्थां विसर्पति ॥ ५५ ॥

अध्वर्युर्होतारं पृच्छति । ईमिति निपातश्चार्थः अरे होतः । का
च पिशङ्गिला का च कुरुपिशङ्गिला कश्च आस्कन्दं णमुलन्तः आ-
स्कन्द्य उत्सङ्कृत्य अर्पति गच्छति अथ गतौ तुदादिः व्यत्ययेन शप्
कश्च पन्थां पन्थानं मार्गं प्रति विसर्पति विविधं गच्छति ॥ ५५ ॥

अजारे पिशङ्गिला श्वावित् कुरुपिशङ्गिला । श-
श आस्कन्दमर्पत्यहिः पन्थां विसर्पति ॥ ५६ ॥

प्रत्याह । अजारे अजा नित्या रात्रिः अरे अध्वर्यो पिश-
ङ्गिला । सा हि पिशं रूपम् गिलति भक्षयति । स हि तस्याः
प्रभावः । श्वावित् सेधा उच्यते कुरु पिशङ्गिला । कृत्वा उपल-
भ्योपलभ्य पिशं रूपं गिलति भक्षयति सा कुरु पिशङ्गिला ।
सा हि शतम्भूलानाम् स्वो भक्षणाय कुसौ स्थापयति । शतं च
भक्षयति । स हि तस्याः प्रभावः । शशश्च आस्कन्दम् आस्क-
न्द्यास्कन्द्य अर्पति गच्छति । स हि तस्य स्वभावः । अहिश्च
स्वकीयं पन्थानं विसर्पति विकृर्वन् गच्छति ॥ ५६ ॥

अरे अध्वर्यो ! अजा पिशङ्गिला अजा नित्या माया रात्रिर्चा पि-
शङ्गिला पिशं रूपं गिलति भक्षयति पिशङ्गिला माया विद्मं प्रसते

रात्रायपि रूपाणि न प्रतीयन्ते तमसा । द्वावित् सेधा कुरुपिशङ्गि-
ला कुरुशब्दोऽनुकरणे पिश अवयवे इति घातोऽरिगुपधेति कप्रत्ययः
कुरु इति शब्दानुपूर्वाणा पिशान् मूलाद्यवयवान् गिलति पिशङ्गिला
मूलानां शतं कुक्षौ स्थापयति शतं च मक्षयतीति सेधायाः स्वमा-
यः शशः घन्यो जीघविशेषः आस्कन्दमास्कन्द्यास्कन्द्य अर्पति स त-
स्य स्वमायः । अहिः सर्पः पन्थां पन्थानं विसर्पति विशेषेण ग-
च्छति ॥ ५६ ॥

कत्यस्य विष्टाः कत्यक्षराणि कति होमांसः कति
धा समिद्धः । यज्ञस्य त्वा विदथां पृच्छमत्र कति
होतार ऋतुशो यजन्ति ॥ ५७ ॥

ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति । कत्यस्य । अस्य यज्ञस्य कति
कति विष्टाः । विशेषेण तिष्ठति यज्ञो यासु ता विष्टा अन्नानि ।
कति च अक्षराणि कति च होमाः कतिधा च समिद्धः स-
मिधः यज्ञस्य त्वा भवन्तम् विदथा आवेदनेन हेतुना पृच्छं
पृच्छामि । अत्र च यज्ञे कति होतारः ऋतुशः ऋतुयाज्यान्-
यजन्ति ॥ ५७ ॥

का० (२०, ७, १३) उत्तरी च कत्यस्येति । उत्तरी पश्चादुक्तौ
ब्रह्मोद्गातारौ चतुर्होमिः संयदेते ॥ ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति । अस्य
कति विष्टाः कियन्ति अन्नानि का संख्या यासां ताः कति विशेषेण
तिष्ठति यज्ञो यासु ताः विष्टाः अन्नानि कियत्प्रकाराणि यज्ञे । अ-
क्षराणि च कति । होमांसः होमाः कति । समिद्धः समिधः कति-
प्रकाराः धकारस्य द्वित्वमार्पम् । यज्ञस्य विदथा वेत्तीति विदः वि-
दस्य भावो विदथा यज्ञावेदितृत्वेन हेतुना अत्र स्थले त्वा त्वामहं
पृच्छमपृच्छम् पृच्छामि पृच्छतेल्लङ् अडभाव आर्पः । ऋतुशः । ऋ-
तौ ऋतौ कति होतारः यजन्ति ॥ ५७ ॥

यज्ञस्य विष्टाः शतमक्षराण्यशीतिर्होमांसः समिधो

ह तिष्ठः । यज्ञस्य ते विद्या प्रव्रवीमि सप्त होतार-
ऋतुशो यजन्ति ॥ ५८ ॥

प्रत्याह । पदस्य । रससंख्ययोपसृजिहीर्षुराह । अस्य य-
ज्ञस्य पदं विष्टाः अघ्नानि सर्वाधानां पदसात्मकत्वात् । शतम-
क्षराणि । छन्दसामुद्धारेणाप सृजिहीर्षुराह । चतुर्दशछन्दांसि
गायत्रीप्रभृतीनि चतुर्विंशत्यक्षरादीनि । चतुरुत्तराणि अतिष्टृ-
तिपर्यन्तानि । अतिष्टृतिस्तु पदसप्तत्या भवति एतैः प्रायशो य-
ज्ञस्तायते । तत्र गायत्री अतिष्टृतिश्च शतम् । एवमुष्णिक् घृतिश्च
शतम् एवमन्येष्वपि छन्दस्सु इत्येतदभिप्रायम् । अशीतिर्होमाः ।
एकाविंशतिरक्षयमेवे येषाः । तत्राग्निष्ठे अश्वस्तूपरोमोमृगान् नि-
युनक्ति । इतरेषु षोडश षोडश । तत्र विंशतियूपैः चतस्रोऽशी-
तयो भवन्ति तदभिप्रायमेतत् । कतिधा समिद्ध इति यदुक्तम्
अत्र द्रूमः । समिधो ह तिस्रः । याभिः समिद्धिः संदीप्तो यज्ञः
तास्तिष्ठः । अश्वस्तूपरोमोमृगाः प्राजापत्याः पशवः यज्ञस्य ते
तव विदधा वेदनेन । व्रवीमि सप्त होतारः वपदकर्तारः ऋतुशः
ऋतुयोगेषु यजन्ति ॥ ५८ ॥

उद्गता प्रत्याह । रससंख्याया अघ्नसंख्यामाह अस्य यज्ञस्य
पदं विष्टाः अघ्नानि सर्वेषामघ्नानां पदसात्मकत्वात् पदेवाधानीत्यर्थः ।
अस्य यज्ञस्य शतमक्षराणि छन्दोभिर्यज्ञो निष्पाद्यते तानि च छन्दां-
सि गायत्र्यादीन्यतिष्टृत्यन्तानि चतुर्दश चतुर्विंशत्यक्षरादीनि च
तुर्यर्णान्तराणि तेषां क्रमोत्क्रमगत्या द्वाभ्यां शतमक्षराणि भवन्ति ।
तथा हि । गायत्री चतुर्विंशतिवर्णा अतिष्टृतिः पदसप्तत्यक्षरा एवं
ष्टे मिलित्वा शतमक्षराणि उष्णिक् २८ घृतिः ७२ एवं शतम् अनु-
ष्टुप् ३२ अत्यष्टिः ६८ एवं शतम् अष्टिः ६४ शुद्धी ३६ एवं शतम्
आतिशकरी ६० पङ्क्तिः ४० एवं शतम् शकरी ५६ त्रिष्टुप् ४४ एवं
शतम् आतिजगती ५२ जगती ४८ एवं शतमक्षराणि अनेनाभिप्राये-

ण शतमक्षराणीत्युक्तम् । होमाः अशीतिः अश्वमेध एकाविंशतियू-
पाः तत्राग्निष्टे मध्यमयूपेऽश्वतूपरगोमृगाधियुनक्ति इतरेषु षोडश
पशून् तत्र विंशतियूपेषु चतस्रोऽर्शतयः पशवां भवन्तीत्यभिप्राये
णोक्तम् अशीतिर्होमाः । ह स्फुटं तिस्रः समिधः अश्वतूपरगोमृगाः
प्राजापत्याः पशवः तद्रूपाभिः समिद्भिर्यज्ञो दास इति तिस्रः समि-
धः उक्ताः । यज्ञस्य विदया वेदनेन हेतुना ते तुभ्यं प्रव्रवीमि प्रव-
दामि । किञ्च संसेहोतारो यपदूकर्त्तारः ऋतुशः ऋतुयांगेषु
यजन्ति ॥ ५८ ॥

को अस्य वेद भुवनस्य नाभिं को द्यावापृथिवी
अन्तरिक्षम् । कः सूर्यस्य वेद बृहतो जनित्रं को वेद
चन्द्रमसं यतो जाः ॥ ५९ ॥

उद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति । को अस्य कः अस्य वेद जा-
नाति । कथं द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च वेद । कथं सूर्यस्य वेद
जानाति । बृहतः महतः जनित्रजन्म । कथं वेद चन्द्रमसम् च-
न्द्रमसः इति विभक्तिव्यत्ययः । यतो जाः यतो जन्म ॥ ५९ ॥

उद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति । हे ब्रह्मन् ! अस्य भुवनस्य भूतजात-
स्य नाभिं नम्यते यत्र स नाभिर्वन्धनस्थानं कारणमिति यावत् नाभौ
हि सर्वा नाभ्यो बध्यन्ते नभं हिंसायामग्नं बन्धनार्थः आणादिक
इत्ययः भूतजातस्य कारणं को वेद जानाति । द्यावापृथिवी द्यावा-
पृथिव्यौ अन्तरिक्षं च को वेद । बृहतो महतो जनित्रं जन्म को वेद सूर्य-
स्योत्पत्तिः कस्मादित्यर्थः जनेस्त्र्यप्रत्ययः । यतो जायते उत्पद्यते
इति यतो जाः यत इत्युपपदे जनसनस्त्र्यप्रत्ययमो विडिति विट्प्रत्य-
यः विड्वनोरनुनासिकस्थेति नकारस्यात्वम् प्रथमा द्वितीयायां य-
तो जाः यत उत्पन्नं चन्द्रमसमिन्दुं को वेद यतश्चन्द्रस्योत्पत्तिस्तं
को वेदेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

वेदाहमस्य भुवनस्य नाभिं वेद द्यावापृथिवी अ-

न्तरिक्षम् । वेद सूर्यस्य बृहतो जनित्रमथो वेद च
न्द्रमसं यतोजाः ॥ ६० ॥

प्रत्याह । वेदाहम् । वेद जानामि अहम् अस्य भुवनस्य
नाभिम् नहनम् बन्धनं परं ब्रह्म । वेद च द्यावापृथिवी अ-
न्तरिक्षं च ब्रह्मणो विकारभूतम् । वेद च सूर्यस्य बृहतः जनि-
त्रम् परमात्मलक्षणम् । अथो अपि च वेद जानामि चन्द्रमसं
यतोजाः चन्द्रमसः यतो जन्म परमात्मनः यद्वाद्वा ॥ ६० ॥

ब्रह्मा प्रत्याह । अस्य भुवनस्य नाभिं कारणमहं वेद जानामि पि
दो लटो या परब्रह्मैव जगत्कारणं जानामीत्यर्थः । द्यावापृथिवी
अन्तरिक्षं च वेद ब्रह्मणो विकारभूतं जानामि । बृहतः सूर्यस्य ज-
नित्रमुत्पत्तिकारणं ब्रह्मैव वेद ॥ अथो अपि च यतोजां चन्द्रमसमहं
वेद परमात्मनो जाते चन्द्रमहं वेदोत्यर्थः ॥ ६० ॥

पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र
भुवनस्य नाभिः । पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेतः
पृच्छामि वाचः परमं व्योम ॥ ६१ ॥

अध्वर्यु यजमानः पृच्छति पृच्छामि त्वा । पृच्छामि त्वा
भवन्तम् परम् अन्तं पृथिव्याः । पृच्छामि च तत्र भुवनस्य ना-
भिः नहनम् । पृच्छामि च भवन्तम् वृष्णः सेवतुः अश्वस्य रे-
तः । पृच्छामि च वाचः परमं व्योम व्यवनं स्थानम् ॥ ६१ ॥

का० (२०, ७, १४) यजमानोऽध्वर्यु पृच्छामि त्वेति । यज-
मानोऽध्वर्यु पृच्छति । हे अध्वर्यो ! पृथिव्याः परमन्तमधिभूतं
पर्यन्तं त्वा त्वामहं पृच्छामि द्विकर्मकः । यत्र यस्मिन् स्थले भुवन-
स्य भूतजातस्य नाभिः कारणतदपि त्वां पृच्छामि । वृष्णः सेवतुः
अश्वस्य रेतः दीर्घं त्वां पृच्छामि । वाचो द्याव्याः प्रयोऽलक्षणायाः
परममुत्कृष्टं व्योम स्थानं त्वां पृच्छामि ॥ ६१ ॥

इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवन-
स्य नाभिः । अयं सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतः ब्रह्मा-
यं वाचः परमं व्योम ॥ ६२ ॥

प्रत्याह । इयं वेदिः । इयं वेदिः परः अन्तः पृथिव्याः ।
वेदिर्हि सर्वम् पृथिवीरूपा भवति । अयं च यज्ञः भुवनस्य ना-
भिः नहनम् यज्ञाद्दे प्रजाः प्रजायन्त इति श्रुतिः । अयं च सो-
मः चन्द्रमाः लता सोमो वा वृष्णः सेवतुः अश्वस्य रेतः । अयं
च ब्रह्मा ऋत्विक् वाचः परमं व्योम व्यवनं स्थानम् । त्रिवेद-
योगात् । समाप्तं ब्रह्मोद्यम् ॥ ६२ ॥

का० (२०, ७, १५) इयं वेदिरित्यध्वर्युः । अध्वर्युः यजमानं
प्रत्याह । इयं वेदिः उत्तरवेदिः पृथिव्याः परः अन्तोऽवधिः वेदेः स-
र्वपृथ्वीरूपस्यादित्यर्थः । भुवनस्य नाभिः कारणम् अयं यज्ञोऽद्यमे-
धः भुवनस्य प्राणिजातस्य नाभिः कारणम् यज्ञाद्दे प्रजाः प्रजाय-
न्त इति श्रुतेः । वृष्णः अश्वस्य रेतः अयं सोमः सोमलताद्यस्य
धीर्याजातेत्यर्थः । अयं ब्रह्मा ऋत्विक् वाचः त्रयीरूपायाः प-
रमं व्योम स्थानम् ब्रह्मणस्त्रिवेदसंयोगादित्यर्थः ॥ ब्रह्मोद्यं स-
माप्तम् ॥ ६२ ॥

सुभूः स्वयम्भूः प्रथमोऽन्तर्महत्पुर्णवे । दधे ह गर्भ-
मृत्विपं यतो जातः प्रजापतिः ॥ ६३ ॥

महिम्नः पुरोऽनुवाक्या । सुभूः स्वयम्भूः । अनुष्टुप् प्रा-
जापत्या । साधु भवनः स्वयम्भूः स्वेच्छया गृहीतशरीरः । प्र-
थमः अनादिनिधनः पुरुषः । किमकरोदित्याह । अन्तर्महत्पु-
र्णवे दधे ॥ । अन्तर्महतोऽर्णवस्य हेति निपातः पुराकल्पद्योत-
नार्थः । किन्दधे । गर्भम् ऋत्विगम् प्राप्तकालम् । कथम्भूतं ग-

भम् । यतो जातः प्रजापतिः । यस्माद् गर्भात् जातः प्रजापतिः
अनन्योपमः ॥ ६३ ॥

सुभूरिति पूर्वस्य महिम्नः पुरोऽनुवाक्या उत्तरस्य याज्या च ।
उदिते ब्रह्मोद्यं सम्प्रपद्याच्चर्युर्हि रण्मयेन पात्रेण प्राजापत्यं महि-
मानं ब्रह्म गृह्णाति तस्य पुरोदग्धिरण्यगर्भः समयर्त्तताम्र इत्यथास्य
पुरोऽनुवाक्या सुभूः स्वयम्भूरिति (१३, ५, २, २३) श्रुतेः । प्रजा-
पतिदेवतालुप्तुप् । ह इति प्रसिद्धम् प्रथमः सर्वस्य भादिः अनादि-
निधनः पुरुषः महाति अर्णवे कल्पान्तकालीने समुद्रे अन्तर्मध्ये ग-
र्भे दधे स्थापितवान् कीदृशः सुष्ठु भूत्पत्तिर्यस्मात्स सुभूः विश्वो-
त्पादकः स्वयं भवतीति स्वयम्भूः स्वेच्छाधृतशरीरः कीदृशं गर्भम्
अतिवयम् अतुः प्राप्नो यस्य घस्रप्रत्ययः प्राप्तकालम् यतो गर्भात् प्र-
जापतिः ब्रह्मा जातः उत्पन्नः ॥ ६३ ॥

होता यक्षत्प्रजापतिं सोमस्य महिम्नः । जुप-
तां पिबतु सोमं होतयेज ॥ ६४ ॥

मैषः । होता यक्षत् । दैव्यो होता यजतु । प्रजापतिम् सो-
मस्य महिम्नः संवन्धिनम् । स चेज्यमानः सन् जुपतां भीत्या
परिगृह्णातु पिबतु च । सोमं त्वमपि च हे मनुष्यहोतः ।
यज ॥ ६४ ॥

महिम्नः मैषः । होता यक्षत्प्रजापतिमिति मैष इति (१३, ५, २,
२३) श्रुतेः । आर्षी गायत्री । महिम्नः सोमस्य महिमसंज्ञस्य सोम-
ब्रह्मस्य संवन्धिनं प्रजापतिं होता दैव्यो यक्षत् यजतु । इज्यमानः
स प्रजापतिः जुपतां सोमं महिमब्रह्मं पिबतु च । हे मनुष्यहोतः ।
त्वमपि यज ॥ ६४ ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परि-
ता यंभूच । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु । यथं स्था-

म पतंयो रयीणाम् ॥ ६५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

प्रजापते न । व्याख्यातो मन्त्रः ॥ ६५ ॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

पूर्वस्य महिम्नो याज्या । प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति होता
यजतीति (१३, ५, ९, २३) श्रुतेः । व्याख्याता (१०, २०) आ-
गियम् ॥ ६५ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
त्रयोविंशोऽयमध्यायो ध्यरंसीदाश्वमेधिकः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः कृष्णग्रीव
 आग्नेयो रराटे पुरस्तात्सारस्वती मेघघस्ताद्वन्धोरा-
 दिवनावधोरांमौ बाहोः सौमापौष्णः द्यामो नाभ्यां
 सौत्ययामौ श्वेतश्च कृष्णश्च पाद्वयोस्त्याग्री लोम-
 शसंक्षुधौ संक्षुधौ चांघ्र्यः श्वेतः पुच्छ इन्द्राय स्व-
 पस्याय वेहर्षेण्यो चांमनः ॥ १ ॥

इत उत्तरं श्रुतिरूपाः मन्त्रा आश्वमेधिकानां पशूनां देव-
 तासंबन्धाभिधायिनोऽध्यापेनोच्यन्ते । अशस्तूपरो गोमृगस्ते
 प्राजापत्या इति शतपथोऽप्येतमध्यायं श्रुतिकृत्याह । अश्वस्त-
 परो गोमृग इति तन्मध्ये यूप आश्रित इत्यादिना ग्रन्थेन दि-
 व्यात्रं(१)प्रदर्शयन् सूत्रकृता चायमध्यायः सूत्रीकृतः येनैवमाह
 अग्निष्टे अश्वस्तूपरो गोमृगाभियुनक्ति । यथोक्तपञ्चार्दा देवता
 इति । तत्र वेष्णवो चांमन इत्येवमन्ताः पर्यङ्गाः । अश्वस्तूपरो
 निःशृङ्गः गोमृगो गवयः एते प्राजापातेदेवताः । कृष्णग्रीवश्छाग
 आग्नेयः पुरस्तात्तुलाटे (२)अश्वस्य बन्धनीय इति शेषः । (३)एवं

(१) दिङ्मात्रप्रवर्शनं कुर्वन्"इति पाठान्तरम्" वाराणसीस्थराज-
 कीयसंस्कृतपाठशालीपीठमाप्युपुस्तकेऽस्ति ॥ मुम्बई-
 मुद्रितपुस्तके नास्ति ॥

(२) अश्वस्यैव इति पा० ॥ वाराणसी० पु० अस्ति । मुम्बई
 मु० पु० नास्ति

(३) सारस्वती मेघो अश्वस्य द्वन्द्वोऽघस्ताद्वन्धनीया इति पा० ॥
 वाराणसी० पु० अस्ति । मुम्बईमु० पु० नास्ति ।

सारस्वती मेपी अश्वस्ताद्धन्वोः अश्विनौ अघोरामौ (१) अधः शुक्रौ
छागौ पूर्वपादयोः । सोमपूपदेवत्यो नाम्ब्याम् बन्ध० । सूर्यदे-
वत्यः श्वेतः यमदेवतः कृष्णश्च पार्श्वयोः लोमयुते सकृन्धी ययो-
स्तौ त्वष्ट्रदेवत्यौ सकृन्धयोः । वायव्यः श्वेतः पुच्छे स्वपस्याय
शोभनकर्मणे इन्द्राय वेहत् विष्णुदेवत्यौ धामनश्च पशुः अश्वस्य
पुच्छ एव । एते पर्यङ्गाः । एवमग्रेऽपि देवतापशुबन्धो ज्ञेयः ।
ललाटादिषु पशुबन्धनायाश्वशरीरं रज्जुभिर्वेष्टनीयम् । एते
मध्यमपूपे ॥ १ ॥

श्रुतिरूपमन्त्रा आश्वमेधिकानां पशूनां देवतासम्बन्धविधायिनो-
ऽप्यायेनोच्यन्ते । तत्राश्वमेधे एकविंशतिरूपाः सन्ति तत्र मध्यमो
यूपोऽग्निष्टसंहः तत्र सप्तदश पशवो नियोजनीयाः । तान् देवता
सम्बन्धकथनपूर्वकमाह । अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः अश्वः
तूपरः शृङ्गात्पात्तिकालेऽस्तीतिऽपि शृङ्गहीनः गोमृगः भवयः एते प्राजा-
पातिदेवताः ततः प्राजापतये जुष्टं नियुनज्मीति मन्त्रेण बन्धनीयाः ।
एवमग्रेऽपि यो यदैवत्यः पशुः स अमुष्मै जुष्टं नियुनज्मीत्यादिमं
मन्त्रैर्बन्धनीयः । आग्नेयोऽग्निदेवतः कृष्णग्रीवः इयामवर्णगलोऽजः अ-
श्वस्य पुरस्तात् ललाटे उपायेन बन्धनीयः । हन्वोरधस्तात्सार-
स्वती मेपी बन्धनीया । आश्विनावधोरामौ अघोरामो शुक्लवर्णाध्वजौ
बाहोः अश्वस्य पूर्वपादयोरकैकः । सोमपूपदेवत्यः इयामः शुक्ल-

(१) अत्रायं पाठकमः धाराणसीस्थ राजकीयसंस्कृतपाठशाली-
यौद्यटभाष्यपुस्तकेऽस्ति । मुम्बईमुद्रित पुस्तके तु नास्ति । तद्यथा ।
अधः शुक्रौ छागौ अश्वस्य बाहोरप्रपादयोर्बन्धनीयौ सौमार्पौष्णः
सोमपूपदेवत्यः इयामः छागः अश्वस्य नाम्ब्यां बन्धनीयः ॥ सौर्ययामौ
श्वेतः कृष्णश्च सूर्यदेवत्यः श्वेतः पशुः यमदेवत्यः कृष्णश्च अश्वस्य
पार्श्वयोर्बन्धनीयौ लोमशानि सकृन्धी ययोस्तौ लोमशसकृन्धौ
त्वष्ट्रदेवत्यौ पशुः अश्वस्य पुच्छे एव एते पर्यङ्गाः । एवमग्रेऽपि
देवतापशुसंबन्धो ज्ञेयः अश्वस्य ललाटादिषु पशुबन्धनायाश्वशरीरं
रज्जुभिर्वेष्टनीयम् एते मध्यमपूपे इति ॥ १ ॥

कृष्णरोमाजोऽश्वस्य नाभ्यां बन्धनीयः । श्वेतः कृष्णश्च सौम्येयामी
 श्वेतः पशुः सूर्य्यदेवतो दक्षिणपार्श्वे बन्धनीयः । यमदेवतः कृष्णो
 ऽश्वत्थामपार्श्वे । त्वाष्ट्री त्वष्ट्रदेवतो लोमशसक्तयो बहुरोमपुच्छिकौ
 पशू अश्वस्य सक्त्योरुर्वोः पश्चात्पदयोरेकैकः । वायव्यः श्वेतवर्णः
 पशुरदस्य पुच्छे । स्वपस्याय शोभनकर्मणे इन्द्राय स्वपस्येन्द्रदेव-
 तो घेहद् गर्भघातिनीं वृष्णवो वामनः पशुश्च पुच्छ एव अङ्गान्तरा-
 नुक्तेः । एयमद्वयादिभिः सह पञ्चदश भवन्ति एते पर्यङ्ग्या उच्यन्ते ।
 अत्राश्वस्य शरीरे तरणाय तुभ्योफलवद्गृह्यं यथा गुम्फनीयम् ।
 ततः कृष्णग्रीवः आग्नेयो रराट् इत्यादयोऽश्वस्य शरीरे यथोक्तस्था-
 ने सम्यद्धायां रज्ज्वां बन्धनीयाः ततो रोहितो धूम्ररोहित इत्या-
 दयो द्वादशमण्याकाः शितियाहुर्न्यतः शितियाहुः समन्तशितिया-
 हुस्ते पार्हस्पत्या इत्यन्ता मध्यमे एव यूपे नियोज्याः सप्तदशैव प-
 शून्मध्यमे यूपे आलभत इति (१३, ५, १, १५) ध्रुतेः । तत्र त्रयोऽश्वतू-
 परनोमृगाः द्वौ चाग्नेयावेकादशिना द्वादश रोहितादयः एवं सप्तदश
 मध्यमे यूपे । ततः शृपती क्षुद्रशृपतीत्यादीनां श्वेताः सौर्या इत्यन्ता-
 नां (१५) द्वातत्रयसंत्याकानां पशूनां मध्ये पञ्चदश पशून्कैकस्मिन्
 यूपे युनक्ति ॥ एवमितरेषु यूपेषु पञ्चदश पञ्चदशैते पशवः एकैक-
 श्लोकादशितः । एवं मध्यमयूपव्यतिरिक्तेषु विंशतियूपेषु षोडश षो-
 डश पशवो भवन्ति षोडश षोडशेतरेष्विति (१३, ५, १, १५)
 धवणात् ॥ १ ॥

रोहितो धूम्ररोहितः कर्कन्धुरोहितस्ते सौम्या प-
 धूरुण्यन्धुः शुक्ल्यन्धुस्ते धारुणाः शितिरन्ध्रोऽन्यतः
 शितिरन्ध्रः समन्तशितिरन्ध्रस्ते सावित्राः शितिया-
 हुर्न्यतः शितियाहुः समन्तशितियाहुस्ते पार्हस्पत्याः
 शृपती क्षुद्रशृपती स्थूलशृपती ता मैत्रावरुण्युः ॥ २ ॥

रोहितो धूम्ररोहित इत्यादयः श्वेता वायव्याः श्वेताः
 सौर्या इत्येवमन्ता इतरेषु यूपेषु रोहितादिषु ये गुणवचनाः श-

व्दास्ते गुणिनं (१) पशुं लक्षयन्ति ॥ २—१९ ॥

रोहितः सर्वरक्तः धूम्ररोहितः धूम्रवर्णमिथो रक्तः तृतीयः कर्क-
न्धुरोहितः यदरसदृशरक्तः ते त्रयः सौम्याः सोमदैवत्याः सोमाय
जुष्टं नियुनज्मीत्यादिमन्त्रेण प्रत्येकं मध्यमे यूप एव नियोज्याः ।
ततो यमरुः कपिलवर्णः अरुणयमरुः अरुणवर्णमिथः कपिलः शुरुव-
मरुः शुरुपक्षिसमवर्णः कपिलश्च ते त्रयो वारुणाः वरुणदैवत्याः म-
ध्यमयूप एव । शिति कृष्णं रन्ध्रं छिद्रं यस्य स शितिरन्ध्रः अन्यत्र
इत्येकपादेषु शितिरन्ध्रः समन्तं सर्वतः शितिरन्ध्रः एते सारस्वताः
मध्यमे एव । शितियाहुः श्वेतपूर्वपादः अन्यतः शितियाहुः एरुस्मि-
न्नेव पार्श्वे शितिपादः समन्तशितियाहुः सर्वश्वेतयाहुः शिती धव-
लमेचकौ एते बार्हस्पत्याः घृहर्षातदैवत्याः मध्यमे एव ॥

अथ द्वितीययूपे । पृथ्वी विचित्रवर्णविन्दुयुक्तशरीरा क्षुद्रपृथ्वी
सूक्ष्मविचित्रविन्दुयुक्ता स्थूलपृथ्वी स्थूलविचित्रविन्दुयुक्ता एते त्रि-
पशवो मित्रावरुणदैवताः द्वितीये यूपे नियोज्याः ॥ २ ॥

शुद्धवालः सर्वशुद्धवालो मणिवालस्त आश्विनाः
श्वेतः श्वेताक्षोऽरुणस्ते रुद्राय पशुपतये कर्णा यामा
अवलिता रौद्रा नभोरूपाः पार्जन्याः ॥ ३ ॥

(२)

(१) पशुमुपलक्षयन्ति इति पा० वाराणसी० पु० अस्ति । मुम्यर्ह
मु० पु० नास्ति ।

(२) अत्र महीधरोक्तमर्थं विलिखामीति पाठ औज्वटभाष्ये कस्मिं-
श्चिदादर्शे केन चिद्विष्णुणां समुदघृत इत्यनुमीयते परं तु मु-
म्यर्हमुद्रितपुस्तके शोधकेन मूलभाष्य एव हठात् सन्निवेशित-
इति वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयौज्वटभाष्यपुस्तकदर्श-
नात् सुस्पष्टं भवति । स च पाठो मया त्यक्तः महीधरभाष्यस्यात्र
सत्त्वेन पुनस्तत्सन्निवेशस्याप्रयोजकत्वादिति सुधीभिर्धिभावनीय-
मिति । इतः परं यद्यपि स्थलेषु औज्वटभाष्यं भाष्यकृता कृतमेव ना-
स्तीति पूर्वोक्तौज्वटभाष्यपुस्तकदर्शनात् सुस्पष्टं भवतीति बोध्यम् ॥

शुद्धवालः शुभ्रवालः सर्वशुद्धवालः मणिशुद्धवालः मणिवर्णकेशः
ते त्रयः आदिवदेवत्याः द्वितीये । श्वेतः श्वेतवर्णः श्वेताक्षः श्वेतनेत्रः
अरुणः रक्तः ते त्रयो रुद्राय पशुपतये पशुपतिरुद्रदेवता द्वितीये ।
कर्णाख्यः पशुविशेषः कर्णाश्चन्द्रं च वृक्षे चेति विश्वोक्तेः कर्णाश्च-
न्द्रसदृशश्चेतकर्णाख्यः पशवः बहुवचनस्य त्रित्वे पर्यवसानात्
यामाः यमदेवताः द्वितीये । अवलिमाः 'सगर्वाख्यो रौद्राः । एते
द्वितीये पञ्चदश ॥ अथ तृतीये यूये । नभोरूपाः आकाशवन्नोलवर्णाः
पार्जन्याः पार्जन्यदेवताः पशवस्तृतीयं नियोज्याः ॥ ३ ॥

पृथिनस्तिरश्चीनं पृथिनरुर्ध्वं पृथिनस्ते मारुताः फ-
ल्गूलोहितोर्णा पलक्षी ताः सारस्वत्युः ह्रीहाकर्णः शु-
ण्ठाकर्णोऽब्जालोहकर्णस्ते त्वाष्ट्राः कृष्णग्रीवः शितिक-
क्षोऽञ्जिसक्थस्त ऐन्द्राग्नाः कृष्णाञ्जिरल्पोऽञ्जिर्महा-
ञ्जिस्त उपस्थाः ॥ ४ ॥

पृथिनः विष्टिप्रवर्णा तिरश्चीनानि पृथीनि विन्वधो यस्य सः
एषमूर्ध्वानि पृथीनि यस्य सः ते त्रयो मारुताः मरुदेवतास्तृती-
ये । फल्गूः मरुपृथरीरा लोहितोर्णा रक्तरोमवती पलक्षी श्वेता
पलक्षशाब्धो पलक्षार्थः श्वेतपर्यायः तास्तिस्त्रोऽब्जाः सारस्वत्यः स-
रस्वतीदेवतास्तृतीये । ह्रीहाकर्णः ह्रीहा रोगविशेषः तद्युक्तो कर्णो
यस्य स ह्रीहाकर्णः अन्येषामपि हृदयत इति (पा० ६, ३, १३७)
संहितायां दीर्घः शुण्ठाकर्णः ह्रस्वकर्णः अब्जालोहकर्णः रक्तवर्णकर्णः
ते त्रयस्त्वाष्ट्राः त्वष्ट्रदेवतास्तृतीये । कृष्णग्रीवः शितिकक्षः श्वेतक-
क्षः अञ्जिसक्थः अञ्जि पुण्ड्रं सफभोरूचोऽयस्य सः ते त्रय ऐन्द्राग्नाः
इन्द्राग्निदेवताः तृतीये । पञ्चदश पूर्णाः ॥ कृष्णाञ्जिः कृष्णपुण्ड्रः
अल्पाञ्जिः महाञ्जिः अल्पमाञ्जि यस्य महादञ्जि यस्य स तथा ते त्रय
उपस्थाः उपोदेवताश्चतुर्थे यूये नियोज्याः ॥ ४ ॥

शिल्पा वैश्यदेव्यो रोहिण्यस्यवणो वाचेऽविज्ञा-

ता अदित्यै सरूपा धात्रे वत्सतयौ देवानां पत्नीभ्यः ॥५॥

विचित्रवर्णास्तिष्ठः स्त्रीपशवो वैश्वदेव्यः विश्वदेवदेवताश्चतुर्थे ।
रोहिण्यः । रक्तवर्णाः इयवयः साधंसंवत्सरास्तिष्ठोऽजा वाचे
षाण्डदेवताश्चतुर्थे । अविष्ठाताः कृष्णग्रीवादिचिह्नविज्ञानशून्यास्त्रयः
पशवोऽदित्यै आदितिदेवताश्चतुर्थे । सरूपाः समानरूपास्त्रयः पशवो
धात्रे धातृदेवताश्चतुर्थे । एवं पञ्चदश । अथ पञ्चमे यूपे तिष्ठो
वत्संतर्ह्यः घालछाग्यो देवानां पत्नीभ्यः तद्देवताः पञ्चमे ॥ ५ ॥

कृष्णग्रीवा आग्नेयाः शितिभ्रवो वसूनां रोहि-
ता रुद्राणां इवेता अंशरोकिण आदित्यानां नमो-
रूपाः पार्जन्याः ॥ ६ ॥

कृष्णग्रीवाः कालकण्ठास्त्रयः पशव आग्नेयाः अग्निदेवताः पञ्चमे ।
शितिभ्रवः श्वेतवर्णभृद्युक्तास्त्रयो वसूनां वसुदेवताः पञ्चमे । रोहि-
ताः रक्तवर्णास्त्रयः रुद्राणां रुद्रदेवताः पञ्चमे । इवेताः अश्वरोकिणः
अवलोकितः यद्वा अघाधस्ताद्भोकः छिद्रं येषां ते छिद्रं निर्व्यथनं
भोकः ते त्रयः आदित्यानां तद्देवताः पञ्चमे । अथ पष्ठे यूपे । नमोरू-
पाः पार्जन्यास्त्रयः पष्ठे ॥ ६ ॥

उन्नतः ऋषभो घामनस्त ऐन्द्रावैष्णवा उन्नतः शि-
तिपाहुः शितिपृष्ठस्त ऐन्द्रावार्हस्पत्याः शुक्ररूपा वा-
जिनाः कल्माषा आग्निमरुताः श्यामाः पौष्णाः ॥७॥

उन्नतः उद्यः ऋषभः पुष्टः घामनः यद्वन्यपि घयसि गते वृद्धिर-
द्वितः ते त्रय ऐन्द्रावैष्णवाः इन्द्रविष्णुदेवताः पष्ठे । उन्नतः शिति-
पाहुः श्वेतपूर्वपादः शितिपृष्ठः श्वेतपृष्ठः ते त्रयः ऐन्द्रावार्हस्पत्याः ।
इन्द्रवृहस्पतिदेवताः । पष्ठे । शुक्ररूपाः शुक्रपक्षिसमपर्णाः त्रयो वा-
जिनाः वाजिदेवता पष्ठे । कल्माषाः कर्तुरास्त्रयः पशव आग्निमरु-
ताः पष्ठे । एवं पञ्चदश । अथ सप्तमे यूपे । श्यामाः शुक्रकृष्णवर्णाः
पौष्णाः यूपदेवताः सप्तमे ॥ ७ ॥

एतां तेन्द्राग्ना द्विरूपा अग्नीपोमीया वामना अ-
नङ्वाह आग्नाचैष्णवा यशा मैत्रावरुण्योऽन्यतएन्यो
मैत्र्यः ॥ ८ ॥

एताः कर्तुर्यणास्त्रय इन्द्राग्निदेवताः सप्तमे । द्विरूपाः वर्णद्वयो-
वेतास्त्रयः अग्नीपोमीयाः अग्निसोमदेवत्याः सप्तमे । वामना अनङ्वा-
हः अय आग्नाचैष्णवाः अग्निचिष्णुदेवत्याः सप्तमे । यशाः यश्याः
निष्पोऽजाः मैत्रावरुण्यः तदेवताः सप्तमे ॥ अथाष्टमे यूषे । अन्यत एन्यः
एकपादर्वे कर्तुर्यणास्त्रिंशोऽजा मैत्र्यः मित्रदेवत्याः अष्टमे ॥ ८ ॥

कृष्णग्रीवा आग्नेया यन्नयः सौम्याः श्वेता वा-
यव्या अविज्ञाता अदित्यै सरूपा घात्रे चत्सतर्ष्यो दे-
वानां पत्नीभ्यः ॥ ९ ॥

कृष्णग्रीवा आग्नेयास्त्रयः अष्टमे । यन्नयः कपिलवर्णास्त्रयः सौ-
म्या सोमदेवत्याः अष्टमे श्वेतास्त्रयः वायव्याः वायुदेवत्याः अष्टमे ।
अविज्ञाताः त्रिहविशेषेणाज्ञातास्त्रयः अदितिदेवत्याः अष्टमे ॥ अथ न-
वमे । सरूपाः घातृदेवत्याः नवमे । चत्सतर्ष्यः देवपत्नीदेवत्या-
स्तिस्रः नवमे ॥ ९ ॥

कृष्णा भौमा धूम्रा आन्तरिक्षा बृहन्तो दिव्याः
शयला वैश्रुताः सिध्मास्तारकाः ॥ १० ॥

कृष्णाः भौम्याः भूमिदेवत्यास्त्रयः नवमे । धूम्रवर्णास्त्रयः अन्त-
रिक्षदेवत्याः नवमे । बृहन्तो महान्तस्त्रयः दिव्या एतदेवत्याः नवमे ॥
अथ दशमे शयलाः कर्तुरास्त्रयः वैश्रुताः विष्टुदेवत्याः दशमे । सिध्मा
सिध्माख्यरोगवन्तस्त्रयः तारकाः नक्षत्रदेवत्या दशमे ॥ १० ॥

धूम्रान् चसन्तावालभते श्वेतान् ग्रीष्मार्यं कृष्णा-
न् वर्षाभ्योऽरुणाञ्छरदे पृथतो हेमन्तार्यं पिशाङ्गाञ्छि-
शिराय ॥ ११ ॥

धूर्जवर्णान् श्रीनजान् घसन्ताय घसन्तदेवतानालभते नियुन-
कि दशमे । श्वेतान् श्रीन् ग्रीष्माय दशमे । कृष्णवर्णान् श्रीन्
घर्षभ्यः दशमे ॥ अथैकादशे अरुणान् रक्तान् श्रीन् शरदे एकादशे ।
पूरतः नानावर्णचिन्दुपुक्तान् श्रीन् हेमन्ताय एकादशे । पिशकान्
लोहितमिधकपिलवर्णान् श्रीन् शिशिराय एकादशे ॥ ११ ॥

अथैवो गायत्र्यै पञ्चावयस्त्रिष्टुभे दित्यवाहो ज-
गत्त्र्यै त्रिवत्सा अनुष्टुभे तुर्ग्यवाह उणिहे ॥ १२ ॥

सार्धसंवत्सराख्यः गायत्र्यै एकादशे । सार्धद्विसंवत्सराख्यः
त्रिष्टुभे एकादशे ॥ अथ द्वादशे यूपे । दित्यवाहः द्विसंवत्सराख्यो
जागत्त्र्यै द्वा० । त्रिवत्साः त्रिपर्याः त्रयोऽनुष्टुभे द्वा० । तुर्ग्यवाहः सा-
र्धत्रिसंवत्सराख्य उणिहे द्वा० ॥ १२ ॥

पष्ठवाहो विराज उक्षाणो बृहत्या ऋषभाः ककुभे
ऽनङ्वाहः पङ्क्त्यै धेनवोऽतिच्छन्दसे ॥ १३ ॥

पष्ठवाहः चतुसंवत्सराख्यो विराजे द्वा० । उक्षाणः सेचनसम-
र्था युवानख्यः बृहत्यै द्वा० ॥ अथ त्रयोदशे यूपे । ऋषभाः उक्षा-
ऽप्यधिकथयस्काः त्रयः ककुभे त्रयोदशे । अनङ्वाहः शकटवहन-
समर्था भजाख्यः पङ्क्त्यै त्रयो० । धेनवः नवप्रसूता भजास्तिस्रः
अतिच्छन्दसे त्रयो० ॥ १३ ॥

कृष्णग्रीवा आग्नेया यभ्रवः सौम्या उपध्वस्ताः
सावित्रा वत्सतर्प्यः सारस्वत्युः श्यामाः पौष्णाः पृ-
थ्वीनयो मारुता धेनुरूपा वैश्वदेवा वशा यावापृथि-
वीयाः ॥ १४ ॥

अथ चातुर्मास्यदेवाः पशवः श्वेताः सौर्या इत्यन्ताः । तत्र प्रथ-
मं वैश्वदेवपर्यपशव उच्यन्ते । कृष्णग्रीवाः त्रयः आग्नेयाः त्रयो० ।
यभ्रवः कपिलाख्यः सौम्याः ॥ अथ चतुर्दशे यूपे उपध्वस्ताः उ-
पध्वंसनमघः पतनं तद्गुणविशिष्टा वर्णान्तरमिधिता वा त्रयः स-

चित्देवताः चतु० । घृतसत्तर्प्यः तिन्नः सारस्वतीदेवताः चतु० । श्या-
माः शुक्लकृष्णवर्णाः पौष्णाः पूषदेवताः चतु० ॥ पृथ्व्यः तनुकाया
विचित्रवर्णा वा अयो मरुदेवताः चतु० । बहुरूपास्त्रयो वैश्वदेवाः च-
तु० ॥ अथ पञ्चदशे । वशाः घन्यास्तिष्ठो चाद्यापृथिवीयाः चाद्या-
पृथिवीदेवत्याः पञ्च० ॥ १४ ॥

उक्ताः संश्रवा एतां ऐन्द्राग्नाः कृष्णा चारुणाः
पृथ्व्यो मारुताः कायास्तूपराः ॥ १५ ॥

अथ घृणप्रघासपर्वपशव उच्यन्ते । सञ्चरशब्देन कृष्णप्रीया
आग्नेया इत्यादयः पूर्वकण्डिकोक्ताः पञ्चदश पशव उच्यन्ते पञ्च स-
ञ्चराणि हवींषि भवन्तीति यत् यथा चातुर्मास्येषु चतुर्ष्वपि पर्व-
सु आग्नेयादीनि पञ्च हवींषि समानानि एवमथापि घृतुर्णी पर्यणी
सम्बन्धिताम् आद्यानां पञ्चानां देवानामाद्या एते पञ्चदश पशवः स
माना एव भवन्ति । तेन सञ्चरा उक्ताः आग्नेयादयः पञ्चदश पशव
उक्ता इत्यर्थः । आग्नेयाः कृष्णप्रोयास्त्रयः पञ्चदशे । सौम्याः यमप्रो-
याः पञ्च० । सावित्रा उपत्यस्ताः त्रयः पञ्च० । सारस्वत्याः घृतसत्तर्प्यः
तिन्नः पञ्च० ॥ अथ षोडशे । पौष्णाः श्यामाः त्रयः षोडशे । एते
सञ्चरा उक्ताः । एताः कर्पूरास्त्रय ऐन्द्राग्नाः इन्द्राग्निदेवताः षो० ।
कृष्णाः कृष्णवर्णास्त्रयो चारुणाः घृणदेवताः षो० । पृथ्व्यः तनुश-
रीरास्त्रयः मारुताः षो० । त्रयः तूपरा निःशृङ्गाः कायाः कवे-
वताः षो० ॥ १५ ॥

अग्नयेऽनीकवते प्रथमजानां भते मरुद्भ्यः
सान्तपनेभ्यः सवात्यान्मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यो चत्कि-
हान्मरुद्भ्यः कीडिभ्यः सधंसृष्टान्मरुद्भ्यः स्वतंवद्भ्यो-
ऽनुसृष्टान् ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशे । अथ साकमेधपशवः । प्रथमजान् मातुः प्रथम-
गर्भे जातान् श्रीन् अजान् अनीकवते अनीकवद्गुणाविशिष्टायाग्नये
भालमते नियुनक्ति सप्त० । वातसमूहो वात्या तथा सह पचन्त-

इति सवान्याः घातमण्डलमध्यस्थान् श्रीनजान् सान्तपनेभ्यः म-
रुद्भ्यः सप्त० । वक्त्रिहान् चिरप्रसूतान् श्रीन् गृहमेधिभ्यो मरुद्भ्यः
सप्त० । संसृष्टान् सह सृष्टान् श्रीन् क्रीडिभ्यो मरुद्भ्यः सप्त० । अनु-
सृष्टान् अनु क्रमेण जातान् श्रीन् स्वतवद्भ्यो मरुद्भ्यः सप्त० ॥ १६ ॥

उक्ताः संश्ररा एतां ऐन्द्राग्राः प्रांशृङ्गा माहेन्द्रा
यंहुरूपा वैश्वकर्मणाः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशे यूपे महाहविः पशवः कृष्णग्रीवादयः पञ्चदश पूर्वं-
घत् ॥ अथैकोनविंशतितमे एताः कर्बुरात्रय ऐन्द्राग्राः एकोन० ।
प्रांशृङ्गाः संहितायां दीर्घः प्रहृष्टशृङ्गयुक्ता माहेन्द्राः महेन्द्रदेवताः ए-
कोन० । यंहुरूपात्रयो वैश्वकर्मणाः विश्वकर्मदेवताः एकोन० ॥ १७ ॥

धूम्रा धन्वनीकाशाः पितृणां सोमवतां ध्रुवो
धूम्रनीकाशाः पितृणां बर्हिषदां कृष्णा धन्वनीकाशाः
पितृणामग्निष्वात्तानां कृष्णाः पृषन्तस्त्रैयम्बकाः ॥ १८ ॥

अथ विंशेष्टिदेवतापशवः । धूम्राः कृष्णशर्णमित्रा लोहितवर्णाः
धन्वनीकाशाः कपिलवर्णसदृशात्रयः पशवः सोमवतां पितृणां नि-
योग्याः एकोन० । ध्रुवः कपिलाः धूम्रनीकाशाः धूम्रा इव नितरां
काशान्ते इति तादृशात्रयः बर्हिषदां पितृणामैकोन० ॥ अथ विंशे
यूपे । कृष्णा धन्वनीकाशाः अग्निष्वात्तानां पितृणां विंशे । कृष्णाः पृ-
षन्तः त्रिन्दुयुक्ताः त्रैयम्बकाः त्रैयम्बकदेवताः विंशे ॥ १८ ॥

उक्ताः संश्ररा एताः शुनासीरीपाः श्वेता वाय-
व्याः श्वेताः सौर्याः ॥ १९ ॥

अथ शुनासीरीपपशवः । तत्र संश्रराः आग्नेयादयः पञ्चदशो-
क्ताः । तेन कृष्णग्रीवा आग्नेयाः विंशे । ध्रुवः सौर्याः विंशे । उप-
प्यस्ताः सावित्राः विंशे ॥ अथैकविंशे यूपे । चन्सतर्यः सारस्वत्यः
एकविंशे । श्यामाः पौष्णाः एक० । एताः कर्बुराः शुनासीरीयाः शु-
नासीरदेवताः एक० । श्वेताः त्रयो वायव्याः घायुदेवताः एक० ॥

द्वेताः त्रयः सौर्याः सूर्यदेवताः एक० ॥ एवं समाप्ताः यूपाः । इत्य-
श्वाद्याः सौम्यान्ताः सप्तविंशत्यधिकशतत्रयं ग्राम्याः सर्वे उक्ताः ॥ १९ ॥

वसन्ताय कपिञ्जलानालभते ग्रीष्माय कलवि-
ह्वान् वर्षाभ्यंस्तिस्तिरीञ्ज्तरदे वर्तिका हेमन्ताय कक-
राञ्छिशिराय विककरान् ॥ २० ॥

वसन्ताय कपिञ्जलानालभत इत्यादयः विशेषां देवानां
पृषन्त इत्येवमन्ता यूपान्तरेषु त्रयोदश त्रयोदशारण्याः पशव
आलभ्यन्ते ॥ (१) तत्र ये पशवो न ज्ञायन्ते ते निगमनिघण्डु-
निवक्तव्याकरणेभ्यो ज्ञातव्याः तत्सम्पन् विद्भ्यधाटवि-
फेभ्यः) ॥ २०—४० ॥

इति उषटकृतौ मन्त्रभाष्ये चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४(२) ॥

अधारण्याः पशव उच्यन्ते ॥ अत्रैकविंशतियूपाः तेषां यूपानां
विंशतिरन्तरालानि तेष्वन्तरालेषु अन्तरालोत्पत्तिक्रमेण कपिञ्जला-
दयस्त्रयोदश त्रयोदश पशव आलम्बनीयाः । अत्र यूपान्तरालेष्वार-
ण्यपशूनां घन्घनोपाय उक्तो मानवसूत्रे नाडीषु प्लुपिमशकान् फ-
रण्डेषु सर्पान् पञ्जरेषु मृगव्याघ्रसिंहान् कुम्भेषु मकरमत्स्यमण्डू-
कान् जालेषु पक्षिणः कारासु हस्तिनो गीषु चादकानि यथार्थमि-
त्तरानिति । ये पशवा योनोपायेन यूपान्तरालेषु तिष्ठन्ति ते तेनोपा-
येन स्थापनीया इति तात्पर्यम् ॥ अत्र येषामारण्यजीववाचिपदाना-
मर्था न ज्ञायन्ते ते निगमनिरुक्तनिघण्टुव्याकरणोणादिवृत्त्यभिधा-

(१) अयं पाठो वाराणसी० पु० अस्ति ॥ मुम्बईमु० पु० नास्ति

(२) अत्राध्याये स्थलत्रये एव धीमताव्यटेन भाष्यं कृतमिति
वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयव्यटभाष्यपुस्तकदर्शनात्
तयान्यत्र मुद्रितपुस्तकेषु चाधैवाध्याये तृतीयमन्त्राधस्तात् (मही-
धरोक्तमर्थं विलियामीति) लेखाच्च सुस्पष्टं प्रतीयते" इति ।

अग्रन्धेभ्यो विलोक्यावगन्तव्याः आटवीकेभ्यश्च लक्षणीयाः ॥ तत्र
प्रथमोत्पन्ने यूपान्तराले श्रीन् कपिञ्जलान् वसन्ताय आलभते नियु-
नक्ति । श्रीन् कलाविद्वान् चटकान् ग्रीष्माय । तिसिरीन् श्रीन् वर्षा-
भ्यः । वसिका पक्षिविशेषान् शरदे । ततस्त्रयाणां ककराणां मध्ये
एकं ककरं हेमन्ताय ॥ अथ द्वितीयेऽवकाशे शिष्टौ द्वौ ककरो प-
क्षिविशेषौ हेमन्ताय । श्रीन् विककरान् शिशिराय ॥ २० ॥

समुद्राय शिशुमारानालभते पर्जन्याय मण्डूका-
नूद्भ्यो मत्स्यान् मित्राय कुलीपयान् वरुणाय ना-
कान् ॥ २१ ॥

श्रीन् शिशुमारान् जलचरजन्तून् समुद्रायालभते । श्रीन्मण्डूका-
न् भेकान् पर्जन्याय । त्रयाणां मत्स्यानां मध्ये द्वौ अश्विनः । अथ
तृतीयेऽवकाशे एकं शिष्टं मत्स्यमद्भ्यः । श्रीन् कुलीपयान् जलजान्
मित्राय । श्रीन् नाकान् नका एव नाकास्तान् जलचरान् वरुणाय ॥ २१ ॥

सोमाय हृष्टानालभते वायवे यलाका इन्द्राग्नि-
भ्यां कुञ्जान् मित्राय मद्गून् वरुणाय चक्रवाकान् ॥ २२ ॥

श्रीन् हृष्टान् सोमाय । तिस्रो यलाकाः चक्रवर्तीः वायवे ॥ अथ
चतुर्थेऽवकाशे । श्रीन् कुञ्जान् पक्षिणः इन्द्राग्निभ्याम् । श्रीन् मद्गून्
जलकाकान् मित्राय । श्रीन् चक्रवाकान् वरुणाय ॥ २२ ॥

अग्रये कुटून्नालभते वनस्पतिभ्य उलूकानग्नीषो-
माभ्यां चापानदिवभ्यां मयूरान् मित्रावरुणाभ्यां
कपोतान् ॥ २३ ॥

श्रीन् कुटून् कुक्कुटानग्रये । ततस्त्रयाणामुलूकानां मध्ये ए-
कमुलूकं वनस्पतिभ्यः ॥ अथ पञ्चमेऽवकाशे द्वौ उलूकौ काकचैरिणौ
श्रीन् चापानग्नीषोमाभ्यां श्रीन् मयूरानदिवभ्यां श्रीन् कपोतान् मि-
त्रावरुणाभ्याम् ॥ २३ ॥

सोमाय लवानालभते त्वष्ट्रे कौलीकान् गोपादी-
देवानां पत्नीभ्यः कुलीकां देवजामिभ्योऽग्नये गृहपतये
पारुष्णान् ॥ २४ ॥

त्रयाणां लवानां लायकानां मध्ये द्वौ सोमाय ॥ अथ पष्ठेऽवका-
शे एकं लवं सोमाय । कौलीकान् पक्षिणः त्वष्ट्रे । तिस्रो गोपादीः
गयां मादयित्रीः पक्षिणीः देवानां पत्नीभ्यः । तिस्रः कुलीकाः पक्षि-
णीः देवजामेभ्यः देवधूम्यः जामिः स्वयकुलस्त्रियोः । श्रीन् पारुष्ण-
संज्ञान् गृहपतयेऽग्नये ॥ २४ ॥

अह्ने पारावतानालभते रात्र्यै सीचापूरहोरात्रयोः
सन्धिभ्यो जतृर्मासेभ्यो दात्यौहान् संवत्सराय मह-
तः सुपर्णान् ॥ २५ ॥

अथ सप्तमेऽवकाशे श्रीन् पारावतान् कलरवानह्ने तिस्रः सीचा-
पूः पक्षिणीः रात्र्यै तिस्रो जतृः पात्राख्याः पक्षिणीः अहोरत्रयोः स-
न्धिभ्यः । श्रीन् दात्यौहान् कालकण्ठान् मासेभ्यः त्रयाणां महतां
सुपर्णानां मध्ये एकं संवत्सराय ॥ अथाष्टमेऽवकाशे द्वौ महान्ती सु-
पर्णौ संवत्सराय ॥ २५ ॥

भूम्या आखूनालभतेऽन्तरिक्षाय पाङ्कत्रान् दिवे
काशान् दिग्भ्यो नकुलान् यमरुकानवान्तरदिशाभ्यः २६
भूम्यै आखून् मूपकान् श्रीन् पाङ्कत्रान् मूपकजातिविशेषानन्त-
रिक्षाय काशान् तद्देवानेव दिवे श्रीन् नकुलान् दिग्भ्यः तत्र द्वौ अष्ट-
मे ॥ अथ नवमे एकम् । श्रीन् यमरुकानवान्तरदिशाभ्यः ॥ २६ ॥

यसुभ्य ऋदयानालभते रुद्रेभ्यो रुरुनादित्येभ्यो
न्यङ्कुन् विश्वेभ्यो देवेभ्यः पृषतान् साध्येभ्यः कु-
लुङ्गान् ॥ २७ ॥

श्रीनृप्यान् यमुभ्यः क्रप्यादयो मृगविशेषाः । रुद्रेभ्यः रुरुन् ।

ग्रीन् न्यङ्कूनादित्येभ्यः ॥ अथ दशमेष्वकाशे ग्रीन् पृषतान् विश्वे-
भ्यो देवेभ्यः ग्रीन् कुलुङ्गान् साध्येभ्यः ॥ २७ ॥

ईशानाय परस्वत आलंभते मित्राय गौरान् व-
रुणाय माहिपान् बृहस्पतये गवयाँस्त्वष्ट्रे उष्ट्रान् ॥ २८ ॥

परस्वतः मृगविशेषानीशानाय । ग्रीन् गौरान् मृगान् मित्राय
ग्रीन् माहिपान् वरुणाय तत्रैकं दशमे ॥ अथैकादशेऽथकाशे ग्रीन् ग-
वयान् गोसदृशानारण्यपदान् बृहस्पतये ग्रीनुष्ट्रान् त्वष्ट्रे ॥ २८ ॥

प्रजापतये पुरुषान् हस्तिन आलंभते वाचे प्लुषी-
श्चक्षुषे मशकाञ्छ्रोत्राय भृङ्गाः ॥ २९ ॥

प्रजापतये पुरुषान् हस्तिनः ग्रीन् । ग्रीन् प्लुषीन् वक्रतुण्डान्
वाचे तन्मध्ये ह्रीं प्लुषी एकादशे ॥ अथ द्वादशेऽथकाशे एकं प्लु-
षिम् । ग्रीन् मशकान् चक्षुषे । अथो भृङ्गाः श्रोत्राय नियोज्याः ॥ २९ ॥

प्रजापतये च वायवे च गोमृगो वरुणायारण्यो-
मेपो यमाय कृष्णो मनुष्यराजाय मर्कटः शार्दूलाय
रोहिण्यभाय गवयी क्षिप्रश्वेनाय वर्त्तिका नीलङ्गो-
कृमिः समुद्राय शिशुमारो हिमवन्ते हस्ती ॥ ३० ॥

प्रजापतये च वायवे च एको गोमृगः गवयः । एक आरण्यो मे-
पो वरुणाय । एकः कृष्णो मेपो यमाय । एको मर्कटः मनुष्यराजाय ।
एको रोहिण्यः शार्दूलाय । एका गवयी अथमाय तदाख्यदेवाय ॥
अथ त्रयोदशेऽथकाशे एका वर्त्तिका क्षिप्रश्वेनाय देवाय । एकः कृ-
मिः कौटः नीलङ्गो नीलङ्गवे । शिशुमारः एको जलचरः समुद्राय ।
हस्ती हिमवन्ते ॥ ३० ॥

मयुः प्राजापत्य उलो हलिङ्गो वृषदंशस्ते धात्रे
दिशां कङ्को धृङ्गाग्नेयी कलविङ्को लोहिताहिः पुष्कर-

सादस्ते त्वाष्ट्रा वाचे कृञः ॥ ३१ ॥

मयुः प्राजापत्यः नुरङ्गयदनः कियरः प्रजापतेर्देवतः । उलो मृ-
गविशेषः हलिदणः सिद्धविशेषः वृषदंशो विडालः ते त्रयो धात्रे ।
एकः कट्टः एकः दिशां दिग्भ्यः । एका ध्रुवा पक्षिणो आग्नेयी अ-
ग्निदेवतया । कलविद्धः चट्टकः लोहिताहिः रक्तवर्णमर्षः पुष्करसा-
दी पुष्करे सीदतीति कमलमग्नी पक्षिविशेषः ते त्रयः त्वाष्ट्राः त्व-
ष्टद्वयताः । अथ चतुर्दशोऽध्याये एकः कृञः वाचे ॥ ३१ ॥

सोमाय कुलुङ्ग आरण्योऽजो नकुलः शका ते पी-
ष्णाः प्रोष्टा मायोरिन्द्रस्य गौरमृगः पित्रो न्यङ्कुः कफ-
टस्तेऽनुमत्यै प्रतिश्रुत्कायै चक्रयाकः ॥ ३२ ॥

कुलुङ्गः कुरङ्गो हरिण एकः सोमाय । आरण्यो वनजोऽम्बरछा-
गः नकुलः शका शकुन्तिः एते त्रयः पीष्णाः पूषदेवतयाः । प्रोष्टा
शृगालो मायोर्देवस्य । एको गौरमृगः इन्द्रस्य । पित्रो मृगविशेषः
न्यङ्कुः अपि कफटः स एव ते त्रयोऽनुमत्यै । चक्रयाकः प्रति-
श्रुत्कायै ॥ ३२ ॥

सौरी घलाका शार्गः सृजयः शयाण्डकस्ते
मैत्राः सरस्वत्यै शारिः पुरुषवाक् इवाविद्धीमी शा-
र्दूलो घृकः पृदाकुस्ते मन्यवे सरस्वते शुक्रः पुरुष-
वाक् ॥ ३३ ॥

घलाका घकस्त्री सूर्यदेवतया । शार्गः पक्षिविशेषः ॥ अथ पञ्च-
दशोऽध्याये सृजयः पक्षिविशेषः शयाण्डकोऽपि ते मैत्राः मित्रदे-
वतयाः पुरुषवाक् मनुष्यवत्तादिनी शारिः शुक्रो सरस्वत्यै । इवा-
वित् संधा मौमो भूदेवतया शार्दूलो व्याघ्रः घृकः चित्रकः पृदाकुः
सर्पः ते त्रयो मन्यवे । पुरुषवाक् शुक्रः सरस्वते समुद्राय ॥ ३३ ॥

सुपर्णः पार्जन्य आतिर्वीहसो दर्विदा ते वायवे-

वृहस्पतये वाचस्पतये पैङ्गराजोऽलज आन्तरिक्षः प्लवो
मद्गुर्मत्स्यस्ते नदीपतये द्यावापृथिवीयः कूर्मः ॥ ३४ ॥

सुपर्णः गरुडमान् पार्जन्यः पर्जन्याय आतिः आर्दी वाहसः दार्वि-
दा काष्ठकुट्टः ते त्रयः पक्षिविशेषाः धायवे । वृहस्पतये वाचस्पतये
द्याचो द्याप्याः पतये इति वृहस्पतिविशेषणम् ईदृशाय वृहस्पतये
पैङ्गराजः पक्षिविशेषः ॥ अथ षोडशेऽवकाशे अलजः पक्षिविशेषः
आन्तरिक्षः अन्तरिक्षदेवतः । प्लवः जलपक्षी मद्गुः कारण्डवः म-
त्स्यः ते नदीपतये । कूर्मः कच्छपः द्यावापृथिवीयः द्यावापृथि-
वीदेवतः ॥ ३४ ॥

पुरुषमृगश्चन्द्रमंसो गोधा कालका दार्याघाटस्ते
धनस्पतीनां कृकवाकुः सावित्रो हंसो वातस्य
नाको मकरः कुलीपयस्तेऽक्षूपारस्य ह्रियै शल्यकः ॥ ३५ ॥

पुरुषमृगः पुंसृगः चन्द्रमसः । गोधा कालका पक्षिविशेषः दार्या-
घाटः सारसः ते धनस्पतीनाम् । कृकवाकुः साम्रचूडः सावित्रः
सवितृदेवतः हंसः वातस्य नाकः मकरः कुलीपयः ते त्रयो जलच-
रविशेषाः अक्षूपारस्य समुद्रस्य त्रयाणां मध्ये द्वौ षोडशे ॥ अथ
सप्तदशेऽवकाशे एकः कुलीपयः अक्षूपारस्य । शल्यकः द्याविन्
ह्रियै देव्यै ॥ ३५ ॥

एण्यहो मण्डूको मूषिका तित्तिरिस्ते सर्पाणां लो-
पाशो आश्विनः कृष्णो रात्र्या ऋक्षो जतूः सुपिली-
का त इतरजनानां जहका वैष्णवी ॥ ३६ ॥

एणी मृगी अहः आलम्बा । मण्डूको मूषिका तित्तिरिः ते त्रयः
सर्पाणाम् । लोपाशो धनचरविशेषः आश्विन अश्विदेवतः । कृष्णो
मृगः रात्र्यै । ऋक्षः मल्लुकः जतूः सुपिलोका एतौ पक्षिविशेषौ ते
त्रयः इतरजनानां देवानाम् । जहका गात्रसङ्कोचनी वैष्णवी वि-
ष्णुदेवता ॥ ३६ ॥

अन्यवापोऽर्धमासानामृश्यो मयूरः सुपर्णस्ते ग-
न्धर्वाणामपासुद्रो मासां कश्यपो रोहित् कुण्डूणाची
गोलसिका तेऽप्सरसां मृत्यवे ऽसितः ॥ ३७ ॥

अन्यवापः कोकिलायः पक्षिविशेषोऽर्धमासानां पशुः ॥ अथा-
ष्टादशेऽवकाशे । कश्यो मृगविशेषः मयूरः बर्ही सुपर्णो गद्यमान् ते
गन्धर्वाणां पक्षवः । उद्रः जलचरः कर्कटसंघः अपां पशुः । कश्यपः
कश्यपः मासां मासानाम् । रोहित् कश्यः कुण्डूणाची वनचरीवि-
शेषः गोलसिकापि ते त्रयोऽप्सरसम् । असितः कृष्णः पशुमृत्यवे ॥ ३७ ॥

वर्पाहूर्मातूनामाखुः कशां मान्यालस्ते पितृणां व-
लायाजगरो वसूनां कपिञ्जलः कपोत उलूकः शशस्ते
निर्ऋत्यै वरुणायारण्यो मेघः ॥ ३८ ॥

वर्पाहः वर्षाभूः मेकां ऋतूनाम् । आखुः सूर्यः कशाः मान्याल-
श्च तद्विशेषी ते त्रयः पितृणाम् ॥ अथैकोनविंशे । राजगरो महासर्पः
वलाय । कपिञ्जलो वसूनाम् । कपोतः उलूकः शशः ते निर्ऋत्यै ।
वारण्यो मेघो वरुणाय ॥ ३८ ॥

शिवत्र आदित्यानामुष्ट्रो घृणीवान् वार्ध्नीनस्ते
मत्स्या अरण्याप सृमरो रुद्र रौद्रः कपिः कुटुम्बार्त्तपौ-
हस्ते वाजिनां कामाय पिकः ॥ ३९ ॥

शिवत्रः श्वेतः पशुतादित्यानाम् । उष्ट्रः दीर्घप्रीवः घृणिवान् ते-
जस्वी पशुविशेषः सादित्याः घृणिनाम् दीर्घः वार्ध्नीनसो कण्ठे स्तन-
यानजः ते त्रयो मत्स्ये देव्यै । सृमरः मययोऽरण्याय देवाय । रुद्रः
मृगः रौद्रः रुद्रवेषतः कपिः पक्षिविशेषः ॥ अथ विंशेऽवकाशे । कु-
टुम्बः कुक्कुटः शतयोद्धः कलकण्ठः ते त्रयो वाजिनां देवताम् । पि-
कः कोकिलः कामाय ॥ ३९ ॥

खड्गो वैश्वदेवः श्वा कृष्णः कर्णो गर्दभस्तरक्षु-
स्ते रक्षसाभिन्द्राय सूकरः सिंहो मारुतः कृकलासः
पिप्पका शकुनिस्ते शरव्यायै विश्वेषां देवानां पृ-
पतः ॥ ५४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

खड्गो मृगविशेषो विश्वेदेवदेवतः । एकः कृष्णः श्वा सारमेयः
द्वितीयः कर्णो लम्बकर्णो गर्दभः तृतीयस्तरक्षुः मृगादनः ते त्रयो र-
क्षसां पशवः । सूकरः इन्द्राय । सिंहो मारुतः मरुदेवतः । कृकला-
सः सरटः पिप्पका पक्षिणी शकुनिः पक्षी ते त्रयः शरव्यायै । एकः
पृपतः मृगविशेषो विश्वेषां देवानां पशुर्भवति विश्वेभ्यो देवेभ्यो
जुष्टं विद्युनज्मीति योज्यः ॥ एवं पष्ट्याधिकं शतद्वयमारण्याः पश-
॥ उक्ताः ॥ अथ द्वाविंशतिरेकदाशिनः सप्तविंशत्यधिकानि त्रीणि
शतानि अद्यादयः सौर्य्यन्ताः पष्ट्याधिकं शतद्वयं कपिञ्जलादयः
पृपतान्ता आरण्याः पशवः सर्वे मिलित्वा पद् शतानि नवाधिका-
नि पशवो भवन्ति । इलोकश्च । पद् शतानि । नियुज्यन्ते पशूनां
मध्यमेऽहनि । अद्वयमेधस्य पक्षस्य नवाभिध्याधिकानि चेति ॥ ते-
वारण्याः सर्वे उत्सृष्टव्या न तु हिंस्याः ॥ ४० ॥

धीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
गतोऽध्यायश्चतुर्विंशो देवतापशुवाचकः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

शादं द॒क्षिर॑व॒कां द॒न्तमू॒लैर्मृ॒द्वस्वै॑स्ते॒गान् व॑प्रा॒-
भ्या॑ं सर॑स्वत्या अग्र॒जिह्वं जि॒ह्वायां उत्सा॑दम॒वक्र॑न्दे॒-
न तालु॑ वाज॒ं हनु॑भ्यामप आ॒स्येन॒ वृष॑णमा॒ण्डाभ्या॑-
मादि॒त्याँ इम॑शु॒भिः प॒न्थानं॑ शु॒भ्यां द्यावा॑पृथि॒वी व॒-
त्तो॑भ्यां वि॒द्युतं॑ क॒नीन॑काभ्या॒ं शुक्ला॑य स्वाहा॒ कृ॒-
ष्णाय॒ स्वाहा॒ पार्थ॑याणि॒ पक्ष्मा॑ण्य॒द्याय्यु॑ इक्ष॒वो ऽवा॒-
र्यु॑णि॒ पक्ष्मा॑णि॒ पार्य॑ इक्ष॒वः ॥ १ ॥

शादं दक्षिः । इयमपि श्रुतिर्देवतास्वाङ्गयोधोदनां विदधा-
ति । शादो देवताविशेषः दन्ता अश्वाङ्गम् । शादं दक्षिः प्री-
णाति । देवता भोक्त्री द्वितीयया निर्दिश्यते । अश्वाङ्गम्भोग्यं
तृतीयया कर्णविभक्त्या निर्दिश्यते । एवं हि विभक्तयोः सामर्थ्यं
भवति । युक्तश्च होमकाले अङ्गाभिधानम् देवतायै होमः । आह
च श्रुतिः । आर्यमवदानीकृत्वा प्रत्याख्यायम् देवताभ्य
आहुतिर्जुहोतीति । दक्षिः शादाय स्वाहा । (१) दन्तमूलैरवकाय
स्वाहा इत्येवम्प्रयोगाः । कचिच्च देवता केवला भवति । यथा
शुक्लाय स्वाहा कृष्णाय स्वाहेति । कचिच्चान्यथा विभक्त्या नि-
र्देशो द्रव्यदेवतयोः । यथा अग्नेः पक्षतिर्वायोर्निपक्षतिरिति । एवं
द्रव्यदेवतमपसिद्धम् (२) यज्ञपाश्यादिभ्यो ऽवगन्तव्यमिति पृथि-
वी त्वचेति यावत् ॥ १-८ ॥

(१) दन्तमूलैरवकाये इति या० ॥

(२) यज्ञपाश्यादिभ्योऽवगन्तव्यमिति तदादिभ्यः ।

प्रणम्य कमलानाथं गणेशं गिरिजां गिरम् ।

पञ्चविंशोऽयमध्याये वेददीपो मयेर्यते ॥

का० (२०, ८, ५, ६) स्विष्टकृद्गन्सत्यन्तरे शूल्यं हुत्वा देवताश्वाङ्गेभ्यो जुहोत्यमुष्यै स्वाहेति प्रतिदेवतं शादमभृतित्वगन्तेभ्यो विमुखाच्च परेभ्य इति । स्विष्टकृद्गन्सत्यो-
रन्तरे यनस्पतियागानन्तरं स्विष्टकृद्यागात् पूर्वं शूले श्रपितं मांसं प्राजापत्योऽश्च इति घञ्नात् प्राजापतये हुत्वा अमुष्यै स्वाहेति प्रतिदेवतं शादादित्वगन्तेभ्यो देवताश्वाङ्गेभ्यो देवताभ्योऽश्वाङ्गे-
भ्यश्च घृतं जुहुयात् अनादेशो घृतस्योक्तत्वात् । तत्र शादं दद्मि-
रित्यादि पृथिवीं त्वचेत्यन्तः संहिताभागो ब्राह्मणं न मन्त्राः । शा-
वादयो देवाः दन्ताघ्नानि । ततश्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गृहीत्वा
शादाय स्वाहा दद्मः स्वाहा अवकाभ्यः स्वाहा दन्तमूले-
भ्यः स्वाहेत्यादि पृथिव्यै स्वाहा त्वचे स्वाहेत्यन्तं जुहुयादित्येकः
पक्षः शाखान्तरोदितः । स्वपक्षे तु शादं दद्मिः प्रीणामि स्वाहेत्या-
दिहोममन्त्राः । देवता भोक्त्री दितोयया निर्दिश्यते अद्याङ्गं भोग्यं
हृतीयया करणविभक्त्या निर्दिश्यते । क्वचित् केयला देवतैष यथा
शुक्लाय स्वाहा कृष्णाय स्वाहेति क्वचिदन्यविभक्त्यैष द्रव्यदेवतयो-
र्निर्देशः यथा अग्नेः पक्षतिर्वायोर्निपक्षतिरिति । तथा च क्षुतिः (१३,
३, ५, १) शादं दद्मिरघकां दन्तमूलैरित्याज्यमघदानानि कृत्वा
प्रत्याख्यायं देवताभ्य आहुतीजुहोति या एव देवता अपिभागास्ता
भागधेयेन समर्धयतीति । अस्यायमर्थः । शादं नाम वै-
यमश्चस्य दद्मिर्दन्तैः प्रीणामीति शेषः स्वाहाकारो दानार्थः ततश्च
शादं दद्मिः प्रीणामि स्वाहेति एवमन्यान्यपि योज्यानि । आज्यम-
घदानानि कृत्वा आज्यमेवाश्वाङ्गत्वेन परिकल्प्य प्रत्याख्यायमव-
दानमघदानं प्रति शादादिदेवता आश्वाणख्यायाज्याहुतीजुहोति
सङ्कलिताश्वाङ्गमाया पृथाहुतीः शादादिभ्यो ददाति एवं कुवंश-
पिभागाः कल्पितमागास्ता भागेन समर्धयति प्रीणातीत्यर्थः ॥ अथ
संहितार्थः । दद्मिरद्वदन्तैः शादं देवं प्रीणामि । दन्तमूलैरघकां
देवतां प्रीणामि । घस्वैदन्तपीठैर्मृदं देवतां प्रीणामि घस्वै स्याद-
न्तपीठिका । शादादयोऽप्रसिद्धा देवाः, आदित्यादयः प्रसिद्धाः ।
दंष्ट्राभ्यां तेषां देवतां प्रीणामि । सरस्वत्यै अप्रजिद्धम् अत्र चतुर्थ्या

देवतोद्देशः प्रथमयाज्ञस्य अतो विभक्तिव्यत्ययः जिह्वाया अग्रमग्र-
जिह्वं जिह्वाग्रेण सरस्वतीं प्रीणामि । जिह्वायाः उत्सादम् अग्र पष्ठवा-
ऽश्वाङ्गोद्देशः द्वितीयया देवस्य विभक्तिव्यत्ययः जिह्वयोत्सादं देवं
प्रीणामि । अवक्रन्देन तालु अग्र देवं तृतीया अङ्गे प्रथमा व्यत्ययः
तालुना अवक्रन्दं देवं प्रीणामि । वाजं हनुभ्यां हनुभ्यां वक्त्रैकदे-
शाभ्यां वाजं देवं प्रीणामि । आस्येन मुखेनापो देवताः प्रीणामि ।
आण्डाभ्यां पृषणाभ्यां पृषणं देवं प्रीणामि । इमश्रुमिर्मुखकेशैरा-
दित्यन् प्रीणामि । मूखाभ्यां अलाटगरोमपङ्क्तिभ्यां एश्यानं देवं प्री-
णामि । वक्त्राः पश्मपङ्क्तिः ताभ्यां चाधपृथिव्यो देवते प्रीणामि ।
कनोनकाभ्यां नेत्रमध्यगुरुष्णगोलाभ्यां विधुतं देवतां प्रीणामि ।
शुक्लाय स्वाहा कृष्णाय स्वाहा देवोद्देश एव न त्वङ्गम् शुक्लाय कृ-
ष्णाय देवाय सुहुतमस्तु यद्वा चतुर्व्याऽश्वाङ्गमेव निर्दिश्यते प्राजा-
पत्योऽश्च इति वचनाद्देवोऽध्याहर्तव्यः शुक्लेन कृष्णेन चाश्वङ्गेन
प्राजापतिं प्रीणामि एवं लोमग्न्यः स्वाहेत्यादावपि बोध्यम् । पार्य्याणि
पश्माणि अग्र तद्धितेन देवतोद्देशः पश्माणि नेत्रोपरिलोमानि पा-
र्य्याणि पारदेवत्यानि ततः पश्मभिः पारं प्रीणामि । इक्षयो नेत्राधो-
मागरोमाणि अघारदेवत्याः ततः इक्षुमिरवारं प्रीणामि । विपरीतं वा
अघार्य्याणि अघारदेवत्यानि पश्माणि इक्षयः पार्य्याः पारदेवत्याः॥१॥

घातं प्राणेनापानेन नासिके उपयाममधरेणौष्ठेन
सबुक्त्तरेण प्रकाशेनान्तरमनूकाशेन वाह्वधं निवेप्यं
मूर्ध्ना स्तनपित्तुं निर्याधेनाशनिं मस्तिष्केण विधुतं
कनीनकाभ्यां कर्णाभ्यां ओत्रं ओत्राभ्यां कर्णौ
तेदनीमधरकण्ठेनापः शुष्ककण्ठेन चित्तं मन्याभिः
रादितिं शीर्ष्णां निर्वृतिं निर्जर्जल्पेन शीर्ष्णां संको-
शैः प्राणान् रेष्माणं स्तुपेन ॥ २ ॥

अद्वयस्य प्राणवायुना घातं प्राणीमि । अपानवायुना नासिका-
संछे द्वे देवते प्रीणामि । अधस्तनेन ओष्ठेन उपयामं देवं प्रीणामि ।

उपरितनेन ओष्ठेन मन्संशं देवं प्रीणामि । प्रकाशेनोपरितनदेहकान्त्या अन्तरं देवं प्रीणामि । उपसर्गस्य घम्यमनुष्ये बहुलमिति (पा० ६, ३, १२२) अनोर्ध्वैः अनूकाशेनाधस्तनदेहकान्त्या वाह्यं देवं प्रीणामि । मूर्ध्ना मस्तकेन नियेष्य देवं प्रीणामि । निश्चितं यध्यते निर्वाधः शिरोऽस्थिमध्यमलश्रो मज्जामागः तेन स्तनयितुं देवं प्रीणामि । मस्तके भयं मस्तिष्कं शिरोमध्यस्थो जर्जरो मांसभागः मस्तिष्कं गोर्धमित्यमरः (२, ६, ६५) मस्नकमिष्यति गच्छति मस्तिष्कम् इय गतौ मस्नकमज्जेति श्वोरस्वामी तेन मस्तिष्केणाशानि देवं प्रीणामि । विद्युतं कनीनकाभ्यां प्रीणामीति पूर्यवत् । कर्णाभ्यां श्रोत्रम् अग्रादयाद्वात्मिका एव देवता कर्णाभ्यां कर्णदाष्कुलाभ्यां श्रोत्रं देवं प्रीणामि । श्रोत्रेन्द्रियाभ्यां कर्णौ देवौ प्रीणामि । कण्ठाघोभागेन तेदनीं देवतां प्रीणामि । शुष्कधासी कण्ठश्च शुष्ककण्ठम् कण्ठस्य यः शुष्को निर्मासो देशः तेनापो देवताः प्रीणामि । पश्चादूर्ध्वा शिरा मन्येति (२, ६, ६५) अमरः प्रीयापश्चान्द्रागे कृकादिकार्या शिरा मन्या मन्यत इति मन्या संशयां समजनीति (पा० ३, ३, ९९) फयप् प्रीयापश्चाद्वाहीभिश्चितं प्रीणामि । शीर्ष्णां शिरसादिति देवतां प्रीणामि शीर्षस्य शीर्षादेवः शसादी । नितरां जर्जरीभूतेन शिरोभागेन निर्मृतिं देवं प्रीणामि । सम्यक् क्रोशन्ति शब्दायन्ते तानि सङ्क्रोशानि गच्छतोऽश्वस्य यान्यहानि शब्दं कुर्वन्ति तीरङ्गैः प्राणान् देवान् प्रीणामि । स्तुप उच्छ्राये स्तुपेन उच्छ्रितेन शिखाभूतेनाह्नेन रेष्माणं देवं प्रीणामि ॥ २ ॥

मशकान् केशैरिन्द्रं स्वप्सा बहेन बृहस्पतिं
शकुनिसादेन कूर्माञ्छफैराक्रमणं स्युराभ्यामृक्षला-
भिः कपिशलान् जवं जह्वाभ्यामध्वानं धाहुभ्यां जा-
म्बीलेनारण्यमग्निमंतिरुग्भ्यां पूषणं दोभ्यामश्विना-
वधं साभ्यामरुद्रं रौराभ्याम् ॥ ३ ॥

केशैः स्कन्धस्थरोमभिः मशकान् देवान् प्रीणामि । बहः स्कन्धस्तेनेन्द्रं प्रीणामि । कटिसेन बहेन स्वपसा अप इति कर्मनाम

शोभनमपः कर्म पर्याणधारणनरयहनादिकं यस्य स स्वपाः तेन ।
शकुनिः पक्षी तद्वत् सादो गमनम् पद्वत् विशरणगत्यादी घञ्
घेगवत् कृदन्तेन बृहस्पतिं देवं प्रीणामि । शफं ह्रौवे खुरः पुमान्
खुरैः कूर्मान् देवान् प्राणामि । रलयोरैक्यम् स्थूलाभ्यां गुल्फाभ्या-
माक्रमणं देवं प्रीणामि । गुल्फाघःस्या नाट्यः कक्षलास्ताभिः कपि-
अलान् देवान् प्रीणामि । गुल्फजानुनोर्मध्यभागो जह्ना ताभ्यां जयं देवं
प्रीणामि । अग्रपादयोर्जानुध्वभागो बाहू ताभ्यां अध्वानं देवं प्रीणा-
मि । जाम्ब्यारं जाम्ब्यारतरोः फलं रलयोरभेदः तदाकारो जानुमध्य-
भागो जाम्ब्यारस्तेनारण्यं देवं प्रीणामि । मत्स्यन्तं रोचेते ती अतिरु-
चौ जानुदेशौ ताभ्यामग्निं देवं प्रीणामि । अग्रपादयोर्जान्वधो दोषी
करौ ताभ्यां पूषणं देवं प्रीणामि । अंसौ स्कन्धौ तान्यामश्विनौ
देवौ प्रीणामि । रोरावंसग्रन्थौ ताभ्यां रुद्रं प्राणामि ॥ ३ ॥

अग्नेः पक्षतिर्घायोर्निपक्षतिरिन्द्रस्य तृतीया सो-
मस्य चतुर्थ्यादित्ये पञ्चमीन्द्राण्यै षष्ठी मरुतां षष्ठ-
मी बृहस्पतेरष्टम्युष्यमृणो नवमी घातुर्दशमीन्द्रस्यैका-
दशी चरुणस्य द्वादशी यमस्य त्रयोदशी ॥ ४ ॥

अत्र पष्ठ्या देवतोद्देशः प्रथमयाज्ञोद्देशः ततोऽस्तित्यभ्याहरः ।
अग्नेः देवस्य पक्षतिरस्तु । पक्षः साध्यविरोधयोः धले काले पतत्रे
च रुचौ पादर्थ्यं प्रकाक्षिपत इत्यभिधानोक्तेरत्र पक्षः पार्श्ववाची पक्षस्य
मूलं पक्षतिः पक्षात्तिरिति (पा० ५, २, २५) मूलार्थे तिप्रत्ययः
ततः पक्षस्य पार्श्वस्य मूलभूतान्यस्थीनि चरुकिशब्दवाच्यानि
पक्षतिशब्देनोच्यन्ते तानि च प्रतिपार्श्वं त्रयोदश भवन्ति षड्विं-
शतिरद्वयस्य चरुक्रय इति (कौपीत० प्रा० १०, ४) श्रुतेः । तेषां
क्रमेण देवतासम्बन्धं वक्ति । तत्रादौ दक्षिणपार्श्वस्थो देवता आह
अग्नेः पक्षतिः प्रथमं दक्षिणपार्श्वस्थि अग्रेरस्तु विभक्तिव्यत्ययो
वा पक्षत्याग्निं देवं प्रीणामि । घायोर्निपक्षतेः नोच्चा पक्षतिर्निपक्षतिः
द्वितीयं दक्षिणपार्श्वस्थि घायोर्देवस्यास्तु । एवमग्रेऽपि व्याख्ये-
यम् । तृतीया पक्षतिरिन्द्रस्यास्तु । चतुर्थी पक्षतिः सोमस्य ।

अदित्यै चतुर्थी पृथ्व्यां पञ्चमी पक्षतिः अदित्याः । पृथ्वी पक्षतिः
इन्द्राण्याः । सप्तमी पक्षतिः मरुताम् । अष्टमी पक्षतिः बृहस्पतेः
नवमी पक्षतिरत्यम्बो देवस्य । दशमी धातुर्देवस्य । एकादशी
पक्षतिः इन्द्रस्य । द्वादशी पक्षतिः वरुणस्य । त्रयोदशी पक्षतिः
दक्षिणपार्श्वस्थि यमस्य देवस्यास्तु ॥ ४ ॥

इन्द्राग्न्योः पक्षतिः सरस्वत्यै निपक्षतिर्मित्रस्य
तृतीयायां चतुर्थी निर्ऋत्यै पञ्चम्यग्नीषोमयोः पृथ्वी
सर्पाणां सप्तमी विष्णोर्ऋष्टमी पूष्णो नयमी त्वष्टु-
र्दशमिन्द्रस्यैकादशी वरुणस्य द्वादशी यम्यै त्रयोदशी
धातुर्ऋषिर्देवोर्दक्षिणं पार्श्वं विश्वेषां देवानामुत्तरम् ॥ ५ ॥

अथ घामपार्श्वस्थां देवानाह । प्रथममुपरिस्थं घामपार्श्वस्थि
इन्द्राग्न्योर्देवयोरस्तु । सरस्वत्यै निपक्षतिः द्वितीया पक्षतिः सर-
स्वत्याः । तृतीया पक्षतिर्मित्रस्य देवस्य । चतुर्थी अपां देवतानाम् ।
पञ्चमी निर्ऋत्यै निर्ऋतेः । पृथ्वी अग्नीषोमयोः । सप्तमी सर्पाणां देवा-
नाम् । अष्टमी विष्णोर्देवस्य । नवमी पूष्णो देवस्य । दशमी त्वष्टुः
एकादशी इन्द्रस्य । द्वादशी वरुणस्य । यमस्येयं यमी त्रयोदशी
पक्षतिः यमसम्यन्धिनी चतुर्थी प्रथमार्था । अथ समस्तयोः पार्श्व-
योर्देवानाह दक्षिणं पार्श्वं धातुर्ऋषिर्देवयोरस्तु उत्तरं घामं पार्श्वं वि-
श्वेषां देवानामस्तु ॥ ५ ॥

मरुतां स्कन्धा विश्वेषां देवानां प्रथमा कीकसा
रुद्राणां द्वितीयादित्यानां तृतीया वायोः पुच्छमग्नी-
षोमयोर्भासदौ कुश्वौ ओणिभ्यामिन्द्राबृहस्पती ऊरु-
भ्यां मित्रावरुणावल्गाभ्यामाक्रमणं स्थूराभ्यां बलं
कुष्टाभ्याम् ॥ ६ ॥

अथाहान्तराणां देवता आह । विभक्तिव्यत्ययः । स्कन्धप्रदेशै-
र्मरुतो देवान् प्रीणामि । अश्वपुच्छोपरि निश्चोऽस्थिपङ्क्तयः सन्ति

गर्गा देवता आह । कीकसं कुक्ष्यमस्थि चेत्यमरः (२, ६, ६८)
कीकसति शब्दं करोति कीकसमस्थि प्रथमा कीकसा प्रथमानि
कीकसानि पुच्छोपरिस्थाद्यास्थिपङ्क्तिर्विशेषं देवानां प्रथमकीकसै-
र्विश्वान् देवान् प्रीणामि । द्वितीयास्थिपङ्क्तिः रुद्राणां द्वितीयं रुद्रान्
प्रीणामि । तृतीयानि कीकसानि आदित्यानां तृतीयैः कीकसैरादि-
त्यान् प्रीणामि । वायोः पुच्छं पुच्छेन प्रायुं प्रीणामि । भासदौ
भासेते तौ भासदौ नितम्बौ त्रावग्रीवोमयोः भासद्व्यामग्रीवोमौ
प्रीणामि । कुञ्जो श्रोणिष्यां पुनः पूर्ववद्भ्रातृ तृतीया कटिः श्रोणिः
ककुप्रतीत्यमरः (२, ६, ७४) श्रोणिष्यां वक्ष्यामाम्यां कटिप्रदेशा-
भ्यां कुञ्जो देवौ प्रीणामि । इन्द्रापृहस्तौ ऊवम्याम् सफूपि ह्युषे
पुमानूखरेत्यमरः (२, ६, ७३) ऊवम्यामिन्द्रापृहस्तातौ देवौ प्रीणा-
मि । मिश्रायरुणौ अलनाम्याम् अलमत्यर्थं गच्छत ऊवभ्यां संपोतं
प्राप्नुतस्तौ अलनौ यदृक्षणौ ऊवसन्धौ ताभ्यां मिश्रायरुणौ प्रीणा-
मि । स्थूरी स्थूली स्फिनी नितम्बाधोभागौ ताभ्यामाक्रमणं देवं
प्रीणामि । कुंभं निष्कपे कुप्येते तौ कुष्ठौ नितम्बस्थौ कूपकां आपर्णां
ककुम्भंरशब्दघातौ ताभ्यां पलं देवं प्रीणामि ॥ ६ ॥

पूषणं घनिष्ठुनान्धाहीन् स्थूलगुदयां सर्पान् गु-
दाभिर्विहृतं आन्त्रैरपो वस्तिना धूपणमाण्डाभ्यां
वाजिनधं शेषे न प्रजाधं रेतसा चापान् पिस्तेन प्रद-
रान् पायुना कूदमान्छकपिण्डैः ॥ ७ ॥

घनति सम्मजति घनिष्ठुः स्थूलान्नं तेन पूषणं देवं प्रीणामि ।
गुदं त्यपानं पायुनेत्यमरः (२, ६, ७३) स्त्रीत्वं छान्दसम् स्थू-
ला चासौ गुदा च स्थूलगुदा तथा गुदस्य स्थूलभागेन अन्धादी-
न् प्रीणामि । अन्धाश्च ते अहयश्च सर्पास्तान् । सर्पान् गुदा-
भिः स्थूलगुदातिरिक्तैर्गुदभागैः सर्पान् प्रीणामि । विहृतं आ-
न्त्रैः आन्नं पुरीतदित्यमरः (२, ६, ६६) अम् गतौ भजने शब्दे अ-
मति भजत्यनेनाशमित्यन्वम् । अन्त्रे गवा आन्त्राः अन्त्रसम्बन्धिभ्यो-
मांसभागाः तैर्विहृतो देवान् प्रीणामि । अपो यस्तिना यस्तिना-

मेरधो ह्योरित्यमरः (२, ६, ६२) वसति मूत्रं यास्मिन् सं वसतिः
 नाभेरधो वर्त्तमानं मूत्रपुटं तेनापो देवताः प्रीणामि । मुष्कोऽण्डो
 घृषणः कोशः (अमरः २, ६, ७६) अण्ड एवाण्डः ताम्प्रां लि-
 ष्ठोभयपादस्थिभ्यां मांसापेण्डाम्यां घृषणं देवं प्रीणामि । शेषो लि-
 ष्ठं तेन घाजितं देवं प्रीणामि शिश्नो मेढ्रां मेहनशेषसी इति (२,
 ६, ७६) अमरः शि निशाने शिनोति भगमिति शेषः सान्तोऽङ्-
 ग्तश्च । प्रजां रेतसा शुक्रं तेजोरेतसी च धीज्जवीर्येन्द्रियाणि चोति
 (२, ६, ६२) अमरः रीङ् स्रवणे रियते स्रवति रेतो धीर्यं तेन
 प्रजां देवतां प्रीणामि । मायुः पित्तं पतति संसने पित्तं धातुविशेष-
 स्तेन चापान् देवान् प्रीणामि । पाति मलोत्सर्गमिति पायुर्गुदमु-
 क्तातिरिक्तं तेन शुद्धशीयभागेन प्रवरान् देवान् प्रीणामि । कूदमा-
 न् शकपिण्डैः । शको देवो नृरे विशि । विशि विष्ठायां शकस्य
 विष्ठायाः पिण्डैः कूदमान् देवान् प्रीणामि ॥ ७ ॥

इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यं दिशां जत्रयोऽदित्यै
 भसज्जीमूतान् हृदयोपशेनान्तरिक्षं पुरीतता नभं उ-
 दधुंण चक्रवाकौ मतस्नाभ्यां दिवं वृक्षाभ्यां गिरीन्
 ह्लाशिभिर्षपलान् ह्रिहा चल्मीकान् ह्रोमभिर्गलौभिर्गु-
 र्मान् हिराभिः सवेन्तीर्हिदान् कुक्षिभ्यां समुद्रमुद-
 रेण वैश्वानरं भस्मन्ता ॥ ८ ॥

पुनर्देवे पृष्टी अङ्गे प्रथमा । न ना क्रोडं भुजान्तरमित्यमरः (२,
 ६, ७७) क्रुड घनत्वे क्रुडतीति क्रोडः घनो वक्षोमध्यभागः स इन्द्र
 स्यास्तु क्रोडेन वा इन्द्रं प्रीणामि एवमग्रेऽपि । पाजसे धलाय हितं
 पाजस्यं धलकरमङ्गं तदादित्याः देवतायाः । सन्धो तस्यैव जघ्नु
 णी इति (२, ६, ७८) अमरः अंसकक्षयोः सन्धिर्जघ्नु । जायत इति
 पुंस्त्यमार्पम् तानि दिशां देवतानाम् । भस भस्मनदीप्तयोः यभ-
 स्ति दीप्यते भसत् लिङ्गाग्रं तदादित्याः अस्तु ॥ पुनर्देवे द्वितीया
 अङ्गे पृतीया । हृदये उपशेते हृदयोपशं हृदयस्थं मांसं तेन जी-

मृतान् प्रीणामि । पूर्णं ते पुरीतत् हृदयाच्छादकमन्त्रं तेनान्तरिक्षं
 देवं प्रीणामि । उदरे भवमुदर्यमुदरस्थं मांसं तेन नमो देवं प्रीणा-
 मि शरीरावयवायत् । प्राञ्चस्त्राङ्गास्थितहृदयोभयपार्श्वस्थे
 भक्षिनो मतस्ते ताभ्यां चक्राकौ देवी प्रीणामि । वृक्काग्रमांसमित्य-
 मरः (२, ६, ६४) वृक्क आदाने वृक्क्यते स्वादुतया गृह्यते वृक्का-
 नान्तः पुस्ययं श्रोत्र्येके इति क्षीरस्यामो वृक्का मुखं मांसं तेन दि-
 वं देवतां प्रीणामि वृक्को कुक्षिस्थो मांसगोलकावाग्रफलाकृती इति
 पाक्षिकाः । प्रकर्षणाश्रान्ति शुद्धतेऽघ्नोति ह्लाशयः शिश्नमूलनाड्यः
 तन्नाडाह्रारयाग्रस्य देहे सञ्चारात् रलयोरभेदः तामिर्गिरीन् देवा-
 न् प्रीणामि । शुल्मस्तु ह्लाहा पुंसतीति (२, ६, ६६) अमरः हृदयया-
 मभागे शिथिलो मांसभागः पुप्पुससंज्ञः श्लिष्ट गती छेदते ह्लाहा ना-
 न्तः तेन उपलान् देवान् प्रीणामि । तिलकं ह्लोमेत्वमरः (२, ६, ६५)
 ह्लोमति ह्लोमा उदर्यो जलाधारः । हृदयस्य दक्षिणे यकृत ह्लोमां
 घामे ह्लाहा पुप्पुसश्चेति घेया इति क्षीरस्यामी ह्लोमा गलनादीति
 फर्कः तैर्धन्मीकान् देवान् प्रीणामि । ग्लायस्ति धाम्यग्लि ग्लायो
 हृदयनाड्यः ताभिर्शुल्मान् देवान् प्रीणामि । हरन्त्यन्नरसमिति हि-
 रा जन्नवाहिन्यो नाड्यः ताभिः जवन्तीः देवताः प्रीणामि । पिच-
 षड्कुक्षी जठरोदरतुण्डमित्यमरः (२, ६, ७७) जठरस्य वक्ष्वाम-
 भागी कुक्षी ताभ्यां हृदान् देवान् प्रीणामि । उदरेण जठरेण समु-
 द्रं प्रीणामि । मस्मताहोत्र्येन वैश्वानरं देवं प्रीणामि ॥ ८ ॥

विधुतिं नाभ्यां घृतं रसेनापो मूच्या मरीची-
 रधिमुद्भिर्नीहारमूच्या शनिं वसपा मूच्या अशु-
 भिर्दुनीं दूवीकाभिरस्ना रक्षांसि चित्रापयज्ञैर्नक्ष-
 त्राणि रूपेण पृथिवीं त्वचा जुम्बकाय स्वाहा ॥ ९ ॥

अथभृये अप्सु यमनस्य विह्वलखलति विक्रिपशुलस्य मूर्धनि
 जुहोति । जुम्बकाय स्वाहा इति । वारुणी द्विपदा औदन्य
 शुण्ढिमहृष्टा । वरुणो वै जुम्बक इति श्रुतिः ॥ ९ ॥

नाभ्या उदराधःस्थप्रन्थिना विधृतिं देवतां प्रीणामि । रसो ग-
 भ्ररसे स्वादे तिकादौ विपरागयोः शुद्धारादिरसे धार्ये देहघातवम्भु-
 पारदे शान्तिं विदधः रसेन कीर्य्येण धातुविशेषेण वा धृतं देवं प्रीणा-
 मि । यूपः कथितो रसः पद्मधित्यादिना (पा० ६, १, ६३) यूपप्रा-
 देशः यूपणा पक्षाभ्ररसेनापो देवताः प्रीणामि । पृथग्वि विन्दुपृथताः
 पुमांसो विप्रयः स्त्रिय इत्यमरः (१, २, २१) विपरुड्भिर्वसाविन्दु-
 भिर्मरीचीदेवताः प्रीणामि । ऊष्माणस्तु निदाघोष्णप्रीष्माः शष्प-
 सहा अपीति विदधः ऊष्मणा शरीरगतेनाप्येन नीहारं देवं प्रीणा-
 मि । मेदस्तु यथा घसेति (२, ६, ६४) अमरः यस्ते मांसमिति व-
 सा शुद्धमांसस्य यः क्रहः सा घसेति वैद्या इति स्वामी घसया मां-
 सस्त्रेहेन शानं देवं प्रीणामि । अशु मेत्राम्भु रोदनमित्यमरः (२,
 ६, ९३) अशुभिर्नेत्राम्भुभिः पुरुष्याः देवताः प्रीणामि । दृषिका नेत्र-
 योर्मलमित्यमरः (२, ६, ६७) दृषोकाभिर्नेत्रमलैर्हार्दुनार्देवताः प्री-
 णामि । रुधिरं सुखलोहिताभ्ररक्तक्षतजशोणितमित्यमरः (२, ६, ६४)
 अस्यते सृज्यते इति वा असृक् रुधिरं पद्म इत्यस्य आदेशः (पा० ६,
 १, ६३) अस्ना रक्षांसि प्रीणामि । अङ्गः पूर्वाणुक्ताद्ययैः चित्राणि
 धिंशतानि प्रीणामि । रूपं स्वभावे सौन्दर्य्ये नाणके पशुशब्दयोरिति
 विदधः रूपेण सौन्दर्य्येण नक्षत्राणि देवतानि प्रीणामि । त्वच्चा च-
 र्मणा पृथिवीं देवीं प्रीणामि स्वाहेति मन्त्रैराज्यं जुहोतीत्यर्थः ॥ अ-
 ष्मि हृदयेनाशानि हृदयाग्रेणेत्यादि चावापृथिवीभ्यां स्वाहे-
 त्यन्ता अपि (३९, ८, १३) आहुतीर्जुहुयात् आश्वमेधिकत्वात् ॥
 का० (२०, ८, १८) अवभृथेष्टयन्तेऽप्सु मग्नस्य पिक्कलस्य खल-
 तिविक्लिधशुक्लस्य मूर्धनि जुहोति जुम्बकाय स्वाहेति । अवभृथया-
 गान्ते एवं विधस्य पुंसो मूर्धनि जुम्बकायेति मन्त्रेणाज्यं सकृ-
 द्गृहीतं जुहुयात् कीदृशस्य पुंसः जले मग्नस्य पिक्कलाक्षस्य खलतेः
 खदयाटस्य विक्लिधस्य दन्तुरस्य शुक्लस्यातिगौरस्येति सूत्रार्थः ॥
 घृणदेवत्या द्विपदा यजुर्गायत्री उदन्यपुत्रमुण्डिमदृष्टा । जुम्ब-
 काय घृणाय स्वाहा सुहुतमस्तु घृणो वै जुम्ब इति श्रुतेः । (१३,
 ३, ७, ५) एषा चान्तर्जले जप्ता पापनाशिनी तदुक्तं हारीतेन ।

जुम्बका नाम गायत्री वेदे याजसनेयके ।

अन्तर्जले सरुज्जप्ता ब्रह्महत्यां ध्यापोहतीति ॥ ९ ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेकं
आसति । स दाधार पृथिवीं वामुतेमां कस्मै देवाय
हविषा विधेम ॥ १० ॥

यः प्राणतो निमेषतो महित्वेक इद्राजा जगतो
धनुर्ध । य ईशो अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय
हविषा विधेम ॥ ११ ॥

(१) हिरण्यगर्भः सम् । चतस्रस्त्रिंशुभः काव्यः (२) । हि-
रण्यगर्भः यः प्राणत इति व्याख्याते ॥ १० ॥ ११ ॥

चतस्रः कवेयत्याः त्रिंशुभः प्रजापतिमुतहिरण्यगर्भदृष्टाः प्रजा-
पत्यपशनामृषादीनां वास्यानुवाक्याः ॥ ३ व्याख्याते (२३, १, ३)
॥ १० ॥ ११ ॥

यस्येमे हिमवन्तो महित्वा यस्य समुद्रं रसया-
सहासुः । यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू कस्मै देवाय ह-
विषा विधेम ॥ १२ ॥

(३) यस्येमे । यस्य कसंहकस्य प्रजापतेः इमे हिमवन्तः व-
हुवचनादन्येऽपि पृथान्ते हिमवत्प्रभृतयः पर्यताः महित्वा महित्वं
महाभाग्यं विभूतिः रसया रसा नदी रसतेः शब्दकर्मणः नद्या
सह समुद्रं यस्य विभूतिमाहुस्तादिदः । इमाः प्रदिशः दिशः यस्य

(१) एतदौव्यटभाष्यं वाराणसी० पु० अस्ति । मुम्बईमुद्रित-
पुस्तके नास्ति ।

(२) कवेयत्याः ।

(३) एतदौव्यटभाष्यं वाराणसी० पु० अस्ति । मुम्बईमु०
पु० एतदास्ति ।

षाह । 'एकं' यस्येति पदमनर्थकं निर्देशाभावात् । तस्मै कस्मै
प्रजापतये देवाय हविषा विधेम हविर्दधः विभक्तिव्यत्यः ॥१२॥

ययं कस्मै प्रजापतये देवाय हविषा विधेम हविर्दधः विभक्ति-
व्यत्ययः कशब्दस्य संज्ञामात्वमार्पणम् । इमे हिमवन्तः पशुवचनाद-
भ्येऽपि हिमाचलप्रभृतयः पर्वताः प्रथमा द्वितीयार्थे सुपां सुपो भव-
न्तीति वचनात् इमान् हिमवत्प्रभृत्यर्द्रिन् यस्य प्रजापतेर्महित्वं म-
हिमानमाहुर्बुधाः महित्वेति विभक्तेराकारः । रसा नदी रसतोः श-
ब्दकर्मण इति (गिर० ११, २५) यास्कः । रसया नद्या सह समुद्रं
यस्य महित्वमाहुः । इमाः प्रविशः पूर्वाद्याः प्रकृष्टा आशा यस्य म-
हित्वमाहुः यस्य षाहं भुजो जगद्रक्षणायिति शेषः । सर्वं जगद्
यस्य प्रजापतेर्यिभूतिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

य आत्मदा धलदा यस्य विश्वं उपासन्ते प्रशिष्यं
यस्य देवाः । यस्य छायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय
हविषा विधेम ॥ १३ ॥

(१)य आत्मदाः यश्चात्मनं ददाति उपासकानां तदनुग्रही-
ता हि उपासकाः सायुज्यं सालोक्यं वा प्राप्नुयुः । यश्च धलदाः
बलार्थिनां धलं ददाति विश्वे मनुष्या असुराश्च यस्य प्रशिष्यं प्र-
शासनमुपासन्ते देवाः यस्य प्रशासनमुपासते आह च "यस्य
ज्ञेयावधि ज्ञानं शिष्यावधि च शासनम् । कार्यावधि च कर्तृत्वं
स स्वयम्भूः पुनातु वः" इति । किञ्च यस्य छाया आश्रयः प-
रिज्ञानपूर्वकमुपासनम् अमृतम् अमृतत्वप्राप्तिहेतुभूतं यस्य च
अपरिज्ञानं मृत्युः मृत्युप्राप्तिहेतुभूतम् उक्तं च "ये तद्विदुरमृ-
तास्ते भवन्त्येतरे दुःखमेवोपयन्तीति " कस्मै इति व्याख्यातं
प्रजापत्यानां याज्यानुवाक्या उक्ताः ॥ १३ ॥

(१) एतदौघटभाष्यं वाराणसी० पु० अस्ति । मुम्बईमुद्रित
पुस्तके चैतन्नस्ति ।

कस्मै देवाय हविषा विधेमैति व्याख्यातम् । आत्मानं ददाति
आत्मदाः उपासकानां सायुज्यप्रदः बलं सामर्थ्यं ददाति बलदाः
भुक्तिमुक्तिप्रद इत्यर्थः । विद्वे सर्वे मनुष्याः यस्य प्रशिषं शासन-
मुपासते देवाश्च यस्य प्रशिषमुपासते । तदुक्तम् यस्य शेषावाधि
ज्ञानं शिक्षावाधि च शासनम् । कार्यावाधि च कर्तृत्वं स स्वयम्भूः
पुनातु य इति । किञ्च यस्य छाया आधयो ज्ञानपूर्वमुपासनम् अमृतं
युक्तिहेतुः यस्य भ्रान्तमिति शेषः मृत्युः संसारहेतुः तदुक्तम् ये
सद्विदुस्मृतास्ते भयनयथेतरे दुःखमेवोपयन्तीति (श्वेताश्वतरोप-
निष० ३, १०) ॥ १३ ॥

आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतोऽदब्धास्तो
अपरीतास उद्भिदः । वेवा नो यथा सदमिव वृधे अ-
सन्नप्रायुषो रक्षितारो दिवे दिवे ॥ १४ ॥

(१) आ नो भद्राः । वैश्वदेवानां पशूनां याज्यानुवाक्याः
दश पञ्चाद्याः सप्तमी च जगत्यः त्रिष्टुभोऽन्याः । नोऽस्माकं
भद्राः भन्दनीयाः स्तुत्याः । क्रतवः यज्ञाः संकल्पा आपन्तु आग-
च्छन्तु किं भूताः । विश्वतः सर्वतः अदब्धास्तः अनुपहंसिताः ।
अपरीतासः न परीता अपरिगताः अपरिज्ञाताः केनचित् ।
उद्भिदः उद्भेतारोऽन्येषां क्रतूनाम् किञ्च देवाः नोऽस्माकं सद-
इत् सदैव यथा । वृधे वर्द्धनाय असन् भूयासुः तथा भूयादिति
पाक्यशेषः किं देवाः अप्रायुषः अप्रमाद्यन्तः दिवे दिवे अहन्य-
हनि रक्षितारः ॥ १४ ॥

वैश्वदेवपशुवशापुरोद्वाशपशूनां याज्यानुवाक्या दश अचो वि-
श्वदेवदेवा गौतमहृताः तत्रादौ पञ्च जगत्यः । क्रतवो यज्ञाः सङ्क-
ल्पा वा नोऽस्मान् प्रति आपन्तु आगच्छन्तु यज्ञकर्त्तारो घयं
भवेमेत्यर्थः । कीदृशाः क्रतवः भद्राः भन्दनीयाः भदि कल्याणे

कल्याणकारिणः तेषां विश्वतः अद्वयतां सः सर्वतोऽनुपाहंसितां नि-
विघ्ना इत्यर्थः । अपरीतासं न परीता अपरीताः अपरिगता अ-
ज्ञाताः केनचित् फलानुमेया इत्यर्थः । उद्भिदः उद्भिन्दन्ति प्रकट-
यन्ति उद्भिदः उद्भेसारो यज्ञान्तराणां प्रकटीकर्तार इत्यर्थः । किञ्च
यथा येन प्रकारेण देवा नोऽस्माकं सद्मिन् सदैव वृद्धे वृद्धौ असन्
भवन्ति तथा क्रतवः आयन्तिवत्यर्थः । सद्मिन्त्यव्ययं सद्मार्थः । की-
दृशा देवाः अप्रायुवः प्रकर्षणायुवन्ति प्रमाद्यन्ति तं प्रायुवः पीतेः
किप् तुगभाष्य आर्यः न प्रायुवः अप्रायुवः अनालसा अस्माकं वृद्धौ
भयन्तिवत्यर्थः तथा दिवे दिवे अहन्यहनि प्रत्यहं रक्षितारः पा-
लकाः ॥ १४ ॥

देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां देवानां रातिर-
भि नो निवर्त्तताम् । देवानां सख्यमुपसेदिमा वयं
देवा न आयुः प्रतिरन्तु जीवसे ॥ १५ ॥

(१) देवानाम्भद्रा । देवानां भद्रा सुमतिः नोऽभिनिवर्त्तताम् ।
अस्मान्यत्यभिमुखीभवतु किं देवानाम् । ऋजूयताम् ऋजूयन्ति ते
तथा ऋजुगाभिनाम् । यद्वा ऋजुकाभिनाम् । ऋजु मशुणम् यजमानं
कर्तुम् ये कामयन्ते ते तथोक्ताः । किञ्च । देवानां रातिः दानम् नः
अभिनिवर्त्तताम् । ततो लब्धदाना वयं देवानां सख्यम् उपसे-
दिम प्राप्नुमाम ततो भक्तानामस्माकं देवाः आयुः प्रतिरन्तु वर्ष-
यन्तु किमर्थं जीवसे विरं जीवनाय ॥ १५ ॥

भद्रा कल्याणकारिणी देवानां सुमतिः शोमना बुद्धिः नोऽस्मात्
प्रति अभिनिवर्त्ततामस्मद्भिमुखी भवतु । कीदृशानां देवानाम्
ऋजूयताम् ऋजु अवकं यन्ति गच्छन्ति ऋजूयन्तस्तेषाम् इणः श-
सप्रत्ययः अवक्रतामिनाम् यद्वा ऋजुमवकं साधुं यजमानं कामयन्ते

(१) धाराणसीस्थराजकीसंस्कृतपाठशालीयौष्वटमाप्यालिङ्गि-
पुरतकसंमतोऽयं पाठः ।

ते ऋजूयन्ति सुप आत्मनः कथञ् ऋजूयन्ति ते ऋजूयन्तस्तेषाम्
कथजन्तोच्छृष्टं साधुं यजमानं कामयमानोनामित्यर्थः । किञ्च दे-
वानां रातिः दानं नोऽस्मान्भिमनिवर्त्तताम् देवा अस्मभ्यं ददन्तित्य-
र्थः । देवेभ्यो लब्धवाना ययं देवानां सख्यं मैत्रीमुपसेदिम प्राप्तु-
याम् संदलितं उत्तमं बहुत्वं कुरु संदितायां दीप्यः । देवा नोऽस्माकं
सखीनामायुः जीवसे जीवितुं प्रतिरन्तु प्रवर्धयन्तु ॥ १५ ॥

तान् पूर्वया निविदां ह्रमहे वयं भगं मित्रमदिति
दक्षमस्त्रिधम् । अर्घ्यमणं वरुणं सोममदिवना सरस्व-
ती नः सुभगा मयस्करत् ॥ १६ ॥

(१)तान् पूर्वया । पूर्वया अकृत्रिमया स्वयम्भुया । निविदा
निविच्छब्दो वाग्वचनः वाचा वयं तान् देवान् ह्रमहे आह्वयामः
तान् कानित्यत आह । भगं मित्रम् अदिति दक्षम् अस्त्रि-
धम् स्नेयते स स्त्रि न स्त्रि अस्त्रि तम् अच्युतसद्भावम् दक्ष-
स्यैतद्विशेषणम् । अर्घ्यमणं वरुणं सोमम् अदिवनी । एतैः स-
दिता सुभगा सुभजनीयां सरस्वती नः अस्माकं मयः सुखक-
रत् करोतु ॥ १६ ॥

पूर्वया प्राचीनया अकृत्रिमया स्वयम्भुया निविदा वाचा वैद-
क्यया वयं तान् प्रसिद्धान् देवान् ह्रमहे आह्वयामः । निविच्छब्दो
वाग्व्याचनः । तान् कान् तत्राह भगं मित्रमदिति देवमातरम् दक्षं
प्रजापतिम् अर्घ्यमणं वरुणं सोममदिवना अदिवनी । अस्त्रिधमिति
भगवद्भिर्वा विशेषणम् ॥ स्नेयते ज्योत्तते सोऽस्त्रि तमच्युतसद्भाव-
म् । किञ्च शांभनं भगं भाग्यं यस्याः सा सुभगा भजनीया सरस्व-
ती भगादिसदिता नोऽस्माकं मयः करत सुखं करोतु ॥ १६ ॥

तन्नो वातो मयोभु वातु भेषजं तन्माता पृथिवी

तत्पिता द्यौः । तद्ग्रावाणः सोमसुतो मयोभुवस्तद-
श्विना शृणुतं धिष्ण्या युवम् ॥ १७ ॥

(१)तन्नः वातः नोऽस्माकं मयोभु सुखस्य भावयितु तत्
भेषजं हितं वातु । अनुगृह्णातु । माता पृथिवी च तद् भेषजं
वातु पिता तद् भेषजं वातु सोमसुतः सोमाभिषवकारिणः मयो-
भुवः सुखस्य भावयितारः ग्रावाणः तद्भेषजं वान्तु हे अश्विनौ
हे धिष्ण्या धारयितारौ युवं युवामपि तद्भेषजं शृणुतं श्रुत्वा च
अनुगृह्णीतम् ॥ १७ ॥

धातः पवनः नोऽस्माकं भेषजमौषधं हितं यथा तथा धातु वा
गतिगन्धनयोः लोद् प्रधातु अनुगृह्णात्वित्यर्थः ददात्विति यावत् ।
कीदृशं हितं मयोभु मयः सुखं भवति यस्मात् तन्मयोभु सुखोत्पाद-
कं हितं ददातु । माता जगदिमांशी पृथिवी तत् हितं धातु । पिता
पालको द्यौः स्वर्गः तत् हितं धातु । सोमं सुन्यन्ति सोमसुतः सो-
माभिषवकारिणो ग्रावाणः द्रवदः तत् भेषजं वान्तु ददतु । कीदृशा
ग्रावाणः मयोभुवः मयः सुखं भावयन्ति ते मयोभुवः सुखस्य धाता-
र । हे अश्विना अश्विनौ ! युवं युवां तत् धातादिभ्यो भेषजप्रार्थनं
शृणुतं युवामपि हितं दत्तमित्यर्थः । कीदृशी युवां धिष्ण्या धिष्ण्यौ
पृथ्व्यधारयितारौ ॥ १७ ॥

तमीशानं जगतस्तत्पुपस्पतिं धियज्ञिन्वमवसे
हमहे वयम् । पूषा नो यथा वेदंसामसंदू वृधे रक्षिता
पायुरदन्धः स्वस्तये ॥ १८ ॥

(२)तमीशानम् । वयं तम् इशानं रुद्रम् हमहे आह्वयामः ।

(१) अयं पाठक्रमः धाराणसी० पुस्तकसंमतः ।

(२) धाराणसी० लिखितपुस्तकसंमतोऽयं पाठक्रमः ।

किंभूतम् जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य पतिं धिय-
ज्जिन्वम् । धिया बुद्ध्या संकल्पमात्रेण जिन्वति प्रीणाति
इति धियज्जिन्वः यद्वा धिया कर्मणा जिन्वति तं किमर्थं ह्रमहे ।
अवसे अयनाय तर्पणाय । पूषा यथा येन प्रकारेण नः अस्मा-
कम् वेदसान्धनानाम् वृषे वर्द्धनाय । स्वस्तये च असत् भूया-
त् तथा ह्रमहे किं पूषा रक्षिता धनस्य पायुः पाताऽस्माकम्
अदग्धः अनुपहिंसितः केनापि ॥ १८ ॥

ययं सं प्रसिद्धमीशानं कद्रं ह्रमहे आह्वयामः । कीदृशं तं ज-
गतः जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च भूतजातस्य पतिं पालकम् ।
धियज्जिन्वं धियं बुद्धिं जिन्वति प्रीणातीति धियज्जिन्वस्तम् अलु-
क् बुद्धिसन्तोषकारकम् जिन्वतिः प्रीणनार्थः । किमर्थं ह्रमहे अय-
से अयितुं तर्पयितुं तुमर्थे असेप्रत्ययः यथा येन प्रकारेण पूषा नो
ऽस्माकं वृषे वृक्षे स्वस्तये कल्याणाय च असत् भवतु तथा ह्रमहे
इत्यर्थः । कीदृशः पूषा वेदसां धनानां धानानां वा रक्षिता रक्षकः ।
पायुः पालकः पुत्रार्थिनाम् । अदग्धः अनुपहिंसितः ॥ १८ ॥

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्व-
वेदेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो
बृहस्पतिर्दधातु ॥ १९ ॥

(१) स्वस्ति नः । वृद्धश्रवाः प्रभूतधनः महाशब्दो महाकीर्तिर्वा ।
इन्द्रः नोऽस्माकं स्वस्ति स्वस्त्ययनं दधातु स्थापयतु विश्ववेदाः
सर्वधनः सर्वज्ञो वा पूषा नः स्वस्ति दधातु । अरिष्टनेमिः अ-
नुपहिंसितरथनेमिः तार्क्ष्यः नः स्वस्ति दधातु बृहस्पतिश्च नः
स्वस्ति दधातु ॥ १९ ॥

यिराट्स्थाना । आद्यौ पादौ नववर्णौ तृतीयो दशकः तुर्यो व्यू-
हनेकादशकः नवको वैराजस्यैष्टुमश्चेति यचनात् । इन्द्रः नोऽस्मभ्यं

स्वस्ति अविनाशं शुभं दधातु ददानु । कीदृशः वृद्धश्रवाः वृद्धं महत्
 धत्तः कीर्तिर्यस्य सः । पूषा नः स्वस्ति ददातु कीदृशः विश्ववेदाः
 विश्वं सर्वं वेदो धनं यस्य विश्वं वृत्तीति वा विश्ववेदाः । तादृशो
 रथो गरुडो वा नः स्वस्ति दधातु कीदृशः आरिष्टेनमिः अरिष्टा
 अनुपहिंसिता नेमिश्चक्रधारा पक्षो वा यस्य सः । बृहस्पतिः देवगुरु-
 नोऽस्मभ्यं स्वस्ति ददातु ॥ १९ ॥

पृषदश्वा मरुतः पृदिनमातरः शुभंयावानो विद-
 थेषु जग्मयः । अग्निजिह्वा मरुतः सूरचक्षसो विश्वे
 नो देवा अवसागमन्निह ॥ २० ॥

(१) पृषदश्वा मरुतः । पृषन्तः शवला अश्वा येषां ते पृषद-
 श्वाः । पृदिनमातरः । पृदिन यौ माता येषान्त एवमुच्यन्ते ।
 शुभंयावानः शुभं कर्तुं जनान् प्रति ये यान्ति ते शुभंयावानः ।
 आतो मनिन् कनिप्वनिपश्चेति वनिप् । विदथेषु यज्ञेषु जग्मयः-
 गमनशीलाः । आहगमहनेति किः । य इत्थंभूता मरुतस्ते अवसा
 अन्नेन हविर्लक्षणेन आहूताः सन्तः आगमन् आगच्छन्तु इहे-
 त्यनुपङ्गः । ये च अग्निजिह्वा अग्निमुखा हुतादा इत्यर्थः । मनवः
 चतुर्दश ते च अवसागमन्निह । ये च सूरचक्षसः आदित्यदर्शनाः

(१) घाराणसीस्थ संस्कृतपाठशालीयौव्वटभाष्यलिखित-
 पुस्तकसंमतोऽयं पाठक्रमः तद्यथा नोऽस्माकम् इह यज्ञे
 सप्तसा अन्नेन हविर्लक्षणेन आहूताः सन्तः आगमन् आ-
 गच्छन्तु किं मरुतः पृषदश्वाः पृषन्तः शवलाः अश्वाः येषां ते
 पृदिनमातरः पृदिन यौ माता येषां ते शुभंयावानः ।
 शुभं कर्तुं जनान् प्रति यान्तु ते शुभंयावानः आतो मनिन्
 कनिप्वनिपश्चेति वनिप् विदथेषु यज्ञेषु जग्मयः । गमनशीलाः । आ-
 हगमहनेति किः मनवः चतुर्दश ते च आहगमन् किं मनव मग्नि-
 जिह्वाः अग्निमुखा हुतादा इत्यर्थः विश्वे सर्वे देवाश्च अवसा इह आ-
 गमन् किं देवाः सूरचक्षसः आदित्यदर्शनाः ॥ २० ॥

विश्वदेवाः ते च नःअस्माकम् अवसागमग्निह यज्ञे ॥ २० ॥

जगती । मरुतो देवाः अवसाघ्रेण हविर्लक्षणेन हेतुना इहयज्ञे
आगमप्राग्वच्छन्तु । काँदशा मरुतः पृषदश्वा पृषत्यः पृषतीसंज्ञा
अश्वा यज्जवा यादने येषां ते पृषदश्वाः पुंवद्भावः पृषत्यो मरुतामि-
ति (निय० १, १५, ६) वचनात् । यथा पृषन्तः शयलाः अश्वाः
येषां ते । पृदिनर्घागौर्दितिर्वा माता जननी येषां ते पृदिनमातरः ।
शुभं कल्पानं यान्ति प्राप्नुवन्ति प्रापयन्ति वा शुभंपापायः आतो
मनिसिति (पा० ३, २, ७४) चनिष्प्रत्ययः । विदधेपु पृषदेषु
जगमयः गमनशीलाः आहवमहनेति (पा० ३, २, १७१) किः ।
अग्निजिह्वाः अग्निजिह्वा भोजनसाधनं येषां ते अग्निमुखा धे देवा इति
श्रुतेः हुताद् इत्यर्थः । मम्यन्ते जानन्ति मनवः सर्वज्ञाः । सूरः सूर्य-
व्यक्षः चक्षुः येषां ते सूर्ये चक्षते पश्यन्ति वा सूरचक्षसाः । किञ्च
॥ केवलं मरुतः विश्वे सर्वे देवाः च नोऽस्माकं यज्ञे आगमप्रा-
ग्वच्छन्तु ॥ २० ॥

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः भद्रं पश्येमाक्षभिर्य-
जत्राः । स्थिरैरङ्गैः स्तुष्वामांसस्तनूभिर्व्यशेमहि देव-
हितं यदायुः ॥ २१ ॥

(१) भद्रं कर्णेभिः हे देवाः वयं कर्णेभिः कर्णाभ्यां भद्रमनुकूलं
शृणुयाम हे यजत्राः यजनीयाः देवाः अक्षभिः अक्षिभ्यां पश्यं
भद्रं पश्येम । किं च स्थिरैः अश्विगिरैः अङ्गैः स्तुष्वामांसः देवान्
स्तुवन्तः सन्तः तनूभिः भार्यापुत्रपौत्रादिवपुर्भिः सहिता देवहितं
देवैः स्थापितं मनुष्याणां यत् आयुः तत् व्यशेमहि वयं व्य-
शुवीमहि ॥ २१ ॥

तिस्त्रलिप्दुमः । हे देवाः । कर्णेभिः कर्णैः भद्रं कल्याणमनुकूलं
यमं शृणुयाम । हे यजत्राः । यजन्तं प्रायन्ते रक्षन्ति यजत्राः यजमा-

नपालकाः अक्षभिः नेत्रैः मद्रं वयं पश्येम बहुलं छन्दसीति (पा० ७, १, ७६) हलादां अक्षिशब्दस्यानङ्गादेशः । किञ्च देवहितं देवैः स्थापितं देवानां हितं देवोपासनयोग्यं वा यदायुः जीवनं तद्वयं व्यशेमहि व्यश्नुषीमहि प्राप्नुयाम । कीदृशा वयं स्थिरैः दृढैरङ्गैः अचययैः करचरणादिभिः तनूभिः शरीरैश्च पुत्रादिभिर्वा युताः तुष्टुवांसः भवतः स्तुवन्तः सन्तः ॥ २१ ॥

शतमिन्नु शरदो अन्ति देवा यत्रा नक्षत्रा जरसं तनूनाम् । पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मा नो मध्या रीरिपतायुर्गन्तोः ॥ २२ ॥

(१) शतमित् । हे देवा शतम् इत शतमपि शरदः अन्ति अन्तिके भवथ । आकल्पकालमिति भावः यत्र यस्मिन् शरदां शते नोऽस्माकं तनूनां यूयं जरसं जरानिमित्तामशक्तिं चक्र कृतवन्तः । करोतेर्लिप्पमवबहुवचनम् । किञ्च यत्र शरदां शते । पुत्रासः पितरो भवन्ति पुत्रा अग्नयः ते हि यजमानस्य पितरो जनितारो भवन्ति । बहुक्तम् यत्र वै प्रजापतिः प्रजाः ससृजे इत्युपक्रम्य । तमाजनयित्वा विभृहीति । यत्र पितरो भवन्ति एतदप्युक्तमेव । स यत्र म्रियते यत्र नमश्चावध्यादधाति तदेपो अग्रेरधिजायते स एष पुत्रः सन्निता भवतीति । अथवा यत्र शरदां शते पुत्राः और्ध्वदैहिकं कुर्वाणाः पितरो भवन्ति पुत्राणां पुत्राः स्युरित्यर्थः । यतो यूयमन्तिकेऽतो यूयः मध्या मध्ये अकाले एव नोऽस्माकमायुः मा रीरिपत मा हिंसिष्ट किंभूतमायुः गन्तोः गन्तुं गमनशीलम् । उक्तञ्च ॥

सञ्चिन्त्य सञ्चिन्त्य तमुग्रदण्डं मृत्युं मनुष्यस्य विचक्षणस्य ।

(१) अयं पाठ्यक्रमः चाराणसी० लिखितपु० अस्ति ।

वर्षासु सिक्ता इव चर्मवन्धाः सर्वे प्रयत्नाः शिथिलीभवन्तीति ॥ २२ ॥

हे देवाः । शतमित् शतमपि शब्दो वर्षाणि शतवर्षपर्यन्तं यूयमन्ति अन्तिके समीपे भवतेति शेषः यत्र शरच्छते नोऽस्माकं तनूनां शरीराणां यूयं जरसं जर्यं चक्रे कुसुतं करोतेर्लिङ्गि मध्यमवहु-
वचनम् द्वयचोऽतस्तिष्ठ इति (पा० ६, ३, १३५) चक्रेत्यत्र संहि-
तायां दीर्घः निपातस्य चेति (पा० ६, १३६) यत्रेभ्यश्च दीर्घः वार्ज-
कावधि यूयं समीपे भवतेत्यर्थः । यत्रास्माकं जरायां पुत्रासोऽस्म-
त्पुत्राः पितरो भवन्ति पुत्रवन्तो भवन्ति यावदस्माकं पौत्रा भव-
न्तीत्यर्थः तावत् मध्या मध्ये नोऽस्माकमायुर्मा रीरिपत मा हिंसि-
ष्ट रियतेर्हिसार्धस्य पित्रन्तस्य चाङ्गे रूपम् । कीदृशमायुः गन्तोः
गन्तु गमनशीलम् तदुक्तम् सञ्चिन्त्य संचिन्त्य तमुग्रदण्डं मृष्युं
मनुष्यस्य विचक्षणस्य । वर्षासु सिक्ता इव चर्मदण्डाः सर्वे प्रयत्नाः
शिथिलीभवन्तीति ॥ २२ ॥

अदितिर्द्यौरदितिर्न्तरिक्षमदितिर्माता स पिता
स पुत्रः । विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जा-
तमदितिर्जनित्वम् ॥ २३ ॥

(१) सर्वात्मफत्वेनादिति मन्त्रदृक् स्तौति अदितिर्द्यौः द्यौः
अन्तरिक्षं माता सः सा पिता पुत्रः सः सा अदितिरिति छान्दसो
लिङ्गच्यत्ययः विश्वे च देवाः पञ्चजनाः मनुष्याः सर्वम् अदितिरेव
किम्बहुनोक्तेन जातं यतं जनित्वं जनिष्यमाणं च अदितिरेव ।
अथवानेन मन्त्रेणादितिर्नोच्यते । किं तु द्यौःप्रभृतीन्येतानि
अदीनानि महाभाग्ययुक्तानि ॥ २३ ॥

मन्त्रदृक् सर्वात्मफत्वेनादिति स्तौति । द्यौः स्वर्गोऽदितिः तद्वि-
ष्टातृत्वात् एवमग्रेऽपि अन्तरिक्षमदितिः माता पिता पुत्रश्च सः

(१) अयं पाठक्रमः चाराणसी० लिखितपु० अस्ति ।

पत्न्य आवयन्ति तदभिप्रायमेतत् । एवं विषस्याश्वस्य गृभीतां गृहीतां रातिन्दानम् आज्यसक्तुधानालालक्षणम् उदरतो नयन्ति मुखाग्रे प्रापयन्ति । अश्वाय रात्रिहुतशेषं प्रयच्छन्ती-
 स्येतदभिप्रायम् । तत् तदा अश्वस्य सुभाङ् सुष्ठु प्राग-
 ज्ञनः ललाटे बद्धः अजः अप्येति अभ्यागच्छति किं
 भूतः अजः मेम्यत् मेम्यदिति शब्दानुकरणम् । मेमे इति
 शब्दं (२) कुर्वाणः । विश्वरूपः नानावर्णः कृष्णग्रीव आग्ने-
 यो रराटे पुरस्तादित्येतदभिप्रायमेतत् । किञ्च इन्द्रापूर्णोः
 इन्द्रस्य पूष्णश्च प्रियं पाथः अन्नं पशुलक्षणम् श्यामाख्यम् अ-
 श्वस्य नाभिबद्धं तदप्येति अभ्यागच्छति । यदिह पठ्यते सौ-
 मापौष्णः श्यामो नाभ्याम् । तदयं मन्त्रोऽभिवदति । इन्द्रापूर्-
 णोः प्रियमप्येति पाथ इति हुतशेषमन्नपश्चाग्ने भक्षार्थं यदा नीय-
 ते तदा ललाटनाभिबद्धौ अजौ आगच्छत इत्यर्थः ॥ २५ ॥

यत् यदा विप्रा अश्वस्य मुखतो मुखाग्रे गृभीतां गृहीतां रातिं
 दानमाज्यसक्तुधानालक्षणं नयन्ति प्रापयन्ति अश्वाय रात्रिहुतशे-
 षं प्रयच्छतीत्युक्ते. तदा अजः छागः अप्येति भक्षणायागच्छति । की-
 दृशोऽजः सुभाङ् सुष्ठु प्राञ्चति पूर्वं गच्छति सुभाङ् ललाटे बद्ध
 इत्यर्थः कृष्णग्रीव आग्नेयो ललाटे पुरस्तादित्युक्तेः (२४, १) तथा
 मेम्यत् शब्दानुकरणम् मे मे इति शब्दं कुर्वन् । विश्वरूपः विभ्या-
 नि रूपाणि यस्य नानावर्ण इत्यर्थः । किञ्च इन्द्रापूर्णोः इन्द्रश्च पू-
 षा च इन्द्रपूर्णी तयोः देवताद्वन्द्वेति (पा० ६, ३, २६) इन्द्रपदस्य
 दीर्घः इन्द्रस्य पूष्णश्च प्रियमिष्टं पाथोऽन्नं पशुलक्षणं तदप्येति भ-
 क्षाय नाभिबद्धोऽप्यागच्छति सौमापौष्णः श्यामो नाभ्यामित्यु-
 क्तः (२४. १) । हुतशेषमन्नं यदाश्वाय दीयते तदा ललाटनाभिब-
 द्धाजौ भक्षणायागच्छत इत्यर्थः । कीदृशस्याश्वस्य निर्णिजा नि-
 र्णजनेन स्नानेन प्राकृतस्य संस्कृतस्य आलम्भनकाले स्नापितस्य

निर्णेजने निर्णिक् तया निजतेः सम्पदादित्वाद्भावे किप् । तथा रे-
ष्णसा प्रावृतस्य आच्छादितस्य रेष्ण इति धननाम (निघ० २,
१०, २) धनेन सौवर्णमणिलक्षणेन प्रावृतस्य अश्वस्य सौवर्णा-
न्मणीन् केसरपुच्छेषु पत्न्य आघयन्तीत्युक्तेः ॥ २५ ॥

ए॒ष छा॒गः पु॒रो अ॒श्वेन॑ चा॒जिना॑ पू॒ष्णो भा॒गो
नी॒यते॑ वि॒श्वदे॑व्यः । अ॒भिप्रि॑यं यत् पु॒रोडा॑शम॒र्चता॑
त्वष्ट्रे॒देन॑ सौ॒श्रव॑साय जि॒न्वति॑ ॥ २६ ॥

(१) एष छागः । एष आग्नेयश्छागः पुरः अग्रतः स्थितः नी-
यते अश्वेन चाजिना व्यापकेन सहितः । पूष्णश्च पोषकस्याग्नेश्च-
भागो भजनीयः नीयते अश्वैः सह । सोऽपि पर्यङ्गा एव । विश्वे
देव्यः विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो देवेभ्यः हितः अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात्सर्व-
देवमियत्वम् । कस्मात् अभि प्रियम् अभिमेतं यत् । यच्च पुरोडा-
शम् । पुरोडाशकर्तुम् अर्चत । अश्वेन सहितम् । अश्वस्तस्मि-
न्काले संक्षप्यते पशुपुरोडाशः क्रियते तदेतदुक्तम् । त्वष्टा च
एनमजम् । तदा सौश्रवसाय शोभनान्तकरणाय जिन्वति प्री-
णाति । स हि तस्याधिकार इति ॥ २६ ॥

यत् यदा एषः छागोऽजः चाजिना वेगयताश्वेन पुरः पुरस्ता-

(१) अयं पाठक्रमः पाठणसी० लिखितपु० अस्ति मुम्बई सु० पु०
नास्ति । तद्यथा एष छागः । एषः छागः शृङ्गरहितोऽजः चाजिना शीघ्र
व्यापकेन अश्वेन सह पूष्णः पोषकस्याग्नेः भागः भजनीयः विद्वदे-
भ्यः सर्वदेवार्हः अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात् दर्शित्वेन सर्वदेवमियत्वम्
एवंविधोऽजः पुरः पुरस्तात् नीयते प्राप्यते यम् यस्मात् एवं क्रि-
यते तस्मादभिप्रियं समन्तात् प्रीडयितारं पुरोडाशं पुरस्ताद् दा-
तव्यम् । एनमजं त्वष्टा इत् त्वष्टैव सर्वोत्पादको देवः अर्चता अर-
णयता अश्वेन सह सौश्रवसाय शोभनाशकरणाय जिन्वति प्रीणा-
ति स हि तस्याधिकारः ॥ २६ ॥

तु नीयते प्राप्यते ललाटवद्धत्वात् । कीदृशः छागः पूष्णो भागः
पूष्णाति देवानिति पूषाग्निस्तस्य भागः भजनीयः आग्नेयो रराटे इ-
त्युक्तत्वात् (२४, १) । तथा विश्वदेव्यः विश्वेभ्यो हितः सर्वदेवा-
र्हः अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात् । तदा त्यष्टा इत् त्वष्टेव प्रजापतिरेव
अयंता अदधेन सह एनं छागं जिन्वति प्रीणाति । किमर्थं सौथ्रव-
साय शोभनं थ्रवः कीर्तिर्यस्य सः मुथ्रवास्तस्य भावः सौथ्रवसं
तस्मै सुकीर्त्ये यज्ञेऽमृतानां स्वर्गतिरुक्तत्वात् । किम्भूतमेनम् अ-
भिप्रियम् अभिप्रीणातीति तम् समन्ताद्देवानां प्रीणयितारम् । पुरो-
डाशं पुरो डाशन्ते ददति एनं स पुरोडाशः तम् पुरस्तादातव्यम् २६॥

यद्द्विष्यमृतुशो देवयानं त्रिर्मानुषाः पर्य्यङ्गं
नयन्ति । अत्रा पूष्णः प्रथमो भाग एति यज्ञं देवेभ्यः
प्रतिवेदयन्नजः ॥ २७ ॥

यद्द्विष्यम् (२) । यदा हविष्यम् ऋतुशः ऋतावृतौ स्वचा-
रिणं देवयानम् देवानाम् प्रापणीयम् देवयानमार्गगामिनम्वा आ-
दित्यवदनिवारितगतिं वा । त्रिःसंस्कृतम् । स्नापनं व्यजनमुवर्ण
मणिकप्रवारैः मानुषाः ऋत्विग्यजमानाः परिणयन्ति अश्वम् ।
अत्र तत्रेत्यर्थः । तस्मिन् काले पूष्णः पोषकस्याग्नेः प्रथमो भागो-
ऽजाख्यः एति यज्ञम् देवेभ्यः प्रतिवेदयन् अजः स्वकीयेन शब्दे-
न । चरकध्रुतौ पूष्णो ललाट इति पठ्यते तदाभिप्रायमेतत् ॥ २७ ॥

मानुषा मनुष्या ऋत्विजो यत् यदा अश्वं त्रिः परिणयन्ति वा-
रत्रयं पर्य्याग्निं कुर्वन्ति । कीदृशमश्वं हविष्यं हविषे हितं हविर्योग्य-

(२) यद्द्विष्यम् हविष्यं हविर्योग्यं देवयानं देवानां प्रापणीयं देवया-
नमार्गगामिनं वा आदित्यवदनिवारितगतिं वा अश्वं यत् यदा काले
त्रिः त्रिवारं परिणयन्ति पर्य्याग्निं कुर्वन्तीत्यर्थः अत्र अस्मिन् समये
ऋचि ननुयेति दीर्घः पूष्णः पोषकस्याग्नेर्भागोऽजः प्रथमः पुरोगामी
सन् एति गच्छति किं कुर्वन् देवेभ्यः यज्ञं प्रति वेदयन् । प्रख्यापयन्
स्वशब्देन चरकध्रुतौ पूष्णो ललाटे इति पठ्यते तदाभिप्रायमेतत् ॥ २७ ॥

म् । क्रतुशः क्रतौ क्रतौ यज्ञकाले देवयानं देवानां प्रापणीयं देवेषु
यानं गमनं यस्य तम् देवयानमार्गगामिनं वा यज्ञा देवयदादित्यय-
द्यानं गतिर्यस्य अनिवारितगतिमित्यर्थः । अथास्मिन् समये पर्यग्नौ
करणकाले पूष्णः पोषकस्य वृद्धस्य दाघ्रेर्मर्गोऽन्नः प्रथमः पुरोगा-
मी सन् एति गच्छति । किं कुर्वन् देवेभ्यः यज्ञं प्रतिषेदयन् प्रण्या-
पयन् स्वशब्देन ज्ञापयन् पूष वृद्धो पूयति वर्धते पूयति ॥ २७ ॥

होताध्वर्युरावया अग्निमिन्धो प्रावग्राभ वत
शंस्ता सुविप्रः । तेन यज्ञेन स्वरंकृतेन सिष्टेन व-
क्षणा आपृणस्वम् ॥ २८ ॥

(३) होताध्वर्युः । होता तत्र संसिता सुविप्र इति संबन्धः ।
यस्मिन्यज्ञे होता विशंसिता । वास्त्राणामपि साधु मेधावी साधु-
ग्राहणो वा अध्वर्युश्च यस्मिन्यज्ञे आवयाः आभिमुख्येन वयति-
कर्मणीत्यावयाः अग्निमिन्धः अग्निदीपकः प्रावग्राभः । प्रवग्राहः

(२) अयं पाठक्रमः चाराणसी० लिखितपु० अस्ति मुम्वरं मुद्रित
पुस्तके नास्ति । तद्यथा होताध्वर्युः । होता देवानामाह्वाता तन्नामक
क्रात्यिक अध्वर्युः अध्वर्युः अध्वरस्य नेता सोऽपि भाषयाः । आभि-
मुख्येन वयति तनोति कर्माणीति आवयाः अध्वर्योर्विशेषणमेतत् यद्वा
आभिमुख्येन भययष्टा प्रतिप्रस्थातोऽप्यते भय यज्ञः इति श्विन् भया-
प्योरपसर्गयोरिति अघशब्दस्याहोषः अवयाः श्वेतवाः पुराज्ञाभ्येति
निपातितः अग्निमिन्धोऽग्नीत् अग्नेर्दीपकः स्रग्गान्योरिध इति मुम् ।
प्रावग्राभः प्रावणः स्तुत्या गृह्णातीति ग्राहः प्रावस्तुत् कर्मण्यण् उक्त
अपि शंस्ता प्रशास्ता सुविप्र इति मेधाविनामशोभनमेध्योपेतो प्रह
ग्रह्णा सर्वविधः सर्वं घेदितुमर्हतीत्युक्तत्वात् ग्राह्य सुविप्रशब्देना-
भिधेयः स चानुक्त क्रत्विशुषलक्षकः एते सर्वे तेन प्रसिद्धेन स्वरं
कृतेन सुष्ठु अलंकृतेन स्विष्टेन सुष्ठु इष्टेन यज्ञेन वक्षणाः नदीः घृत-
कुल्यादाः प्रवक्ष्यस्वमावाः आपृणस्व सर्वतः पूरयत यज्ञं सम्यग् नि-
र्वर्त्य फलं साधयतेत्यर्थः ॥ २८ ॥

सोमाभिपवायग्रावग्रहणशीलः उत अपि शंस्ता । तेन यज्ञेन
साध्वलङ्कृतेन स्वेष्टेन साधु इष्टेन च । वक्षणाः नदीः देवानां
तुष्टिकराः । पयोदधिपयस्या पुरोडाशमांसैः । आपृणध्वम्
आपूरयध्वम् अकृपणन्दातव्यमित्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

हे होत्रादय ऋत्विजः ! तेन प्रसिद्धेन यज्ञेनाश्वमेधेन वक्षणाः
नदीः घृतकुल्याद्याः आपृणध्वं घृतपयोदधिपयस्यापुरोडाशमांसैः
पूरयत । घहन्तीति वक्षणाः । यज्ञं सम्पाद्य फलं साधयतेत्यर्थः ।
कौटशेन यज्ञेन स्वलङ्कृतेन रलयोरैक्यं सुष्ठु अलङ्कृतेन विप्रहावि-
र्वक्षणादिभिः शोभितेन । स्थिष्टेन सुष्ठु इष्टेन । के ऋत्विजस्तानाह
होता आह्वाता देवानां तत्तामक ऋत्विक् । 'अध्यर्च्युः अध्यरामिच्छ-
ति अध्यर्चयति' सुप आत्मनः क्यच् क्यध्वरपृतनस्यर्चिं लोप इति
(पा० ७, ४, ३९) टिलोपः ततः कयाच्छन्दसीति (पा० ३, २, १७०)
उप्रत्ययः । आययाः आभिमुख्येनाधयजतीत्याययाः द्येतवाहोक्थ-
शासेति उम् आययाः प्रतिप्रस्थाता अवे यज इति (पा० ३, २,
७२) णिन् अथाप्योरिति अवस्थाहोपः । अग्निमिन्धः अग्निमिन्-
धे दीपयति अग्निमिन्धः अग्नीत् आष्ट्रान्योरिन्ध इति (पा० ६, ३,
७० वा० ६) मुम् । प्रायप्राभः प्रायप्राहः प्राव्णो गृह्णाति स्तौति
प्रायप्राभः कर्मण्यण् हस्य भः प्रावस्तौता । उतापि शंस्ता शंसति
स्तौति शंस्ता प्रशास्ता । सुविप्रः शोभनो विप्रो मेधाधी सुविप्रो
ब्रह्म ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हतीत्युक्तेः । अयमनुकृतिगुणल-
क्षकः । एते यज्ञेन वक्षणाः पृणध्वमिति सम्बन्धः ॥ २८ ॥

यूपव्रस्का उत ये यूपवाहाश्चपालं ये अंश्वयूपाय
तक्षन्ति । ये चार्चन्ते पचनं सम्भरन्त्युतो तेषामभि-
गतिर्न इत्युत ॥ २९ ॥

(४) यूपव्रस्का उत यूपं ये व्रथन्ति त एवमुच्यन्ते उत अपि.

(४) अयं पाठक्रमः धाराणसी० लिखितपु० अस्ति । मुम्बरंमु०
पु० ना० तद्यथा यूपव्रस्काः यूपार्हपृथस्य मन्थनकर्तारः छत्तारः उत ये

च ये यूपवाहाः यूपं ये वहन्ति चपालं ये अश्वयूपाय तक्षन्ति
ये जनाः अश्वबन्धनयूपाय चपालं यूपग्रभागन्तक्षति । तक्ष-
न्तीति प्राप्ते छान्दसमेकवचनम् साधु सम्पादयन्ते । ये च अर्चते
अश्वाय पचनमप्यच्यते ऽनेनेति पचनकाष्ठादिसम्भरन्ति ।
अतो अपि च तेषाञ्जनानां संवान्धिनी अभिगूर्तिः गुरी उद्य-
मने । आगूरणमभिगूर्तिः स्वकाले सर्वं करणीयमिति बुद्धिः
इत्यतु व्याप्नोतु ॥ २९ ॥

तेषामृत्विजामभिगूर्तिः अभिगोरेणमभिगूर्तिर्यमः नोऽस्मान्नि-
न्यतु प्राप्तातु व्याप्नोतु वा अस्माकं यज्ञं सम्यक् साधयत्वित्यर्थः इति
व्याप्तिप्रीणनयोः लोद् शपि इदितो नुम् धातोरिति (पा० ७, १,
५८) नुमागमः । तेषां केषाम् ये यूपग्रस्काः यूपाय द्रक्षन्ति तर्ह
छिन्दन्ति ते यूपग्रस्काः । उतापि च ये यूपवाहाः यूपं वहन्ति ते
यूपवाहाः फमण्वण् छिन्नस्य यूपस्य योदारः । ये च अश्वयूपाय अ-
श्वबन्धनयूपार्थं चपालं तक्षति यूपग्रे भागे स्थाप्यं काष्ठं तक्षन्ति
पचनमप्यच्यते । चपालो यूपकटक इत्यमरः (२, ७, १८) तक्षु तनु-
करणे साधु सम्पादयन्तीत्यर्थः । उतो अपि च ये नराः अर्घते
अश्वाय पचनं पच्यतेऽनेनेति पचनं पाकसाधनं काष्ठभाण्डादिकं स-
म्भरन्ति संहरन्ति आनयन्ति तेषामुद्यमोऽस्मान् प्राप्तातुत्यर्थः ॥ २९ ॥

उप प्रागात् सुमन्मे ऽधापि मन्म देवानामाशा उप

यूपवाहाः छिन्नस्य योदारः ये च चपालं यूपस्पोषरि स्थाप्यं यूपग्रभागं
चपालमाहः तत् अश्वयूपाय अश्वबन्धनयूपाय तक्षति तक्षन्ति इति
प्राप्ते पचनमप्यच्यते साधु सपादयन्ति ये च अर्चते अरण्यतेऽश्वाय
पचनं पाकसाधनं काष्ठभाण्डादिकं संभरन्ति उतो अपि च नोऽस्म-
त्संवन्धनं तेषां ऋत्विजाम् अभिमूर्तिः सकाले सर्वं करणीयमि-
ति बुद्धिः इत्यतु व्याप्नोतु इत्यतिव्याप्तिपचनः यद्वा तेषामभिगूर्तिः
गुरी उद्यमे आगूरणम् अभिगूर्तिः नोऽस्मान् इत्यतु याग साधु पारं
प्राचस्य यत्नेन योजयत्वित्यर्थः ॥ २९ ॥

धीतपृष्ठः । अन्वेनं विप्रा ऋपंगो मदन्ति देवानां पुष्टे
चकृमा सुवन्धुम् ॥ ३० ॥

(५) उपम । उपप्रागात् उपैतु सुमत् स्वयमित्यर्थ इति या-
स्कः । ये मम अधायि निहितम् । यत् मत् मननम् किं तदिति
चेत् । देवानाम् आशाः शंसनानि साधु साध्वयं पशुरागच्छेदि-
त्येवमादीनि । उप आगतः धीतपृष्ठः साधुपोषणेन प्राप्तपञ्चाङ्गा-
गः । कामितपृष्ठो वा । अश्वपृष्ठं हि सर्व एवारोढुं कामयन्ति ।
यत् एवमतो द्रवीमि । अन्वेनं विप्रा ऋपयो मदन्ति । अनुमद-
न्ति अनुमोदन्ति एनमश्वं विप्रा ऋपयश्च स्वयञ्च देवानां पुष्टे
पोषणाय । चकृम कृतवन्तः । सुवन्धुं शोभनबन्धनम् शोभना-
र्थवादं वा ॥ ३० ॥

मन्म मतनीयं फलं सुमत् स्वयमुपप्रागात् उपगच्छतु सुमदि-
त्यव्ययं स्वयमित्यर्थं सुमत् स्वयमित्यर्थं इति यास्कोक्तेः (निरु० ६,
२२) तन्मन्म फलं मे मया अधायि धृतमित्यर्थः । किञ्च अयं धीतं
पुष्टं पृष्ठं यस्य यद्वा धीतं कामितं पृष्ठं यस्य अश्वपृष्ठमारोहणाय स-
र्वं कामयन्ते स धीतपृष्ठोऽश्वो देवानामाशाः मनोरथान् पूरयितुमि-
ति शेषः उप गच्छतु उपसर्गेण कियावृत्तिः । किञ्च देवानां पुष्टे

(५) अयं पाठक्रमः वाराणसी० पु० अस्ति । उपप्रागात्
मन्म मतनीयं फलं सुमत् उपप्रागात् उपैतु सुमत् स्वय-
मित्यर्थ इति यास्कः । यद्वा सुमत् स्वयमेव मन्म फलभूतो-
ऽश्वः मे मया आगतः स च मया अधायि धृत इत्यर्थः किमर्थं
धीतपृष्ठः साधु पोषणेन प्राप्तपञ्चाङ्गागः कामितपृष्ठो वा अश्वपृष्ठं हि
सर्व एवारोढुं कामयन्ते तादृशोऽयमश्वः देवानामाशाः पूरयिन्तुमुप-
गच्छतु यागार्थमागतमेनं सुवन्धुं शोभनबन्धनम् अश्वं देवानाम्
आयतां पुष्टे पोषाय चकृम कुर्मः तं च विप्रा मेधाविनः ऋत्विजः ऋ-
पयोऽतीन्द्रियद्रष्टारः अन्ये वा विप्रा ऋपयश्च अनुमदन्ति अनुमोदतां
सम्यक् कृतमिति परिनुष्यन्तु ॥ ३० ॥

पोषणं पुष्टम् भावे निष्ठा निमित्ते सप्तमी देवपुष्टिनिमित्तं यमद्वयं ध-
य सुवन्तुं चक्रे कृतवन्तः संहितायां दीर्घः शोभनो बन्धुर्वन्धनं
यस्य तम् यमद्वयं धद्वयन्तः धनमद्वयं विद्या मेधाविनः क्रपयो मन्त्र-
दर्शिनः श्रुतिविजोऽनुभवन्ति अनुमोदन्तां तृष्यन्तु ॥ ३० ॥

यद् वाजिनो दामं सन्दानमर्वतो या शीर्षण्या
रक्षणा रज्जुरस्य । यद्वा घास्य प्रभृतमास्ये तृणं सर्वा
ता ते अपि देवेभ्यस्तु ॥ ३१ ॥

(१) यद्वाजिनः । वेजनवतः । दामं ग्रीवाबन्धनरज्जुः सन्दानं
सम्पगवच्छेदकं पादबन्धनम् अर्वतः अश्वस्य पञ्चशीर्षण्या
शिरसि बद्धा नियोजनीया रज्जुः अस्याश्वस्य । यद्वा घाः पाद-
पूरणे । अस्याश्वस्य प्रभृतमहृतं निक्षिप्तम् आस्ये मुखे तृणम्
सर्वाणि तानि ते तव हे यजमान । अपि देवेषु अपि प्रजापतये
अस्तु । सन्तिवति प्राप्ते वचनव्यत्ययः ॥ ३१ ॥

वाजिनो घेगवतोऽर्धतोऽश्वस्य यत् दामं ग्रीवायश्चा रज्जुः यच्च-
सन्दानं पादबन्धनरज्जुः । या च शीर्षण्या शीर्षं भया शीर्षण्या
शिरोबद्धास्याश्वस्य रज्जुः शिरःशब्दान्द्रये छन्दसीति (पा० ४, ४,
११०) यत् । ये च तद्धित इति पा० ६, १, ६१) शीर्षमादेशः तित्

(१) अयं पाठक्रमः वाराणसी० लि० पु० अस्ति । मुम्बई मु० पु० नास्ति ॥
यद्वाजिनः वाजिनो गमनवतोऽर्धतोऽश्वस्य यत् दामं ग्रीवायश्चा
रज्जु यच्च सन्दानं सम्पगवच्छेदकं बन्धकं पादबन्धनं वामास्ति या
च अस्याश्वस्य शीर्षण्या शिरसि बद्धा रक्षणा नियोजनीया र-
ज्जुरस्ति शिरःशब्दान्द्रये छन्दसीति अस् ये च तद्धित इति
शीर्षमादेशः तित्स्थारितः यद्वा अस्याश्वस्य आस्ये मुखे प्रभृतं प्रहृतं प्र-
क्षिप्तं तृणमस्ति घशब्दो द्वार्धं स च प्रसिद्धार्थः सर्वा सर्वाणि अपि
ता तानि ते तव हे यजमान देवेषु मध्ये अस्तु सन्तु देवत्वं प्राप्नुय-
न्तु वा घन्तव्यत्ययः अत्रोपयुक्तानां सर्वेषां देवत्वं किदाद्यास्पते
अश्वस्य तत्प्राप्तिर्नाशङ्कनीया ॥ ३१ ॥

स्वरितम् । कटिस्था रक्षना रज्जुः अस्यान्यापि या रज्जुः । अस्या-
 श्वस्य घ प्रसिद्धम् आस्ये मुखे प्रभृतं प्रहृतं प्रक्षितं यत् तृणं हे अ-
 श्व ! ते तव सर्वां सर्वाणि ता तानि देवेषु अस्तु सन्तु देवोपयोगी-
 नि भवन्तु देवत्वं प्राप्नुवन्तु वा । अश्वोपयुक्तानां सर्वेषां देवत्वमा-
 शास्यते ॥ ३१ ॥

यदश्वस्य कृविषो मक्षिकाश यद्वा स्वरौ स्वधितौ
 रिप्तमस्ति । यद्धस्तयोः शमितुर्यत्रखेषु सर्वा ता ते
 अपि देवेष्वस्तु ॥ ३२ ॥

(१) यदश्वस्य । यत् अश्वस्य कृविषः अश्वाङ्गभूतस्य कृ-
 वस्य मांसस्य कृव्यं विकृन्ताज्जायत इति नैरुक्ताः । अङ्गम् ।
 मक्षिका आश अक्षितवती । यद्वा । स्वरौ स्वधितौ रिप्तमस्ति ।
 यच्च स्वरोपश्वजनकाले स्वधितौ शासे छेदनकाले लिप्तं लग्नम-
 स्ति । यच्च हस्तयोः शमितुः रिप्तम् यच्च नखेषु रिप्तम् । सर्वा ता
 ते अपि देवेष्वस्तु इति व्याख्यातम् ॥ ३२ ॥

मक्षिका अश्वस्य कृविषः कृविः यदाश्वं भक्षितवती अश्मातेलिं-
 द् कृविषः इति कर्मणि पष्ठी घाथवा यत् मांसं स्वरौ पश्वजनका-
 ले रिप्तं लिप्तमस्ति स्वरुणा पशुमनकीति श्रुतेः । यत् स्वधितौ शा

(१) घाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मु० मुद्रितपुस्तके
 नास्ति । यदश्वस्य । अश्वस्य अवयवभूतस्य कृविषः आममांसस्य
 यत् अङ्गं मक्षिका आश भक्षयति अङ्गं भोजने यद्वा कर्मणि पष्ठी अ-
 श्वस्य यत् मांसं भक्षयति वा अथवा स्वरौ पश्वजनकाले यत् रिप्तं
 लिप्तमस्ति स्वरुणां पशुमनकीति श्रुतेः । अथवा स्वधितौ शासे छेद-
 नकाले अपदानकाले यत् लिप्तमस्ति शमितुर्हस्तयोर्यत्र लिप्तमस्ति
 पिशसनकाले यच्च नखेषु लिप्तं तानि सर्वाणि ते तव हे अश्व देवेषु
 सन्तु तेषामर्घ्याय भवन्तु अतिपक्वम् ईपत् पक्वं च मा कुर्वन्तिव
 त्वर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

शो लिप्तमस्ति छेदनकालेऽवदानकाले च । यच्च शमितुर्हस्तयोः लि-
प्तं यच्च शमितुर्नखेषु लिप्तम् हे अद्वय । सर्वा ता सर्वाणि तानि यपि
देवेषु अस्तु भवन्तु वचनव्यत्ययः सर्वे त्वदीये देवभोग्यं भवतु ॥३२॥

यद्वध्यमुदरस्यापवाति य आमस्य कृविषो गन्धो
अस्ति । मुकृता तच्छामितारः कृण्वन्तु मेघं शृत-
पाकं पचन्तु ॥ ३३ ॥

यद्वध्यम् यत् ऊवध्यम् भक्षितमपरिणतमामाशयस्यमूव-
ध्यमुच्यते । उदरस्य अयुतं पृथग्भूतम् अपवाति गन्धायते । यच्च
आमस्य पक्षस्य कृविषः मांसस्य गन्धः अस्ति विद्यते । मुकृता
तच्छामितारः कृण्वन्तु । तत्सर्वे शमितारः विशसनकर्तारः मुकृ-
तानि सुसंस्कृतानि दोषरहितानि कुर्वन्तु । उत अपि च मेघं मेघ्यं
यद्गार्हम् । शृतपाकं देवयोग्यपाकं पचतु अतिपक्वमीपत्पक्वञ्च
मा कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ ३३ ॥

उदरस्य ऊवध्यमीपज्जीर्णतृणपुरीषं यत् अपवाति अपगच्छति ।
भक्षितमपक्वमामाशयस्यमूवध्यमुच्यते । आमस्यापक्षस्य कृविषो
मांसस्य यो गन्धो लेशोऽस्ति शमितारः विशसितारः तत्सर्वे मुकृता
मुकृतं सुसंस्कृतं कृण्वन्तु कुर्वन्तु । उतापि च मेघं मेघ्यमस्य शृतपा-
कं यथा पचन्तु शृता देवयोग्यो जातः पाको पक्वेन कर्मणि तथा
पचन्तु अतिपक्वमीपत्पक्वं च मा कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ ३३ ॥

यत्ते गात्रादग्निना पच्यमानादभि शूलं निहत-
स्यावधावन्ति । मा तव भूम्यानाश्रिपन्मा तृणेषु देवे-
भ्यस्तदुशद्भ्यो रातमस्तु ॥ ३४ ॥

(१) यत्ते । शूले सशेषश्रपणम् तदभिवदत्ययं यन्त्रः । यच्च-

(१) धारणसी० लिखितपु० संमतोऽयं पा० मुम्भर्यमु० पु० नास्ति
तद्यथा यत्ते । हे अश्व ते तव अग्निना पच्यमानात् गात्रात् यत्

ते तव गात्रादव्यधात् अग्निना पच्यमानात् । ऊष्मरूपं रसो वा अवधावति गच्छति तथा निहतस्य निःशेषेण हतस्य यदङ्गरसरूपम् अभिशूलं शूलमभिलक्ष्य मांसादुत्कृष्टं धावति गच्छति । मा श्रिपत् मा श्लिपत् तदङ्गभूम्याम् मा च तृणेषु । किं तु देवेभ्यः तद् उशद्भ्यः वश कान्तौ कामयमानेभ्यः रातन्दानम् अस्तु ॥३४॥

हे अश्व ! अग्निना पच्यमानास्ते तव गात्रात् शरीरात् यत् ऊष्मा रसो वा अवधावति अवस्तात् गच्छति । तथा निहतस्य निःशेषेण हतस्य यत् अङ्गशूलमभि अवधावति शूलेन पाके क्रियमाणे पक्षिर्गच्छति तन्निर्गतमूष्माङ्गादिकं भूम्यां मा भाधिपत् भूम्यादिलंघं मा भूत् श्लिपोः पुषादिस्वात् च्लेरङ् । तथा तृणेषु मा धिपत् विशसनसमये तृणलग्नं मास्तु । किं तर्हि तत्पतितं तृणलग्नं सर्वं देवेभ्यो रातं वत्तमस्तु य दाने । कीदृशेभ्यो देवेभ्यः उशन्ति कामयन्ते ते उशन्तः तेभ्यः हविः कामयमानेभ्यः वश कान्तौ लटः श-
भादेशः ॥ ३४ ॥

ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं य ईमाहुः सुरभिर्नि-
हरेति । ये आर्चतो मांसमिक्षामुपासन्त उतो तेषा-
मभिर्गूर्तिर्न इन्वन्तु ॥ ३५ ॥

(१) ये वाजिनम् । ये जनाः वाजिनमश्वं परिपश्यन्ति पक्वं

ऊष्मरूपं रसो वा यत् किञ्चिदव्यधावति गच्छति तथा निहतस्य निःशेषेण हतस्य तं तव यदङ्गं रसरूपं शूलम् अभिलक्ष्यावधावति नि-
र्गच्छति तदङ्गं भूम्यां मा भाधिपत् आदिलंघं मा भूत् श्लिपोः पुषा-
दित्वादङ् पाकसमये तथा तृणेषु विशसनसमये दर्मेषु मा धिपत् मापणच्छतु तर्हि तत्पतितं कुत्र गच्छत्विति चेत् उच्यते तत् ईदृश-
मुशङ्कः हत्स्नं हविः कामयमानेभ्यो देवेभ्यो रातं वत्तं हुतमस्तु ॥३४॥

(१) धाराणसी० लिखितपु०संमतोऽयं पा० मुम्बईमु० पु० आ० ।
ये वाजिनं पक्वं वाजिनमश्वमशवावयवं ये परिपश्यन्ति ये इमं ये धिनं

सन्तम् । ये च एनमश्चम् आहुः । किमाहुः सुरभिरयमश्चः अतो-
निर्हर किचिदस्मभ्यं देहीति । इतिशब्दः प्रकारवचनः ये च अ-
र्वतोऽश्चस्य संवन्धिनी मांसभिक्षामुपासते हुतशिष्टमांसयाचनां
काङ्क्षन्ते । उतो तेषाम् अपि च तेषां संवन्धिनी या अभिगूर्तिः सा
नः अस्मान् इन्वतु व्याप्नोतु । यद्वा देवपरोऽयं मन्त्रो व्याख्येयः ।
ये देवाः वाजिनं परिपश्यन्ति पक्कम् कदा होष्यतीति विलम्बं दृष्ट्वा
ये च सुरभिरयमश्चोऽतो निर्हर निःशेषेणास्मभ्यं देहीत्याहुः ।
ये चार्चतो मांसभिक्षामुपासते लिप्सन्ते उतो तेषामभिगूर्तिर्न
इन्वतु । वयन्तु देवानामन्यभूता इत्यभिप्रायः ॥ ३५ ॥

ये जनाः पक्कं वाजिनमश्चं परिपश्यन्ति अयं पक्क इति जानन्ति ।
य ईम् ईमित्प्रत्ययं चार्चं ये च इत्याहुः एवं कथयन्ति किम् सुर-
भिः सुगन्धः पाको जातः अतो निर्हर मग्नेः सकाशादुच्चारयेति ।
ये च जनाः अर्वतोऽश्चस्य मांसभिक्षामुपासते हुतशिष्टमांसयाचनां
कुर्वन्ते । उतो अपि च तेषां पाकद्रष्टादिजनातामभिगूर्तिः उद्यमो नो-
ऽस्मानिन्वतु प्रीणातु । यद्वायं मन्त्रो देवपरो व्याख्येयः । ये देवाः
पक्कं वाजिनं परिपश्यन्ति कदा होष्यतीति ये च विलम्बं दृष्ट्वा सु-
रभिः पाको जातोऽस्मभ्यं निर्हर देहीत्याहुः ये चार्चतो मांसभिक्षा-

सुरभिः शोभनोऽतो निर्हर किञ्चिदस्मभ्यं देहीत्याहुः । यद्वा निः
क्षेपेण देवेभ्यो हरेत्याहुः यतः सुरभिः अतो देवयोम्य इति किञ्च
ये नराः अस्यार्वतोऽश्चस्य मांसभिक्षामुपासते हुतशिष्टमांसयाचनां
काङ्क्षन्ति । उतो अपि च तेषामुक्तविधानामभिगूर्तिः अमित उद्यम-
नं सद्द्रूपो नोऽस्मान् इन्वतु व्याप्नोतु यदस्माभिरश्च उपालभ्य एवं
स्पृश्यन्ति तदा यको निर्घहात्वित्यर्थः यद्वा अयं मन्त्रो देवपरो व्या-
ख्येयः ये देवाः वाजिनं पक्कं परिपश्यन्ति कदा होष्यतीति विलम्बं-
दृष्ट्वा ये च सुरभिः एनं निर्हर निःशेषेणास्मभ्यं देहीत्याहुः ये चार्च-
तोऽश्चस्य मांसभिक्षामुपासते तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु सद्द्रूपः
सफलो भवत्वित्यर्थः ॥ ३५ ॥

मुपासते मांसं यांचन्ते तेषामभिगृत्तिः सङ्कल्पोऽस्मान् प्रीणातु स-
फलो भवत्वित्यर्थः ॥ ३५ ॥

यन्नीक्षणं मांसपचन्या उखाया या पात्राणि यू-
ष्ण आसेचनानि । ऊष्मण्यापिधाना चरूणामङ्काः सू-
नाः परिभूपन्त्यश्वम् ॥ ३६ ॥

(१) यन्नीक्षणम् । यत् नीक्षणम् निरतामीक्ष्यते शृताश्च
तव संविन्धनोऽर्था इति येन दद्यादिना तत् नीक्षणम् । मास्पच-
न्याः मांसस्य पचि युद्घञोरित्यकारलोपः । उखायाः यानि च
पात्राणि यूष्णः वसायाः यूपशब्दस्य यूपभादेशः पष्ठ्येकवचने
उपधालोपश्च । आसेचनानि आसिच्यते येष्वित्यासेचनानि ।
ऊष्मण्या ऊष्मशब्दस्य धारणार्थे यत्प्रत्ययः । यानि च ऊष्म-
ण्यानि । पिधाना । पिधानानि च चरूणां स्थालीनाम् । ये च
अङ्काः अङ्गोपलक्षकाः । शरीरवचनोऽङ्गशब्दः । याश्च सूनाः
अश्वविशसनाधिकरणभूताः वेतसमस्याः तानि सर्वाणि । परि-

(१०) घाराणसील्लिखितपुंसंमतोऽयं पा०मुम्बार्मु०पु०नार्स्ति । यत्
नीक्षणं मांसपचन्याः मांसपचन्याः पचतेरधिकरणे ल्युट् मांसस्य पचि
युद्घञोरित्यलोपः उखायाः स्थान्याः यत् नीक्षणं निरतामीक्षणं
पाकपरीक्षार्थम् । तथा या यानि पात्राणि यूष्णो रसस्य कथितस्य
आसेचनानि यूपशब्दस्य यूपभादेशः पष्ठ्येकवचने उपधालोपः आ-
सिच्यन्तेऽस्मिन्निति आसेचनम् आसेचनसाधनानि तथा ऊष्मण्या-
ऊष्मन् शब्दस्य धारणार्थे यत्प्रत्ययः यानि ऊष्मण्यानि ऊष्मधारणा-
र्थाणि पात्राणि तथा चरूणां पात्राणां मांसपूर्णानाम् अपिधाना अपि-
धानानि तत्साधनानि तथा अङ्काः हृदयाद्यवयवाङ्गकर्मसाधनभूताः
येतसमस्याः सूनाः अश्वविशसनाधिकरणभूताः स्वधिन्यादयः तानि
सर्वाणि एवमश्वम् अश्वावयवं परिभूपन्ति परितो भूपयन्ति स्व-
स्वव्यापारेण साधयन्तीत्यर्थः । भूप अलङ्कारे भौवादिकः ॥ ३६ ॥

भूपन्ति । भूप अलङ्कारे । अलं कुर्वन्ति । परिरसन्ति वा ।
अश्वम् ॥ ३६ ॥

एते पदार्था अश्वं परिभूपन्ति अलंकुर्यन्ति स्वव्यापारेण सा-
धयन्तीत्यर्थः भूप अलङ्कारे भौवादिकः । एते के तानाह यत् उक्ता-
याः स्थात्याः नीक्षणं नितरामीक्षणं पाकपरीक्षार्थं दर्शनम् । कीदृ-
श्या उक्तायाः मांसपचन्याः मांसं पच्यते यस्यां सा मांसपचनी त-
स्याः मांसपाकाधिकरणभूतायाः करणाधिकरणयोश्चेति (पा० ३,
३, ११७) ल्युट् मांसस्य पचि शुङ्यञोरिति (काशिका० पा० ६, १,
१४४) मांसस्याकारलोपः टिट्टाणञ्जिति (पा० ४, १, १५) ङी-
प् । तथा यूष्णः पकरसस्य आसेचनानि आसिच्यन्ते येषु तानि
आसेचनसाधनानि या यानि पात्राणि पदभित्तिगुपशब्दस्य यूपशब्दे-
शः । यानि च चरुणां मांसपूर्णपात्राणामविधाना अविधानानि आ-
च्छादनपात्राणि । कीदृशानि आच्छादनपात्राणि । कीदृशानि तानि
ऊष्मण्या ऊष्माणं धारयन्ते तानि ऊष्मण्यानि ऊष्मणशब्दाद्वारणार्थं
यप्रत्ययः आच्छादने ऊष्मा यद्दिने यातीत्यर्थः । तथा अङ्गाः चिह्नसा-
धनानि हृदयाद्यवयवज्ञापकानि घेतसमयानि । सूताः विशसनक-
रणभूता स्वधित्यादयः । एतेऽश्वं परिभूपयन्ति ॥ ३६ ॥

मा त्वाग्निर्ध्वनयीद् धूमगन्धिर्मोखा भ्राजन्त्य-
भिविक्तजघ्निः । इष्टं वीतमभिगूर्तं वर्षदकूर्तं तं देवासः
प्रतिगृभ्णन्त्यश्वम् ॥ ३७ ॥

(१) मा त्वाग्निः । मा त्वा हे अश्व अग्निः ध्वनयीत् ।

(१) अर्थ पाठकः नः वाराणसी० लिखितपु० समतः मुम्बईमु० पु० ना० ॥
हे अश्वपच्यमानावयव त्वा त्वां धूमगन्धिः धूमेन व्याप्तोऽग्निः अल्पधू-
मावरणो वा अग्निः मां ध्वनयीत् मा ध्वनयतु मा शब्दं कारयेत् ध्वनौ
सति भाण्डभङ्गः स्यात् दह्यमानं मांसं सिमासिमाशब्दं करोत्यत एव-
मुच्यन्ते नोनयतीत्यादिना चङ्प्रतिषेधः इत्यन्तक्षणेति प्यन्तत्वाद्-
वृज्यभावः किञ्च भ्राजन्ती अत्यन्ताग्निसंयोगेन दीप्यमाना उक्ता

ध्वनिः शब्दकर्मा शब्दं कारयेत् कथम्भूतः धूमगन्धिः अल्पधू-
मावरणः मांसं हि पचन्नाग्निर्दहनप्यल्पधूमावरणो भवति । तच्च
दह्यमानं समसिमाशब्दकुरोत्यत एवमुच्यते । मा च उखा भ्रा-
जन्ती सन्दीपिता अत्यन्ताग्निसंयोगेन । अभिविक्त ओविजी
भयचलनयोः अभिविनक्तु । अभिनष्टा विदीर्येत वा । उखा-
वा वृद्धा मांसरसं तदिहोच्यते । जग्निः ग्रहणशीला उखा । न-
न्वचेतनोखा कथं गन्धाज्जिघ्रति । उच्यते । अधिष्ठात्र्योऽत्र दे-
वताः सन्तीति पुरस्तात्प्रतिपादितम् तच्चात्र पुनः स्मार्यते इष्टं
योगेन सङ्गतीकृतम् धीतं कामिनम् अभिगूर्तम् अभ्युद्यतम् व-
षट्कृतं चादानकाले । यद्वा इष्टं प्रयाजैः वीतमाप्नीभिः पर्यग्न-
िकृतम् अभिगूर्तं ये यमामह इत्यागूर्त्योक्तम् वषट्कृतं वषट्कारे-
ण संस्कृतम् । तन्तादृशम् देवा एव देवासः प्रतिगृह्णन्ति प्र-
तिगृह्णन्ति अद्वयम् ॥ ३७ ॥

हे अद्वय पच्यमानाद्याचयय । अग्निः त्वा त्वां मा ध्वनयीत् ध्व-
निं मा कारयतु ध्वनौ सति भाण्डमङ्कः स्यात् दह्यमानं मांसं सिम-
सिमेति शब्दं करोति तन्मास्तु नोनयतिध्वनयतीत्यादिना (पा० ३,
१, ५१) प्यन्ताद्यङ्प्रतिषेध इम्यन्तक्षणेति (पा० ७, २, ५) वृज्य-
भाषः । कीदृशोऽग्निः धूमगन्धिः धूमस्य गन्धो, लेशो यत्र सः अद्वय-

स्थाली मा अभिविक्त अभितो मा चीचलत् तापातिशयेन मा नीनश
दित्यर्थः । ओविजी भयचलनयोः लुडि हलो हलोति सलोपः कि-
म्भूता उखा अग्निः जिघ्रन्ती गन्धग्रहणशीला घ्रा-गन्धोपादाने आ-
हगमहनेति किप्रत्ययः । नन्वचेतनोखा कथं जिघ्रति अधिष्ठात्र्यो-
ऽत्र देवताः सन्तीत्यतस्तत्प्रतिपादितम् अत्र पुनः स्मार्यन्ते तं ता-
दृशमभ्यमिष्टं भोक्तुमिष्टं धीतं होमायानीतम् अभिगूर्तम् अभ्यु-
द्यतं यद्वा इष्टं प्रयाजैः वीतम् आप्रीभिः पर्यग्निकृतम् अभिगूर्तं ये य-
मामह इत्यागूर्त्युक्तं वषट्कृतं वषट्कारेण संस्कृतम् एवम्भूतं
देवासो देवाः प्रतिगृह्णन्ति प्रतिगृह्णन्ति ॥ ३७ ॥

धूमवानित्यर्थः अल्पाययामिति (पा० ५, ४ १३६) धूमादिकारः ।
किञ्च भ्राजन्ती अतितापेन दीप्यमाना उष्मा स्यात्ती मा अमि-
यिक्त मा चलतु ओविजी भयचलनयोः लुलि तडि हलो झली-
ति (पा० ८, २, २६) सिलोपे रूपम् न भाङयोग इति (पा० ६,
४, ७४) अङभावः । कीदृशो जंवा जग्निः जिघ्रति गन्धं गृह्णाती-
ति जग्निः मादगमेति (पा० ३, २, १७१) किन्प्रत्ययः आधिष्ठाया
देवताया घ्राणम् । समेवंविधमश्वं देवासः देवाः प्रतिगृम्णन्ति
प्रतिगृह्णन्तु । कीदृशमश्वम् इष्टं प्रयाजैः घातमाप्नीमिः पर्यग्निकृत-
म् अमिगूर्त्तये यजामह इत्यागूर्पोक्तम् यपद्वक्तं यपद्वकारेण
संस्कृतम् ॥ ३७ ॥

निक्रमणं निपदनं विवर्त्तनं यच्च पद्वीशमर्चतः ।
यच्च पपौ यच्च घ्रासि जघ्रास सर्वा ता ते अपि देवे-
ष्वस्तु ॥ ३८ ॥

(१)निक्रमणं निपदनम् । निक्रमणं गमनम् वसतिस्थानात् ।
निपदनं तत्रैव स्थितिः । विवर्त्तनं भ्रमणम् । यान्धेतानि चेष्टि-
तानि । यच्च पद्वीशम् । पादेषु विश्र्वीति पद्वीशम्पादवन्ध-

(१)मयं पा०पाराणसी०लिखितपु०अस्ति मुम्बईमु०पु०ना०। निक्रमणं
यत् । निक्रमणं नितरां क्रमते यत्र तत् निक्रमणं स्थानं नितरां सीद-
न्त्यस्मिन्निति निपदनं विवर्त्तनम् इतस्वतो लुण्ठनं यत्र तत् सधेना-
धिकरणे व्युद् यथावर्तोऽश्वस्य पद्वीशं पादवन्धनं यद्वा यन्धनं पद-
तद्वन्तं प्रवेशम् यत्र सर्वत्र देवार्थस्याश्वस्य रोमादीनामपि निरर्थक
स्यामावाय तत्स्यानमपि स्वीक्रियते यद्वा क्रियापरा वा अघान्तव्याः
आलम्भसमये निग्रहणे वा निक्रमणाव्यञ्जेषाः सन्ति ता इत्यर्थः
यत्र पपौ यदुदकमपि तत् यच्च घ्रासिम् अर्चनीयम् वृणादिकं घ्रासं
जघ्रास भ्रमक्षपत् घस्लु अर्चने हे अश्व ते तव ता तानि सर्वा सर्वा-
णि निक्रमणादीनि वेद्येष्वस्तु सन्तु देवेषु प्राप्नुवन्तु तान्यपि निर-
र्थकानि मा भूयदित्यर्थः ॥ ३८ ॥

नमुच्यते । अर्धतः अश्वस्य यच्च पपौ पीतवानुदकम् । यच्च
घासिं यवसं जघास । घस्तु अदने भक्षितवान् । सर्वाणि तानि
निक्रमणादीनि ते तव हे अश्व अपि देवेषु अपि प्रजापतये अ-
स्तु सन्तु तान्यपि निरर्थकानि मा भूवन्नित्याशयः ॥ ३८ ॥

यत् निक्रमणं नितरां क्रमते यत्र तत् निक्रमणस्थानम् निपदनं
नितरां सौदृत्यस्मिन्निति निपदनमुपवेशनस्थानम् विवर्त्तनं विविधं
वर्त्तते यत्र तत् इतस्ततो लुण्ठनस्थानम् सर्वत्राधिकरणे ह्युद् य-
च्चार्यतोऽश्वस्य पद्बीशम् पदेषु विशति पद्बीशं पादबन्धनम् । किं
यापरा या निक्रमणादयः शब्दाः आलम्भसमये यानि अश्वस्य नि-
क्रमणादीनि चेष्टितानि । किञ्च यच्च पपौ यज्जलं पीतवान् यच्च
घासिमदनीयं तृणादिकं जघास भक्षितवान् घस्तु अदने लिद् हे
अश्व ! ता तानि सर्वाणि ते तव निक्रमणादीनि देवेषु अस्तु सन्तु ।
देवार्थस्याश्वस्य रोमादीनामपि निरर्थकत्वं मास्तिवत्यर्थः ॥ ३८ ॥

यदश्वाय वासं उपस्तृणन्त्यधीवासं या हिरण्या-
न्यस्मै । सन्दानमर्चन्तं पद्बीशं प्रियादेवेत्यापामय-
न्ति ॥ ३९ ॥

(१) यदश्वाय । यत् अश्वाय संश्रप्यमानाय वासः उप-
स्तृणन्ति । सर्वत आच्छादयन्ति । यच्च अधीवासम् उपर्या-
च्छादनयोग्यं वास उपस्तृणन्ति । यानि च हिरण्यानि उपस्तृ-

(१) अयं पा० चाराणसी० लिखितपु० अस्ति मुख्यं मु० पु० नां० । यदश्वा-
य अस्मै अश्वाय संश्रप्यमानाय अधीवासम् उपर्याच्छादनयोग्यं यत्
वासः उपस्तृणन्ति सर्वत आच्छादयन्ति स्तृण् आच्छादने क्रियादिकः
तथा अस्मै अश्वाय या यानि हिरण्यानि सौवर्णशकलानि उपस्तृ-
णन्ति तथा अर्चन्तं पष्ठमर्थे द्वितीया अर्धतोऽश्वस्य सन्दानं सन्दी-
यतेऽनेनेति सन्दानं शिरोबन्धनं पद्बीशं पादेषु प्रविष्टं पादबन्ध-
नम् एतानि प्रिया देवानां प्रियतराणि चात्वाले बध्या स्थापितानि
देवेषु आयामयन्ति आगमयन्ति प्रापयन्ति ॥ ३९ ॥

णन्ति अस्मै अश्वाय । यच्च सन्दानं सन्दीयतेऽनेनेति सन्दानं
शिरोबन्धनम् अर्बन्तम् अर्वते इति विमाक्तिव्यत्ययः अश्वाये-
ति सामानाधिकरण्यात् । यच्च षड्वीशम्पादवासः एतानि प्रि-
याणि देवेषु आयामयन्ति गमयन्ति ॥ ३९ ॥

प्रिया प्रियाणि एतानि वस्तूनि देवेषु आयामयन्ति आगमयन्ति
आविजोऽश्वस्येतानि देवेष्वेव प्रापयन्तीत्यर्थः । कर्नात्यत आह
अदयाय यत् अभीवातमाच्छादकं पातो घस्त्रमुपस्तृणन्ति स्तृह
आच्छादने क्रवादिकः तथा या यानि हिरण्यानि सौवर्णशकलानि-
अस्मै अश्वाय उपस्तृणन्ति । तथा अर्बन्तम् षष्ठ्यर्थे द्वितीया अर्ब-
तोऽदयस्य सन्दानं शिरोबन्धनं षड्वीशं पादबन्धनम् । एतानि दे-
वेषु प्रापयन्ति । कोटशाणि प्रिया प्रियाणि देवानामिष्टानि ॥ ३९ ॥

यत्ते सादे महसा शकृतस्य पाप्ण्या वा कशया
या तुतोद । सुचेव ता हविषो अध्वरेषु सर्वा ता ते प्र-
क्षणा सुदयामि ॥ ४० ॥

(१) यत्ते सादे । हे अश्व यत् ते तव सादे । सीदन्त्य-
श्वचारा अस्मिन्निति सादोऽश्वपृष्ठम् तस्मिन्सादे अवस्थितोऽश्व-

(१) अयं पाठक्रमः घाराणसी० लिखितपुस्तकेऽस्ति । मुम्य
ईमुद्रितपुस्तके नास्ति । तथा हि । यत्ते सादे । हे अश्व महसा यत्ते
न शकृतस्य शब्दानुकरणमेतत् शक्कारं कुर्वतस्ते तव सादे सद्मे
गमने निमित्तभूते सति सदेर्भावे घम् । दर्पतो गमनकृतत्वात् श-
क्कारं कुर्वतस्ते त्वां पाप्ण्या कशया तुतोद व्यथयति अश्वचारः
यत् यस्मात् यद्वा सीदन्त्यस्मिन् अश्वचारा इति सादोऽश्वपृष्ठं यत्
तव सादे स्थितोऽश्वचारः महसा महत्त्वेनान्वितः सन् शकृतस्या-
नन्तरं पाप्ण्या कशया वां तुदति ते तव ता तानि सर्वाणि अध्वरेषु
यागेषु प्रक्षणा सुदयामि क्षारयामि आहुतित्वेन कल्पयामीत्यर्थः ।
तत्र दृष्टान्तः अध्वरेषु हविषः हविः आज्यादिकं सुचेव भुजा यथा
सुदयति तद्वत् पक्वं ता इति पदं पादपूरणम् ॥ ४० ॥

चारः । महसा महत्वेनान्वितः सन् कथम्भूतस्य शूकृतस्य शब्दानुकरणमेतत् शूकारं कुर्वतः अनन्तम् पाण्या वा कशया वा तु तोद । तुद व्यथने । तुदति व्यथयति स्त्रुचा इव ता तानि यथा स्त्रुचा हविषः हविरिति विभक्तिव्यत्ययः अश्वरेषु यज्ञेषु जुहति एवं सर्वाणि ते तव ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन सूदयामि क्षारयामि आहुतित्वेन कल्पयामीत्यर्थः ॥ ४० ॥

हे अश्व । अश्वचारः सादे गमने यत्ते तव स्वां पाण्या पादाधोभागेन कशया वा तुतोद पीडितवान् तुद व्यथने लिट् सदनं सादः यम् कीदृशस्य तव महसा यत्नेन शूकृतस्य शूकृतमस्यास्ति शूकृतः तस्य शब्दानुकरणमेतत् शूकारं कुर्वतः । अश्वरेषु ता सर्वा तानि सर्वाणि ते तव पार्थिकशाताडनानि ब्रह्मणा मन्त्रेणाहं सूदयामि पूद क्षरणे क्षुरादिः क्षारयामि यज्ञे आहुतित्वेन कल्पयामीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः हविषः स्त्रुचेव हविराज्यादिकं यथा स्त्रुचा जुहति सूदयामि तद्वत् । एकं तापदं पादपूरणाय ॥ ४० ॥

चतुस्त्रिंशद् वाजिनो देवयन्धोर्वह्नीरश्वस्य स्वधितिः समेति । अच्छिद्रा गात्रा वयुना कृणोत प-
रुप्परनुघृण्या विशंस्त ॥ ४१ ॥

(१) चतुस्त्रिंशत् । चतुस्त्रिंशत् वह्नीरश्वः वाजिनः वैजयन्तोऽश्व-

(१) वाराणसी० लिखितपु० संमतोऽयं पाठक्रमः । मुम्बईमुद्रितपु० नास्ति । तथा हि * चतुस्त्रिंशद्वाजिनः वाजिनो वेगवतः देवयन्धोर्वेधानां प्रियस्य देवा यन्धवो यस्येति वा भावी निर्देशः ईदृशाश्वस्य चतुस्त्रिंशत् एतत्संख्याकाः वह्नीरः उभयपादवांस्थीनि स्वधितिः छेदनसाधनोऽसिः समेति सम्यगागच्छति छेदनाय इतरेषामजादीनां पङ्क्तिशतिरेव पङ्क्तिशतिरस्य वह्नीर इत्युक्तत्वात् हे विशसनकर्तारः अस्य गात्राणि शरीरावयवान् अच्छिद्रा अच्छिद्राणि यथा भवति तथा वयुना वयुनानि प्रज्ञातानि वयुनामिति प्र-

स्य देवबन्धोः देवानां प्रियस्य । देवा बन्धवोऽस्य इति वा भावी
देवबन्धुः । देवो ह्यसौ भविष्यति एवम्भूतस्याश्वस्य वदक्रीः
वदक्रयः उभयपार्श्वस्थास्थीनि स्वाधितिः छेदनसाधनोऽसिः स-
मेति एकमकृत्वा सङ्गच्छति यतः अतो ब्रवीमि । अच्छिद्रा गा-
त्रा अच्छिद्राणि अनवखण्डितानि गात्रा गात्राणि वयुना प्र-
ज्ञानेन कृणोत कुरुत हे शमितारः । किञ्च परुः परुः पर्वपर्व
हृदयाद्यङ्गम् अनुष्ठुष्य इदमिदमिति संशङ्ग्य विशस्त विशसन-
कुरुत उत्तरार्द्धस्यैव मन्त्ररूपसम्बन्धः ४१ ॥

स्वाधितिः पशुच्छेदनसाधनोऽसिः अश्वस्य चतुर्लिङ्गत् घदक्रीः
चतुर्लिङ्गत्संख्याकान्युभयपार्श्वार्थीनि समेति सम्यगागच्छति
छेदनाय । कीदृशस्याश्वस्य धाजिनः वज्रति गच्छतीति धाजी तस्य
वेगवत् इत्यर्थः । देवबन्धोः देवानां बन्धुः प्रियस्तस्य देवा बन्धवो
पस्येति धा । भावी निर्देशः । अश्वस्य चतुर्लिङ्गद्वङ्कयः अजादी-
नां पद्विंशतिः । अतो हे क्रत्विजः । वयुना वयुनेन ज्ञानेनाश्वस्य
गात्रा गात्राणि अच्छिद्रा अच्छिद्राणि छिद्रहीनानि यूयं कृणोत-
कुरुत स्वधितिना छिन्नानि सच्छिद्राणि वसन्ते तान्यच्छिद्राणि कु-
रुत । किञ्च परुः परुः प्रन्थिनां पर्वपरुषीति अमरः नित्ययीप्सयो-
रिति (पा० ८, १, ४) द्वित्वम् प्रतिपर्वं प्रत्यवयवम् अनुष्ठुष्य इद-
मिति नाम्ना संशङ्ग्य यूयं विशस्त विशसनं छेदं कुरुत शसु हिं-
सायाम् छान्दसः शपो लुक् । कृणोत कृ करणे स्यादिः तत्तनधिति
(पा० ७, १, ४५) मध्यमवहुवचनस्य तथादेशः ततो गुणः । अनु-
ष्ठुष्य घुपिर् शब्दे लो ल्यप् ॥ ४१ ॥

एकस्त्वष्टुरद्वंस्थाविशस्ता द्वा यन्तारा भवतस्तथा

ज्ञाननाम वयुनमभिव्येति तन्नामसूक्तत्वात् कृणोत कुरुत तत्तनस-
यनाच्चेति तनादेशः हृदयजिह्वाचक्षुःप्रभृतीनि ज्ञानं विना मध्ये
छिन्नानि मा कुरुतेत्यर्थः तदर्थं परुः परुः प्रतिपर्वं । प्रतिहृदयाद्य-
वयवम् अनुष्ठुष्य इदमिदमिति संशङ्गीय विशस्त विशसनं कुरुत
शसु हिंसायाम् छान्दसः शपो लुक् ॥ ४१ ॥

ऋतुः । या ते गात्राणामृतुथा कृणोमि ता ता पिण्डानां
प्रजु होम्यमौ ॥ ४२ ॥

(१) एकस्त्वष्टुः । एकः । अश्वस्य विशस्ता विशसिता संव-
त्सरः । तदुक्तम् संवत्सरस्य तेजसेति त्वष्टुः आदित्यादुत्पन्न-
स्याश्वस्य तदुक्तम् सूर्यादश्वं वसवो निरतिष्ठदिति । द्वा यन्ता-
रा । द्वौ नियन्तारौ अहोरात्रौ घावापृथिव्यौ वा भवतः । तथ
ऋतुः द्वितीयो मासानां नियन्तेति शेषः । एवमश्वस्य विशसि-
तान् उक्ता अथेदानीं स्वकीयं कर्माध्वर्युराह । या ते यानि तव
हे अश्व गात्राणामङ्गानाम् ऋतुथा ऋतावृत्तौ कालेकाले बन्ध-
नानि कृणोमि करोमि । ता ता तानि तानि पिण्डानां मांसपि-
ण्डानां मध्ये प्रजुहोमि प्रज्ञानानुरोधेन जुहोमि । अमौ ॥ ४२ ॥

अश्वस्य विशस्ता विशसनकर्त्ता एकः ऋतुः । कीदृशस्याश्वस्य त्वष्टुः
दीप्तस्य । ऋतूपलक्षितः कालात्मा प्रजापतिरेवाश्वस्य शस्तेत्यर्थः
शसस्तुष्टु । तथा यन्तारा यन्तारौ नियमकर्त्तारौ द्वा द्वौ घावापृथि-

(१) अयं पाठक्रमः वाराणसी० लिखितपु० अस्ति-मुम्बईमु-
द्रितपुस्तके नास्ति * तथा हि * एकस्त्वष्टुः । त्वष्टुः त्वष्टा
संवत्सरः तदुक्तं “ संवत्सरस्य तेजसेति ” त्वष्टुरादित्यादुत्पन्नस्या-
श्वस्य, तदुक्तं, ‘ सूर्यादश्वं वसवो निरतिष्ठदिति ’ यद्वा त्वष्टुः दी-
प्तस्याश्वस्य विशस्ता विशसनकर्त्ता एकः एक ऋतुः ऋतूपलक्षितः
कालात्मा तस्यैव तस्यैव सधेयामपि । पर्यवसितत्वात् तथा द्वौ य-
न्तारौ यमितारौ अहोरात्रदेवौ घावापृथिव्यौ भवतः तथ ऋतुरित्यं-
त्र ऋत्यक इति प्रवृत्तिभाषो ह्रस्वत्वं च । एवमश्वस्य विशसितार
उक्ता-अथाध्वर्युः स्वकीयं कर्माह हे अश्व ते तव गात्राणां मध्ये
अङ्गानि हृदयादीनि ऋतुथा काले काले कृणोमि छिनद्मि सम्पा-
दयामि पिण्डानां मांसपिण्डानां मध्ये ता ता तानि तानि प्रज्ञाता-
नुरोधेनामौ प्रजुहोमि प्रकर्षेण हुतानि करोमि ॥ ४२ ॥

व्यभिमानिदेधौ भवतः तयोरेव सर्वेषां नियन्त्रादिति भावः ।
तथा ऋतुः अत्र कन्यक इति (पा० ६, १, १२८) इत्यप्रकृतिभावो ।
एवमश्वस्य विशासित्वयन्तृनुक्ताध्वर्युः स्वकर्माह हं अश्व । ते तव
गात्राणां पिण्डानां गात्रसम्बन्धनां मांसपिण्डानां या यानि अङ्गानि
अहं कृणोमि हन्मि छिनत्ति कृष्णये स्वादिः क्रतुया क्रतौ क्रतूप-
लक्षिते घसन्तादियज्ञकाले ता-ता तानि-तान्यङ्गानि अग्नौ प्रक्षुभोमि
प्रकर्षेण हुतानि करोमि ॥ ४२ ॥

मा त्वा तपत् प्रिय आत्मापियन्तं मा स्वधितिः
स्तन्य आतिष्ठिपत्ते । मा ते गृध्नुरविशस्तातिहाय
छिद्रा गात्राण्यसिना मिथुं कः ॥ ४३ ॥

(१) मा त्वा तपत् । मा त्वान्तपत् । त्वाशब्देनात्र विज्ञा-
नात्मोच्यते सुखदुःखयोर्भोक्ता प्रिय आत्मा माण उक्तः । स
हि श्रुतौ प्रियमित्येतदुपासीतेत्युक्तः । देवानाम् पियन्तम् देव-
लोकगमनमवृत्तं सन्तम् । मा च स्वधितिः शस्त्रन्तन्वः शरीर-
स्य अतिष्ठिपत् अस्थापयत् एकादशमवदानभूतम् ते तव । मा
च ते तव गृध्नुः मांसग्रहणे गर्दा लुब्धः । अविशस्ता विशमने

(१) अयं पाठकताः धाराणसी० लिखितपु० अस्ति मुम्पर्मुद्रित
पुस्तके नास्ति । मा त्वा । हे अश्व त्वामपियन्तं देवान् प्रति गच्छ-
न्तं प्रियः आत्मा भोगायतनत्वात्तव प्रियतमो वेदो मा तपत् तत्तं मा
कार्यात् वियोगजनिता व्यथा मा भूदित्यर्थः । त्वाशब्देनात्र विज्ञाना-
त्मोच्यते स्वधितिः शस्त्रं ते तव तन्वः तनूः अङ्गानि मा अतिष्ठिपत्
त्वयि चिरं स्थितानि मा कार्यात् । स्थापयतेर्लुङि तिष्ठतेरिदित्यं
गृध्नुः केवलमांसग्रहणेच्छुः अविशस्ता विशमने अकुशलः शमित-
नि तव गात्राणि अतिहाय न्यूनातिरेकमात्रेण तच्छमतिक्रम्य मध्ये
मिथु मिथ्याः अध्ययम् असिना छिद्रा छिद्राणि तिर्यक् छिद्राणि मा
कः मा कार्यात् करोतेर्लुङि । मन्त्र 'घसेति' च्छेत्तुं गुणे इच्छया-
यस्य इति त्रियो लोपः ॥ ४३ ॥

अकुशलः । अतिहाय अतिक्रम्य । छिद्रा छिद्राणि गात्राणि
असिना मिथु कः मिथ्या अकार्षीत् ॥ ४३ ॥

हे अद्य ! प्रियः बल्लभो भोगायतनत्वात् तवात्मा देहः त्वा त्वा
मा तपत् तप्तं दुःखितं मा कार्षीत् तव देहवियोगजनिता व्यथा मा
भूदिति विज्ञानात्मानं प्रत्युच्यते । किम्भूतं त्वाम् अपिपन्तम् अप्ये-
तीत्यपियन् तम् देवलोकं गच्छन्तं अपिपूर्वादेतेः शत्रुप्रत्ययः ।
किञ्च स्वधितिः शत्रुं ते तव तन्वः तनूः अङ्गानि मा आतिष्ठिपत् मा
स्थापयतु सर्गाणि छित्त्वा देवेभ्यो ददत्वित्यर्थः । तिष्ठतेर्ण्यन्तस्य
लुङि षाङि तिष्ठतेरिति (पा० ७, ४, ५) इकारे कृते द्वित्यादि ।
किञ्च शमिता ते तव गात्राणि अङ्गानि अतिहाय त्यक्त्वा शास्त्रोक्त-
कर्म त्यक्त्वा असिना शास्त्रेण मिथु मिथ्या छिद्रा छिद्राणि अपधाच्छि-
द्राणि मा कः मा कार्षीत् करोतेलुङि मन्त्रे घसङ्गरेत्यादिना (पा०
२, ४, ८०) छलेलुक् गुणे हल्ङ्याविति (पा० ६, १, ६८) तिपो
लोपे विसर्गः । मिथु इति मिथ्यार्थेऽन्ययम् संहितायां दीर्घः । कां-
दशः शमिता गृन्तुः गृह्यतीति गृन्तुः लुब्धः केवलं मांसग्रहणेच्छुः
अतः एवाधिशस्ता न विशेषेण शसति हिनस्ति अधिशस्ता विश-
सने अकुशलः अत एवान्यथा मा छिदत् सम्यगवदानानि करोत्वित्यर्थः ॥ ४३ ॥

न वा उ एतन्म्रियसे न रिष्यसि देवाः ॥ इदेवि
पृथिभिः सुगेभिः । हरीं ते युञ्जा शृपंती अभूतामुपा-
स्थाद्वाजी धुरि रासंभस्य ॥ ४४ ॥

(१) न वै । न वा उ एतदिति व्याख्यातम् । अन्यच्च हरीन्द्रा-

(१) अयं पाठकमः धाराणसी० लिखितपु० अस्ति मुम्यई मुद्रित
पुस्तके नास्ति । न वै । न वा उ नैव खलु एतन्म्रियसे वै एवार्थे उ
अवधारणे नैवेदानीम् इतराश्चयन्मृतो भवसि देवत्वप्राप्तेर्विषयमा-
णत्वात् अत एव न रिष्यसि न हिंसस्ये व्यर्थं हिंसाया अभावात् ।
ननु प्रत्यक्षतः मृतिरवयवनाशश्च दृश्यते कथमेवमुच्यत इति चेत्
उच्यते । सुगेभिः शोभनगमनसाधनैः पृथिभिर्मागैः देवयानलक्षणेः

इयौ ते तव । युञ्जाः योजनार्हौ । वोढारौ प्रतिधुरी अभूताम् ।
पृपती च मरुतां संवन्धिर्नावश्वौ प्रतिधुरावभूताम् । तदुक्तम् ।
अश्वरथयाने युञ्जन्त्यश्वकाम्यां हरी इति । एभिर्दिव्यैस्त्वं
समानं लोकं संज्ञात इत्यभिप्रायः । एनमुपश्रुत्य स्वयमेव
उपास्थान् उपस्थितः वाजी धुरि रासमस्य अश्विसयन्धिनः ।
रासभावश्विनोरित्यादिष्टं प्रयोजनम् ॥ ४४ ॥

ये एवायं उ अयधारणे हे भद्र । त्वमेतन्नैव त्रिपसे इतरा-
द्वयत् मृतो न भवसि देवत्वप्राप्तेर्यस्यमाणत्वात् अत एव न रिष्य-
सि हिंस्यसे इत्यर्थः । हसाया अभावात् रिष्यतेत्येकं परस्मैपदमात्रम् ।
ननु प्रापक्षस्ये मरणमङ्गनाशश्च दृश्यते तर्हि कथमेवमुच्यते तत्राह
सुष्टु गम्यते यत्र ते सुगाः तैः सुगेभिः सुमैः साधुगमनैः पथि-
निर्मागैः देवयानरूपैः देवान् इत् एपि देवानेष गच्छसि अतो यु-
क्ता मदुक्तिः । कथं देवान् भति गमनम् तत्राह हे भद्र ! ते तव
हरी इन्द्राभ्यौ युञ्जा युञ्जा रथे युक्ती अभूतां भविष्यतः माशंसायां
भूतयथेति (पा० १, ३, १३२) भूतकालप्रयोगो भविष्यदर्थः । हरी
इन्द्रस्येति यास्कः (निघ० १, १५, १) तथा पृपती मरुतां याह-
नभूते तव युञ्जा अभूताम् पृपत्यो मरुतामिति (निघ० १, १५, २) ।
युञ्जन्ते युञ्जी क्रतुविन्द्रधूमित्यादिना (पा० ३, २, ५९) किन्
देवान् इदेष देवानेव प्राप्तेषि अतो युक्तैर्वाच्यः । कैः साधनैरिति-
तत्राह ते त्वां यत् हरी एतन्नामानाविन्द्रस्यादयौ ते तव युञ्जा
रथे युक्ती अभूतां भविष्यतः आशंसारूपत्वाद्भूतार्थनिर्देशः । हरी
इन्द्रस्येति निरुक्तं तथा पृपती मरुतां याहनभूतो युञ्जा अभूतां
युक्ती भविष्यतः । पृपत्यो मरुतामिति निरुक्तं युजे क्रतुविन्द्रधू-
मित्यादिना किन् युजेरसमासे इति-शुम् । सुपां सुष्टुगित्याकारः ।
तथा रासमस्य अश्ववाहनस्य एतन्नामकस्याश्वस्य धुरि स्थाने
वर्तमानः कश्चिद्वाजी उपास्थात् उपस्थास्यति चहर्तात्यर्थः । यत्र
रासमस्य मानोर्धुरि यत्तर्मेनि युक्तो वाजी अश्वम् उपस्थास्यति ।
देयत्वं गच्छतस्तव गमनाय इन्द्रादयः स्वस्ववाहनानि प्रेषयन्ती-
त्यर्थः । यत्रा तत्तद्देवमावमापन्नं त्वां तानि वाहनानि वहन्ति ॥ ४४ ॥

किन्प्रत्ययस्य कुरिति (पा० ८, ३, ६२) कुत्वम् युजेरसमासे
इति (पा० ७, १, ७१) नुम् सुप् सुलुगिति (पा० ७, १, ३९)
विभक्तेरात्वम् । किञ्च रासभस्याश्विवाहनस्य घुरि अश्विवाहन-
स्थाने वाजी कश्चिदश्वः उपास्थात् उपस्थास्यति । देवत्वं प्राप्तस्य
तव वहनाय इन्द्रादयो निजवाहनानि प्रेषयिष्यन्तीति भावः । यद्वा
तत्तद्देवभावं प्राप्तं स्वां तानि तानि याहनानि वक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

सुगन्धं नो वाजी स्वश्वं पुंसः पुत्राँ२॥ उत वि-
श्वपुषं रयिम् । अनागास्त्वं नो अदितिः कृणोतु
क्षत्रं नो अश्वो घनतां हविष्मान् ॥ ४५ ॥

(१) इदानीं याच्ना । सुगन्धः । शोभनगन्धं नोऽस्माकं
वाजी कृणोतु करोतु । स्वश्वं शोभनाश्वञ्च करोतु । पुंसः
पुत्रां करोतु । दुहितरः पुत्राश्च पुत्रसन्देशोच्यन्ते इत्यतो विशेषणं
पुंस इति । उत अपि च विश्वपुषम् सर्वस्य पोषकं रयिन्धन-
करोतु । किञ्च अनागाः अनपराधम् त्वञ्च । नोऽस्माकम्
अदितिर्देवमाता च करोतु । नैघण्टुको वा अदितिशब्दः । अ-

(१) पाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुख्यं पुस्तके
नास्ति तथा हि-इदानीं याच्ना सुगन्धं नः वाजी नोऽस्माकं सुगन्धं
शोभनगोसमूहं कृणोतु करोतु 'खलगोरथादिति' समूहार्थे यः ।
तथा स्वश्वं शोभनाश्वसमूहं च करोतु । तथा पुंसः पुत्रान् पुत्र-
शब्दः स्त्रीपुमपत्यसाधारणः अतः पुमपत्यानीत्यर्थः । यद्वा पुंसो
घन्ध्यादीन् पुत्रान् पुत्ररक्षकान् अत्मजान् पुमपत्यानि स्वपत्या-
नीत्यर्थः । उत २ पि विश्वपुषः विश्वपोषणसमर्थं रयिं धनं च
करोतु संहितायां दीर्घः । किञ्च अदितिर्देवनोऽश्वः नोऽस्माक-
म् अनागास्त्वं सर्वतो निष्पापत्वं कृणोतु उक्तानां फलानां पाद-
क्षयभावे मसम्भवदपापत्वं प्रार्थ्यं ते किञ्च हविष्मान् हविभूता-
घययोऽदयो नोऽस्माकं क्षत्रं दलं तेजो वा घनतां करोतु करो-
त्यर्थो पनतिः ॥ ४५ ॥

नागास्त्वं नः अदितिः अदीनोऽश्वः करोतु । किञ्च । शत्रं
नोऽस्माकं वनताम् । करोत्यर्थे वनतिः । करोतु । हविष्मान् ।
अश्वः । सर्वे अश्वाययवाः हवींषि ॥ ४५ ॥

इदानीं याचजा क्रियते । याजी देयत्वं प्राप्तोऽश्वः नोऽस्माकं
सुगन्धं शोभनं गोसमूहं एषोतु गवां समूहो गन्धम् शलगोरथा-
दिति (पा० ४, २, ५०) यत्प्रत्ययः शोभनं गन्धं सुगन्धम् । तथा
स्वदन्त्यं कृणोतु अश्वानां समूहः मद्व्यम् केशाद्वेति (पा० ४, २,
४८) त्रिकल्पात् पक्षे यत् शोभनमश्व्यं स्वद्व्यम् । तथा पुंसः पुमान्
करोतु पुमशब्दाऽपत्ययाचक इति पुंस इति विगणनम् । यद्वा पुंसः
पुरुषार्थसाधकान् पुमान् करोतु । तथापि च रयिं धनं करोतु । कीदृशं
रयिं विदधपुपम् पुष्णाति पुपः इगुपधेति (पा० ३, १, १३५) कप्रत्ययः
विदधस्य सर्वस्य पुपस्त्वम् सर्वजनपोषणसमर्थं धनं करोत्वित्यर्थः
संहितायां पिश्वराष्टस्य दीर्घः । किञ्च नोऽस्माकमनागस्यं करोतु
नास्ति आगः अपराधः पापरूपो यस्य सोऽनामाः तस्य भायोऽना-
गस्यम् दीर्घद्वन्द्वसः निष्पापत्वं करोतु पापसद्भाये उक्तफला-
प्राप्तेः । किञ्च वद्वो नोऽस्माकं क्षत्रं क्षतप्राणं यत् परामयाद्रक्षणं या
करोतु । कीदृशोऽश्वः अदितिः नास्ति दितिः अष्टद्वन्द्वं दीर्घं वा य-
स्य सः । हविष्मान् हविरस्यास्ति हविष्मान् तद्वत्वास्तीति (पा० ५,
२, ५४) मतुप् हविर्भूताययवाः यद्वा देयत्वाप्या हविष्मान् । ईदृशो
ऽश्वो नः क्षत्रं वनतां करोतु वनतिः करोत्यर्थः ॥ ४५ ॥

इमा नु कं भुवना सीपधामेन्द्रश्च विश्वे च दे-
वाः । आदित्यैरिन्द्रः सर्गणो मरुद्भिरस्मभ्यं भेषजा-
करोतु यज्ञं च नस्तन्युं च प्रजां चादित्यैरिन्द्रः सह
सीपधाति ॥ ४६ ॥

(१) इमा नु । षट् द्विपदाः विराजः तिस्रो वैश्वदेव्यस्तिस्र

(१) अयं पाठक्रमः धारणीयः लिखितपु० नास्ति-मुम्पदं मु-
द्रितपु० नास्ति । तथा हि । इमा नु षट्द्विपदा विराजस्तिस्रो वैश्वदे-

आग्नेय्यः । द्विपदा उत्तमा जुहोतीति श्रुतिः । नु कम् इति नि-
पातावनर्थकौ इमानि भुवनानि भूतजातानि । सीपधाम साधयाम
ययम् । ततोऽनन्तरम् इन्द्रः ऐश्वर्यवान् विश्वे च देवाः आदि-
त्यैः सहितः इन्द्रः सगणः मरुद्भिश्च सहितः अस्मभ्यमस्माकं
भेषजा भेषजानि करत्करोतु । किञ्च यज्ञश्च नोऽस्माकं तन्वश्च
शरीरश्च आदित्यैः सह इन्द्रः सीपधाति साधयतु वश्यं करोतु ॥ ४६ ॥

का० (२०, ८, १२) इमा नु कामिति च द्विपदाः । अयस्मयपात्रेणा-
द्यलोहितहोमानन्तरमिमा नु कामित्याद्याः पद् द्विपदाः जुहोति ।
कण्डिकाद्वयस्य पदार्थानि सन्ति तैः पडाहुर्ताहुहोतीति सूत्रार्थः ॥
द्विपदाच्छन्दस्का विद्वदेवदेयस्या आप्यपुत्रभुवनदद्यास्तिन्न ऋ-
चः । नु कम् एतौ निपातौ पादपूर्णा इमा इमानि भुवना भुयना-
नि भूतजातानि ययं सीपधाम साधयामः यशीकुर्म इत्यर्थः सा-
धयतेर्लुङि उत्तमयद्वयचने रूपम् अङ्माव आप्यः । किञ्च इन्द्रः इदि
परमैश्वर्यं ऐश्वर्यवान् सगणो निजगणैः परिवारैः सहित इन्द्रो
देवेशो विश्वे देवाश्च आदित्यैः द्वादशभिः मरुद्भिः एकोनपञ्चाश-
त्संख्यैश्च सहिताः अस्मभ्यं भेषजा भेषजानि आपधानि हितानि
करत् कुर्वन्तु सर्वे देवा अस्माकं हितकारिणो भवन्तियत्यर्थः किञ्च
इन्द्रः आदित्यैः सह नोऽस्माकं यज्ञमश्वमेधं तन्वं शरीरं प्रजां पुत्रा-
दिकां च सीपधाति साधयतु वशीकरोत्वित्यर्थः । नारोगाः सपुत्रा
ययं यज्ञं सम्यक् कुर्म इति भावः ॥ ४६ ॥

अग्ने त्वं नो अन्तम उत त्राता शिवो भवा वरु-

व्यस्तिन्नं आग्नेय्यः द्विपदा उत्तमा जुहोतीति श्रुतिः । नु कम् इत्य-
नर्थकौ ययम् इमा इमानि भुवना भुवनानि भूतजातानि सीपधाम
साधयाम साधयतेर्लुङि उत्तमयद्वयचनम् अङ्माव आप्यः । ततो-
ऽनन्तरम् इन्द्रः ऐश्वर्यवान् विश्वे देवाः आदित्यैर्मरुद्भिश्च स-
हितः सगणः इन्द्रः अस्मभ्यं भेषजानि करत् करोतु यज्ञं नोऽस्मा-
कं तन्वं शरीरं प्रजां च आदित्यैः सह इन्द्रः सीपधाति साधय-
तु । वश्यं करोतु ॥ ४६ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः । २५ । कण्डिका । ४७ । १२७७

ययः । वसुराग्निर्वसुंश्रवा अच्छानक्षि द्युमत्तमंरयि
दाः । तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः मूसाय नूनमीमहे स-
स्त्रिभ्यः ॥ ४७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

आग्ने त्वन्न इति व्याख्यातम् ॥ ४७ ॥

इति उक्त्वत्कृतौ मन्त्रभाष्ये पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ॥ २५ ॥

तिस्रो द्विपदा व्याख्याताः (३, २५—२६) ॥ समिद्धो अक्षन्
(२९, १) आश्वमेधिकोऽध्याय इति वचनादत्र द्वौ तन्मन्त्राणां
यिनिर्योगः ॥ समाप्तोऽश्वमेधः सप्तविंशत्युत्तरवर्षसाध्यः ॥ ४७ ॥

॥ श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे ।

अध्यायः पञ्चविंशोऽयमश्वमेधगतोऽगमत् ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ।

अग्निश्च पृथिवी च संनते ते मे संनमतामदः ।
 वायुश्चान्तरिक्षश्च संनते ते मे संनमतामदः । आदि-
 त्यश्च द्यौश्च संनते ते मे संनमतामदः । आपश्च वरु-
 णश्च संनते ते मे संनमतामदः । सप्त सधंसदो अष्टमी
 भूतसाधन्नी । सकामाँ २॥ अध्वनस्कुरु संज्ञानमस्तु मे-
 ऽमुना ॥ १ ॥

(१) इमे त्वेति प्रारभ्य दर्शपौर्णमासाग्निहोत्रपशुचातुर्मा-

(१) अत्र चाराणसोऽधराजकीयसंस्कृतपाठशालायां च्चट्मा-
 ष्यलिखितपुस्तकसंमतोऽयं पाठकमः मुम्बईमुद्रितपुस्तके नास्ति ।
 तथा हि- इमे त्वेति प्रारभ्य दशपौर्णमासाग्निहोत्रपशुचातुर्मास्या-
 मिष्टोमवाजपेयराजसूयाग्निसोत्रामण्यद्वमेधपुरुषमेधपितृमेधप्रचर्यो-
 पनिपत्सम्यद्धा मन्त्रा व्याख्येयास्ते इहोच्यन्ते अत्र च ये यत्र
 सम्यद्धामन्त्रास्तेषां तदेवार्पम् । असम्यद्धाताम् आदित्य एव “
 आदित्यानीमानि यजुर्पाति वा आहुरिति” श्रुतिः । याज्ञवल्क्यो
 वा “याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते इति श्रुतेः । आधिनियुक्तानां । मन्त्रा-
 णां लैङ्गिको विनियोगः लिङ्गं प्रकाशनसामर्थ्यमुच्यते । यो हि य-
 मर्थं धादितुं समर्थः स तत्र श्रुत्या विनियुज्यते । तद्यथा अग्निश्च पृथि-
 वी चेति । सप्त सधतिमन्त्राः अग्निश्च पृथिवी च संनमनं सधतिः
 प्रहोभावः आनुकूलेन प्रवृत्तिः । अग्निपृथिव्यौ सम्भोगार्थं सङ्गते
 यस्मादतो प्रयीमीति । अग्निपृथिव्यौ मे मय अदः अमुकं संनमतां
 अत्र णिचो लोपश्छान्दसः संनमयतां वशवर्त्तिनं कुरुतामित्यर्थः ।
 अद इति पुरुषादेर्विशेषनामोपलक्षणम् द्वितीयान्तं चोपलक्षयति
 फर्मभावात् । एवमुत्तरेष्वपि योज्यं वायुस्त्वान्तरिक्षं च आदित्य-
 च द्यौश्च आपश्च वरुणश्च सप्तसधंसदः परपात्मोच्यते । यस्य तव
 सप्त संसदः सप्त संसदनानि प्रकृतानीत्येवं अग्निपृथिवीवाय्वन्तरि-

स्याऽग्निष्टोमराजपेयराजसूयाग्निस्तौत्रामण्यश्वमेधसम्यद्धा मन्त्रा व्याख्याताः । नामाख्यातोपसर्गनिपातजनिता वाक्यार्था । अथेदानीं खिलान्धनुक्रमिष्यामः । अग्निष्टोम-
ग्निस्तौत्रामण्यश्वमेधपुरुषमेधसर्वमेधपितृमेधप्रवर्योपनिषत्संवद्धा मन्त्रा व्याख्याताः त इहोच्यन्ते । अत्र च ये अत्र संवद्धा मन्त्रस्तेषां तदेवार्पम् । असंवद्धानान्तु आदित्य एव । आदित्यानीमानि यजूंषीति वा आहुरिति श्रुतेः । याज्ञवल्क्यो वा याज्ञवल्क्येनाख्यायन्त इति श्रुतेः । अ-
विनियुक्तानां मन्त्राणां लैङ्गिको विनियोगः तद्यथा अग्नि-
श्च पृथिवी चेति सप्त सन्नतिमन्त्राः । लिङ्गं नाम प्र-
काशनसामर्थ्यमुच्यते । यो हि यमर्थं वदितुं समर्थः स तत्र श्रुत्या विनियुज्यते । अग्निश्च पृथिवी च सन्नते । सन्नानं सन्नतिः प्रहीभावः । आनुकूल्येन प्रवृत्तिः । अग्निश्च पृथिवी च संभोगार्थं संनयते यस्मादतो ब्रवीमि-
ते अग्निपृथिव्यौ मे मम सन्नमताम् । अत्र णिचो लो-
पदुज्जन्दसः । सन्नमयतां वशवर्तिनङ्कुरुतामित्यर्थः । अद-
इति पुरुषादेर्विशेषणामोपलक्षणम् द्वितीयान्तं चोपलक्षयति कर्मभावात् । एवमुत्तरेष्वपि योज्यम् । वायुशान्तारिक्षश्च

क्षादित्यष्टलोकाम्युपगुणान्तानि । तत्र सप्त संसदः अष्टमी भूतसा-
धनी पृथिवी धमूय भूतानां साधयित्री । न हि पृथिवीमन्तरेण भू-
तानां दुष्पक्षिणस्ति ततस्त्वं प्रार्थ्यसे अध्वनो मार्गान् सकामान्
कुरु । यदा हि तैर्लभ्यते तदा मार्गाः सकामाः स्युः मे मम अनु-
ना विशेषणमाभिप्रायमेतत् । संज्ञानं सङ्गतं ज्ञानं चास्तु विज्ञाना-
त्मा बोध्यते । यस्य तत्र सप्त संसदः पञ्च दुस्त्रीन्द्रियाणि मनो बुद्धि-
श्च अष्टमी भूतसाधनी भूतप्रवृत्तिकरी चाक् अध्वनः मम सकामा-
न् कुरु धमुना मे संज्ञानम् अस्तु ॥ १ ॥

आदित्यश्च द्यौश्च आपश्च वरुणश्च । सप्त सप्तसदः ।
 परमात्मोच्यते । यस्य तव सप्त संसदः सप्त संसदानि
 प्रकृतानीत्येवम् अग्निपृथिवीवाय्वन्तरिक्षादित्यद्युलोकाम्बुवरु-
 णान्तानि । यस्य च तव अष्टमी वभूव भूतानां साध-
 नी पृथिवी । नहि पृथिवीमन्तरेण भूतानामुत्पत्तिरस्ति ।
 तत्त्वं प्रार्थयसे । सकामान् अध्वन कुरु सकामान्मार्गान्
 अस्माकं कुरु । यदा हि तैर्लभ्यते तदा सकामा मार्गाः
 स्युः । संज्ञानञ्च सद्गतञ्च ज्ञानम् अस्तु मे मम अमुना
 । विशेषनामाभिप्रायमेतत् । विज्ञानात्मा बोध्यते । यस्य
 तव सप्तसंसदः । मनश्च बुद्धिश्च पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि च ।
 अष्टमी च चाक् भूतसाधनी भूतप्रज्ञप्तिकरी । तन्वां ब्रवीमि
 सकामान् अध्वनः कुरु अस्माकम् संज्ञानं च । अस्तु ।
 मे मम अमुना ॥ १ ॥

इये त्वेत्यादभ्य दर्शपौर्णमासपितृयज्ञाग्निहोत्रोपस्थानपशुचा-
 तुर्मास्यग्निष्टोमवाजपेयराजसूयाग्निसौत्रामण्यश्चमेधसस्यद्धा मन्त्रा
 व्याख्याताः । इदानीं सिद्धान्त्युच्यन्ते क्वचिद्विनियोगानुक्तेः । तेषां
 विवस्वानृषिरन्यस्यानुक्तेः आदित्यानीमानि यजुंषि व्याख्यायन्तं
 इति श्रुतेः (बृहदारण्यक, ५, ३३) याज्ञवल्क्यो वा याज्ञवल्क्येन-
 व्याख्यायन्त इति श्रुतेः ॥ अग्निश्च । सप्त लिङ्गोक्तानि यजुंषि । च-
 तस्र ऋगापञ्च्यः । सप्त संसदः आसुर्यनुष्टुप् । सकामान् प्राजाप-
 त्यानुष्टुप् : यधेमाम् ग्राही गायत्री ॥ अग्निश्च पृथिवी च सन्नते स-
 न्नमनं सन्नतम् आनुकूल्येन प्रवृत्तिः अग्निपृथिव्यौ भोगाय सङ्गते
 अतो ब्रवीमि ते अग्निपृथिव्यौ मे ममावः अमुकं सन्नमताम् सन्नम-
 यतां वशवर्त्तिनं कुरुतामित्यर्थः । अद इति पुरुषादेनां द्वितीया-
 न्तं प्रयोज्यम् (छन्दस्युभययेति (पा० ३, ४, ११७) शपोऽप्यार्ध-
 धातुकत्याणेरनिटीति (पा० ६, ४, ५१) णिचो लोपः सन्नमतामि-
 त्यत्र । एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योज्यम् । वायुरन्तरिक्षं च सन्नते ते-

मामुक्तं सन्नमयताम् । आदित्यः घौश्च सन्नते ते म० । आपश्च व-
 णश्च सन्नते ते म० ॥ परमात्मानं प्रत्युच्यते हे स्वामिन् ! यस्य
 उच्यते सप्त संसदः संसदनानि अधिष्ठानानि अग्निवाय्वन्तरिक्षादि-
 त्यद्युलोकाम्बुयक्षाण्यानि तत्राष्टमी भूतसाधनी पृथ्वी भूतानि
 साधयति भूतसाधनी भूमिं विना भूतोत्पत्तरमावात् अतः सर्वा-
 धिष्ठानभूतस्यमध्वनो मार्गान् सकामान् कुरु येषु मार्गेषु मया
 गम्यते तत्रास्माकं कामप्राप्तिरस्तिवत्यर्थः । किञ्च मे ममामुक्ता
 देवदत्तादिना संज्ञानं सङ्गतं ज्ञानमस्तु इष्टं मे प्रीतिरस्तु ॥ विज्ञा-
 नात्मा बोध्यते यस्य तद्य सप्त संसदः पञ्च युदीन्द्रियाणि मनो बुद्धि-
 र्भवेति सप्तायतनानि अष्टमी भूतसाधनी भूतानि साधयति वशीकरो-
 ति भूतसाधनी वायु स त्वं नोऽस्माकमध्वनः सकामान् कुरु ममुक्ता
 सह मे संज्ञानं सङ्गतमस्तु ॥ १ ॥

यथेमां वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्यः । ब्रह्म-
 राजन्याभ्यां शूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाय ।
 प्रियो देवानां दक्षिणाय दातुरिह भूयासमयं मे कामः
 समृध्यतामुप मादो नमस्तु ॥ २ ॥

(१) यथेमाम् । यथा इमां वाचं कल्याणीम्

(१)अथ वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुग्धार् मुद्रित
 पु० नास्ति तद्यथा यथेमाम् । यथा अहम् इमां कल्याणीम् अनुवृत्तकर्त्ता
 वाचं दीयतां मुज्यतामित्येधमादिकाम् आवदानि जनेभ्योऽर्थाय के-
 ते जना इत्याह ब्रह्मराजन्याभ्यां ब्राह्मणाय राजन्याय च शूद्राय
 अर्याय वैश्याय स्वाय आत्मीयाय वरणाय चारणोऽपगतोदकाप-
 ॥ इत्यर्थः । आवदानोति सर्वत्र सम्यध्यते प्रियो देवानाम् अथ
 सानरहिता अनुष्टुप् । यथेमां वाचमिति यथायोगादत्र तथाशब्दो-
 ऽध्याहृत्यः । तथा तेन प्रकारेण अहं देवानां प्रियो भूयासम् द-
 क्षिणायै दक्षिणाया दातुश्च इह अस्मिन्नेव काले प्रियो भूयासम् अ-
 यं मे कामः समृध्यताम् अयमिति कामनाग्रहणम् । तद्यथा वा-

अनुद्वेजिनीम् दीयतां भुज्यतामिच्छेवमादिकाम् । आवदानि । जनेभ्यो ऽर्थाय । के ते जना इत्यत आह । ब्रह्मराजन्याभ्याम् ब्राह्मणाय राजन्याय च शूद्राय च अर्थाय च अर्यो वैश्यः । स्वाय चात्मीयाय च अरणाय च । अरणः अपगतोदकः पर इत्यर्थः । आवदानीति सर्वत्र संबध्यते ॥ प्रियो देवानाम् । अवसानरहितानुष्टुप् । यथेमां वाचमिति यथाशब्दयोगात्तथाशब्दो ऽत्राध्याहर्तव्यः । तथा तेन प्रकारेण प्रियो देवानां भूयासम् । दक्षिणायै दक्षिणाया दातुश्च इहास्मिन्नेव काले प्रियो भूयासम् अयमिति कामनामग्रहणम् । तद्यथा अयं ग्रामलाभकामः अस्मै मे समृध्यताम् । किं च उप मा अदः नमतु । अद इति यः काम इष्यते स उच्यते । तद्यथा उपनमतु मां प्रति देवदत्तः ॥ २ ॥

इमां कल्प्याणीमनुद्वेगकरीं वाचमहं यथा यतः आवदानि सर्वतो प्रवीमि दीयतां भुज्यतामिति सर्वेभ्यो वच्मि । केभ्यस्तदाह ब्रह्मराजन्याभ्यां ब्राह्मणाय राजन्याय क्षत्रियाय च शूद्राय अर्थाय वैश्याय स्वाय चात्मीयाय अरणाय पराय अरणोऽपगतोदकः शत्रुः नास्ति रणः शब्दो येन सह वाक्स्वम्बन्धरहितः । शत्रुरिति वा ॥ प्रियो देवानाम् मध्येऽवसानरहितानुष्टुप् लौगाक्षिदृष्टा । यथेति पूर्वोक्तेरत्र तथाशब्दोऽध्याहार्यः यतोऽहं ब्राह्मणादिभ्यः कल्प्याणीं वाचं वदामि तथा ततोऽहं देवानां प्रियः भूयासम् इह संसारे दक्षिणायै दक्षिणायाः दातुश्च प्रियः भूयासम् देवा दक्षिणादातारश्च मयि प्रीतिं कुर्वन्तिवत्यर्थः । किञ्च मे ममायं कामः समृध्यतां सफलो भवतु अयमिति नामनिर्देशः धनपुत्रादिलामकामो मे सम्पद्यतामित्यर्थः किञ्च अदो मा मामुपनमतु अद इति इष्टनामग्रहणम् देवदत्तादि मां प्रीणयतु ॥ २ ॥

मलामकामोऽसौ समृध्यतां । किञ्च अदो मामुपनमतु । अद इति इष्ट उच्यते । तद्यथा उपनमतु मां प्रति देवदत्तः ॥ २ ॥

बृहस्पते अति यदर्यो अर्हात् घुमाद्भिभाति क्रतु-
मज्जनेषु । यद् दीदयच्छवसा ऋतप्रजात तदस्मासु द्रवि-
णं धेहि चित्रम् । उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतये त्वा ।
एष ते योनिर्बृहस्पतये त्वा ॥ ३ ॥

(१) बृहस्पते अति बृहस्पतिसवेऽनया त्रिष्टुभा
बृहस्पतिदेवतया ग्रहो गृह्यते गृहस्पतिसवार्पम् बृहस्पतेर्वा । हे
बृहस्पते । अतिशयेन यत् द्रविणं धनम् । अर्य ईश्वरः
अर्यशब्दः स्वामिन्यन्तोदात्तः वैश्ये आद्युदात्तः । अर्हात्
पूजयेत् । यच्च घुमाद्भिभाति । घुमत् शुतिमत् विभाति
भासते । क्रतुमज्जनेषु । यच्च क्रतुमत् यज्ञवत् जनेषु विभा-
तीत्यनुवर्तते यत् दीदयत् शवसा यच्च दीप्यते शवसा व-
लेन । रक्षितारोऽपि यस्य सन्तत्पिभिर्भायः । हे ऋतप्रजात
ऋतात्सत्यादाविनाशिनः प्रजायत इति ऋतप्रजातः तत्संगु-
द्धी हे ऋतप्रजात तत् द्रविणम् अस्मासु धेहि स्थापय चित्रं
नानारूपम् । उपयामगृहीतोसि बृहस्पतये त्वा । एष ते योनि-

(१) अत्र घाराणसी लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुख्यं मुद्रित
पु० नास्ति तथा हे बृहस्पते अति बृहस्पतिसवेऽनया त्रिष्टुभा
बृहस्पतिदेवतया ग्रहो गृह्यते बृहस्पतेरेवार्पम् हे बृहस्पते अर्य ईश्वरः
अर्यशब्दः स्वामिन्यन्तोदात्तः वैश्ये आद्युदात्तः । स्वामी यत् द्रविणं
धनम् अति अर्हात् अतिशयेन पूजयेत् । यत् जनेषु विभाति भास-
ते कीदृशं धनं घुमत् शुतिमत् क्रतुमत् यज्ञवच्च यच्च धनं शव-
सा चलेन दीदयत् दीप्यते रक्षितारोऽपि यस्य सन्तीति भावः ।
ऋतात् सत्यात् आविनाशिनस्तत्त्वात्प्रजायते इति ऋतप्रजातः त-
स्य सद्यम्योधनं हे ऋतप्रजात तत् चित्रं नानाविधं द्रविणम् अ-
स्मासु धेहि स्थापय उपयाम एष ते स्थापय उपयाम एष ते स्थाप-
नमन्यः ॥ ३ ॥

वृहस्पतये त्वा । स्थापनमन्त्रः ॥ ३ ॥

ग्रहदेवत्या त्रिष्टुप् गृत्समदृष्टा वृहस्पतिसये बार्हस्पत्यग्रह-
णेऽस्याः सोपयामाया चिनियोमः ऋतात् सत्यात् हे ऋतप्रजात !
ग्रहणः सकाशात् प्रजातं प्रकृतं जातं जन्म यस्य ऋतप्रजातः हे
वृहस्पते वृहतां वेदानां पते पालक ! चित्रं नानाविधं तत् इवि-
णमस्मान्नु यजमानेषु धेहि धारय स्थापय देहीत्यर्थः । तत्किम्
अर्थः स्वामी यजनमर्हति अर्हति पूजयति लेटोऽडाटाधिति (पा०
३, ४, ९४) आडागमः अर्थः स्वामिवैश्ययोरिति (पा० ३, १, १०३)
अर्थशब्दः स्वामिन्यन्तोदात्तः वैश्ये आद्युदात्तः ईश्वरयोग्यं धनं
देहीत्यर्थः । यजनं जनेषु लोकेषु विभाति विविधं, शोभते ।
कीदृशं धनं द्युमत् घोः कान्तिरस्यास्ति द्युमत् दिव उद्येति (पा०
६, १, १३१) उकारः । क्रतुमत् क्रतवो यज्ञा विद्यन्ते येन तत् येन
यज्ञाः क्रियन्ते तादृशं धनं देहीत्यर्थः । यत् धनं शवसा बलेन दीव-
यत् द्वापयति प्रापयति वा धनान्तरम् तद्धनं देहीत्यर्थः दयं दान-
गतिर्हि सादानेषु अस्माणि जन्ताल्लुडि रूपम् अडभाद्य आर्पः ॥ उप-
यामेन पाद्येण गृहीतोऽसि वृहस्पतयेऽर्थाय त्वा गृह्णामि । स्थापयति
एष ते योनिः स्थानम् वृहस्पतये त्वां सादयामि ॥ ३ ॥

इन्द्र गोमन्निहायाहि पिवा सोमं शतक्रतो ।
विद्यद्भिर्ग्रायभिः सुतम् ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय
त्वा गोमन्ते । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा गोमन्ते ॥ ४ ॥

(१) इन्द्र गोमन् । द्वाभ्यां गायत्रीभ्यामिन्द्राय गोमन्ते

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुग्धई मुद्रित
पु० नास्ति तद्यथा इन्द्र गोमन्द्वाभ्यां गायत्रीभ्यां इन्द्राय गोमन्ते ग्रहो
गृह्यते गोसवे आदित्यस्यार्पणं याज्ञवल्क्यस्य वा हे इन्द्र हे गोमन् गोमन्
गोभिः धेनुभिः संयुक्तं स्तुतिभिर्वा इह यज्ञे आयाहि आगच्छ आग-
त्य च हे शतक्रतो बहुकर्मन् सोमं पिब । किम्भूतं सोमं विद्यद्भिः
प्रायभिः सुतम् अभिपुनम् विशेषेण घन्ति खण्टयन्ति ते विद्यन्तः
तैः । दो अवसण्डने । अस्य शतरि विद्यन्त इति रूपम् । उप० ।
गोमन्ते इन्द्राय त्वां गृह्णामि सादयति एष ते ॥ ४ ॥

ग्रहो गृह्यते गोसवे । आदित्यस्यार्पं याज्ञवल्क्यस्य वा । हे
इन्द्र गोमन् । गोभिः संयुक्तं । स्तुतिभिर्वा । इह यज्ञे आयाहि
आगच्छ एत्य च पिव सोमम् हे शतक्रतो बहुकर्मन् कथंभूतं
सोमम् विद्यभिर्ग्रावभिः सुतम् दो अवखण्डने । अस्य शतरि
विद्यन्त इति रूपम् तैः विद्यद्भिः विशेषेणानखण्डयाद्भिः प्रावभिः
सुतमभिपुतं सोमम् ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा गोमते
गृह्णामि । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा गोमते सादयामि ॥ ४ ॥

हे इन्द्रदेवस्ये गायत्र्यौ । रम्यास्तिष्ठे गोसवे यज्ञे ग्रह ग्रहणे
नियुक्ते सोपयामे । शतं क्रतवः कर्माणि यस्य स शतक्रतुः हे शत-
क्रतो ! हे इन्द्र ! हे गोमन् । गायो धेनवः स्तुतयः किरणा वा वि-
द्यन्ते यस्य स गोमान् त्वमिह यज्ञे आयाहि आगच्छ सोमं च पिव
ह्यचोऽतस्तिष्ठ इति (पा० ६, ३, १३५) दीर्घः । कीदृशं सोमं प्रा-
वभिः सुतमश्मभिरभिपुतम् कीदृशैर्ग्रावभिः विद्यद्भिः विशेषेण ध-
न्ति खण्डयन्ति ते विद्यन्तः तैः दो अवखण्डने विद्यादित्वाच्छयन्
शतरि ओतः द्यनीति (पा० ७, ३, ७१) ओकारलोपः ॥ उपया०
गोमते इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते० ॥ ४ ॥

इन्द्रायाहि वृत्रहन् पिवा सोमं शतक्रतो । गो-
मद्भिर्ग्रावभिः सुतम् ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा
गोमते । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा गोमते ॥ ५ ॥

(१) इन्द्रायाहि । हे इन्द्र आगच्छ हे वृत्रहन् । वृत्रस्य
हन्तः एत्य च सोममपि हे शतक्रतो बहुकर्मन् । कथंभूतं सोमम् ।
गोमद्भिः स्तुतिमद्भिः । ग्राह्यासंयुतैर्वा अंशुवचनो वा गोशब्दः ॥

(१) अत्र चाराणसी० लि० पु० समतोऽयं पाठक्रमः मुन्यर् मुद्रित
पु० नास्ति तद्यथाः इन्द्रायाहि हे इन्द्र हे वृत्रहन् हे शतक्रतो त्वम्
आयाहि । सत्यं च सोमं पिव किंसोमं । गोमद्भिः स्तुतिमद्भिः
ग्रावभिः सुतम् । उप० ॥ ५ ॥

वृहस्पतये त्वा । स्थापनमन्त्रः ॥ ३ ॥

ग्रहदेवत्या श्रिष्टुप् गृत्समददृष्टा वृहस्पतिसवे बार्हस्पत्यग्रह-
णेऽस्याः सोपयामाया विनियोगः ; क्रतात् सत्यात् हे क्रतुप्रजात !
ग्रहणः सकाशात् प्रजातं प्रकृष्टं जातं जन्म यस्य क्रतुप्रजातः हे
वृहस्पते वृहतां वेदानां पते पालक ! चित्रं नानाविधं तत् द्रवि-
णमस्मासु यजमानेषु धेहि धारय स्थापय देहीत्यर्थः । तत्किम्
अर्थः स्वामी यद्धनमर्हति अर्हति पूजयति लेटोऽडाटाविति (पा०
३, ४, ९४) आडागमः अर्थः स्वामिवैश्ययोरिति (पा० ३, १, १०३)
अर्थशब्दः स्थामिन्यन्तोदात्तः वैश्ये आद्युदात्तः ईश्वरयोग्यं धनं
देहीत्यर्थः । यद्धनं जनेषु लोकेषु विभाति विविधं शोभते ।
कीदृशं धनं शुभम् द्यौः कान्तिरस्यास्ति शुभम् दिव उद्येति (पा०
६, १, १३१) उकारः । क्रतुमत् क्रतवो यज्ञा विद्यन्ते येन तत् येन
यज्ञाः क्रियन्ते तादृशं धनं देहीत्यर्थः । यत् धनं शयसा यलेन दीद-
यत् दापयति प्रापयति वा धनान्तरम् तद्धनं देहीत्यर्थः दय दान-
गतिर्हिसादानेषु अस्माष्णिजन्ताल्लुलि रूपम् अडमाय आर्पः ॥ उप-
यामेन पात्रेण गृहीतोऽसि वृहस्पतयेऽर्थाय त्वा गृह्णामि । स्थापयति
एष ते योनिः स्थानम् वृहस्पतये त्वां सादयामि ॥ ३ ॥

इन्द्र गोमन्तिहापाहि पिबा सोमं शतक्रतो ।
विचद्भिर्ग्रावभिः सुतम् ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय
त्वा गोमन्ते । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा गोमन्ते ॥ ४ ॥

(१) इन्द्र गोमन् । द्वाभ्यां गायत्रीभ्यामिन्द्राय गोमन्ते

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्यर्ह मुद्रित
पु० नास्ति तद्यथा इन्द्र गोमन्द्वाभ्यां गायत्रीभ्यां इन्द्राय गोमन्ते ग्रहो
गृह्यते गोसवे आदित्यस्यार्प याज्ञवल्क्यस्य वा हे इन्द्र हे गोमन् गोमन्
गोभिः घेनुभिः संयुक्तः स्तुतिभिर्वा इह यज्ञे आयाहि आगच्छ आग-
त्य च हे शतक्रतो बहुकर्मन् सोमं पिब । किम्भूतं सोमं विचद्भिः
प्रावभिः सुतम् अभिपुतम् विशेषेण घन्ति यण्टयन्ति ते विचन्तः
तैः । दो अवयवण्टने । अस्य शतरि विचन्त इति रूपम् । उप० ।
गोमन्ते इन्द्राय त्वां गृह्णामि सादयति एष ते ॥ ४ ॥

ग्रहो गृह्यते गोसवे । आदित्यस्यार्घं याज्ञवल्क्यस्य वा । हे
इन्द्र गोमन् । गोभिः संपुक्त । स्तुतिभिर्वा । इह यज्ञे आयाहि
आगच्छ एत्य च पिव सोमम् हे शतक्रतो बहुकर्मन् कथंभूतं
सोमम् विद्याभिर्ग्रावभिः सुतम् दो अवखण्डने । अस्य शतरि
विद्यन्त इति रूपम् तैः विद्यद्भिः विशेषेणावखण्डयाद्भिः ग्रावभिः
सुतमभिपुतं सोमम् ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा गोमते
गृह्णामि । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा गोमते सादयामि ॥ ४ ॥

हे इन्द्रदेवत्ये गायत्र्यौ । रम्याक्षिरूपे गोसवे यज्ञे ग्रह ग्रहणे
नियुक्ते सोपयामे । शतं क्रतवः कर्माणि यस्य स शतक्रतुः हे शत-
क्रतो ! हे इन्द्र ! हे गोमन् ! गावो घेनयः स्तुतयः किरणा वा वि-
द्यन्ते यस्य स गोमान् त्वमिह यज्ञे आयाहि आगच्छ सोमं च पिव
अचोऽस्तस्तिष्ठ इति (पा० ६, ३, १३५) दीर्घः । कीदृशं सोमं ग्रा-
वभिः सुतमदमभिरभिपुतम् कीदृशीर्ग्रावभिः विद्यद्भिः विशेषेण घ-
न्ति खण्डयन्ति ते विद्यन्तः तैः दो अवखण्डने विद्यादित्वाच्छयन्
शतरि भोतः इयतीति (पा० ७, ३, ७१) ओकारलोपः ॥ उपया०
गोमते इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते० ॥ ४ ॥

इन्द्रायाहि वृत्रहन् पिवा सोमं शतक्रतो । गो-
मंद्भिर्ग्रावभिः सुतम् ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा
गोमते । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा गोमते ॥ ५ ॥

(१) इन्द्रायाहि । हे इन्द्र आगच्छ हे वृत्रहन् । वृत्रस्य
हन्तः एत्य च सोममपिवा हे शतक्रतो बहुकर्मन् । कथंभूतं सोमम् ।
गोमद्भिः स्तुतिमद्भिः । ग्राह्यासंयुतैर्वा अशुवचनो वा गोशब्दः ॥

(१) अत्र चाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठप्रभः मुख्यं मुद्रित
पु० नास्ति तद्यथा इन्द्रायाहि हे इन्द्र हे वृत्रहन् हे शतक्रतो त्वम्
आयाहि । सत्यं च सोमं पिव किंसोमं । गोमद्भिः स्तुतिमद्भिः
ग्रावभिः सुतम् । उप० ॥ ५ ॥

ग्रावभिः सुतमभिपुतम् उपयामेति व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

घृत्रं दैत्यं हन्ति घृत्रहा शतं क्रतवो मखा यस्य स शतक्रतुः । हे घृत्रहन् । हे शतक्रतो । हे इन्द्र ! त्वमायाहि आगच्छ सोमं च पिब । कीदृशं सोमं ग्रावभिः सुतम् । कीदृशैर्ग्रावभिः गोमद्भिः गोः स्तुतिर्विद्यते येषां ते गोमन्तस्तैः ॥ उप० एष ते० व्याख्याते ॥ ५ ॥

ऋतावानं वैश्वानरमृतस्य ज्योतिपस्पतिम् । अजंघं घर्ममीमहे ॥ उपयामगृहीतोऽसि वैश्वानरार्य त्वा एष ते योनिर्वैश्वानरार्य त्वा ॥ ६ ॥

(१) ऋतावानम् । तिस्रो वैश्वानरीयाः पुरोरुचः गायत्रीत्रिष्टुप्गायत्र्यः । अधस्तन एव ऋपिः । ऋतावानं सत्यव्रतं यज्ञयन्तमुदकवन्तं वा वैश्वानरम् ऋतस्य वा । उदकस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा ज्योतिपश्च पतिम् । अथवा ऋतस्य सर्वगतस्य ज्योतिपः पतिमधिपतिम् । अजस्रम् अनुपक्षीणं घर्मम् अपक्षरणं दीप्तं वा ईमहे याचामहे । आयज्ञसमाप्तिमिति शेषः सामर्थ्यात् । उपयामेति व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

तिस्रो वैश्वानरीयाः पुरोऽनुवाक्याः । आद्या गायत्री, प्रदुराक्षिहृष्टा । षयं वैश्वानरमीमहे याचामः यज्ञसमाप्तिमिति शेषः ईमहे वाच्चाकर्मसु पठितः । कीदृशं वैश्वानरम् ऋतावानम् ऋतं सत्यं यज्ञो जलं धारयास्ति, ऋतवा तम् छन्दसी यनिषौ धाव्याविति (पा० ५, २, १०९ धा० २) अस्यर्थे घनप्रत्ययः संहितायामृतस्य दीर्घः ।

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्भई मुद्रित पु० नास्ति तद्यथा ऋतावानम् । तिस्रो वैश्वानरीयाः पुरोरुचः गायत्री-त्रिष्टुप्गायत्र्यः अधस्तन एव ऋपिः । षयं वैश्वानरम् ईमहे याचामहे यज्ञसमाप्तिमिति शेषः सामर्थ्यात् । किं वैश्वानरम् ऋतावानं सत्ययन्तं यज्ञयन्तमुदकवन्तं वा । ऋतस्योदकस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा ज्योतिपश्च पतिम् । अथवा ऋतस्य सर्वगतस्य ज्योतिपः पतिम् अजस्रम् अनुपक्षीणं घर्मम् अपक्षरणं दीप्तं वा ॥ ६ ॥

अतस्य सत्यस्याविनाशिनो ज्योतिषः तेजसः पतिं पालकम् तेजोऽ-
धिष्ठानमित्यर्थः अजन्तं न जस्यति नश्यति अजस्रस्तमनुपक्षीणम्
जसु हिंसायाम् नमिक्कम्पीति (पा० ३, २७ १६७) रप्रत्ययः घर्मं घृ-
क्षरणदीप्त्योः जिघर्ति क्षरति जलं घर्मस्तम् दीप्तं घा ॥ उपया० वै-
श्वानराय त्वा गृह्णामि । यय ते० सादयामि ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्य सुमती स्याम राजा हि कं भुवन-
नामभिधीः । इतो जातो विश्वमिदं विचष्टे वैश्वा-
नरो यतते सूर्येण ॥ उपयामगृहीतोऽसि वैश्वान-
राय त्वा । एयते योनिर्वैश्वानराय त्वा ॥ ७ ॥

(१) वैश्वानरस्य सुमती । द्वितीयः पादः पूर्वं व्या-
ख्यायते । यः वैश्वानरः राजा दीप्तः हि कमिति निपातसमा-
हारोऽनर्थः । यश्च वैश्वानरः भुवनानां भूतजातानामभिधीः अ-
भ्याश्रयणीयः सर्वोपकारसामर्थ्यात् । यश्च इतो जातः इतोऽर-
णितः कुतश्चिद्वा उत्पन्नः सन् विश्वमिदं सर्वमिदं विचष्टे अभि-
विपश्यति । यथाद्रष्टव्यं कर्मानुरूपेण । यश्च वैश्वानरः यतते
स्पर्द्धते सूर्येण सह स्वकीयदीप्त्या तस्य वैश्वानरस्य सुमती
कल्याणमती वयं स्यामेति प्रार्थना । उपयायेति समञ्जसम् ॥ ७ ॥

त्रिष्टुप् कुत्सष्टष्टा । वैश्वानरस्य सुमती शोभनयुद्धी ययं स्याम

(१) अत्र घाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठकमः मुम्यईमुद्रित
पु० नास्ति तद्यथा वैश्वानरस्यातस्य वैश्वानरस्य सुमती कल्याणमती
ययं स्यामेति प्रार्थना हि कम् इति । निपातद्वयमनर्थकम् । यः भुव-
नानां भूतजातानाम् अभिधीः अभ्याश्रयणीयः सर्वोपकारकसाम-
र्थ्यात् राजा दीप्तिश्च यश्च इतोऽरणितो जातः सन् इदं विश्वं सर्वं
विचष्टे अभिपश्यति यथाद्रष्टव्यं कर्मानुरूपेण यश्च वैश्वानरः सूर्येण
सह यतते स्पर्द्धते उपयाम० ॥ ७ ॥

भवेम । कं निपातः पादपूरणः । हि यस्माद्धेतोर्वैश्वानरः इतोऽग्नि-
तो जातः उत्पन्नः सन् इदं विश्वं सर्वं विचष्टे कर्मानुरूपं पश्यति
सूर्येण सह यतते स्पर्धते च सूर्यसमतेजा इत्यर्थः । कोदशोऽग्निः
राजा राजते दीप्यते राजा । भुवनानां भूतजातानामभिधीः आश्र-
यणीयः अभि समन्तात् श्रीयते सेव्यतेऽभिधीः कर्मणि क्तिप् । उप०
एष ते उक्ते ॥ ७ ॥

वैश्वानरो न ऊनय आ प्रयातु परावतः । अग्नि-
उक्थेन वाहमा ॥ उपयामगृहीतोऽसि वैश्वानराय-
त्वा । एष ते योनिर्वैश्वानरायं त्वा ॥ ८ ॥

(१) वैश्वानरो नः वैश्वानरोऽग्निः नोऽस्मान् ऊतये
अवनाय पालनाय आप्रयातु आगच्छतु परावतः दूरात् । यो
हि दूरादागच्छेत् आगच्छेदप्यसौ समीपादिष्याभिप्रायः । केन
आप्रयातु । उक्थेन स्तोमेन । वाहसा वाहनभूतेन । अन्य-
त्रापि स्तोमो वाहन इत्युच्यते । वाहिष्ठो वाहना स्तोम इति ।
उपयामेति समानम् ॥ ८ ॥

गायत्री । नोऽस्माकमूतयेऽवनाय परावतः दूरदेशाद्वैश्वानरः
आ प्रयातु आगच्छतु केन वाहसा वाहनभूतेन उक्थेन स्तोमेन वा-
हिष्ठो वाहनानां स्तोमो दूतो हुतं नरा इति श्रुत्यन्तरे स्तोमस्य वा-
हनत्वमुक्तम् । उप० एष० उक्ते ॥ ८ ॥

अग्निर्ऋषिः पर्वमानः पार्श्वजन्यः पुरोहितः । त-

(१) अत्र घाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित
पु० नास्ति तद्यथा वैश्वानरो नः । वैश्वानरोऽग्निः नोऽस्माकम् ऊतये
अवनाय पालनाय परावतो दूरतः आप्रयातु यो हि दूरादागच्छति स
समीपादागच्छत्येवेति भावः । केन आयातु वाहसा वाहनभूतेन ।
उक्थेन स्तोमेन अन्यत्रापि स्तोमो वाहनमित्युच्यते । वाहिष्ठो
वाहनानां स्तोम इति । उपयाम० ॥ ८ ॥

मीमहे महागयम् ॥ उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा व-
र्चसे ए प ते योनिरग्नये त्वा वर्चसे ॥ ९ ॥

(१) अग्निर्ऋषिः । आग्नेयी गायत्री पुरोरुक् ।
ऋषिरुक्तः । यः अग्निः ऋषिः द्रष्टा मन्त्राणाम् पवमानः । इत-
श्चेतश्च गच्छन् । पाञ्चजन्यः पञ्चजनेभ्यो हितः । चत्वारो व-
र्णा निपादपञ्चमाः पञ्चजनाः । तेषां हि यज्ञेऽधिकारोऽस्ति ।
पुरोहितः । पुर एनन्दधति यज्ञं कुर्वाणाः । तम् ईमहे याचाम-
हे । महागयम् महान्तं गृहम् । महत्त्वं च गृहस्य द्रव्यनिबन्धन-
म् उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा वर्चसे इति व्याख्यातम् ॥ ९ ॥

अग्निदेवता गायत्री वसिष्ठमरद्वाजदृष्टा पुरोरुक् । महान् गयः
स्तुतिर्पस्य स महागयो महागृहकपो वा तमग्निं पयमीमहे याच-
यामः । तं कं योऽग्निर्ऋषिः मन्त्रद्रष्टा । पवमानः पव गतौ पवत इत-
स्ततो गच्छति पवमानः यद्वा पूष्ट शोधने पयते शोधयति
पवमानः । पाञ्चजन्यः पञ्चजनेभ्यो हितः विप्राव्यधत्वारो व-
र्णा निपादश्चेति पञ्चजनास्तेषां यज्ञाधिकारात् पुरोहितः पुरोऽग्ने
हितः स्थापितः दधातेर्निष्ठा ॥ उप० वर्चसे तेजोरूपायान्नये त्वा
गृहामि । एप० ॥ ९ ॥

मुहो१॥ इन्द्रो यज्ञहस्तः षोडशी शर्म यच्छतु ।
हन्तुं पाप्मानं योऽस्मान् द्रष्टि । उपयामगृहीतोऽसि

(१) अत्रायं पाठक्रमः धाराणसी० लि० पु० संमतः मुम्बईमु० पु०
नास्ति । तद्यथा अग्निर्ऋषिः आग्नेयी गायत्री पुरोरुक् । ऋषिरुक्तः । ईदृशो
ऽग्निः तं वयम् ईमहे याचामहे । कण्डिशोऽग्निः ऋषिः मन्त्राणां द्रष्टा
पवमानः इतस्ततो गच्छन् । पाञ्चजन्यः पञ्चजनेभ्यो हितः । चत्वा-
रो वर्णा निपादपञ्चमाः पञ्चजनाः । तेषां हि यज्ञाधिकारोऽस्ति
पुरोहितः पुर एनं दधति यज्ञं कुर्वाणाः तम् ईमहे । कण्डिशं तं म-
हागयम् । महान्तं गृहं महत्त्वं च गृहस्य द्रव्यनिबन्धनम् । उप० ।
वर्चसेऽग्नये ॥ ९ ॥

महेन्द्राय त्वा । ए॒ष ते॒ योनिर्महेन्द्राय॑ त्वा ॥ १० ॥

(१) महां इन्द्रः । माहेन्द्री पुरोरुक् गायत्री । उक्तमार्पम् । महान् इन्द्रः वज्रहस्तः । षोडशी । पञ्च प्राणाः पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनः षोडशम् एतल्लिङ्गं यस्य स षोडशीन्द्रः । पञ्चदशो वा वज्रधेन्द्रश्च षोडशी वज्रस्य । शर्म शरणं यच्छतु ददातु । हन्तु च पाप्मानं ब्रह्महत्यादिकम् । यथास्मान् द्वेष्टि तश्च हन्तु । यं च वयं द्विष्मः तश्च हन्तु । उपयामेति समानम् ॥ १० ॥

महेन्द्रदेवत्या गायत्री घसिष्ठरुता । पुरोरुक् । इन्द्रः शर्म सुखं यच्छतु ददातु योऽस्मान् द्वेष्टि तं च पाप्मानं पापिष्ठं हन्तु नाशयतु यद्वास्मवद्वेष्टारं पाप्मानं च पापं ब्रह्महत्यादिकं हन्तु अस्मी पदं पुमान् पाप्मेत्यमरः (१, १, १३१) । षोडश इन्द्रः महान् धेष्टः । वज्रहस्तः घजं हस्ते यस्य सः । षोडशी पञ्च प्राणा दशेन्द्रियाणि मनश्चेति षोडशपदार्था लिङ्गशरीररूपा यस्य स षोडशी आत्मरूप इत्यर्थः ॥ उप० एष उक्ते ॥ १० ॥

तं वो॑ द॒स्ममृ॑ती॒पहं॑ घ॒सोर्मि॒न्दानम॑न्धंसः । अ॒भि
घ॒त्सं न स्य॑सरेषु॒ घेन॑व इन्द्रं॒ गी॒र्भिर्न॑वामहे ॥ ११ ॥

(२) तं वः ऐन्द्री बृहती । जपस्वाध्यायादिषु विनियो-

(१) अत्रायं पाठक्रमः धाराणसी० लि० पु० संमतः मुम्बईमु० पु० नास्ति तद्यथा महां इन्द्रः । माहेन्द्री पुरोरुक् गायत्री उक्तमार्पम् । इन्द्रः शर्म शरणं यच्छतु ददातु योऽस्मान् द्वेष्टि तं पाप्मानं पापरूपं हन्तु यद्वा पाप्मानं ब्रह्महत्यादिपापं हन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि तं च हन्तु । किम् इन्द्रः महान् वज्रहस्तः षोडशी पञ्चप्राणाः पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनः षोडशमेतल्लिङ्गं यस्य स षोडशी । उपयाम०-महेन्द्राय० ॥ १० ॥

(२) अत्रायं पाठक्रमः धाराणसी० लि० पु० संमतः मुम्बईमु० पु०

गः । आदित्यस्यार्पम् याज्ञवल्क्यस्य वा आ अध्यायपरिसमा-
प्तेः । हे क्रत्विग्यजमानाः तमिन्द्रं गीर्भिर्वाग्भिः स्तुतिलक्षणा-
भिः । नवामहे । णु स्तुतौ अभिष्टुमः किमर्थम् । वः युष्मभ्यं
दास्यतीति । कथंभूतमिन्द्रम् दस्मम् । दर्शनीयम् प्रियवादिनं
कार्यसाधनञ्च । ऋतीपहम् ऋती गतिः गतिमात्रेण शत्रुं
सहत इत्पृतीपाद् तमृतीपहम् । वसोर्मन्दानमन्धसः । व-
सोर्वासपितुः सोमस्य स्वकीयेनैकदेशेन मन्दानं माद्यन्तम् अ-
न्धसः अध्यायनीयस्य चाक्षस्य स्वकीयेनैवांशेन माद्यन्तम् क-
थमिव नवामहे । वत्सं न स्वसरेषु धेनवः । नकार उपमार्थी-
यः । वत्समिव । स्वसरेषु स्वयमेव सरन्ति येषु तानि स्वसरा-
ण्यहानि तेषु स्वसरेषु अहस्म । धेनवः । यथा नवप्रसूता
धेनवः दिनेषु अतिहार्द्रात् वत्सं शब्दैराश्वासयेयुः एवं वयम-
प्यति सौहार्देणन्द्रङ्गीभिर्नवामहे इति समस्तार्थः ॥ ११ ॥

इन्द्रदेवत्या पथ्या बृहती नोधागेतमदृष्टा स्वाध्यायादिषु नि-
युक्ता । आदित्ययाज्ञवल्क्ययोरार्षमाध्यायात् । हे यजमानाः । तमिन्द्रं

नास्ति तद्यथा तं वः । ऐन्द्री बृहती जपस्याध्यायादिषु धिनियोगः ।
आदित्यस्यार्पं याज्ञवल्क्यस्य वा आ अध्यायपरिसमाप्तेः । हे क्रत्विक्
यजमानाः परं तम् इन्द्रं वः युष्मभ्यं युष्मदर्थं गीर्भिः वाग्भिः स्तुति-
लक्षणाभिः अभिवामहे णु स्तुतौ अभिष्टुमः किंभूतम् इन्द्रं वस्मं दर्श-
नीयं प्रियवादिनं कार्यसाधनं च ऋतीपहम् ऋती गतिः गतिमात्रे-
ण शत्रुं सहते इति ऋतीपाद् तम् ऋतीसहम् । वसोः वासपितुः सो-
मस्य स्वकीयेन एकदेशेन मन्दानं माद्यन्तम् अन्धसोऽग्रस्य स्वकी-
येनैवांशेन माद्यन्तम् । कथमिव नवामहे स्वसरेषु स्वयमेव सरन्ति
यावो येषु तानि स्वसराणि अहानि तेषु धेनवः वत्सं नववत्समिव
न इयार्थं यथा नवप्रसूता धेनवो दिनेषु अतिहार्द्रात् वत्सं शब्दैराश्वा-
सयेयुः । स्मरन्ति तथा वयमप्यतिसौहृदेनेन्द्रं गीर्भिः नवामहे
इत्यर्थः ॥ ११ ॥

घयं गीभिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः अभिनवामहे सम्यक् स्तुमहे नु
स्तुतौ व्यत्ययेन शप् । किम्भूतमग्निं वो युष्माकं दस्मं दर्शनीयम्
दसि दर्शने मप्रत्ययः । ऋतीपहम् ऋ गती त्तिन्प्रत्ययः ऋत्या
गत्या सहतेऽभिभवति शत्रूनि त्ति ऋतिपट् तम् पूर्वपदाच्चेति (पा०
८, ३, १०६) पत्वम् संहितायां दीर्घः । वसोः वासयितुः स्थितिहे-
तुभूत्यान्धसो अग्नस्य पष्ठी तृतीयायै अघ्नत मन्दानं मोदमानम् न
दिङ् स्वप्ने जाङ्घं मदे मोदे स्तुतौ गताधिति धातोः शानच्प्र-
त्ययेन शपो लुक् । दृष्टान्तमाह घत्सं न नकार इत्यर्थः स्वसरेषु
ह्येनैवात्मनैव सरन्ति प्रसरन्ति किरणा येषु ते स्वसरा दिवसाः
तेषु यथा धेनवो नवप्रसूता गवो घत्सं नुवन्ति स्तुयन्ति शब्दै-
राह्वयन्तीत्यर्थः । तद्वद्वयमिन्द्रं स्तुमः ॥ ११ ॥

यद्वाहिष्ठं तदग्नये बृहद्वर्चं विभावसो । महिषीव
त्वद्रयिस्त्वद्वाजा उदीरते ॥ १२ ॥

(१) यद्वाहिष्ठम् । आग्नेय्यनुष्टुप् हे उद्गातः यत् वाहिष्ठं
षोढृतमं बृहत्साम तत् अग्नये अर्थाय अर्चगाय । ततो दृष्ट्वाग्निं
ब्रूहि । हे विभावसो विभूतधन अग्ने । महिषीव त्वद्रयिः महि-
षी प्रथमविन्ना । यथा प्रथमपत्नी धर्मार्थकामात्मिका उत्तिष्ठति
सुखात्मिका भवति एवं त्वद्रयिः सुखात्मिका उदीरते उत्तिष्ठ-
ति ॥ अथवा । महिषी यथा सर्वान् भोगान् उदीरते उत्क्षिप-

(१) अत्रायं पाठक्रमः चाराणसी० लि० पु० संमतः मुम्बईमु० पु०
नास्ति । तद्यथा यद्वाहिष्ठम् आग्नेय्यनुष्टुप् । हे उद्गातः यद्वाहिष्ठं
षोढृतमं बृहत्साम तत् अग्नयेऽर्थाय अर्चगायं ततो दृष्ट्वाऽग्निं ब्रूहि हे
विभावसो विभूतधन अग्ने त्वत् त्वत्तः रयिः धनम् उदीरते उत्तिष्ठति
प्रियसुखात्मिका भवति का इव महिषीव महिषी प्रथमविन्ना पत्नी
धर्मार्थकामात्मिका यथा उत्तिष्ठति यद्वा महिषी यथा सर्वान् भोगान्
उदीरते क्षिपति उदीरते इति एकवचनेन परिणामः । त्वत्तः धाजा
अपानि च उदीरते उद्गच्छति परोपकाराय ॥ १२ ॥

ति परोपकाराय । एवं त्वत्तो रयिः उदीरते त्वत्तथ वाजा अ-
जानि उदीरते उद्गच्छन्ति परोपकाराय ॥ १२ ॥

अग्निदेवतानुष्टुब्धसूयुदष्टा । हे उद्गातः ! अग्नये आभ्यर्थ्य तत्
बृहत्साम अर्चयाम् बृहत्सामो गानं कुरु तत्किम् यत् चाहिष्ठम् वा-
हयति प्रापयति इष्टमिति चाहयित् वह्नेर्ष्यन्तात् तृच् भव्यन्तं वाह-
यित् चाहिष्ठम् अतिशयने तमयिष्ठनाविति (पा० ५, ३, ५५) अनु-
ष्टुप्त्तो तुष्टुन्दसीति (पा० ५, ३, ५९) इष्टानि परे तुरिष्ठेभ्यः स्त्विति
(पा० ५, ४, १५४) च तृचो लोपे चाहिष्ठमिति रूपम् । किञ्च सा-
मगानेन प्रत्यक्षमग्निं ब्रूहि किम् हे विभावसो ! विभा का-
न्तिरेव यसु धनं यस्य स विभावसुः हे अग्ने ! रयिः धनं वाजा अ-
जानि च त्वत् त्वत्तः सकाशात् उदीरते उद्गच्छन्ति ईर गतौ कम्पे
च लट् शपो लुप् अदभ्यस्तात् (पा० ७, १, ४,) । तत्र दृष्टान्तः
महिषीव यथा महिषी प्रथमपरिणीता स्त्री गृहात् भोगार्थं पतिं प्रति
उदीर्ते उद्गच्छति । एकं त्वत्पदं पादपूरणम् रयिः त्वदुदीर्ते
इति वा ॥ १२ ॥

एष्टुषु द्रवाणि तेऽन्नं इत्येतरा गिरः । एभिर्वर्धासु
इन्दुभिः ॥ १३ ॥

(१) एहि । आग्नेयी गायत्री । अधस्तनमन्त्रस्तुतोऽग्निरि-
रिह सम्बोध्यते । एहि आगच्छ हे अग्ने । उकारोऽनर्थकः ।
को हेतुरिति चेत् । सुव्रवाणि साधुव्रवाणि ते तव हे भगवन्न-
ग्ने । इत्येतराः इत्थं त्वदीयैर्नामवन्धकरूपैर्ग्रथिताः इतराः स्तु-

(१) अत्रायं पाठक्रमः चाराणसी० लि० पु० संमतः सुम्यईमु० पु०
नास्ति । तद्यथा । एहि आग्नेयी गायत्री अधस्तनमन्त्रस्तुतोऽग्निरिह सं-
बोध्यते एहि आगच्छ उकारोऽनर्थकः को हेतुरिति चेत् हे अग्ने ते तव
इत्थं इत्थं त्वदीयैर्नामवन्धकरूपैर्ग्रथिता इतराः अन्याः स्तुतिलक्षणा
गिरोऽहं सुव्रवाणि सुष्ठु यदामि यमिः इन्दुभिः अध्वर्युणामिषुतैः
सोमैः त्वं वर्धासे वर्धस्व ॥ १३ ॥

तिलक्षणाः गिरो वाचः । यद्वा इत्थमुद्गातृस्तोत्रजनिताः इतरा अन्या गिरो या गीयन्ते । हेतुं न्यस्यति । एभिश्च इन्दुभिः अर्घ्ययुगाभिपुतैः सोमैः त्वं वर्द्धसे वर्द्धस्व ॥ १३ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री भरद्वाजदृष्टा हे अग्ने ! त्वमेहि आगच्छ उ पादपुरणः सुमि चेति संहितायामुकारस्य दीर्घः । इत्थ इत्थमनेन प्रकारेण न इतराः अन्याः गिरो घाणीः स्तुतिलक्षणाः ते तव सु घ्राणि सुतरां घदानि घ्नो लोद् । किञ्च एभिर्इन्दुभिः सोमैः वर्द्धसे वर्द्धस्व लेटोऽडाटौ ॥ १३ ॥

ऋतवस्ते यज्ञं वितन्वन्तु मासां रक्षन्तु ते हविः ।
संवत्सरस्ते यज्ञं दधातु नः प्रजां च परिपातु नः ॥ १४ ॥

(१) ऋतवस्ते । यजमानेनाग्निरुच्यते । अनया बृहत्या । ऋतवः ते तव यज्ञं वितन्वन्तु । मासाश्च ते हविः रक्षन्तु । संवत्सरश्च तव यज्ञं दधातु धारयतु नः इति निपातोऽनर्थकः । प्रजां च परिपातु नः इति यजमान आत्मानमाह । नोऽस्माकं प्रजां च परिपातु संवत्सर एव ॥ १४ ॥

अग्निदेवत्या बृहती ९, ८, ११, ८ घर्णपादा विषमपादा नवकाष्टकैकादशाष्टिनो विषमपादेति घञ्धात् । हे अग्ने ! ऋतवः ऋतुपलक्षिताः कालविशेषाः ते तव यज्ञं वितन्वन्तु विस्तारयन्तु मासाः त्रैश्राद्यधिष्ठातारो देवास्ते तव हविः पुरोडाशादिकं रक्षन्तु पान्तु । संवत्सरस्तदधिष्ठातां देवः ते तुभ्यं त्वदर्थं नोऽस्माकं यज्ञं दधातु पुष्णानु नोऽस्माकं प्रजां पुत्रादिकां च परिपातु रक्षतु संवत्सर एव ॥ १४ ॥

(१) ऋतवस्ते यजमानेनाग्निरुच्यते अनया बृहत्या ऋतवः ते तव यज्ञं वितन्वन्तु मासाश्च ते तव हविः रक्षन्तु संवत्सरं तव यज्ञं दधातु पुष्णानु नः इति निपातोऽनर्थकः यजमान आत्मानमाह नोऽस्माकं प्रजां परिपातु संवत्सर एव ॥ १४ ॥

उपहरे गिरीणां सङ्गमे च नदीनाम् धिया विप्रो
अजायत ॥ १५ ॥

(२) उपहरे गिरीणाम् । चतस्रो गायत्र्यः सौम्यः ।
उपहरे गहरे गिरीणां पर्वतानाम् प्रसिद्धयेतत् । एकाहीनसत्रा-
णि क्रियन्तामित्यनया । धिया बुद्ध्या विप्रः मेधावी सोमः
अजायत । जगत् धारयितुमिच्छन् ॥ १५ ॥

सोमवेद्यया गायत्री यत्सदृष्टा । गिरीणां पर्वतानामुपहरे नि-
कटे नदीनां गङ्गादीनां च संगमे विप्रो मेधावी सोमः अजायत उ-
त्पन्नः जनेलङ् कया धिया बुद्ध्या विप्रो मया यज्ञं करिष्यन्तीति
विचार्योत्पद्यः ॥ १५ ॥

उद्या ते जातमन्धसो दिवि सङ्गम्याददे । उग्रं
शर्म महि श्रवः ॥ २६ ॥

(१) उद्या ते । व्यवहितपदमायो मन्त्रः हे सोम ते तव

(१) अत्रायं पाठक्रमः चाराणसी० लि० पु० संमतः मुम्बईमु० पु०
नास्ति । तद्यथा । उपहरे । चतस्रो गायत्र्यः सौम्यः । गिरीणाम् उपहरे
निकटे नदीनां सङ्गमे च एकाहीनसत्राणि क्रियन्तां नित्यम् । अनया
धिया बुद्ध्या विप्रो मेधावी सोमः अजायत जगद्धारयितुमिच्छन् ॥ १५ ॥

(२) अत्रायं पाठक्रमः चाराणसी० लि० पु० संमतः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । उद्या ते हे सोम ते तव अन्धसः आघातीयात् रसात्
जातम् उत्पन्नम् यज्ञपरिणामभूतम् उद्या उद्यैः दिवि द्युलोके सत्
विद्यमानं पश्चाद् भूमिः आददे । गृहीतवती किं तद् द्युलोके स्थानं
भूतिराददे उग्रमुद्गूर्णं महत् चौरादिभिरनाधृष्यं शर्म । शरणं
गृहं महि महत् श्रवः श्रवणीयं धनं च पञ्चाहुतिपरिणामोद्घाटन-
मेतत् तत्कृतमाहुतिः प्रथमं दिवि गच्छति ततोऽन्तरिक्षे जलरूपेण
ततो भूमौ अग्निरूपेण ततो नरे रेतोरूपेण ततो योनौ पुरुषरूपेणेति
पञ्चाहुतिपरिणामः ॥ १६ ॥

अन्यसः अध्यानीयात् रसीभूतात् । जातमुत्पन्नम् यज्ञपरिणाम-
भूतम् उच्चा उच्चैः । दिविसत् । द्युलोके विद्यमानम् पश्चात् भूमिः
आददे गृहीतवती । किं तत् द्युलोकप्राप्तं भूमिराददे । उग्रम् उद्-
गूर्णं महाचौरादीभिरनाघृष्यम् शर्म शरणं गृहम् महिश्रवः
महच्च श्रवणीयं धनम् । पश्चाद्भुतिपरिणामोद्घाटनमात्रमेतत्
कृतम् यथाद्भुतिः प्रथमं दिवि गच्छति ततोऽन्तरिक्षे जलरूपेण
ततो भूमावन्नरूपेण ततो नरे रेतोरूपेण ततो योनौ पुरुषरूपे-
णेति पश्चाद्भुतिपरिणामः ॥ १६ ॥

सोमदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्य आमहीयवहृष्टाः । हे सोम । ते तव
अन्धसोऽन्नाद्रसरूपात् जातमुत्पन्नं होमतो जातमपूर्वम् उच्चा उच्चं
गतं दिवि स्वर्गे सत् विद्यमानं भूमिः आददे गृह्णाति भूमिशब्दस्य
विसर्गलोपे सन्धिश्छान्दसः । किं तत् द्युलोकस्थं भूमिर्गृह्णाति
तदाह । उग्रमुत्कृष्टं शर्म सुखं गृहपुत्रादिजन्यं । महि महत् श्रवः
कीर्तिर्धनं वा ॥ अनेन मन्त्रेण पश्चाद्भुतिपरिणाम उक्तः । स यथा ।
द्भुताद्भुतिरादौ दिवि गच्छति ततोऽन्तरिक्षे जलरूपेण ततो भूमा-
वन्नरूपेण ततो नरे रेतोरूपेण ततो योनौ नररूपेणागत्य तं नरं
धनयशोभ्यां सुखिनं करोतीति भावः ॥ १६ ॥

स न इन्द्राय यज्यवे वरुणाय मरुद्भ्यः चरिवोवि-
त्परिस्त्रय ॥ १७ ॥

(१) स नः । यस्त्वं वरिवोवित् । वरिवोधनम् । तद्विन्दति

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुम्वर्दं
मुद्रित पु० नास्ति । तद्यथा । स नः । यस्त्वं वरिवोधनं विन्दति वेत्ति
वा स त्वं नोऽस्माकं यज्ञं यज्यवे यष्टव्याय इन्द्राय चरुणाय मरु-
द्भ्यश्चार्थाय परिश्रव परिश्वर अथवा स त्वं नः यज्ञं यज्यवे इन्द्राय
चरुणाय मरुद्भ्यश्च परिश्रव वरिवोविदिति एतेषां विशेषणं कृत-
विभक्तिव्यत्ययं गृह्यते चरिवोविद्भ्यः । धनविद्भ्यः क्रियाविशेषेण
वा पतेभ्यो देवेभ्यस्तथा परिस्त्रय यथा वरिवोविद् भवति ॥ १७ ॥

हे सोम ! स त्वं नोऽस्माकं परिस्रव क्षर रसरूपो भूत्वाहुति-
त्वमेहीत्यर्थः किमर्थमिन्द्राय घृणाय मरुद्भवश्च इन्द्रादीनां तृप्तये
परिस्रवेत्यर्थः । कीदृशायेन्द्राय यज्यवे यष्टुं योग्यो यज्युस्तस्मै
यष्ट्याय इदं श्रयाणां विशेषणम् यज्युम्य इति मरुताम् । की-
दृशस्त्वं घरियोवित् घरियो धनं वेचि जानाति विन्दति लभते वा
घरियोवित् धनस्य छाता प्रापकश्च ॥ १७ ॥

ए ना विश्वान्यर्थ आ शुभ्रानि मानुषाणाम् ।
सिपासन्तो घनामहे ॥ १८ ॥

(१) एना विश्वानि । एना एनानि विश्वानि शर्वाणि शु-
भ्रानि धनानि । अर्थ ईश्वरः सोमः आ आदाय अस्मभ्यं द-
दात्विति शेषः । तानि च सोमदत्तानि । सिपासन्तः । पणु
दाने । अस्य सन्यनुनासिकस्याकारः । दातुमिच्छन्तः दाना-
भिमुखीभूताः सन्तो घनन्धनानि घनामहे सम्भृज्महे ॥ १८ ॥

अर्थः ईश्वरः सोमः एना एनानि विश्वानि सर्वाणि मानुषाणां
नराणां शुभ्रानि धनानि यशांसि वा आ नयत्विति शेषः अस्मभ्यं
ददात्वित्यर्थः तानि सोमदत्तानि शुभ्रानि घनं घनामहे घन सम्भ-
किशब्दयोः लट् सम्भज्जामहे । कीदृशा घनं सिपासन्तः पणु दाने
समितुं दातुमिच्छन्ति सिपासन्ति ते सिपासन्तः सनेर्धातोः सप्त-
न्ताच्छतृप्रत्ययः जनसनयनां सन्त्रलोरिति (पा० ६, ४, ४२)
आत्वम् सन्यत इति (पा० ७, ४, ७९) अभ्यासेकारः दानं कुर्याणां
धनभाजः स्यामेत्यर्थः ॥ १८ ॥

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठप्रामः मुम्बई
मुद्रित पु० नास्ति । तद्यथा । एना विश्वानि अर्थः । ईश्वरः सोमः
मानुषाणां सम्यन्धीनि एनाः एनानि विश्वानि सर्वाणि शुभ्रानि ध-
नानि आ आदाय अस्मभ्यं ददात्विति शेषः तानि च सोमदत्ता-
नि सिपासन्तः पणु दाने अस्य सनि अनुनासिकस्याकारः । दातु-
मिच्छन्तः दानाभिमुखीभूताः सन्तो घनं धनानि घनामहे सम्भू-
क्ष्महे ॥ १८ ॥

अनु॒ वीरैरनु॑ पु॒ष्यास्म गो॒भिरन्व॑श्चैरनु॒ सर्वे॑ण
पु॒ष्टैः । अनु॒ द्विप॒दानु॒ चतु॑ष्पदा वयं दे॒वा नो॑ य॒ज्ञमृ॑तु
धा नयन्तु ॥ १९ ॥

(१) किमर्थं धनमतो दातुमिच्छन्तो धनवन्त इत्याह ।
अनुवीरैः । आशीर्देवता त्रिष्टुप् । अनुपुष्यास्म वीरैः वयम्
अनुपुष्यास्म च गोभिः वयम् । अन्वश्चैः अनुपुष्यास्म च
वयमश्चैः । अनुसर्वेण पुष्टैः । अनुपुष्यास्म च वयं सर्वेण
पुष्टेनेति वचनव्यत्ययः । अनुद्विपदा अनुपुष्यास्म च वयं
द्विपदा द्विपादेन अनुपुष्यास्म च चतुष्पादेन । किञ्च ।
देवाः नो ऽस्माकं यज्ञम् ऋतुथा ऋतावृता काले काले
नयन्तु ॥ १९ ॥

आशीरियं देवदेवताया त्रिष्टुप् मुद्गलहृष्टा । वयं वीरैः पुष्टैः
अनुपुष्यास्म पुष्टा भवेम पुष्टेराशीर्लिङि उत्तमयद्वयचनम् गोभि-
र्धेनुभिः अनुपुष्यास्म उपसर्गावृत्त्या क्रियावृत्तिः अश्चैरनुपुष्या-
स्म सर्वेणान्येनापि कामेन पुष्यास्म पुष्टैः सर्वपदार्थैर्गृहादिभिः
पुष्यास्म । द्वौ पादौ यस्येति द्विपात् तेन द्विपदा मनुष्येण दासा-
दिना चतुष्पदा गजादिना च पुष्यास्म पादोऽन्यतरस्यामिति (पा०
४, १, ८,) अन्तलोपः पादः पदिति (पा० ६, ४, १३०) पदादेशः ।
किञ्च ऋतुथा ऋतावृता काले काले देवा नोऽस्माकं यज्ञं नयन्तु
नयन्तु प्राप्नुवन्तु ॥ १९ ॥

(१) यत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुम्यई
मुद्रित पु० नास्ति । तद्यथा । अनुवीरैः । आशीर्देवी त्रिष्टुप् वयं वीरैः
अनुपुष्यास्म गोभिः अनुपुष्यास्म अश्चैः अनुपुष्यास्म सर्वेण पुष्टैः
पुष्टेनेति वचनव्यत्ययः । सर्वेण पुष्टेन अनुपुष्यास्म द्विपदा द्वि-
पदेन अनुपुष्यास्म चतुष्पदा चतुष्पदेन च अनुपुष्यास्म पुष्टा
भूयास्म किञ्च देवाः नोऽस्माकं यज्ञम् ऋतुथा ऋतावृता नयन्तु ॥ १९ ॥

अग्ने पत्नीरिहायह देवानांमुशतीरुप । त्वष्टारं
सोमपीतये ॥ २० ॥

(१) अग्ने पत्नीः इत उत्तरं पञ्च नेष्टुर्याज्याः । आद्या
गायत्री । देवानां पत्न्यः त्वष्टा च देवता । हे अग्ने देवानां
पत्नीः इहास्मिन् पक्षे उपावह आगमय कर्मभूताः उशतीः
कामयमानाः अस्मान् । त्वष्टारश्च उपावह । किमर्थम् ।
सोमपीतये सोमपानाय ॥ २० ॥

अग्निदेवता गायत्री मेधातिथिदृष्टा । इतः पञ्च ऋचोऽग्निष्टोमे
नेष्टुर्याज्याः आद्या प्रातःसवने नेष्टृचमसपागे याज्याः । हे अग्ने ।
देवानां पत्नीः इह यज्ञे त्वमुपावह आगमय । कीदृशीः पत्नीः उश-
तीः हविः कामयमानाः यज्ञेः शशन्तात् उगितः इति (पा० ४, १६)
छीप् । किञ्च सोमपीतये सोमपानाय त्वष्टारं देवं उपावह ॥ २० ॥

अभि यज्ञं गृणीहि नो ब्रावो नेष्टः पियं ऋतुर्ना ।
त्वष्टं हि रत्नधा असि ॥ २१ ॥

(२) अभियज्ञम् । हे गायत्र्यौ ऋतुग्रहाणां याज्ञे ।

(१) अत्र याराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुन्धर्ह
मुद्रित पु० नास्ति । तद्यथा । अग्ने पत्नीः । इत उत्तरं पञ्च नेष्टुर्याज्या
अग्निष्टोमे आद्या गायत्री देवानां पत्न्यः त्वष्टा च देवता हे अग्ने
देवानां पत्नीः इह यज्ञे उपावह आगमय किम्भूताः उशतीः ।
अस्मान् कामयमानः त्वष्टारं च उपावह किमर्थं सोमपीतये सोमपा-
नाय ॥ २० ॥

(२) अत्र याराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुन्धर्ह
मुद्रित पु० नास्ति । तद्यथा । अभियज्ञम् । हे गायत्र्यौ ऋतुग्रहाणां
नेष्टा स्वकीयामधिष्ठात्री देवतां गृणीति हे ब्राह्मः ग्नाः पत्न्यः
विगन्ते यस्य ॥ ग्नावान् तस्य सम्बोधनं हे ग्नायः मतुयसो रुः
सम्बुद्धौ छन्दसीति ख्वं हे नेष्टः नोऽस्माकं यज्ञम् अभियृणीहि

नेष्टा स्वकीयामधिष्ठात्रीं देवतां ब्रवीति । अभिगृणीहि स्तुहि
यज्ञं नोऽस्मत्संबन्धिनम् । हे गावः । गाः पत्न्यः ता
विद्यन्तेऽस्य स गावान् तत्संबोधनं हे गावः । मनुवसोः रुः
संबुद्धौ छन्दसीति रुत्वम् । हे नेष्टः पिव च ऋतुना का-
लेन सह । कस्मात्त्वमेवमुच्यसे इति चेत् । तत्राह । त्वं हि
रत्नधा असि । यस्मात्त्वमेव रमणीयानान्धनानां दाता-
सि ॥ २१ ॥

द्वे ऋतुदेवते गायत्र्यौ मेघातिथिदृष्टे ऋतुयागे नेष्टुर्याज्ये । गाः
पत्न्योऽस्य सन्तीति गावा तदस्यास्तीति (पा० ५, २, २४) मनु
प् । मादुपधाया इति (पा० ८, २, ९) वत्वम् तस्य सम्बोधनं हे
गावः पत्नीयन् । हे नेष्टः । नोऽस्माकं यज्ञमभिगृणीहि स्तुहि गृ श-
ब्दे ऋत्यादित्वात् इना ई हल्यघोरिति (पा० ६, ४ ११३) तस्ये-
कारः प्वादीनां इत्यस्य इति (पा० ७, ३, ८०) धातोर्ह्रस्वः । किञ्च
ऋतुना देवेन सह पिव सोममिति शेषः । हि यस्मात् त्वं रत्नधा
असि रत्नानि दधाति ददाति रत्नधाः रमणीयधनानां दातासि ॥ २१ ॥

द्रविणोदाः पिपीपति जुहोत प्र च तिष्ठत । नेष्ट्रा-
हृतुभिः रिप्यत ॥ २२ ॥

(१) द्रविणोदाः । ऋत्विज उच्यन्ते । अयमग्निः । द्रविणो-

स्तुहि ऋतुना कालेन सह पिव च हि यतः त्वं रत्नधा रमणीयानां
धानानां दाता असि ॥ २१ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई
मुद्रित पु० नास्ति । तद्यथा । द्राविणोदाः ऋत्विज उच्यन्ते अयमग्निः
द्रविणोदाः धनस्य धनस्य च वा दाता द्रविणम् शब्दः संकारान्तो
धनपर्यायः । पिपीपति पातुमिच्छति पिबतेः सनि ईकारादेशः
सोममिति शेषः अतो यूयं जुहोत जुहुत प्रतिष्ठत च कर्मसु किञ्च
नेष्ट्रात् नेष्टुरिदं नेष्ट्रं नेष्ट्रियाद् धिष्यात् ऋतुभिः कालैः सह सोम
मिष्यत । पुनः पुनः पिबत ॥ २२ ॥

दाः । धनस्य बलस्य वा दाता । पिपीपति पातुमिच्छति
पिवतेः सनीकारः । सोममिति शेषः । एवञ्चेदतो ब्रवीमि ।
हे ऋत्विजः । जुहोत प्रच तिष्ठत जुहुत च प्रतिष्ठत च कर्मसु
किञ्च । नेष्ट्रात् नेष्ट्रियात् ऋतुभिः कालैः सह सोमम् इष्यते
पुनःपुनः पियत ॥ २२ ॥

द्रविणम्शब्दः सान्तो धनवाची द्रविणो धनं ददाति द्रविणो
वाः धनदाताभिः पिपीपति पातुमिच्छति सोममिति शेषः पीड
पानेऽस्माहैवादिकात्सन्प्रत्ययः । अतो हे ऋत्विजः । ययं जुहोत
जुहुत प्रतितिष्ठत च तस्यनविति (पा० ७, १, ४५) तयादेशः कर्म
सुष्ठुक्ता भवतेत्यर्थः । किञ्च नेष्ट्रिदं नेष्ट्रम् वृद्धभाष्य आर्षः ने-
ष्ट्रिर्धिष्यात् ऋतुभिः देवैः सह इष्यत सोमं प्रतिगच्छत एव ग-
तौ विधादित्यात् इयन् लोट् ॥ २२ ॥

तवाय सोमस्त्वमेष्टर्वाङ् शश्वत्तमं सुमना अ-
स्य पाहि । अस्मिन् यज्ञे यर्हिष्या निपर्था दधिष्वेमं
जठर इन्दुमिन्द्र ॥ २३ ॥

(१) तवायम् । ऐन्द्री त्रिष्टुप् माध्यान्दिनीया । हे इन्द्र
यतः तवाय माध्यान्दिनीयः सोमः अतः अस्माभिः प्रार्थ्यमानः
त्वम् आ इहि आगच्छ । कथंभूतः । अर्वाङ् अर्वागञ्जनः
अवरेणाश्रितः । एतय च शश्वत्तमं शश्वतिकतमम् सोमं

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुख्यं मु-
द्रित पु० नास्ति । तथा । तवायम् । ऐन्द्री त्रिष्टुप् माध्यान्दिनीया
हे इन्द्र अयं तव सोमः माध्यान्दिनीयः अतः त्वम् अर्वाङ् अर्वाग-
ञ्जनः पाहि आगच्छ आगत्य च शश्वत्तमं शश्वतिकतमम् । अस्य
सोमस्य मार्गं संगृह्य सुमना भूत्वा पाहि पिव पीत्वा च अस्मिन्
यज्ञे यर्हिषि आनिपद्य अधिष्ठानं कृत्वा इन्दुं सोमं जठरे द-
धिष्व धारय ॥ २३ ॥

सोमभागं गृहाण संगृह्य च सुमना भूत्वा अस्य सोमस्य पाहि
पिव । पीत्वा च । अस्मिन् यज्ञे वर्हिषि निपद्य अवस्थानं कृत्वा
दाधिष्व धारयस्व इमं जठरे इन्दुं सोमम् हे इन्द्र ॥ २३ ॥

इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् विश्वामित्रदृष्टा । माध्यन्दिने सवने नेष्टु-
चमसयागे याज्या । हे इन्द्र ! तव अयं सोमोऽस्ति अतः अयांश्च
अस्मदभिमुखः त्वमेहि आगच्छ शश्वत्तमं सर्वकालमस्य पाहि क-
र्मणि पृथी इमं सोमं रक्ष पा रक्षणे लोद् । क्रीदशः त्वं सुमनाः शो-
भनं मनो यस्य सः प्रसन्नचित्तः । किञ्च अस्मिन् यज्ञे वर्हिषि आ-
स्तुतदर्भेषु निपद्य उपाविश्य इममिन्दुं सोमं जठरे उदरे दाधिष्व
धारय धि धारणे तुदादिः व्यत्ययेन शपः श्लुस्तङ् च अभ्यासे-
कारस्याकार आर्पः ॥ २३ ॥

अमेव नः सुहृवा आ हि गन्तॄन् नि वर्हिषि सद-
तॄन् रणिष्टन । अथा मदस्व जुजुषाणो अन्धसस्त्वष्ट-
दैवेभिर्जनिभिः सुमदृगणः ॥ २४ ॥

(१) अमेव नः । देवपत्न्यः त्वष्टा चात्र दृश्यन्ते । जगती
तार्तीयसर्वनीया याज्या । अमाशब्दो गृह्यचनः । यथा

(१) अथायं पाठक्रमः वाराणसी० लि० पु० संमतः मुम्यईमु० पु०
नास्ति । तद्यथा । अमेव नः । देवपत्न्यः त्वष्टा चात्र दृश्यन्ते जगती तार्ती-
यसर्वनीया याज्या अमाशब्दो गृह्यचनः अमा इव स्वगृहमिव नोऽ-
स्माकं यज्ञगृहाणि हे सुहृवाः स्वाह्वाना देवपत्न्यः आगन्त न आ-
गच्छत हिः पादपूरणः आगत्य च वर्हिषि निसदतन निपीदत उ-
पाविशत निपद्य अरणिष्टन रतिं कुरुत । तप्तनप्तनथनाश्चेति तस्य
तनादेशः । एवमुपाविष्टासु देवपत्नीषु अथ हे त्वष्टः अन्धस्य सो-
मस्य स्वमंशं जुजुषाणः सेवमानः मन्दस्व तृप्यस्व किं त्वं देवेभि-
दैवैः जनिभिः जननहेतुभूताभिर्देवपत्नीभिः सुमदृगणः शोभमान
मदा देवास्तेषां स्त्रीगणाश्च यस्य ॥ सुमदृगणः सुमदो गणाश्च
यस्य ॥ २४ ॥

गृहाणि स्वानि एवं नः अस्माकं यद्गृहाणि । सुहवाः
साध्वाहानाः आहिगन्तव्य आगच्छत । हिः पादपूरणः ।
आगत्य च निवर्हिषि सदतन निपीदत उपविशत वर्हिषि ।
निपद्य च रणिष्टन रतिंकुरुत । आदित्यामुपविष्टासु देवपत्नीषु ।
अथ मन्दस्व तृप्यस्व जुजुषाणः सेवमानः । अन्धसः सो-
मस्य स्वमंशम् हे त्वष्टः देवेभिर्देवैः जानिभिः जननहेतुभूताभिः
देवपत्नीभिः सुमद्गणः सन् शोभनमदा देवास्तेषां स्त्रीणाञ्च
गणः यस्य स सुमद्गणः ॥ २४ ॥

त्वष्टृदेवत्या जगती गृत्समदृष्टा । तृतीयसयने नेष्टृचमस-
याने याज्या । देवपत्न्यः प्रार्थ्यन्ते । अमाशब्दो गृह्याचकः अमे-
ष स्वगृहमिव भोऽस्माकं यद्गृहाणि हे देवपत्न्यः । यूयमानन्तन
आगच्छत गमेः शपो लुक् लोटि मध्यमयदुच्यन्ते । हि पादपूरणः
वर्हिषि दमे निसदतन निपीदत उपविशत सद गती रणिष्टन रण
शब्दे अस्य लुङि रूपम् भडागमामावः परस्परं वार्त्ता कुर्यतेत्यर्थः
तप्तनप्तनेति (पा० ७, १, ४५) सर्वत्र तनवित्यादेशः । कीदृशपो यूयं
सुहवाः शोभनः सुकरो हव आह्वानं यासां ताः । एवं देवपत्नी-
स्ताथ त्वष्टारमाह हे त्वष्टः । त्वमथानन्तरं देवपत्नीध्यागतासु म-
दस्व तृप्यस्येत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् अन्धसः अन्धः हविलक्ष्णम-
शं जुजुषाणः सेवमानः जुषी प्रीतिसेधनयोः व्यत्ययेन शानचि श-
पः इष्टुः । अन्धसः इति कर्मणि पठ्यी । देवेभिः देवैः जानिभिः देव-
पत्नीभिश्च सुमद्गणः सुष्ठु माचन्ति हृष्यन्ति सुमदः भदेः क्षिप्
सुमदः सन्तुष्टा गणा देवाः स्त्रीगणाश्च यस्य स सुमद्गणः । ज-
नयन्ति जनयो नार्यः ॥ २४ ॥

स्वादिष्टया मदिष्टया पर्वस्व सोम धारया ।

इन्द्राय पातवे मुतः ॥ २५ ॥

(१) स्वादिष्टया । सौम्यौ पावमान्यौ गायत्र्यौ । जपा-

(१) अत्रायं पाठक्रमः धाराणसी० लि० पु० संमतः सुमर्दमु० पु०
नास्ति । तद्यथा । स्वादिष्टया । सौम्यौ पावमान्यौ गायत्र्यौ जपादिषु

दिपु विनियोगः उक्तञ्च । रसीभूतो यदा सोमः पवित्रात्क्ष-
रति ग्रहम् । ऋग्भिः स्वादिष्टयाद्याभिः पवमानः स उच्यते ।
स्वादिष्टया स्वादुतमया पवस्व दशापवित्रात् द्रोणकलशं प्रति
गच्छ हे सोम धारया । यस्त्वम् इन्द्राय पातवे इन्द्रः पिवतु इत्य-
नेनाभिप्रायेण सुतः अभिपुतो ऽस्माभिः ॥ २५ ॥

सोमदेवत्ये द्वे गायत्र्यौ मधुच्छन्दोदृष्टे जपादिषु नियुक्ते । हे
सोम ! धारया कृत्वा पवस्व गच्छ दशापवित्राद् द्रोणकलशं प्रति
गच्छ । कीदृश्या धारया स्वादिष्टया स्वादो विद्यते यस्यां सा स्वा-
पवती स्वादिष्टा तथा विन्मतोलुंगिति (पा० ५, ३, ६५) इष्टानि म-
तुपो लुक् स्वादुतमया । मदिष्टया मदयति मदयित्री अत्यन्तं म-
दयित्री मदिष्टा तथा इष्टानि तुरिष्टेमेयः स्थिति (पा० ६, ४, १५४)
तुचो लोपः । यत् इन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पातुं त्वं सुतोऽभिपुतो
ऽसि अस्माभिरतो धारया पवस्व ॥ २५ ॥

रक्षोहा विश्वचर्पाणिराभि योनिमयोहते । द्रोणे
सधस्थमासदत् ॥ २६ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
पद्मविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

(१) रक्षोहा विश्वचर्पाणिः । अयमेव सोमः रक्षोहा

विनियोगः उक्तं च " रसीभूतो यदा सोमः पवित्रात् क्षरति ग्रहम् ।
ऋग्भिः स्वादिष्टयाद्याभिः पवमानः स उच्यते " । हे सोम स्वादि-
ष्टया स्वादुतमया मदिष्टया मदयितुतमया धारया पवस्व दशाप-
वित्रात् द्रोणकलशं प्रतिगच्छ यस्त्वं इन्द्राय पातवे पातुमिन्द्रः
त्वां पिवतु इति अभिप्रायेण सुतः अभिपुतोऽस्माभिः ॥ २५ ॥

(१) अत्रायं पाठक्रमः धारणसी० लि० पु० संमतः मुम्बईमु० पु०
नास्ति । तद्यथा । रक्षोहा । अयमेव सोमः रक्षोहा रक्षसां हन्ता विश्व-
चर्पाणिः सर्वस्य जगतो द्रष्टा योनिं स्थानम् । अभि आसदत् आभिमु-

रक्षसामपहन्ता विश्वचर्पाणिः सर्वस्य जगतो द्रष्टा । यथार्हम्प्रति
आभि आसदत् आभिमुख्येन सन्तः सीदति वा । किमभ्या-
सदत् योनिं स्थानम् । कथंभूताम् । अयोहते । अयसा
कृष्णलोहेन हतमुत्कीर्णम् सोमभाजनीकृतम् । हतमिति वि-
भक्तिव्यत्ययः योनिसामानाधिकरण्यात् । किंनामानं योनिम्
द्रोणे । अत्रापि विभक्तिव्यत्ययः द्रोणं द्रोणकलशलक्षणम् ।
सधस्यं सहस्थानलक्षणम् सोमानाम् ॥ २६ ॥

इति षष्ठ्यष्टकौ मन्त्रभाष्ये पद्मविंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥

(१) अन्नरामरसभूमितवपे धावणासितमनोमवधमे ।

भूधराधिशिवपत्ननृन्यमेतन्भाष्यमलिखत् मनुसुनुः ॥ १ ॥

शिरसि चन्द्रकलाप्रतिभासितः सजलनोरत्कान्तगलोऽनिशम् ।

धनयिषामसितांशुसमप्रमोऽयत्तु रमापरिरम्भणसादरः ॥ २ ॥

इमं ग्रन्थं व्यधीयानं नृसिंहोऽव्याद्रमायुतः ।

सोमः द्रोणे विभक्तिव्यत्ययः द्रोणं द्रोणकलशलक्षणं योनिं स्था-
नमभि आसदत् आभिमुख्येन सीदति तिष्ठति । कीदृशः सोमः र-

ख्येन सीदति किम्भूतं योनिं अयोहतम् अयसा कृष्णलोहेन हतमु-
त्कीर्णं सोमभाजनीकृते अय इत्यत्र सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचन-
लोपः । हतमिति विभक्तिव्यत्ययः । योनिसामान्याधिकरण्यात् ।
किंनामानं योनिं द्रोणे अत्रापि विभक्तिव्यत्ययः द्रोणकलशलक्षणं
सधस्यं सहस्थानलक्षणं सोमानाम् ॥ २६ ॥

इति मन्त्रभाष्ये पद्मविंशोऽध्यायः २६ ॥

(१) अत्र सार्धश्लोकद्वयं धाराणसी० पुस्तके ऽधिकमस्ति ।

क्षोहा रक्षांसि हन्तीति रक्षोहा दुष्टनाशकः । विश्वचर्पणिः विश्वं
 सूर्यं जगत् चष्टे पश्यति विश्वचर्पणिः सर्वस्य शुभाशुभद्रष्टा यद्वा
 चर्पणिरिति मनुष्यनामसु पठितम् विश्वे सर्वे चर्पणयो मनुष्या ऋ-
 त्विग्यजमानलक्षणा यस्य कण्डनाहरणादिषु सः । तथा कीदृशं
 द्रोणम् अयः सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनलोपः अयसा लोहेन ह-
 तमुत्कीर्णम् घास्या कृत्वा तक्षणा सोमभाजनीकृतम् हतमिति वि-
 भक्तिव्यतिषयः । तथा सधस्यं सह सार्धं, तिष्ठन्ति सोमा यत्र स
 सहस्यः सुपि स्थ इति (पा० ३, २, ४, कप्रत्ययः । आतो लोप इति
 (पा० ६, ४, ६४) आलोपः सध मादस्ययोश्छन्दसीति (पा० ६, ३, २६)
 सहस्य सधादेशः । असदत् पुपादीति (पा० ६, १, ५५) लुङि छले
 रङ् छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति (पा० ३, ४, ६) लट्थ्ये लुङ्॥२६॥

ध्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

अनुक्तमन्त्रकथनः पङ्क्तिशोऽध्याय ईरितः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

समास्त्वाग्ने ऋतवो वर्धयन्तु संवत्सरा ऋपयो
यानि सत्या । सं दिव्येन दीदिहि रोचनेन विश्वा
आभाहि प्रदिशश्चतस्रः ॥ १ ॥

(१) समास्त्वा । आग्निकोऽध्यायः । सामिधेन्यो नव
शिष्टुमः । आग्नेय्योऽग्निना दृष्टाः । प्राक्पीवोन्नाया ऋपिरग्निः
कर्माहभूतमग्निं स्तौति समाशब्दो मासवचनः संवत्सर इति
शब्दोपादानसामर्थ्यात् । समाः मासाश्च त्वां हे अग्ने ऋतवश्च
वर्धयन्तु । संवत्सराश्च ऋपयश्च सप्त ऋपयो मन्त्रद्रष्टारो वा
भाणा वा । यानि च सत्या सत्यानि आपाः मन्त्राः त्वां वर्ध-
यन्त्वित्यनुवर्तते । त्वमप्येतैर्वर्धमानः । सन्दिव्येन दीदिहि
रोचनेन । सन्दीदिहि संदीप्यस्व दिव्येन दिविमयेन रोचनेन
दीप्त्या । किञ्च विश्वाः सर्वा आभाहि दीपय दिशः प्रदिशश्च
चतस्रः आभाहि ॥ १ ॥

अयमध्यायः पञ्चचित्तिकस्याग्नेः सम्बन्धी प्रजापतिदृष्टः । नव
ऋचोऽग्निदेवत्याशिष्टुमोऽग्निना दृष्टाः इष्टकापशौ समिध्यमानस-
मित्येतोरन्तराले मासां विनियोगः । अग्निर्ऋपिः कर्माहभूतमग्निं

(१) समास्त्वा । आग्निकोऽध्यायः अग्नये समिध्यमानायानुग्रही-
त्युक्ते पच्यमानाः सामिधेन्यो नवशिष्टुमः आग्नेय्योऽग्निना दृष्टाः
प्राक्पीवोन्नाया ऋपिरग्निः कर्माहभूतमग्निं स्तौति समाशब्दो मा-
सवचनः संवत्सर इत्युपादानात् । अग्ने समाः ऋतवः संवत्सराः
ऋपयो मन्त्रद्रष्टारः यानि सत्याः सत्यानि आपा मन्त्राः त्वां वर्धयन्तु ।
त्वमप्येतैर्वर्धमानः दिव्येन दिविमयेन रोचनेन दीप्त्या संदीदिहि
संदीप्यस्व विश्वाः सर्वाः चतस्रः प्रदिशः आभाहि दीपय ॥ १ ॥

स्तौति । हे अग्ने ! पते त्वा त्वां वर्धयन्तु । के । समा मासाः संवत्स-
रस्य पृथगुक्तेः समाशब्दो मासवाचकः । ऋतवो वसन्ताद्याः संव-
त्सराः तदाधिष्ठातारः ऋपयो मन्त्रद्रष्टारः यानि सत्या सत्या-
नि सत्यरूपा मन्त्रा इत्यर्थः । त्वमप्येतैर्वर्धमानो दिव्येन दिवि भ-
वेन रोचनेन दीप्त्या सन्दीदिहि सन्दीप्यस्व दिवेः इलौ लुकि रूप-
म् तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति (पा० ६, १, ७) अभ्यासदीर्घः ।
किञ्च विश्वाः सर्वाः प्रदिशो विदिशः चतस्रो दिशश्च आभाहि
दीपय अन्तर्भूतो ण्यर्थः मा दीप्सौ ॥ १ ॥

सं च ध्यस्वाग्ने प्र च षोध्यैनमुषं तिष्ठ महते सौ-
भगाय । मा च रिपदुपसत्ता ते अग्ने ब्रह्माणस्ते य-
शसः सन्तु मान्ये ॥ २ ॥

(१) सं च । समिद्धयस्व च हे अग्ने । प्रबोधय च
अवगतार्थश्च एनं यजमानङ्कुर । यथाग्निश्चेतव्य इति । उत्तिष्ठ
च महते सौभगाय ऐश्वर्याय । किञ्च मा च रिपत् मा च वि-

(१) अत्र धाराणसो० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्वई मु-
द्रित पु० नास्ति । तद्यथा । सं च । हे अग्ने समिध्यस्व च एनं
यजमानं प्रबोधय च अवगतार्थं कुरु यथाग्निश्चेतव्य इति महते
सौभाग्याय । ऐश्वर्याय उत्तिष्ठ च किञ्च ते तव उपसत्ता उपसदन-
स्य कर्ता यजमानः मा रिपत् मा विनश्यतु च स ह्यग्निमुपसीदति
हे अग्ने ते तव संबन्धिनो ब्रह्माणः ऋत्विग्यजमानाः यशसः यश-
स्विनः सन्तु मत्वर्थायप्रत्ययलोपः । मान्ये यशस्विनः मा सन्तु त्वा-
मग्ने हे अग्ने इमे ब्राह्मणा ऋत्विजः त्वा वृणुते वृण्वन्ति वृङ् सं-
भक्तौ यागाय अत एव हे अग्ने संवरणैः ब्राह्मणैः सहैकस्मिन् धरणे
सति नोऽस्माकं शिवः शान्तो भव नः सपत्न्या अभिमातिजिह्वं
भय अभिमातिशब्दोऽपि शत्रुवचनः अत एवं व्याख्या संपत्न्यानां ह-
न्ता भय हतायशिष्टानां जेता भवेति किञ्च स्वे गये निजे गृहे जा-
गृहि अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् तद्गतमना इत्यर्थः युच्छ प्रमादे ॥ २ ॥

नश्यतु उपसदनस्य कर्ता यजमानः स ह्यग्निमुपसीदति । ते तव ।
हे अग्ने । किञ्च । ब्रह्माणस्ते ब्राह्मणाश्च ऋत्विग्यजमानाः तव
सम्बन्धिनः । यशसः सन्तु । मत्वर्थीयलोपः यशस्विनः सन्तु ।
मा अन्ये यशस्विनः सन्तु अयनमाना अलङ्कारिणवः ॥ २ ॥

व्यवाहिताध्वोति पाणिन्युक्तेः (१, ४, ८२) उमसर्गक्रिययोर्व्यव-
धानम् हे अग्ने ! समिध्यस्व च दीप्यस्व व्यत्ययेन श्यन् एनं यजमा-
नं प्रयोधय च दातार्यं कुर्व्य भग्निस्रेतव्य इति । महतं सीमगाय-
येद्व्यर्थाय उत्तिष्ठ च ऐद्व्यर्थाय दातुमुद्यमं कुर्वित्यर्थः । किञ्च हे अग्ने !
ते तव उपसीदतीत्युपसत्ता मृच् सेवको मा रिपत् च मा नश्यतु
च यजमानो ह्यग्निमुपसीदति । ते तव ब्रह्माणः ब्राह्मणा ऋत्विग्य-
जमानाः यशसः यशस्विनः सन्तु मत्वर्थीयमत्ययलोपः । मा अन्ये
अन्ये अयज्वानो मा यशसः सन्तु ॥ २ ॥

त्वामग्ने वृणते ब्राह्मणा इमे शिवो अग्ने संवरणे
भजानः । सपन्नदा नो अभिमातिजिच्च स्वे गये जागृ-
ह्यप्रयुच्छन् ॥ ३ ॥

त्वामग्ने । हे अग्ने त्वाम् इमे ब्राह्मणाः ऋत्विजः वृणते वृ-
णन्ति यागाय । यत एवमतः प्रार्थयामः । शिवः शान्तः हे
अग्ने संवरणे ब्राह्मणैः सह एकस्मिन्वरणे । भव नः अस्माक-
म् । त्वन्देवो वयश्च मत्या इत्यभिप्रायः । सपन्नदा नो अभि-
मातिजिच्च । सपन्नानां हन्ता च भवास्माकम् अभिमातिशब्दो-
ऽपि शत्रुवचनः । अत एव व्याख्यायते । सपन्नानां हन्ता भव
हन्तावशिष्टानां जेता च भवेति । किञ्च । स्वे गये स्वकीये गृहे
जागृहि अप्रयुच्छन् । युच्छी प्रमादे । अप्रमाद्यन् उद्धतमना
इत्यर्थः ॥ ३ ॥

हे अग्ने । इमे ब्राह्मणाः ऋत्विजः त्वा त्वां वृणते वृद्धं सम्भक्तौ
यागाय भजन्ति अतो हे अग्ने । संवरणे ब्राह्मणैः सहैकस्मिन् वरणे

सति नोऽस्माकं शिवः शान्तो भव । अस्माकं सपत्नहा अभिमा-
तिजिह्व भव अभिमातिरपि शत्रुः तत एवं व्याख्या सपत्नानां हन्ता
भव हतावशिष्टानां जेता च भव । किञ्च स्वे गये निजे गृहे जागृहि
सायधानो भव किं कुर्वन् अप्रयुञ्छन् अप्रमाद्यन् ॥ ३ ॥

इहैवाग्ने अधिधारया रयिं मा त्वा निक्रन् पूर्व-
चितो निकारिणः । क्षत्रमग्ने सुयममस्तु तुभ्यमुपस-
त्ता वर्धतां ते अनिष्टृतः ॥ ४ ॥

(१) इहैव । इह एव कर्मणि वर्तमानानामस्माकम् हे अग्ने
अधिधारय रयिम् उपरि निक्षिप्तधनम् । किञ्च । मा त्वां निक्र-
न्नीचैः कुर्वन्तु अवज्ञया पश्यन्तु । पूर्वचितः पूर्वं ये अग्निश्चित-
वन्तः । निकारिणः । ज्ञानकर्मसमुच्चयातिशयेन येऽन्योन्यज-
न्मानि । नीचैः कुर्वन्ति । किञ्च । क्षत्रम् । हे अग्ने सुयमं साधु
यन्तु अस्तु तुभ्यन्तव । किञ्च उपसत्ता यजमानः सद्युपस-
दनं करोत्यग्नेः वर्द्धतान्ते तव । अनिष्टृतः । स्तु हिंसायाम्
अनुपहिंसितः सन् ॥ ४ ॥

हे अग्ने ! इहैवास्मात्स्येव यजमानेषु रयिं धनं त्वमधिधारय
अधिकं देहि । किञ्च पूर्वं चिन्वन्ति पूर्वंचितः पूर्वमग्निं चितवन्तोऽत
एव निकारिणः नितरां यत्नकरणशीलाः स्या त्वां मा निक्रन् मा

(१) अथ धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठकमः मुम्बई मुद्रित
पु० नास्ति । तद्यथा । इहैव । इह एव कर्मणि वर्तमानानाम्
अस्माकं हे अग्ने रयिं धनम् अधिधारय उपरि निक्षिप किञ्च पूर्व-
चितः पूर्वं ये अग्निं चितवन्तः निकारिणे ज्ञानकर्मसमुच्चयेन नितरां-
करणशीलाः स्या मा निक्रन् मा नीचैः कुर्वन्तु अवज्ञया पश्यन्तु किञ्च
हे अग्ने क्षत्रं ते तुभ्यं तव सुयमं साधुयन्तु अस्तु । ते तव उपस-
त्ता यजमानः अनिष्टृत स्तु हिंसायाम् । अनुपहिंसितः सन् वर्द्ध-
ताम् ॥ ४ ॥

नीचैः कुर्वन्तु भाषजानन्वित्यर्थः करोतेः शपि लुप्ते लङि प्रथम-
यहुवच्चे रूपम् । किञ्च हे अग्ने ! क्षत्रं क्षत्रजातिः तुभ्यं तव सुय-
ममस्तु सुखेन यन्तुं शक्यं सुयमं सुखेन वशीकर्तुं शक्यमस्तु ईषद्-
दुःसुष्यति (पा ३, ३, १२६) सुपूर्वाद् यमेः सन् । किञ्च ते तव
उपसत्ता उपसदनकर्त्ता यष्टा अनिष्टृतः अनुपाहंसितः सन् वर्ध-
ताम् धनपुत्रादिभिरेधताम् स्तृष् हिंसायां निष्ठान्तः ॥ ४ ॥

क्षत्रेणाग्ने स्वायुः संरभस्व मित्रेणाग्ने मित्रधेये
यतस्व । सजातानां मध्यमस्था एधि राज्ञामग्ने विह-
व्यो दीदिहीह ॥ ५ ॥

(१) क्षत्रेणाग्ने । क्षत्रेण सम्पाद्यात्मानम् हे अग्ने । स्वायुः
साध्वायुः सन् संरभस्व यज्ञं धोढुम् । मित्रेण च सम्पाद्यात्मानं
मित्रधेये यतस्व । यथा मित्राणि धार्यन्ते तथा यज्ञं कुरु । कि-
ञ्च । सजातानां समानजन्मनां मध्यमस्था एधि मध्यमस्थानो
भव । यथा सजाता अपि यज्वानो भवन्ति तथा स्यादित्याभि-
प्रायः । किञ्च । राज्ञां हे अग्ने विहव्यः विविधमाह्लातव्यः दी-
दिहि दीप्यस्व इह यज्ञगृहे । यथा राजानोऽपि यज्वानो भ-
वेयुः तथास्त्वित्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

(१) अत्र पाराणसी० लि० पु० संमतोऽर्थं पाठक्रमः सुम्वरं सु-
द्रित पु० नास्ति । तद्यथा । क्षत्रेणाग्ने । हे अग्ने क्षत्रेणात्मानं
संपाद्य स्वायुः । साध्वायुः सन् संरभस्व समारभस्व यज्ञं धोढुं मित्रे-
णात्मानं संपाद्य मित्रधेये मित्राधाने यतस्व यथा मित्राणि धार्यन्ते
तथा प्रयत्नं कुरु । किञ्च सजातानां समानजन्मनां मध्यमस्थाः म-
ध्यस्था एधि भव सर्वैः सजातैः सेवितः यथा सजाता अपि यज्वानो
भवन्ति तथा स्यादिति भावः । हे अग्ने राज्ञां विहव्यः विविध-
माह्लातव्यः सन् इह यज्ञगृहे विविदि दीप्यस्व यथा राजानोऽपि
यज्वानो भवेयुस्तथास्त्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

हे अग्ने ! त्वं क्षत्रेण संरम्भस्व समारम्भस्व ण्यन्तो घोष्यः क्षत्रेण
 समारम्भय यज्ञमिति शेषः क्षत्रियान् यज्ञं कारयेत्यर्थः । कीदृशस्त्वं
 स्वायुः शोभनमायुः जीवनं यस्य सः यद्वा आयुः उकारान्तो मनुष्य-
 चाचो शोभन आयुर्मनुष्यो यजमानो यस्य स स्वायुः । किञ्च
 हे अग्ने ! मित्रेण सूर्येण सह वर्तमानः सन् मित्रधेये यतस्व धातुं
 धारयितुं योग्यं धेयं मित्रस्य यजमानस्य धेयं कार्यं यागलक्षणं
 तत्र यज्ञं कुरु यजमानेन यज्ञं कारय । किञ्च सजातानां समानजन्मनां
 मध्यमस्थाः मध्यमे तिष्ठतीति त्रिविधं मध्यमस्थं पृथि भव स-
 जाता अपि यजमानो भवान्स्वित्यर्थः । किञ्च हे अग्ने ? इह यज्ञ-
 गृहे दीदिहि दीप्यस्य दीप्यतेर्व्यत्ययेन शेषः इलुः इलाघिति (पा० ६,
 १, १०) द्विधम् तुजादीनां दीर्घ इति (पा० ६, १, ७) अभ्यासदीर्घः ।
 कीदृशस्त्वम् राज्ञां विहव्यः कर्तरि पष्ठो राजभिर्विविधं हूयते
 आहूयते विहव्यः राजभिर्यज्ञे भाहातव्यः ॥ ५ ॥

अति निहो अति स्त्रिधोऽत्यचिंस्तिमत्यरातिमग्ने
 विश्वा अग्नेदुरिता सहस्वाथास्मभ्यं सहवीरांरपि
 दाः ॥ ६ ॥

(१) अतिनिहः । अतिक्रम्य निहन्तृन् निपूर्वस्य हन्तेर्ङः
 प्रथमैकवचनस्य स्थाने द्वितीयावहुवचनं वाक्यसम्बन्धात् । अ-
 तिसिधः । स्त्रिधतिः कुत्सितकर्मा । अतिक्रम्य च कुत्सिताच-

(१) अत्र वाराणसी० लि पु० संगतोऽयं पाठक्रमः मुख्यं मु-
 द्रित पु० नास्ति । तद्यथा । अतिनिहः । निहः निहन्तृन् अति-
 क्रम्य निपूर्वस्य हन्तेः डप्रत्ययः । प्रथमैकवचनस्थाने द्वितीयावहु-
 वचनं वाक्यसम्बन्धात् । सिधः सिधति कुत्सितकर्मा कुत्सिताच-
 रणानतिक्रम्य अति अचितिरन्यमानस्कता तामतिक्रम्य अरातिरनु-
 पर्जाव्यो जनः तं चातिक्रम्य हे अग्ने विश्वातिदुरितानि सहस्व
 दिः । अनर्थकः अभिमव अथानन्तरम् अस्मभ्यं सह वीरान् पुत्रान्
 रपि धनं दाः दद्याः ॥ ६ ॥

रणान् । अत्यचित्तिम् अचित्तिरन्यमनस्कता । अतिक्रम्य चान्यमनस्कताम् अत्यरातिम् । अरातिरनुपजीव्यो जनः तस्यातिक्रम्य हे अग्ने । विश्वा ह्यग्ने दुरितानि सहस्व । विश्वानि दुरितानि सहस्व अभिभव हिरनर्थकः अधानन्तरम् अस्मभ्यं सदवीरां सपुत्रां रयिन्धनं दाः दद्याः ॥ ६ ॥

हे अग्ने हि निश्चितं विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि पापानि त्वं सहस्व अभिभव निवर्तयेत्यर्थः । किं कृत्वा निहः निहन्ति निहः निपूर्यादन्तेऽङ्गत्ययः सुपां सुदुगिति शसः सु भ्रातृशः निहाम् हन्तुन् अतिक्रम्य । क्षेपन्तिः कुत्सितकर्मा क्षेपन्ति क्षिपः किप् कुत्सिताचारान् अतिक्रम्य । अचित्तिमन्यमनस्कतामतिक्रम्य । न रातिर्ज्ञानं यस्य सोऽप्यतिस्तमदातात्पमतिक्रम्य । दुष्टान् सर्वाणतिक्रम्य । पापं नाशयेत्यर्थः । किञ्च अधानन्तरं ॥ अग्ने अस्मभ्यं सहस्रां वीरैः पुत्रैः सहितां रयिं दाः देहि दुष्ट ॥ ६ ॥

अनाधृष्यो जातवेदा अनिष्टृतो विराट्भे क्षत्रभृद्दीदिहीह । विश्वा आशाः प्रमुञ्चन् मानुषीभिः शिवेभिरय परिपाहि नो वृधे ॥ ७ ॥

(१) अनाधृष्यः । यस्त्वमनाधृष्यः । अशक्यः खलीकर्तुम् । जातवेदाः जातप्रज्ञानश्च अनिष्टृतः अनुपहंसितश्च । स्तृणातेरेत-

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुम्यई मुद्रितपुस्तके नास्ति । तद्यथा । अनाधृष्यः । हे अग्ने त्वम् इह कर्मणि वर्तमानः विश्वा आशाः सर्वा दिशः प्रति दीदिहि दीप्यस्व किंभूतः अनाधृष्यः अशक्यः जातवेदाः जातप्रज्ञानः अनिष्टृतः अनुपहंसितः स्तृणातेरूपम् । विराट् राज्ञ दीप्तौ विराजन्शूलः क्षत्रं विभर्त्तति क्षत्रभृत् किञ्च मानुषोः मनुष्यसंघघिनीः भियः प्रमुञ्चन् जन्मजं शत्रुभिरन्यशोकादिकाः विशिषन् शिवेभिः शान्तैः अचिंभिः अथ नोऽस्मान् परिपाहि किमर्थं वृधे वर्द्धन्मय ॥ ७ ॥

द्रूपम् । विराद् च राजृ दीप्तौ । विराजनशीलः विराद् क्षेत्र-
भृच्च । तन्त्वां ब्रवीमि हे अग्ने दीदिहि दीप्यस्व इह कर्मणि व-
र्तमानः विश्वाः सर्वा आशा दिशः । किञ्च प्रमुचन्मानुषीभि-
यः । विक्षिपन्मानुषानि भयानि जन्मजरामृत्युशोकदैन्यादी-
नि । शिवेभिः शिवैः शान्तैः अर्चिभिः अद्यास्मिन्धवि । परि-
पाहि नः सर्वतो गोपायास्मान् । किमर्यम् वृधे वर्द्धनाय ॥७॥

हे अग्ने । इह कर्मणि वर्त्तमानस्त्वं विद्या आशाः दीदिहि
सर्वाः दिशः प्रकाशय । कीदृशस्त्यम् अनाधृष्यः परमवितुमशक्यः ।
जातवेदाः जातं वेदा धनं ज्ञानं वा यस्मात् । अनिष्टृतः न
हिसितः केनापि स्तु हिसायां कान्तः । विराद् विविधं राजमानः
क्षत्रभृत् क्षत्रं विभक्तिं पुष्पाति । किञ्च मानुषीः मनुष्यसम्बन्धिनी-
भियः जन्मजरामृतिदैन्यशोकादिकाः प्रमुञ्चन्निवर्त्तयन् सन् शि-
वेभिः शिवैः शान्तेस्तेभिरद्य वृधे वृद्धौ नोऽस्मान् परिपाहि ।
वर्धनं वृत् तस्मै वृधे सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् ॥ ७ ॥

वृहस्पते सवितर्योधयैनं संशितं चित् संत-
रां संशितं शाधि । वर्धयैनं महते सौभगाय विश्वं
एनमनुमदन्तु देवाः ॥ ८ ॥

(१) वृहस्पते सवितः । हे वृहस्पते हे सवितः । बोधय कामेष्व-
वगतार्थं कुरु । एनं यजमानम् किञ्च । संशितञ्चित् । चिच्छ-

(१) अत्र चाराणसी० लि पु० संमतोऽयं पाठक्रमः शुम्भान्मुद्रित
पु० नास्ति तद्यथा । वृहस्पते । हे वृहस्पते हे सवितः एनं
यजमानं बोधय कामेष्ववगतार्थं कुरु संशितं चित् चिच्छब्दोऽप्यर्थे
संशितप्रत्ययपि यजमानं संतरा अतितरा संशितं शाधि शिक्षय एनं
महते सौभाग्याय वर्धय विद्वेदेष्टा एनं यजमानम् अनुमदन्तु उ-
त्साहयन्तु वृहस्पतिसवितृशब्दाभ्यामग्निरेवोच्यते सामिधेन्यङ्ग-
भूतः अथवा याक्यव्रयम् एकेन वृहस्पतिरुक्तः । एकेन सविता ॥८॥

न्दोऽप्यर्थे संशितव्रतमपि यजमानम् सन्तरामतितराम् संशि
शाधि शिक्षय । वर्धय च एनं यजमानम् महते सौभगाय ऐ-
श्वर्याय । विश्वे च देवा एनं यजमानम् अनुपदन्तु । उत्साह-
यन्तु । बृहस्पतिशब्देन सवितृशब्देन चात्राग्निरेवोच्यते ।
अथवा वाक्यद्वयम् एकेन बृहस्पतिरुक्तः अपरेण सविता ॥८॥

हे बृहस्पते ! हे सविता ! एनं यजमानं पोषय कर्माभिर्हं कुरु-
किञ्च चिदप्यर्थे संशितं चित् संशितं शिक्षितमपि सन्तरामतितराम्
संशि शाधि शिक्षय शास्तेः शपः ऋतौ द्वित्वम् छान्दसमभ्यासस्ये-
त्यम् । किञ्च महते सौभगाय ऐश्वर्याय एनं वर्धय । विश्वे देवाः
एनं यजमानमनुमदन्तु तृप्ता हृष्टा वा भवन्तु । बृहस्पतिसवितृशब्दा-
भ्यां सामिधेन्यङ्गभूतोऽग्निरेवोच्यते वाक्यद्वयं वा एकेन बृहस्पति-
रुक्तोऽन्येन सविता ॥ ८ ॥

अमुत्र भूपादध यमस्य बृहस्पते अभिशस्तेरमु-
ञ्चः । प्रत्यौहतामश्विना मृत्युमस्माद् देवानामग्रे
मिपजा शचीभिः ॥ ९ ॥

(१) अमुत्र भूपात् । अमुत्राग्निर्षिल्लोके यत् शरीरम्भूपात् ।
अथ अयं यत् यमस्य सद्ने च शरीरं भूपात् । तस्मात् च हे

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुम्यरं मुद्रित
पु० नास्ति । तद्यथा । अमुत्र भूपात् । अमुत्र अमुष्मिन् लोके
मयनम् अमुत्र भूयं भुवो मावे इति क्यप्प्रत्ययः तस्मात् परलोक-
गमनान्मरणादित्यर्थः अमुञ्चः विमुञ्च मरणाद्वक्षेत्यर्थः । यत् मयं त-
स्मादपि विमुञ्च अथ अथ यत् यमस्य सद्ने यमलोके अभिशस्तेः
शमिशंसनादपि अमुञ्चः विमुञ्च लकारव्यत्ययः किञ्च हे अग्ने देवा-
नां मिपजा अश्विनी अस्मान् यजमानान् शचीभिः कर्मभिः मृत्युं
प्रत्यौहतां प्रतिप्रेरयताम् अन्यत्र नयताम् अत्रापि बृहस्पतिरग्निरेव
सामिधेनी प्रकरणस्याग्नेयत्वात् ॥ ९ ॥

बृहस्पते । अभिशस्तेः अभिशंसनाच्च अमुञ्चः । किञ्च प्रत्यौह-
तां प्रातिमेरयताम् अन्यत्र नयताम् अश्विनौ मृत्युम् अस्माद्य-
जमानात् कथंभूतावश्विनौ । देवानां भिषजां हे अग्ने शचीभिः ।
अत्रापि बृहस्पतिशब्द आमन्त्रितोऽभिषब्दस्य द्रष्टव्यः सामिधे-
नी प्रकरणस्याग्नेयत्वात् । ननु बृहस्पतिशब्दो नैवण्डुको नचा-
भिषब्दे इति ता आग्नेय्यः प्राजापत्या यदग्निरपश्यत् तेनाग्ने-
य्यो यत्प्रजापतिः सैषैषत तेन प्राजापत्या इति श्रुतेः प्राजाप-
तेः सर्वदेवात्मकत्वात् । तस्मादेनं प्रजापतिं सन्तमग्निरित्या-
चक्षते इति श्रुतेरदोषः ॥ ९ ॥

हे बृहस्पते ! त्वममुञ्च भूयादमुञ्चः अमुञ्च परलोके भयनममुञ्च-
भूयम् भुवो माप इति (पा० ३, १, १०७) क्यप् परलोकगमनान्मर-
णात् मुञ्च मरणाद्रक्षेत्यर्थः लकारव्यत्ययः । अथ अथ यत् यम-
स्य भयं परलोकभयं नरकपातादि तस्मादपि मुञ्च । किञ्च अभि-
शस्तेः अभिशप्तादपि लोकापवादादपि मुञ्च । देवानां भिषजा भिष-
जौ अश्विनौ अश्विनौ अस्मात् यजमानात् मृत्युं प्रत्यौहतां निषर्त्तयतां
कैः शचीभिः कर्मभिः कृत्या । अत्र बृहस्पतिरग्निर्येव सामिधेनीप्रक-
रणस्याग्नेयत्वात् ॥ ९ ॥

उद्ध्वं तमंसस्परि स्वः पश्यन्त उत्तरम् । देवं
देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ १० ॥

उद्ध्वमिति व्याख्यातम् ॥ १० ॥

व्याख्याता (२०, २१) ॥ १० ॥

ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्त्यूर्ध्वा शुक्रा शोचीं
प्यग्नेः । शुभ्रत्तमा सुप्रतीकस्य सूनोः ॥ ११ ॥

(१) उद्धर्वा अस्य । द्वादश आप्रियः प्रयाजदेवताः उष्णिहः

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठकमः मुम्भर्मुद्रित

अष्टम्याद्ये द्वे गायत्र्यौ । ता विषमा विषमाक्षरपादा इत्यादिश्रु-
तेः । ता आग्नेय्यः प्राजापत्याः । यदग्निरपश्यत्तेनाग्नेय्यः यत्प्र-
जापतिमप्रीणात्तेन प्राजापत्या इति च श्रुतिः । अग्निर्ऋ-
षिः । प्रजापतिश्चाग्निरूपेण संस्तूयते ॥ अस्याग्नेः ।
प्रजापतिरूपेण संस्तूयमानस्य ऊर्ध्वाः प्रगुणाः दे-
वमार्गेण यायिन्यः समिधो भवन्ति । ऊर्ध्वा शुक्रा । ऊर्ध्वानि
च शुक्रा शुक्रानि शोर्चीष्यर्चीपि भवन्ति । शुमत्तमा दीप्त-
मत्तमा च वीर्यवत्तमानि चेत्यर्थः । सुप्रतीकस्य सुमुखस्य
यजमानस्य । सूनोः । स ज्ञेनजनयति । य इत्यम्भूतोऽग्निस्तं
वयं स्तुम इति वाक्यशेषः ॥ ११ ॥

द्वादशार्पितव्या उष्णिहोऽग्निमपदा आग्नेय्योऽग्निना दृष्टाः ।
अग्निः प्रजापतिरूपेण स्तूयते तेन प्राजापत्या अपि । ता आग्नेय्यः
प्राजापत्या यदग्निरपश्यत्तेनाग्नेय्यो यत्प्रजापतिमप्रीणात्तेन प्राजा-
पत्या इति श्रुतेः । अस्याग्नेः समिधः ऊर्ध्वाः देवगामिन्यो भवन्ति
शोर्चीपि तेजांस्यपि ऊर्ध्वा ऊर्ध्वानि भवन्ति । कीदृशानि शोर्चीपि
शुक्रा शुक्रानि शुद्धा शुद्धानि । शुमत्तमा द्यौः दीप्तिः प्रकाशो येषां
तानि शुमन्ति अत्यन्तं शुमन्ति शुमत्तमानि विश्वप्रकाशकानि ।
कीदृशस्याग्नेः सुप्रतीकस्य सुष्ठु प्रतीकं मुखं यस्य । तथा सूनोः

पु० नास्ति । तद्यथा । ऊर्ध्वा । अस्य द्वादश आग्नेय्यः प्रजाज-
देवताः उष्णिहः अष्टम्याद्ये द्वे गायत्र्यौ ता विषमपदा इत्या-
दिश्रुतिः । ता आग्नेय्यः प्राजापत्याः यदग्निरपश्यत्तेनाग्नेय्यो यत्प्रजाप-
तिमप्रीणात्तेन प्राजापत्या इति श्रुतिः । अग्निर्ऋषिः प्रजापतिश्चाग्नि-
रूपेण स्तूयते अस्याग्नेः प्रजापतिरूपेण स्तूयमानसमिधः ऊर्ध्वाः प्र-
गुणा देवमार्गयायिन्यो भवन्ति शुमत्तमा दीप्तिमत्तमानि शुक्रा शुद्धानि
शोर्चीपि अर्चीपि ऊर्ध्वानि भवन्ति किम्भूतस्यास्य सुप्रतीकस्य कल्या-
णमुखस्य यजमानस्य सूनोः । यदेनं जनयति तेनास्यैष सूनुः य ईदृ-
शस्तं स्तुम इति शेषः ॥ ११ ॥

यजमानपुत्रस्य स यदेनं जनयति तेनास्यैष सनूरिति श्रुतेः । य ईदृशस्तं स्तुम इति शेषः ॥ ११ ॥

तनूनपादसुरो विश्ववेदा देवो देवेषु देवः । पथो
अनक्तु मध्वा घृतेन ॥ १२ ॥

(१)तनूनपात् । आज्यस्य अग्नेर्वा यः तनूनाम्वां नपात् आ-
ज्याभिप्रायमेतदुच्यते । अथवा योऽग्निःतनूनामपां नपात् पौत्रः ।
असुरः असुमान् प्राणवान् रो मत्वर्थायः । यद्वा असुरः वसु-
रः धनवान् अस्मिन्पक्षे आदिलोपः । विश्ववेदाः । सर्वधनः
सर्वज्ञो वा । देवो दानादिगुणयुक्तः । देवेष्वपि देवः दीप्तिमान् ।
य ईदृशः सः पथः यज्ञमार्गान् अनक्तु । मध्वा मधुस्वादुना घृ-
तेन । इत्थन्नामप्रभूतं यज्ञे घृतमस्तु येन मार्गा अभ्यक्ताः स्यु-
रित्यभिप्रायः ॥१२ ॥

देवोऽग्निः मध्वा मधुना मधुरेण घृतेन पथो यज्ञमार्गाननक्तु ।
मध्वेति नुमसाधः अनित्यमागमशास्तनमित्युक्तेः । पथोऽनक्तु इ-
त्यत्र प्रकृत्यान्तः पादमव्यपर इति (पा० ६, १, ११५) सन्ध्यमावः
यज्ञे यद्वा घृतमस्तु येन मार्गा घृताभ्यक्ताः स्युरिति भावः । कीदृशो
देवः तनूनपात् तनूनामपां नपात् पौत्रः अज्ञो वृक्षा जायन्ते तेभ्योऽ-
ग्निरिति अपां पौत्रः । असुरः असवोऽस्य सन्ति प्राणवान् रो मत्वर्थः ।
विश्ववेदाः सर्वधनः । देवेषु अपि देवः दीप्तिमान् श्रेष्ठः ॥ १२ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित
पु० नास्ति । तद्यथा । तनूनपादसुरः । तनूनाम् अपां नपात्
पौत्रः अग्निः अज्ञो वृक्षा जायन्ते तेभ्योऽग्निरित्याभिप्रायेणान्तेः पौ-
त्रत्वम् असुरः प्राणवान् रो मत्वर्थे यद्वासुरः धनवान् अस्मिन् पक्षे
आदिलोपः विश्ववेदाः सर्वधनः सर्वयज्ञो वा देवो दानादिगुणयुक्तः
देवेष्वपि देवः दीप्तिमान् ईदृशः सः मध्वा साधुना घृतेन पथः यज्ञ-
मार्गान् अनक्तु यज्ञेऽतिप्रभूतं घृतमस्तु येन मार्गा आज्याभ्यक्ताः
स्युरिति भावः ॥ १२ ॥

मध्वा यज्ञं नक्षसे ग्रीणानो नराशंसोऽग्ने ।
सुकृद्देवः सविता विश्ववारः ॥ १३ ॥

(१) मध्वा यज्ञम् । हे अग्ने यस्त्वं मध्वा मधुस्वादुना
घृतेन यज्ञं नक्षसे व्याप्नोषि । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । कथंभूतः ।
ग्रीणानः देवान् । नराशंसश्च । नरैर्क्रान्तिभिर्भयः शंस्यते स्तूयते
स तथोक्तः । सुकृच्च साधुकृच्च । देवः सविता । विश्ववारः
सर्वस्य वरणीयश्च भवसि । तं त्वां स्तुम इति शेषः ॥ १३ ॥

हे अग्ने ! त्वं मध्वा स्वादुना घृतेन यज्ञे नक्षसे व्याप्नोषि नक्ष-
तिर्व्याप्तिकर्मा । कण्डिकास्त्यम् ग्रीणानः ग्रीणीते ग्रीणानः देवान् तर्प-
यन् । नराशंसः नरैर्क्रान्तिभिर्नराशंस्यते स्तूयते नराशंसः । सुकृत्
शान्तनकारी । देवः दीप्तिमान् । सविता विश्वस्योत्पादकः । विश्वे-
न प्रियते सेव्यते विश्ववारः विश्वं वृणोति अक्रीकरोतीति वा कर्म-
ण्यण्, सर्वस्य वरणीयः सर्वान्नेकर्त्ता वा ॥ १३ ॥

अच्छायमेति शर्वसा घृतेनेदानीं वह्निर्नमसा ।
अग्निं क्षुचो अघ्वरेषु प्रयत्सु ॥ १४ ॥

(२) अच्छायम् । अच्छभेरातुमिति शाकपूणिः अच्छ एति

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तथा । मध्वा यज्ञम् । हे अग्ने त्वं मध्वा सादुना घृतेन यज्ञं
नक्षसे व्याप्नोषि । नक्षतिर्व्याप्नोषिकर्मा किं त्वं ग्रीणानः देवान् न-
राशंसः नरैर्क्रान्तिभिः शंस्यते स्तूयते इति नराशंसः । सुकृत् सा-
धुकृत् देवो दीप्तिमान् सविता विश्वस्य विश्ववारः सर्वस्य
वरणीयः ॥ १३ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई
मुद्रित पु० नास्ति तथा । अच्छायम् । अयम् अघ्वर्युः शर्वसा ज्ञानय-
लयुतः इदानीं स्तुषन् वह्निर्वोढा घृतेन नमसा अग्नेन हविरक्षणेन
अभ्युद्यतेन क्षुचो गृहीत्वा अघ्वरेषु प्रयत्सु घर्तमानेषु अग्निम् अच्छ ।
एति अभ्येति ॥ १४ ॥

अभ्येति । अग्निम् अयमध्वर्युः । शवसां स्वकीयेन मज्ञा-
नवलेन युक्तः । घृतेन च गृहीतेन इडानः स्तुवन् । वन्दिर्वो-
हा । नमसा चाग्नेन हविलक्षणेनाभ्युद्यतेन म्रुचः बाहुभ्यां गृ-
हीत्वा । अध्वरेषु प्रयत्सु यज्ञेषु वर्तमानेषु ॥ १४ ॥

अयमध्वर्युः अध्वरेषु प्रयत्सु वर्तमानेषु सत्सु अग्निमच्छ एति
अभ्येति अच्छाभेराप्नुमिति शाकपूणिः (निरं० ५, २८) । कीदृशः
शवसा हानयलेन ईडानः इड स्तुतौ शानच् तथा वह्निः वहति
यज्ञमारामिति वह्निः यज्ञनिर्योहकः । किं कृत्वा घृतेन नमसा
अग्नेन हविलक्षणेनोपलक्षिताः म्रुचो जुह्वाद्या गृहीत्येति शेषः ॥ १४ ॥

स यक्षदस्य महिमानं मग्नेः स ईं मन्द्रां सुप्रयसः ।
वसुश्चेतिष्ठो वसुधातमश्च ॥ १५ ॥

(१) स यक्षत् । स एवाध्वर्युः यक्षत् । यजतु । अस्याग्नेः
सम्बन्धिमहिमानं महाभाग्यम् । स ईम् स एव च मन्द्रा मद-
नीयान्यन्नानि यजतु । कथंभूतस्याग्नेः सुप्रयसः । प्रय इत्यन्ननाम
शोभनानि प्रयांस्यन्नानि हविलक्षणानि यस्य स सुप्रयाः तस्य-
सुप्रयसः । अथ कस्मादन्यदेवताः परित्यज्याग्नेर्महिमानं यक्षदि-
त्युच्यत इति चेत् अत आह वसुश्चेतिष्ठो वसुधातमश्च । यतोऽ-
सौ वसु वासयिता चेतिष्ठोऽतिशयेन चेतयिता । कृताकृतगुण-
विशेषः वसूनां धनानां दातृतमश्च अतः अग्निस्तूयते ॥ १५ ॥

सोऽध्वर्युरस्याग्नेः महिमानं यक्षत् यजतु सिन्धुदुलं लेटि
(पा० ३, १, ३४) लेटोऽडाटौ इत्यथ लोपः परस्मैपदेष्विति (पा०
३, ४, ९४, ९७) सूत्रैर्यक्षदिति रूपम् । सः ईम् स च मन्द्रा मन्द्रा-
णि मदजनकानि हवींषि च यजतु ददातु । कीदृशस्याग्नेः सुप्रयसः

(१) अथ वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुम्बई मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । यक्षत् । स अध्वर्युः अस्याग्नेर्महिमानं भाग्यं यक्षन्
यजतु स ईम् एव मन्द्रा मदनीयान्यन्नानि यजतु किम्भूतस्याग्नेः सु-

प्रयस् इत्यश्वनाम (निघ० २, ७, ५) शोभनानि प्रयांसि यस्य
सुप्रयास्तस्य । कीदृशस्याग्नेर्महिमानं यजतु यो वसुः वासयिता ।
चेतिष्ठः अतिचेतयिता वसुधातमः यसूनां धनानां दातृतमः किवन्ता-
त्तमम् ॥ १५ ॥

द्वारो देवीरन्वस्य विश्वे व्रता ददन्ते अग्नेः । उरु
व्यचंसो धाम्ना पत्यमानाः ॥ १६ ॥

(१) द्वारो देवीः । अस्याग्नेः प्रथमम् द्वारः देव्यः व्रता
व्रतानि कर्माणि ददन्ते धारयन्ति । ताभ्यः अनु पश्चात् । विश्वे
विश्वेदेवाः देवशब्दलोपः । व्यवहितपदमायोऽर्द्धर्चः । कथम्भू-
ता द्वारः । उरुव्यचसः बहुव्यञ्जनाः । धाम्ना स्थानेन ऋत्वि-
क्सम्बन्धिना पत्यमानाः । पत ऐश्वर्ये ऐश्वर्यं कुर्वाणाः । या
इत्यम्भूता यज्ञगृहद्वारस्ता वयं स्तुम इति शेषः ॥ १६ ॥

द्वारो देवयोऽस्याग्नेर्व्रता व्रतानि कर्माणि ददन्ते धारयन्ति दद-
वान् धृती च । अनु पश्चात् विश्वे सर्वे देवा अग्निव्रतानि ददन्ते ।
कीदृशो द्वारः उरुव्यचसः उरु विशालं व्यचोऽवकाशो यासां ताः
विशालान्तराः । तथा धाम्ना स्थानेन पत्यमानाः पत ऐश्वर्ये

प्रयसः प्रय इत्यश्वनाम शोभनानि प्रयांसि यस्य स सुप्रयाः तस्य ।
ननु कुतोऽन्यदेशान् परित्यज्याग्नेर्महिमानं यजत्वित्युच्यते इत्यत
आह । सुरिति यतोऽसौ वसुः वासयिता ता चेतिष्ठः अतिशयेन चे-
तयिता । कृतगुणविशेषः । च पुनः वसुधातमः यसूनां धनानां दा-
तृतमः ॥ १५ ॥

(१) अत्र पाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुन्वई मुद्रित
पु० नास्ति तद्यथा । द्वारो देवी । द्वारो देव्यः अस्य अग्नेः व्रता व्रता-
नि कर्माणि प्रथमं ददन्ते धारयन्ति ताभ्यः अनु पश्चात् विश्वेदेवा
ददन्तेः देवशब्दलोपः । ददन्तु वाने धृती च किम्भूता द्वारः । उरु-
व्यचसः बहुव्यञ्जनाः धाम्ना स्थानेन ऋत्विक्सम्बन्धिना पत्यमानाः
ऐश्वर्यं कुर्वाणाः पत ऐश्वर्ये । विधाविरात्मनेपदी या ईदृशस्ता-
स्तुम इति शेषः ॥ १६ ॥

दिवादिरात्रेणपदी पत्यन्ते ईशते ताः पत्यमानाः स्थानैरैद्वर्यं कु-
र्वाणाः ऋत्विजां स्थानानि ददाना इत्यर्थः ताः स्तुमः ॥ १६ ॥

ते अस्य योपणे दिव्ये न योना उपासानक्ता ।
इमं यज्ञमवतामध्वरं नः ॥ १७ ॥

(१) ते अस्य । ते उपासा नक्ता उपाश्च नक्ता च रात्रिः ।
अस्याग्नेः योना योनौ आहवनीयाख्ये स्थितस्य योपणे भार्ये ।
दिव्ये दिविभवे नकारोऽनर्थकः । ते इमं यज्ञम् अवतां सुगुप्तं
कुरुताम् । अध्वरं सोमञ्च नोऽस्माकम् संपादयतामिति शेषः ॥ १७ ॥

उपाश्च नक्ता रात्रिश्च उपासानक्ता उपस उपासादेशो द्वन्द्वे ते
प्रसिद्धे उपासानक्ता अहोरात्रिदेव्यो नोऽस्माकमिमं यज्ञमवतां र-
क्षताम् । कीदृश्यौ ते अस्याग्नेः योपणे भार्ये । तथा दिव्ये दिवि
भवे स्यर्गस्थे । कीदृशस्थानेः योनौ गार्हपत्यस्थाने स्थितस्येति
शेषः नकारः पादपूरणः । कीदृशं यज्ञम् अध्वरम् च कौटिल्ये न
अध्वरतीत्यध्वरस्तम् अकुटिलम् शास्त्रोक्तमित्यर्थः ॥ १७ ॥

दैव्यां होतारा ऊर्ध्वमध्वरं नोऽग्नेर्जिह्वामभिगृणी-
तम् । कृणुत नः स्विष्टिम् ॥ १८ ॥

(२) दैव्यो होतारा । अयश्चाग्निरसौ च मध्यमः हे दैव्यौ

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठकमः मुम्बई मुद्रित
पु० नास्ति तद्यथा । ते अस्य । ते उपासा नक्ता रात्रिः योनौ आ-
हवनीयाख्ये स्थाने स्थितस्याग्नेर्दिव्ये दिवि भवे योपणे भार्ये तफा-
रोऽनर्थकः ते इमं यज्ञम् अवतां गुप्तं कुरुतां नोऽस्माकमध्वरं सोमं
संपादयतामिति शेषः ॥ १७ ॥

(२) दैव्या होतारा । अयं चाग्निरसौ च मध्यमः । हे दैव्यौ हो-
तारौ नोऽस्माकमध्वरम् ऊर्ध्वं कृणुतं यज्ञं देवमार्गयायिनं कुरुतम् ।
अग्नेर्जिह्वा अभिगृणीतम् अग्निमुखं साधु वणयतम् नः स्विष्टिं साधु
यजनं च कुरुतम् ॥ १८ ॥

होतारौ । ऊर्ध्वमध्वरं नः कुरुतम् देवयानयायिनं कुरुतमित्य-
भिप्रायः । अग्नेर्जिह्वामभिगृणीतम् अग्निमुखं साधु वर्णयत
मित्यर्थः कृणुतं कुरुतञ्च नः अस्माकं स्विष्टिम् । साधु-
यजनम् ॥ १८ ॥

अयं चाग्निरसौ च मध्यमो वायुः हे देव्या होतारौ अग्निवायू ।
शुचां नोऽस्माकं स्विष्टिं शोभनं यजनं कृणुतं कुरुतम् । किञ्च
नोऽस्माकमध्वरं यशमूर्ध्वं कृणुतं देवमार्गगामिनं कुरुतम् । अग्नेर्जिह्वां
ज्वालामभिगृणीतं वर्णयतम् समीचीं वह्निज्वालेति स्तुतमित्यर्थः ॥ १८ ॥

तिस्रो देवीर्यहिरेदं सन्दन्तिवडा सरस्वती भार-
ती । मही गृणाना ॥ १९ ॥

(१) तिस्रो देवीः । तिस्रः देव्यः । यहिः आ इदं सदन्तु ।
आसदन्तु आसीदन्तु इदं यहिः । कतमास्ताः । इडा पृथिवी-
स्थाना सरस्वती च मध्यस्थाना । मही स्तुवन्तीति । प्रत्येक-
न्तिमृभिरपि योज्यम् यद्वा एकमेव वाक्यम् । तिस्रो देव्यो यहि-
रिदमासदन्तु इडा सरस्वती भारत्यो महत्यो गृणाना इति ॥ १९ ॥

तिस्रो देव्यः इदं यहिरासदन्तु आसीदन्तु छान्दसः सीदादेशा-
भावाच्च व्यवहिताश्चेति (पा० १, ४, ८२) आडा सह क्रियापदव्यव-
धानम् । कास्ता अत आह इडा पृथिवीस्थाना सरस्वती मध्यस्था-
ना सरस्वती भारती सुस्थाना । मही महती गृणाना स्तुवन्तीति
विशेषणद्वयं तिसृणाम् ॥ १९ ॥

तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरुक्षु त्वष्टा सुवीर्यम् । राय-

(१) अत्र घाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित
पु० नास्ति तथा । तिस्रो देवीः । तिस्रो देव्यः इदं यहिं आसदन्तु
आसीदन्तु । कास्ताः इडा पृथिवीस्थाना सरस्वती मध्यस्थाना
भारती सुस्थाना मही महती गृणाना स्तुवन्तीति विशेषणद्वयं ति-
सृणामपि योज्यम् ॥ १९ ॥

स्पोपं विष्पतु नाभिंमस्मे ॥ २० ॥

(१) तत्रः । तत् रायस्पोपम् नः अस्मभ्यमस्मदर्धम् । तुरीपम् तूर्णमश्नुते । तूर्णञ्चाप्नोति । अद्भुतं महत् अभूतपूर्वम् । पुरुषु पुरुषु बहुषु यत्क्षियति निवसति तत्पुरुषु त्वष्टा देवः सुवीर्यं साधुवीर्यम् । रायस्पोपविशेषणान्येतानि चत्वारि पदानि । विष्पतु । स्यतिरूपसृष्टो विमोचने विमुञ्चतु । नाभिमस्मे राष्ट्रमध्यम् मत्स्यस्मासु ॥ २० ॥

त्वष्टा देवः तं प्रसिद्धं रायो घनस्य पोपं पुष्टिमस्मे अस्माकं नाभिं प्रति विष्पतु विमुञ्चतु नाभौ मुक्तमुत्सङ्गे पततीति भावः पोऽन्तर्कर्मणि ओतः द्यनीति (पा० ७, ३, ७१) ओकारलोपः स्यतिरूपसृष्टो विमोचने इति यास्कः । कीदृशं रायः पोपम् नोऽस्माकं तुरीपम् तुरा घेगेन आप्नोति तुरीपं शीघ्रप्रापकम् । अद्भुतं महान्तम् । पुरुषु पुरुषु बहुषु क्षियति निवसति पुरुषु सुपां सुलुगिति (पा० ७, १, ३९) अमो लुक् क्षियतेरौणादिको इप्रत्ययः । सुवीर्यं साधुवीर्यं सामर्थ्यं ये न तम् । ईदृशं घनं देहीत्यर्थः ॥ २० ॥

घनस्पतेऽर्धसृजा रराणस्तमनां देवेषु । अग्निर्हव्य-
ं शंमिता सूदयाति ॥ २१ ॥

(१) अत्र शराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठकमः मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति तद्यथा । तत्रः त्वष्टा देवः तं रायस्पोपम् अस्मे अस्मासु नाभिं प्रति विष्पन्तु विमुञ्चन्तु स्यतिरूपसृष्टो विमोचने नाभिं प्रति-यन्मुच्यते तदुत्सङ्गे निष्ठतीति भावः किरायस्पोपं नोऽस्मभ्यं तुरीपं तूर्णमश्नुते आप्नोतीति तुरीपम् अद्भुतं महान्तम् अभूतपूर्वं पुरुषु पुरुषु क्षियतीति पुरुषु विमोक्तिलोपः सुवीर्यं साधुवीर्यं यद्वा यवसंघातः प्रार्थ्यते त्वष्टा नोऽस्मदर्धं तं जलौघं तुरीपं तूर्णव्यापकम् अद्भुतं महत्त्वात् पुरुषु बहुषु निवासभूतं बहुगर्जितशब्दं वा सुवीर्यं रायस्पोपं हेतुभूतं नाभिं राष्ट्रमध्यं प्रति अस्मासु मुञ्चतु ॥ २० ॥

(१) वनस्पतेऽव । हे वनस्पते अवसृज । क्षुद्रमुखतोऽवाचीनं
निसिप हवींषि रराणः । यद्वा रा दाने ददानः । त्मना मन्त्रे-
ष्वाढ्यादेरात्मन इत्याकारलोपः देवेषु विषयभूतेषु । कस्माच्च-
मेवमुच्यसेऽस्माभिरित्यत आह । यतः अग्निः शमिता शामित्र-
मिति तद्धितलोपः । हव्यं हविर्जातम् सूदयाति पृथ क्षरणे
संस्करोति । अतो हे वनस्पते अवसृजेति संवन्धः ॥ २१ ॥

अग्निः शमिता हव्यं सूदयाति सूदयति संस्करोति यतः अतो
हे वनस्पते ! तत्संस्कृतं हव्यमवसृज क्षुद्रमुखतोऽवाचीनां क्षिप ।
कीदृशस्यम् त्मना आत्मना देवेषु रराणः हविर्वदानः रा दाने का-
नच् । मन्त्रेष्वाढ्यादेरात्मन इति (पा० ६, ४, १४१) आलोपः ॥ २१ ॥

अग्ने स्वाहा कृणुहि जातवेद इन्द्राय हव्यम् ।
विश्वे देवा हविरिदं जुपन्ताम् ॥ २२ ॥ ॥

(२) अग्ने स्वाहा । हे जातवेदः स्वाहा कृणुहि स्वाहाकृतिं
यज इन्द्राय । हव्यं हविः प्रयच्छेति शेषः । विश्वे देवाश्च इदं
हविः जुपन्तां सेवन्ताम् ॥ २२ ॥

हे अग्ने ! हे जातवेदः जातग्रहान् ! हव्यमिन्द्राय स्वाहा कृणुहि

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित
पु० नास्ति तद्यथा । वनस्पते । हे वनस्पते अवसृज क्षुद्रमुखतोऽवा-
चीनं हविः क्षिप किंभूतः त्मना देवेषु रराणः समानः यद्वा रा
दाने ददानः त्मनेति मन्त्रेष्वाढ्यादेरात्मनः इति आकारलोपः यतोऽ-
ग्निः शमिता शामित्रमिति तद्धितलोपः हव्यं सूदयाति संस्करोति
पृथ क्षरणे ॥ २१ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित
पु० नास्ति तद्यथा । अग्ने स्वाहा । हे अग्ने हे जातवेदः इन्द्राय
हव्यं स्वाहा कृणुहि स्वाहाकारेण प्रयच्छ विश्वे देवाश्च इदं हविर्जु-
पन्ताम् ॥ २२ ॥

स्वाहाकारेण प्रयच्छ । किञ्च विश्वे देवा इदं हविर्जुषन्तां सेच-
न्ताम् ॥ २२ ॥

पीवो अन्ना रयिवृधः सुमेधा इवेतः सिंपक्ति नि-
युतामाभेथ्रीः । ते वायवे समनसो वितंस्त्युर्विद्वेत्त-
रः स्वपत्यानि चक्रुः ॥ २३ ॥

अथैतं वायवे नित्युत्पत्ते शुक्लन्तूपरमालमत इत्यस्य पशोः
पीवो अन्नारयिवृधः इत्याद्याः पद्याज्यानुवाक्यास्त्रिष्टुभो वा-
यव्याः । तत्र च प्राजापत्यः पशुपुरोडाश इति पठ्यते । तस्य
आपो ह यत् द्वे प्राजापत्ये । यान् नियुतः अश्वान् । पीवो अन्ना-
न् पीवः पुष्टमन्नं येषामिति पीवोअश्वान् रयिन्धनं ये वर्द्धयन्ति
ते रयिवृधः सुमेधाः कल्याणप्रज्ञानो वायुः । इवेतः वायोर्वर्णव-
चनम् शुक्लो हि वायुरिति श्रुतिः । सिंपक्ति सेचति । नियुता-

(७) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्यई मुद्रित
पु० नास्ति तद्यथा । अथैतं वायवे नियुत्पत्ते शुक्लं तूपरमालमते ।
इत्यस्य पशोः पीवो अन्ना रयिवृध इत्याद्याः पद्याज्यानुवाक्याः
त्रिष्टुभो वायव्यः तत्र च प्राजापत्यः पशुपुरोडाश इति पठ्यते तस्य
आपो ह यत् इति द्वे प्राजापत्ये इवेतो वायुः शुक्लो हि वायुरिति श्रु-
तिः । यान् नियुतोऽश्वान् सिंपक्ति सेचते ते नियुतः वायवेऽर्थाय
समनसः समनस्काः सन्तो वितंस्त्युः किंभूतान् नियुतः । पीवो अन्ना-
पीवः पुष्टम् अन्नं येषां ते पीवो अन्नाः तान् । नकारलोपः । प्रकृत्यान्तः
इति पीवो अन्नानित्यत्र प्रकृतिभावः । रयिवृधः रयिं धनं वर्द्धयन्ति
तान् । किं भूतः इवेतः सुमेधाः कल्याणप्रज्ञानः नियुताम् अद्यानाम् ।
अभिधीः अभ्याथयणीयः । अपैवं वाय्वद्वयोर्योगे नरः मनुष्या श्र-
त्विजः विश्वा विश्वानि इत् पादपूरणः । स्वपत्यानि शोभनानामप-
त्यानां कर्माणि चक्रुः कुर्वन्ति । एतदुक्तं भवति वाय्वद्वयोर्योगे सति
सर्वमिदं यज्ञादि वर्तते इति ॥ २३ ॥

मभिर्भ्राः नियुतामभ्याश्रयणीयः अथ यान्वायुः सिपक्ति ते
नियुतोऽश्वा वायवेऽर्थाय । समनसः समनस्कास्तन्तः वितस्थुः
तान् विद्वानि इत् पादपूरणे नरः मनुष्या ऋत्विग्यजमानाः
स्वपत्यानि शोभनानामपत्यानां यानि कर्माणि तानि चक्रुः
कुर्वन्ति । एतदुक्तं भवति । वायव्यसंयोगे सति सर्वमिदं यज्ञा-
दि प्रवर्तते इति ॥ २३ ॥

अथैतं वायवे नियुत्यते शुक्लं तूपरमालभते इति हुतस्य पशोः
पीथो अन्ना रथिवृध इत्याद्याः षट् वाज्यानुवाक्याः । द्वे वायुदेव-
स्ये त्रिष्टुभौ वसिष्ठदृष्टे । शुक्लो हि वायुरिति श्रुतेः द्येतो वायुः या-
त्रियुतोऽश्वान् सिपक्ति सेवते ते नियुतः समनसः समनस्काः
सन्तो वायवेऽर्थाय वितस्थुर्विशेषेण तिष्ठन्ति । कीदृशाधि-
युतः पीथो अन्ना पीथः पुष्टमन्नं येषां तान् नकारलोपः प्रकृ-
त्यान्तः पादमिति (पी० ६, १, ११५) पीथो अन्नानित्यत्र सन्ध्यभा-
घः । तथा रथिवृधः रथि धनं धर्धयन्ति तान् । कीदृशः द्येतः सु-
मेधा शोभना मेधा युद्धिर्यस्य । नियुतामभिर्भ्राः अद्यानामाश्रय-
णीयः । पचमश्वायाने वायुना कृते नरो मनुष्या आत्यजः विद्वा
इत् विद्वानि सर्वाण्येष स्वपत्यानि शोभनापत्यप्रापकानि चक्रुः क-
र्माणाति शेषः ॥ २३ ॥

राये नु यं जज्ञतु रोदंसीमे राये देवी धिपणा धा-
ति देवम् । अर्धं वायुं नियुतः सञ्चत स्या उत द्येतं
वसुधितिं निरेके ॥ २४ ॥

(१) राये नु । राये धनाय उदकलक्षणाय नु क्षिप्रम् यं वा

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुम्वहं
मुद्रित पु० नास्ति तद्यथा राये नु इमे रोदसी रोदस्यौ धायापृथिव्यौ
राये धनायोदकलक्षणाय नु क्षिप्रं वायुं जज्ञतुः जनपतः धायापृ-
थिव्योः संयोगेऽपि वायुमन्तरेण जगद्धारणं नोपपद्यते, इति वायुं

युञ्जतुः जनयितुः रोदसी घावापृथिव्या इमे । जनयोर्घावापृ-
थिव्योः संयोगेऽपि सति वायुमन्तरेण जगद्धारणं नोपपद्यते इ-
ति जनितवत्यौ घावापृथिव्यौ । यं वायुञ्च राये धनायोदक-
लक्षणाय । देवी धिपणा धियं बुद्धिं कर्म वा सनोति सम्भजते
इति धिपणा वाक् मध्यस्थाना धाति धारयति । देवं दानादि-
गुणयुक्तम् । अथ अयेत्यर्थः समनन्तरमेव । ते वायुं नियुतः
अश्वाः सञ्चत सचन्तः सेवन्तः स्वाः स्वकीयाः । उत अपि च
श्वेतं वायुं वसुधितिं वसुनो धनस्योदकलक्षणस्य धारयितारम्
निरेके । जनैराकीर्णप्रदेशेऽवस्थितम् वायुम् नियुतः सञ्चत स्वा
इत्यनुवर्तते ॥ २४ ॥

इमे रोदसी घावापृथिव्यौ यं वायुं जज्ञतुः उत्पादयामासतुः नु
क्षिप्रम् किमर्थम् राये धनायोदकरूपाय । धियं सनोति ददाति धिप-
णा वाक् देवी देवं वायुं धाति धारयति शपो लुक् राये धनाय ।
रोदस्योः सद्भावेऽपि वायुं विना जगद्धारणाशक्तेर्वायुरुत्पादितः ।
धिपणेति हस्यमार्पम् । अथ अथ उत्पत्त्यनन्तरमेव उत निश्चितं
स्या नियुतो निजाद्या वायुं सञ्चत सचन्ते सेवन्ते यच्च सेवने पु-
रुषप्यत्ययः । क निरेके निर्गतः रेकः रेचनं रेकः शून्यता यस्मात्
तादृशे बहुजनाकीर्णे स्थाने । कीदृशं वायुं श्वेतं द्येतवर्णम् । तथा
वसुधितिं वसुनो धनस्य धितिर्धारणं यत्र तम् धनस्य धारयिता-
रम् ॥ २४ ॥

आपो ह यद् बृहतीर्विद्वमायन् गर्भं दधांपा

जनितवत्यौ धिपन्ना धियं बुद्धिं कर्म वा सनोति सतमजते सा धि-
पणा वाग्देवा यं देवं वायुं धाति धारयति । अथ अथ समनन्त-
रमेव स्वाः स्वकीयाः नियुतोऽस्याः निरेकेरेकः अन्यता तद्रहते
जनैराकीर्णं प्रदेशे स्थितं श्वेतं वायुं सञ्चत सचन्ते सेवन्ते । उत
निश्चयेन किं भूतं वसुधितिं वसुधनस्योदकलक्षणस्य धारयि-
तारम् ॥ २४ ॥

जनयन्तीरग्निम् । ततो देवानां समवर्त्ततासुरेकः
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ २५ ॥

(१) आपो ह । आपो ह वा इदमग्रे सलिलमेवासीदित्येतद्वा-
क्षणं निदानभूतमनयोः कण्डिकयोः । आपः । पुराकल्पद्योतको
ह इति नियातः । यत् । यदा बृहती बृहत्यः महत्यः । विश्वं
सर्वम् आत्मत्वेन । आयन्प्रापुः । गर्भे हिरण्यगर्भलक्षणन्धा-
नाः । जनयन्तीः जनयिष्यन्त्यः अग्निम् अग्निरूपं हिरण्यगर्भम् ।
हिरण्यगर्भवचनो वा अग्निशब्दः । ततः गर्भात्संवत्सरोपितात्
देवानां मध्ये समवर्त्तत समभवत् अमुः प्राणात्मकः । एकः दे-
वानां स हि लिङ्गशरीरः य इत्यम्भूतो हिरण्यगर्भः । तस्मै कस्मै
प्रजापतये हविषा विधेम हविर्द्वम् इति विभक्तिव्यत्ययः ॥ २५ ॥

हे प्रजापतिदेवत्ये त्रिष्टुभी हिरण्यदृष्टे प्रथमा व्यधिका । आपो
ह वा इदमग्रे सलिलमेवासेति (११, १, ६, १) ब्राह्मणमेतयोः क-
ण्डिकयोर्निदानभूतं बोध्यम् । ह प्रसिद्धो यत् यदा पुरा आपो ज-
लानि विद्यमानान् प्रापुः । पीबत्य आपः बृहतीः बृहत्यो महत्यः
बहुलाः । तथा गर्भे हिरण्यगर्भलक्षणं धानाः धारयन्त्यः अत-
एवाग्निं जनयन्तीः अग्निरूपं हिरण्यगर्भं जनयन्त्यः उत्पादयिष्य-
न्त्यः । ततो गर्भात् संवत्सरोपितात् देवानाममुः प्राणरूप आ-

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई
मुद्रित पु० नास्ति । तथा । आपो ह । आपो ह वा इदमग्रे सलिलमे-
वासीदित्येतद्वाक्षणं निदानभूतमनयोः कण्डिकयोः पुराकल्पद्योतको
ह इति नियातः । यत् यदा पुरा आपो विश्वं सर्वम् आयन् आत्मत्वेन
प्रापुः किम्भूताः बृहतीः बृहत्यः गर्भे हिरण्यगर्भलक्षणं धानाः अग्निम्
अग्निरूपं हिरण्यगर्भं जनयन्तीः जनयिष्यन्त्यः ततो गर्भात् संवत्स-
रोपितात् देवानां मध्ये एकः अमुः प्राणात्मकः आत्मा लिङ्गशरी-
ररूपो हिरण्यगर्भः समवर्त्तत तस्मै कस्मै प्रजापतये देवाय हविषा
विधेम हविर्द्वयः ॥ २५ ॥

स्मा लिङ्गशरीररूपो हिरण्यगर्भः समवर्त्तत उदपद्यत । कस्मै प्र-
जापतिरूपाय देवाय हिरण्यगर्भाय हविषा विधेम हविर्दमः वि-
भक्तिव्यत्ययः विदधातिर्दानार्थः ॥ २५ ॥

याश्चिदापो महिना पर्यपश्यदक्षं दधाना जनय-
न्तीर्यज्ञम् । यो देवेष्वधि देव एक आसीत् कस्मै
देवाय हविषा विधेम ॥ २६ ॥

(१) यश्चित् । योऽपि देवः अन्तर्यामी । आपः अप इति
विभक्तिव्यत्ययः । महिना महाभाग्येन । पर्यपश्यत् परितो
दृष्टवान् । दत्तम्प्रजापतिं दधानाः जनयन्तीः यज्ञं सृष्टिर्यज्ञम् ।
यश्च देवेष्वपि अधिदेवः एक आसीत् तस्मै कस्मै प्रजापतये ह-
विषा विधेम हविर्दम इति विभक्तिव्यत्ययः ॥ २६ ॥

चिद्व्यर्थः यो देवोऽन्तर्यामी महिम्ना आपः विभक्तिव्यत्ययः अ-
पः पूर्वोक्ताः पर्यपश्यत् सर्वतो ददर्श । कीदृशीः दक्षं कुशलं प्रजा-
पतिं दधानाः । यज्ञं जनयन्तीः यज्ञशब्देन यज्ञकर्त्ता प्रजा उच्यते
सृष्टिकर्त्रीत्यर्थः । यश्च देवेष्वपि अधिकः एको मुख्यो देव आसी-
त् । तस्मै देवाय हविर्दमः ॥ २६ ॥

प्र याभिर्पासिं दाश्वान्समच्छां नियुङ्क्तिर्वायवि-
ष्टेयं कुरोणे । नि नो रायिंसुभोजंसं युवस्व नि वीरं
गव्यमश्वं पशुं राधः ॥ २७ ॥

(१) अत्र घाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठकमः मुख्यं
मुद्रित पु० नास्ति । तद्यथा । यश्चित् । योऽपि देवोऽन्तर्यामी महिना
महाभाग्येन । आपः अप इति विभक्तिव्यत्ययः पर्यपश्यत् । सर्वतो
दृष्टवान् किंभूताः अपः दक्षं प्रजापतिं दधानाः यज्ञं सृष्टिं जनयन्तीः ।
यो देवेष्वपि एकः अधि अधिको देवः आसीत् । तस्मै देवाय
हविर्दमः ॥ २६ ॥

(१) मयाहि प्रयासि याभिर्नियुद्धिः । नियुच्छन्द उभय-
लिङ्गः स्त्रियां पुंसि च । दाश्वांसं यजमानम् अच्छ अच्छाभे-
राप्तुमिति शाकपूणिः । हवींषि दत्तवन्तं यजमानमभि । हे वायो
इष्टये यागाय एषणा यवा । दुरोणे यज्ञगृहे वर्तमानं यजमान-
म् । ताभिर्नियुद्धिरागत्य । नो रयिं सुभोजसं युवस्व । निपूर्वो
यौतिर्दानार्थः । नियुवस्व देहि नोऽस्मभ्यं रयिन्यनम् किम्भू-
तम् सुभोजसम् साधु भुज्यत इति सुभोजाः तम् सुभोजसम् ।
किञ्च । वीरं पुत्रं गव्यं राधः अश्वं च राधो धनम् नि-
युवस्व इति ॥ २७ ॥

हे वायुदेवत्ये त्रिन्दुमौ यस्मिष्ठष्टे । हे वायो ! त्वं याभिर्नियु-
द्धिरभ्याभिः कृत्वा इष्टये यागाय दुरोणे यज्ञगृहे वर्तमानं दाश्वांसं
हविर्दत्तवन्तं यजमानमच्छ अभिमुखं प्रयासि गच्छसि निपातस्य-
चेति (पा० ६, ३, १३६) संहितायामच्छा इति दीर्घः । व्यवहिता-
द्येति (पा० १, ४, ८२) प्रेण यासीत्यस्य व्यवधानं ताभिर्नियुद्धि-
रागत्य नोऽस्मभ्यं रयिं धनं नियुवस्व देहि नियौतिर्दानार्थः व्यत्य-
येन शप्रत्ययः । कीदृशं रयिं सुभोजसं सुष्ठु भुज्यत इति सुभोजा-
स्तम् भुजेरनुप्रत्ययः । किञ्च वीरं पुत्रं गव्यं गोसम्बन्धि अश्वम-
वसम्बन्धि गोऽश्वरूपं राधः धनं च नियुवस्व ॥ २७ ॥

आ नो नियुद्धिः शान्तिनीभिरध्वरुंसहस्रिणीभिरु-

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठकमः मुख्यं
मुद्रित पु० नास्ति । तद्यथा । प्रयाभिः । नियुच्छन्दः पुंस्त्रियोः । हे वा-
यो त्वं याभिः नियुते इष्टये यागाय एषणा यवा दुरोणे यज्ञगृहे वर्त-
मानं दाश्वांसं यजमानम् अच्छ अभिप्रयासि । प्र अस्योपसर्गस्य
यासीति तिङ्गा सम्यग्यः । ताभिर्नियुद्धिः आगत्य नोऽस्मभ्यं रयिं
धनं नियुवस्व देहि यौतिर्दानार्थः । किम्भूतं रयिं सुभोजसं साधु
भुज्यत इति सुभोजाः तं किञ्च वीरं पुत्रं गव्यं अश्वं राधः गोऽ-
श्वरूपं धनं च नियुवस्व ॥ २७ ॥

पयाहि यज्ञम् । वायो अस्मिन् सर्वने मादयस्व यूयं
पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २८ ॥

(१) आ नः । आ उपयाहि नः अस्माकम् अध्वरं यज्ञम् ।
नियुद्धिः अश्वैः शतिनीभिः । शतानि विद्यन्ते यासु ताः शतिन्यः
ताभिः शतिनीभिः सहस्रिणीभिश्च । एतदुक्तम्भवति । यद्वनाम-
पि वाहनानां वयन्तर्पयितुं क्षमाः एत्य च । हे वायो अस्मिन्
सर्वने तृतीयसर्वने मादयस्व तृप्यस्व । इदानीमृत्विजः पादेनाह ।
यूयं पात पालयत स्वस्तिभिः अविनाशैः सदा नः अस्मान् ॥ २८ ॥

हे वायो । नियुद्धिरव्याभिः नोऽस्माकमध्वरं यज्ञमुपयाहि ।
कीदृशीभिः शतिनीभिः सहस्रिणीभिः शतं सहस्रं च संख्या यासा
ताभिः घयं यहुवाहनतर्पणे शक्ता इति भावः । एत्य चास्मिन्
सर्वने तृतीये मादयस्व तृप्यस्व । अथ पादेन अृत्विज आह हे
अृत्विजः । स्वस्तिभिः कल्याणैर्यूयं नोऽस्मान् पात रक्षत ॥ २८

नियुत्वान् वायवानां ह्यपथं शुक्रो अयामि ते ।
गन्तासि सुन्वतो गृहम् ॥ २९ ॥

(२) नियुत्वान्वायो । पठ् वायव्या याज्यानुवाक्याः । तत्र

(१) अथ वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्दि-
त पु० नास्ति । तद्यथा । आ नः । हे वायो नोऽस्माकमध्वरं यज्ञं नि-
युद्धिः । अश्वैः शतिनीभिः किंभूताभिः नियुद्धिः शतिनीभिः
शतानि । विद्यन्ते यासु ताः शतिन्यः ताभिः एवं सहस्रिणीभिः
यद्वनां वाहनानामपि तर्पयितुं घयं क्षमा इति भावः । एत्य च
अस्मिन् सर्वने तृतीये मादयस्व तृप्यस्व इदानीं पादेन अृत्विजः प्र-
त्याह यूयं स्वस्तिभिः नोऽस्मान् सदा पात पालयत ॥ २८ ॥

(२) अथ वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । नियुत्वान् वायो । पठ् वायव्या याज्यानुवाक्याः
वायो शुक्र इत्यनुष्टुप् एकया चेति, त्रिष्टुप् गायत्र्योऽन्याभ्यतः हे

वायो शुक्रो इत्यनुष्टुप् । एकया चेति त्रिष्टुप् । गायत्र्योऽन्या-
श्चतस्रः । तृतीयः पादः प्रथमं व्याख्यायते । यतो गन्ता गम-
नशीलः तृधन्तोऽयम् गन्ता उदात्तः तद्धर्मा वा तत्साधुकारी वा
एते हि तृनोऽर्थाः । अंसि । सुन्यतः अभिषवं कुर्वतः यजमा-
नस्य गृहान्प्रति । अतो ब्रवीमि । नियुत्वान् नियुद्गुणको भूत्वा
हे वायो आगहि आगच्छ । अयञ्च शुक्रो ग्रहः अयामि आग-
च्छत्विति सकारपुरुषव्यत्ययः ते त्वां प्रति । त्वमेव हि शुक्रा-
दीनां ग्रहाणां स्थानमित्यभिप्रायः ॥ २९ ॥

पङ्क्तौ घायुदेवत्याः घायव्येष्टकापशुपक्षे षपादीनां घान्यानु-
घाफयत्वेन नियुक्ताः आद्या गायत्रौ गुत्समदृष्टा । हे वायो !
यतः सुन्यतो यजमानस्य गृहे प्रति त्वं गन्ता गमनशीलोऽसि
तृधन्त आशुदात्तत्वात् अतो नियुत्यानदयावान् सन् आगहि आगच्छ
शयो लुक् । अयं शुक्रो ग्रहः ते त्वां प्रति अयामि अयत्तु प्राप्नोतु
लकारपुरुषव्यत्ययः । शुक्रादिग्रहाणां पार्श्वं त्वमेवेति भावः ॥ २९ ॥

वायो शुक्रो अयामि ते मध्वो अग्रं दिविष्टिषु ।
आर्याहि सोमपीतये स्पर्हो देव नियुत्वंता ॥ ३० ॥

(१) वायो शुक्रः । हे वायो शुक्रो ग्रहः अयामि स्वयमेवा-

वायो यतः त्वं सुन्यतो यजमानस्य गन्तासि गमनशीलः तृधन्तोऽयं
गन्ता उदात्तः तद्धर्मा तत्साधुकारी एते तृनोऽर्थाः अतः नियुत्यान्
अश्ववान् सन् आगहि आगच्छ अयं च शुक्रो ग्रहः ते त्वां प्रति आ-
यामि आगच्छतु लकारपुरुषव्यत्ययः त्वमेव शुक्रादिग्रहाणां स्थान-
मिति भावः ॥ २९ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुम्यई मु-
द्रिन पु० नास्ति । तद्यथा । वायो शुक्रः । हे वायो शुक्रः ते त्वाम् आ-
यामि आगच्छतु । किंभूतः शुक्रः दिविष्टिषु दिधि पपणेपु पशेपु
मध्यः अग्रं रसस्य सारभूतः हे देव त्वं च सोमपीतये सोमपानाय

गच्छतु ते त्वां प्रति कथम्भूतः । मध्वो अग्रम् रसस्य सारः
भूतः दिवि एषणेषु यज्ञेष्वित्यर्थः । त्वं च आयाहि सोमपीतये
सोमपानाय । यतः स्पार्हः स्पृहणीयः हे देव । नियुत्वता नि-
युच्छब्दवता मन्त्रेण स्तूयसे ॥ ३० ॥

अनुपुष्टुप् पुरुमोढाजमोददृष्टा हे घायो । शुक्रो ग्रहः त्वामयामि
आगच्छतु । कीदृशः शुक्रः दिविष्टिषु मध्वः अग्रं द्यौरिष्यते प्रार्थ्यते
याभिस्ता दिविष्टयो यज्ञाः ज्योतिष्टोमेन सर्गकामो यजेतेत्युक्तेः
मध्वः मधुनो रसस्याग्रं सारभूतः यज्ञरसेषु शुक्रो ग्रहः सारभूत
इत्यर्थः किञ्च हे देव घायो नियुत्वता अद्यावता रथेन आयाहि
आगच्छ किमर्थं सोमपीतये सोमपानाय । कीदृशस्तयं स्पार्हः स्पृ-
हायोग्यः यजमानादिभिः स्पृहणीयः ॥ ३० ॥

वायुरग्रेणा यज्ञप्रीः साकं गन्मनसा यज्ञम् । शि-
घो नियुद्भिः शिवाभिः ॥ ३१ ॥

(१) वायुरग्रेणाः । वायुः अग्रे गमनशीलः यज्ञप्रीः यज्ञेन
प्रीयत इति यज्ञप्रीः । साकङ्गच्छ गच्छति मनसा यज्ञम् । यो
ह्यादरेण विस्मित आगच्छति स मनसा सहागतो भवति । कथं-
भूतः । शिवः शान्तः नियुद्भिः अश्वैः शिवाभिरेव ॥ ३१ ॥

हे गायत्री । वायुः शिवाभिः कल्पानुरूपाभिः नियुद्भिरदवाभिः
कृत्वा मनसा साकं चित्तेन सह सादरं यज्ञं गन् गच्छतु । कीदृशः
अग्रेणाः अग्रे गच्छत्यग्रेणाः विद्वनोरनुनासिकस्यादिति (पा० ६,

वायाहि स्पार्हः स्पृहणीयः सोमः नियुत्वता नियुच्छब्दवता मन्त्रेण
संस्कृतोऽस्ताति शेषः ॥ ३० ॥

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्वईमुद्रित
पु० नास्ति तद्यथा । वायुरग्रेणाः । वायुः मनसा साकं सह शिवाभिः
नियुद्भिरदवाभिः यज्ञं गन् आगच्छतु यो ह्यादरेण गच्छति स मनसा
सहागतो भवतीति किम् वायुः अग्रेणाः अग्रेगमनशीलः यज्ञप्रीः
यज्ञेन प्रीयत इति शिवः शान्तः ॥ ३१ ॥

४, ४१) आकारः । यक्ष्मः यक्षेन ग्रायते, तुष्यति यक्ष्मः । शिवः कल्याणकरः ॥ ३१ ॥

वायो ये ते सहस्रिणो रथासस्तेभिरागंहि । नि-
युत्वान् सोमपीतये ॥ ३२ ॥

(१) वायो ये । हे वायो ये ते तव सहस्रिणः सहस्रसं-
ख्याभियुक्ताः रथासः रथा एव रथासः तेभिः तैः आगहि आ-
गच्छ नियुत्वान् भूत्वा सोमपीतये सोमपानाय ॥ ३२ ॥

हे वायो ! ये ते तव सहस्रिणः सहस्रसंख्याका रथासः
रथाः तेभिस्तैः रथैः आगहि आगच्छ किमर्थं सोमपानाय । की-
दृशस्त्वं नियुत्वान् अश्वायुक्तः नियुतो वायोऽस्त्युक्तेः (निघ०
१, १५, २) ॥ ३२ ॥

एकया च दशभिश्च स्वभूते द्वाभ्यामिष्टये विं-
शती च । तिस्रभिश्च चहसे त्रिंशतां च नियुद्धिर्वा-
पिह ता विमुञ्च ॥ ३३ ॥

(२) एकया च । एकस्यां वायव्यायामृचि पात्राणि वि-
मुच्यन्ते । हे वायो स्वभूते । स्वकीया विभूतिर्यस्य जगत्सर्वं

(१) मग्न वाराणसी०लि०पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु०पु०
नास्ति । तद्यथा । वायो ये ते । हे वायो ये ते तव सहस्रिणः सहस्र-
संख्याः रथासः तै रथैर्नियुत्वान् सन् सोमपीतये आगहि ॥ ३२ ॥

(२) मग्न वाराणसी०लि०पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पु०
नास्ति तद्यथा । एकया च । एकस्यां वायव्यायामृचि पात्राणि विमुच्यन्ते
हे वायो हे स्वभूते स्वकीया विभूतिर्यस्य जगदात्मिका स स्वभूतिः ।
एकया दशभिः द्वाभ्यां विंशतीं विंशत्या विंशतिशब्दस्य पूर्वसवर्ण-
दीर्घ आदेशः । तिस्रभिः त्रिंशता च नियुद्धिः अद्वयभिः एवै यक्षाय
त्वं यानि पात्राणि चहसे ता तानि इह विमुञ्च ॥ ३३ ॥

स स्वभूतिः । यानि पात्राणि बहसे इष्टये देवयज्यायै । एकया च नियुता दशभिश्च नियुद्भिः द्वाभ्याश्च नियुद्ध्याम् विंशती च । विंशतिशब्दस्य पूर्वसवर्णदीर्घ आदेशः । विंशत्या च नियुद्भिः । तिसृभिश्च त्रिंशता च नियुद्भिरेव । ता तानि पात्राणि इह विमुञ्च ॥ ३३ ॥

त्रिष्टुप् अनयर्चा पात्राणि मुच्यन्ते । स्या निजा भूतिः समृद्धिर्जगद्रूपा यस्य स स्वभूतिः हे स्वभूते ! हे वायो ! एकया दशभिः द्वाभ्यां विंशती विंशत्या पूर्वसवर्णः तिसृभिः त्रिंशता च नियुद्भिः अद्याभिः कृत्वा इष्टये यज्ञाय त्वं यानि पात्राणि बहसे ता तानि पात्राणि इह यज्ञे विमुञ्च । यञ्च चकाराः समुच्चयार्थाः ॥ ३३ ॥

तव वायवृतस्पते त्वष्टुर्जामातरद्भूत । अवांसि अघ्नानि आघृणीमहे ॥ ३४ ॥

(१) तव वायो । हे वायो ऋतस्पते । सत्योदक यज्ञवचन ऋतशब्दः । सत्यपते । त्वष्टुरादित्यस्य जामातः । स आदित्यादप आदाय गर्भयति ततो विप्रुपो जायन्ते अतो वायुर्जामाता त्वष्टुः अद्भुत । अभूतपूर्व । तव संबन्धीनि अवांसि अघ्नानि आघृणीमहे आयाचामः ॥ ३४ ॥

गायत्री व्यद्वदृष्टा । हे वायो ! ऋतस्पते सत्यस्य पालक ! ऋतस्य पतिपरे सुडागमः । हे त्वष्टुर्जामातः । आदित्यादप आदाय-वायुर्गर्भयति ततो वृष्टिर्मवतीति वायुरादित्यस्य जामाता । हे

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमुद्रित पु० नास्ति तद्यथा । तव वायो । हे वायो हे ऋतस्पते सत्योदक यज्ञवचन ऋतशब्दः । तस्य पतिशब्दे सुडागमः । हे सत्यपते हे त्वष्टुरादित्यस्य जामातः आदित्यादप आदाय गर्भयति ततो विप्रुपो जायन्ते अतो वायुर्जामाता त्वष्टुः हे अद्भुत अभूतपूर्व तव अवांसि अघ्नानि घयम् आघृणीमहे याचामः ॥ ३४ ॥

बद्धमुत आश्चर्यरूप । तवावांसे यन्त्रानि घयमावृणीमहे प्रा-
र्थयामः ॥ ३४ ॥

अभि त्वां शूर नोनुमोऽदुग्धा इव धेनवः । ईशा-
नमस्य जगतः स्वर्दशमीशानमिन्द्र तस्थुषः ॥ ३५ ॥

(१) अभि त्वा रथन्तरं दक्षिणे पक्ष इति श्रुतिः । नान्यो
ऽध्वर्योर्गायेदिति यतोऽत एषां साम्नां योनयः पठ्यन्ते । तत्रेन्द्र
प्रगाथो रथन्तरस्य योनिः । तत्र प्रथमा बृहती । द्वितीया सतो
बृहती । अभि त्वा शूर नोनुमः । आभिमुख्येन त्वां हे शूर
नोनुमः नमामः । कथमिव अदुग्धा इव धेनवः । यथा वत्सा-
न्प्रति अदुग्धा धेनवः नमन्ति एवं त्वां प्रति हविर्भिः स्तोत्रैः श-
स्त्रैर्वाभिमुख्येन नमामः । यद्वा णु स्तुतौ । अयमत्र धातुः शब्द-
सारूप्यात् अभिनोनुमः अभिन्दुमः त्वां कृतकृत्याः सन्तः स्तु-
तस्तोत्राः कृतशस्त्राः उद्यतहविष्काः । कथमिव । अदुग्धा इव
धेनवः । यथा अदुग्धा अकृतकृत्या धेनवः वत्समभिन्दुवुः एव-
म् । कथंभूतं त्वामभि नोनुमः ईशानमस्य जगतः । जङ्गमस्य स्व-
र्दशम् स्वः पश्यतीति स्वर्दक् तं स्वर्दशम् । यद्वा स्वरादित्यः त-
द्वत् यो दृश्यते स स्वर्दक् तं स्वर्दशम् । ईशानं च हे इन्द्र तस्थु-

(१) अत्र वाराणसी० छि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित
पु० नास्ति तद्यथा । अभि त्वा । रथन्तरं दक्षिणे यज्ञे इति श्रुतिः ।
नान्योऽध्वर्योर्गायेदिति यतोऽत एषां साम्नां योनयः पठ्यन्ते तत्रेन्द्र
प्रगाथो रथन्तरस्य योनिः तत्र प्रथमा बृहती द्वितीया सतोबृहती हे
इन्द्र हे शूर ययं त्वाम् अभितो नोनुमः आभिमुख्येनात्यन्तं स्तुमः ।
नु स्तुतौ यद्भुङ्गन्तम् कथमिव अदुग्धा धेनव इव ता यथा वत्सा-
नभिन्दुवन्ति किंभूतं त्वाम् अस्य जगतो जङ्गमस्य ईशानं स्वर्दशं
स्वः पश्यतीति स्वर्दक् । तं यद्वा स्वः आदित्यः तद्वत् दृश्यते इति
स्वर्दक् तं तस्थुषः स्थावरम्य ईशानम् ॥ ३५ ॥

पः स्थितवतः स्थावरस्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥

बृहतीसतोबृहतीद्वयं प्रगाथं वसिष्ठदृष्टमिन्द्रदेवैत्यम् । रथन्तरं दक्षिणे पक्षे इति श्रुतेः । नान्योऽध्वर्योर्गायेदित्यध्वर्योर्गानं विहितम् । अतः साम्नां योनय ऋचः पठ्यन्ते तत्रैन्द्रः प्रगाथो रथन्तरस्य योनिः । हे शूर ! हे इन्द्र ! घयं त्वा त्वामग्निनोनुमः आभिमुख्येनात्यन्तं स्तुमः नु स्तुतौ यद्गुलुगन्तम् । तत्र दृष्टान्तः अदुग्धाः घेनयः इय यथा अदुग्धा गावो घत्सान् स्तुवन्ति । कद्विशं त्याम् जगतो जङ्गमस्येशानं प्रभुम् स्वदंशं स्वः पश्यतीति स्वदंक् तम् । यद्वा स्वः आदित्य इय दृश्यते स्वदंक् तस्युपः स्थावरस्य ईशानम् विद्वनियन्तारमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

न त्वावाँ१॥ अन्यो दिव्यो न न पार्थि॑ वो जा॒तो
न ज॑निष्यते । अ॒श्वाय॑न्तो मघव॑न्निन्द्र वा॒जिनो॑ ग॒
व्यन्त॑स्त्वा हवामहे ॥ ३६ ॥

(१) न त्वावान् । ये न त्वावान् त्वत्सदृश अन्यः दिव्यः दिविभवः न च पार्थिवः अस्तीति शेषः । न च जातः न च जनिष्यत उत्पत्स्यति अतः अश्वायन्तः अश्वान्कामयमानः हे मघवन् धनवन् इन्द्र । वाजिनः वाजोऽश्वम् तद्येषामस्ति ते वाजिनः हविषा संयुक्ताः सन्तः गव्यन्तः गाः कामयमानाः त्वां हवामहे आह्वयामः ॥ ३६ ॥

हे मघवन् धनवन् ! हे इन्द्र ! दिवि भवो दिव्यः पार्थिवः पृथिवीमवक्ष्य त्वावान् त्वत्सदृशोऽन्यो नास्तीति शेषः न च जातः

(१) अत्र घाराणसी० णि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्यई मु० पु० नास्ति । तथा । न त्वावान् । हे मघवन् धनवन् हे इन्द्र अन्यः दिवि भवः पार्थिवश्च त्वावान् त्वत्सदृशः नास्तीति शेषः न च जातः न च जनिष्यते उत्पत्स्यते अतो घयं त्वां हवामहे आह्वयामः किं घयम् अश्वायन्तः अश्वान् कामयमानाः वाजिनः वाजोऽश्वं तद्वन्तः हविषा संयुक्ताः सन्त इत्यर्थः । गव्यन्तः गाः कामयमानाः ॥ ३६ ॥

न जानिष्यते उत्पत्स्यते । त्वत्सदृशोऽस्तीति त्वावान् सादृश्यार्थं
यत्प्रत्ययः । अतो वयं त्वा त्वां हवामहे । कीदृशा वयम् अद्या-
यन्तः अश्वान् कामयमानाः अद्याद्यस्यादिति (गा० ७, ४, ३७)
यच्च आत्वम् ततः दातृप्रत्ययः । वाजिनोऽश्ववन्तः हविर्युताः । ग-
यन्तः गा इच्छन्ति गव्यन्तः गोकामाः गवाश्वान् देहीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

त्वामिद्वि हवामहे सातौ वाजस्य कारवः । त्वां
वृत्रेऽपिन्द्र सत्पतिं नरस्थां काष्ठास्वर्वतः ॥ ३७ ॥

(१) त्वामिद्वि । बृहतो योनिः देवतादितुल्यम् इच्छन्द पदार्थे हि-
निरर्थकः । त्वामेव हवामहे आहवामः । सातौ वाजस्य सातिर्लाभः
लाभे अन्नस्य विषयभूते । अपि च कारवः कर्तारः स्तोमानां
वयम् त्वामेव च वृत्रेषु शत्रुषु हन्तव्येषु हे इन्द्र सत्पतिं सतां पा-
लयितारम् श्रुतिस्मृतिविहितानुष्ठातारो निषिद्धकर्मपरित्यागिनः
सन्तः तत्पतिम् । नरः मनुष्याः आह्वयन्ति । त्वामेव काष्ठासु
जेतव्यासु अर्वतः अर्वन्तः अश्ववन्तः रथिनो वा आह्वयन्ति ।
नहि त्वदृते पुरुषाणां किञ्चित्सिध्यतीत्यभिप्रायः ॥ ३७ ॥

अगृह्यमैन्द्रः प्रगाथः शम्भुदृष्टः बृहत्सास्रो योनिः अध्वर्योर्गान-
स्योक्तेः आद्या बृहती द्वितीया सतो बृहती बृहदुत्तरे पक्षे इति श्रु-

(१) अत्र पाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बरे मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । त्वामिद्वि । बृहतो योनिः देवतादितुल्यम् इत् प-
दार्थे हि निरर्थकः । हे इन्द्र कारवो कर्तारो यशानां वयं त्वामेव ह-
वामहे वाजस्य सातौ सातिर्लाभः । अन्नस्य लाभे विषयभूते अपि
न वृत्रेषु शत्रुहन्तव्येषु काष्ठासु च जेतव्यासु अर्वतः अर्वन्तः अश्व-
वन्तो रथिनो वा नरो मनुष्याः त्वाम् आह्वयन्ति किं त्वां सत्पतिं
सतां पालयितारं श्रुतिस्मृतिविहितानुष्ठातारो निषिद्धकर्मपरित्या-
गिनः सन्तः । अर्वत इति मतुपो लोपः विमलकिष्यत्ययश्च नहि त्वद-
ृते पुरुषाणां किञ्चित् सिध्यतीति भावः ॥ ३७ ॥

तेः । हे इन्द्र । कारवः कर्त्तारः यज्ञानाम् नरः क्रत्विजो वयं त्वामेव
 हवामहे आह्वयामः इत् पवार्थं हि निश्चये । किंनिमित्तम् घाजस्या-
 शस्य सातौ लाभनिमित्तम् । कीदृशं त्वां सत्पतिं सतां पालयि-
 तारम् । ध्रुतिस्मृत्युक्ताचाररता निषिद्धत्यागिनः सन्तः कथ्यन्ते ।
 तथा अर्बतः अद्यप्राप्तिनिमित्तं च विमांस्त्वित्ययः । त्वांशब्दावृत्ति-
 रादराधा ॥ ३७ ॥

स त्वं नंश्चित्र घञहस्त घृष्णुया मह स्तवानो अ-
 द्रिवः । गामश्च रथ्यामिन्द्र संकिर सघ्रावाजं न
 जिग्युपे ॥ ३८ ॥

(१) स त्वम् । स त्वं नः अस्मभ्यम् हे चित्र चायनीय हे
 घञहस्त घृष्णुया प्रसहनेन महः महत्त्वेन च स्तवानः स्तुवानः ।
 इति विकरणव्यत्ययः । हे अद्रिवः अद्रिवन् । अद्रिसारमयं व-
 ज्रन्तयस्यास्तीति सम्बोध्यते अद्रिव इति । गाम् अश्वश्च रथ्यं
 रथे साधुम् हे इन्द्र सङ्किर । सङ्किरतिर्दानातिशये अनेकदेशप्र-
 कीर्णन्देहि कथमिव । सघ्रा घाजन् जिग्युपे नकार उपमार्थायः ।
 यथा जिग्युपे विजितवते । आश्वाय हस्तिने वा । सघ्रा घ्राणस-

(१) अथ घ्राणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुग्धैर् मु० पु०
 नास्ति तद्यथा । स त्वम् । हे चित्र चायनीय हे घञहस्त हे अद्रिवः
 अद्रिवन् अद्रिसारमयं वज्रं तदस्यास्तीति संबोध्यते । यद्वा अद्रयः
 ज्ञेयत्वेन यस्य सन्ति अद्रिवान् तत्संयुद्धिः त्वं घृष्णुया प्रसहनेन म-
 हः महत्त्वेन च स्तवानः स्तुयमानः सन् इति विकरणव्यत्ययः ।
 गाम् अश्वं रथ्यं रथे साधुं हे इन्द्र नोऽस्मभ्यं संकिर देहि संकिर-
 तिर्दानार्थः । अनेकदेशप्रकीर्णं देहीत्यर्थः । कथमिव न इवार्थं जिग्यु-
 पे जितवते आश्वाय हस्तिने वा सघ्रा घ्रा रक्षणं घ्राणं तत्सहितं
 घाजं न घाजमिव घाजं यवसं दूर्वादि यथा दक्षुरेवं नोऽस्मभ्यं
 देहि ॥ ३८ ॥

हितम् वाजं यवसम् सस्नेहमपरिमितं संकिरेयुर्दधुः एवमस्म-
भ्यन्देहि ॥ ३८ ॥

हे चित्र आश्चर्य्यकारिन् । हे यज्ञहस्त । यज्ञं हस्ते यस्य हे अ-
द्रिचः । अद्रयोऽजेयत्वेन सन्तोत्यद्रिचान् तत्सम्बुद्धिः मतुयसोरि-
ति (पा० ८, ३, १) इत्यम् हे इन्द्र ! स त्वं नोऽस्मभ्यं गामर्ष्यं
च साद्वर देहि सम्पूर्णं किरतिर्दानार्थः । कौटशमश्चम् रथ्यं रथे
साधुं रथयहनसमर्थम् । कौटशस्त्यम् धृष्णुया प्रागल्भ्येन महः म-
हसा तेजसा च स्तयानः स्तूयमानः । धृपेः कनुः ततो विभक्तैर्वादेशः
धृष्णुना धृष्णुत्वेन भायप्रधानो निर्देशः । महः विभक्तिलोपः । स्त-
यान इत्यत्र विकरणव्यत्ययः । कथमिध वाजं ॥ वाजमिध न इद्यार्थं
यथा जिग्युषे जितयतेऽश्वाय हस्तिने वा यथा सखा प्राणं वा रक्ष-
णम् तत्साहितं वाजमग्नं यवं यथा ददाति तथास्मभ्यं देहि ॥ ३८ ॥

कया नश्चित्र आभुवदूती सखा वृधः सखा कया
शचिष्ठया धृता ॥ ३९ ॥

(१) कया नः । वामदेव्यस्य योनिः तिस्र ऐन्द्र्यो गायत्र्यः
अन्त्या पादनिवृत् । कया नश्चित्र आभुवदूती कया पुनः ऊती
ऊत्या केन पुनरर्षणेन तर्पणेन । नः अस्माकं चित्रः चायनीयः
इन्द्रः आभुवत् भूयात् आकारो वृता सह संबध्यते । सदा वृधः
सदाकालं वर्द्धयिता । सखा च कया च नाम शचिष्ठया शची-
ति कर्मनाम मतुल्लोपः । अतिशयेन कर्मवत्त्वा आवृता कर्मणा
सदावृधः सखा भूयादिति वर्तते ॥ ३९ ॥

(१) अत्र वाचणसी०लि०पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु०पु०
नास्ति तद्यथा । कया नः । वामदेव्यस्य योनिः तिस्रः ऐन्द्र्यः गाय-
त्र्यः अन्त्या पादनिवृत् सदावृधः सदा वर्द्धयितुर्विष्णोः सखा इन्द्रः
कया ऊत्या केन तर्पणेन नोऽस्माकं चित्रः चायनीयः आभुवत् भू-
यात् कया शचिष्ठया शचीति कर्मनाम हतुल्लोपः अतिशयेन कर्मव-
त्त्वा कया आवृता कर्मणा च चित्रो भूयात् ॥ ३९ ॥

तिस्रो गायत्र्य इन्द्रदेवत्या वामदेवदृष्टाः वामदेव्यसाम्नो यो-
निः वामदेव्यमात्मश्रुति श्रुतेः अन्त्या पादनिष्ठत् सप्ताक्षरत्रिपादा ।
पूर्वचः इन्द्रपदमनुपञ्जनीयम् । इन्द्रः कया ऊतो ऊत्या अवनेन तर्पणेन
प्रीणनेन वा नोऽस्माकं सखा सहायः आभुवत् आभिमुख्येन भवति ।
तथा वृता वर्तत इति वृत् नया वृता वर्त्तमानया शचिष्ठया अतिशये
न शची शचिष्ठा तया अतिशयवत्या यागाक्रिययास्माकं सखा भव-
ति शचीतिकर्मनाम तत् इष्टन् प्रत्ययः । कोदशः इन्द्रः चित्रः विचि-
त्रः पूज्यो वा । सदावृधः सदा वर्धत इति सदावृधः इगुपधेति (पा०
३, १, १३५) कप्रत्ययः सदा वर्धमानः । ऊनी तृतीयैकवचनस्य
सुपां सुलुगिति (पा० ७, १, ३९) पूर्वसवर्णः । आभुवत् इतश्च
लोपः सुलुगिति (पा० ७, १, ९७) तिप् इलोपः शपश्छान्दसे छि-
स्वे धातोश्चङ्ङादेशः पा० ६, ४, ७७) ॥ ३९ ॥

कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्धसः ।

दृढा चिदांरुजे वसुं ॥ ४० ॥

कस्त्वा । को नाम त्वाम् मसत्यादयति । सत्यः अवित-
थः मदानां मध्ये मंहिष्ठः अतिशयेन मदजनकः । अन्धसः सो-
मस्य स्वभूतोऽशः येन मत्तः सन् त्वम् । दृढाचित् दृढान्यप्यसु-
खद्वन्द्वानि । आरुजे आरुजसि चूर्णयसि वसु च ददासीति शे-
पः । यद्वा दृढान्यपि सुवर्णप्रभृतीनि चिरकालस्थायीनि वसूनि
आरुजसि चूर्णयसि दानाय ॥ ४० ॥

(१) अत्र चारणसोऽलि०पु० संमतोऽयं पाठकमः मुम्बई मु०पु०
नास्ति तद्यथा । कस्त्वा । अन्धसः सोमस्य फः अंशः सत्यः अवित-
थः त्वाम् मत्सत् मादयति मत्तं करोति । किम्भूतः मदानां मध्ये
मंहिष्ठः अतिशयेन मदजनकः येन मत्तः त्वां दृढाचित् दृढान्यपि
असुखद्वन्द्वानि आरुजे आरुजसि चूर्णयसि वसु च ददासीति शे-
पः यद्वा दृढान्यपि कालस्थायीनि सुवर्णादीनि वसु वसूनि आरु-
जसि चूर्णयसि दानाय च ॥ ४० ॥

हे इन्द्र ! अन्धसोऽनस्य सोमरूपस्य कः अंशः त्वा त्वां मत्सत्
माधति मत्तं करोति मदी हर्षं छेदोऽडाटाविति (पा० ३, ४, २४)
अडागमः सिन्धुदुलं छेदीति (पा० ३, १, ३४) सिप्प्रत्ययः तिप्
इलोपः कीदृशः मदानां मंहिष्ठः मद्यन्ति तानि मदानि पचाद्यच्-
मदजनकानि हर्षाणि तेषां मध्ये मंहिष्ठः श्रेष्ठः अत्यन्तमदजनकः
मंहि कान्तौ चुरादिः मंहयति द्योतते मंहि अत्यन्तं मंहि मंहिष्ठः यद्वा
महि वृजो भ्वादिः मंहते वर्धते मंहि अत्यन्तं मंहि मंहिष्ठः । येनांशेन
मत्तः सन् दृढा चित् दृढान्यपि यस्तु वस्तुनि धनानि कनकादीनि त्व-
मारुजे यजो भङ्गे पुरुषपदव्यत्ययः आरुजसि चूर्णवसि दातुं भनक्षि
अङ्गुष्ठा ददासीत्यर्थः ॥ ४० ॥

अभी पु णः सखीनामविता जरितृणाम् । शतं
भवास्यूतये ॥ ४१ ॥

(१) अभी पु णः । आभिमुख्येन च सुष्ठु च । नः अस्माकं
सखीनाम् अविता पालयिता । जरितृणां स्तोस्तृणाञ्च अस्माकं-
पालयिता किञ्च । शतं भवासि शतधा भवसि हे इन्द्र ऊतये
अवनाय रक्षणाय । प्रकृतत्वादस्माकमेव सखीनां जरि-
तृणाञ्च ॥ ४१ ॥

हे इन्द्र ! त्वमूतयेऽवनाय पालनाय सुष्ठु सम्यक् अभि आभि-
मुख्येन शतं भवसि आडागमः शतशब्दो बहुधाची बहुरूपो भवसि
पालनाय नामाकृपाणि दधासीत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् सखीनां मित्रा-
णां जरितृणां स्तोस्तृणां नोऽस्माकमृत्विज्जामविता पालयिता । संहि-
तायामभीत्यस्य दीर्घः । सुष्ठु इति (पा० ८, ३, १०७) सुशब्दस्य
पत्वम् । नश्च धातुस्थोरुपुभ्य इति (पा० ८, ४, २७) पुशब्दात्
परस्य नः इत्यस्य णत्वम् ॥ ४१ ॥

(१) अत्र घाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुम्बई मुद्रित
पु० नास्ति । अभी पु णः । आभिमुख्येन सुष्ठु च नोऽस्माकं सखीनां
जरितृणाम् अविता पालयिता त्वमूतये अवनाय शतं भवसि शतधा
भवसि ॥ ४१ ॥

यज्ञा यज्ञावो अग्नये गिरा गिरा च दक्षसे । प्र
प्र वयममृतं जातवेदसं प्रियं मित्रं न शंसिषम् ॥४२॥

यज्ञायज्ञा वः । आग्नेयस्यचः । तत्र द्वे बृहत्यौ तृतीया-
सतोबृहती । यज्ञायज्ञस्य साम्नो योनिः यज्ञे यज्ञे इति सप्तम्ये-
कवचनस्य आ-आदेशः वीप्सायाम् । वः इति यजमानविषयम्
युष्मदर्थम् अग्नये अग्निमिति विभक्तिव्यत्ययः वाक्यसंबन्धात् ।
गिरा गिरा च । तथा तथा च गिरा वाचा स्तुतिलक्षणाया द-
क्षसे । दक्षसमिति सन्नतिः । दक्षवन्तमुत्साहवन्तम् अग्निविशेष-
णञ्चैतत् । प्र प्रः प्रसमुपोदः पादपूरणमित्यभ्यासः शंसिषमित्या-
ख्यातेन संबन्धः प्रशंसिषं वयम् अहमिति वचनव्यत्ययः । अ-
मृतममरणधर्माणम् जातवेदसं जातप्रज्ञानम् । प्रियं मित्रम् मित्र-
मेव । अथ वाक्यार्थवशादानुपूर्वा । अहं यज्ञेयज्ञे वः युष्मदर्थं
अग्निन्दक्षवन्तं तथा तथा च स्तुत्या प्रशंसिषम् अमृतज्ञातवेदसं
प्रियं मित्रमिव ॥ ४२ ॥

तुचः प्रगाथः आग्नेयः शम्युदष्टः यज्ञायज्ञियस्य साम्नो योनिः
यज्ञायज्ञियं पुच्छमिति ध्रुतेः । द्वे बृहत्यौ तृतीया सतोबृहती । यज्ञा-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित
पु० नास्ति । तथा यज्ञायज्ञावः । आग्नेय्य स्युचः द्वे बृहत्यौ तृतीया
सतो बृहती यज्ञायज्ञियस्य साम्नो योनिः यज्ञे यज्ञे इति सप्तम्येकवचने
आ आदेशः व इति यजमानविषयः अग्नये अग्निमिति च विभक्ति
व्यत्ययः दक्षसे दक्षसमिति च प्रप्र प्रसमुपोद इति द्वित्वं तस्य शं-
सिषमिति वा ख्यातेनान्वयः वयम् अहमिति वचनव्यत्ययः । तथा
च एवं योजना अध्वर्युवाक्यं यजमानं प्रति अहं वः युष्मदर्थं य-
ज्ञे यज्ञे गिरा तथा वाचा स्तुत्या अग्निं प्रियं मित्रं न मित्रमिव प्रशं-
सिषं स्तौमि किम्भूतमग्निं दक्षसं दक्षिवन्तम् उत्साहयन्तम् अमृ-
तममृतधर्माणं जातवेदसं जातप्रज्ञानम् ॥ ४२ ॥

यज्ञा वीप्सायां द्वित्वम् सप्तम्येकवचनस्थाकारः । य इति द्वितीया-
 बहुवचनमेकवचनार्थं यजमानविषयं वा । अग्नये चतुर्थ्येकवचनं
 द्वितीयैकवचनार्थं । गिरागिरा वीप्सायां द्वित्वम् । चः पादपूरणः ।
 दक्षमे चतुर्थो द्वितीयायै । प्र प्र प्रसमुपेदः पादपूरण इति (पा० ८,
 १, ६) द्वित्वम् तस्य च शंसिषमिति क्रियया सम्बन्धः । वयमिति
 प्रथमाबहुवचनमेकवचनार्थं । तथा चैवं योजना । यज्ञेयज्ञेऽनेकयज्ञेषु
 गिरागिरान्ययान्यया स्तुत्या यः त्वाम् यद्वा यो युष्माकमर्थे अग्निं
 प्रशंसिष स्तौमि शंस स्तुतौ लुङ् अडभाव आर्पः । कीदृशमग्निं दक्ष-
 सम् दक्षतेवसाहार्थस्य घातोऽनुप्रत्ययः दक्षते उत्सहने दक्षाः
 तम् उत्साहितम् यद्वा दक्ष इति यलनाम् अन्तर्नीतमत्यर्थं द्रष्टव्यम्
 दक्षसं यलयन्तम् । अमृतममरणधर्माणम् । आतवेदसम् जातं वेदो
 ज्ञानं धर्मं वा यस्मात्तम् । मित्रं प्रीतिजनकम् । नक्षत्रं उपरिष्ठादुप-
 चारादुपमाधीयः मित्रं न मित्रमिव यथा कश्चित्प्रियं मित्रं स्तौति
 तद्वदग्निं स्तुमह इत्यज्ञास्महे ॥ ४२ ॥

पाहि नो अग्न एकया पाह्यु त द्वितीयया । पाहि
 गीर्भिस्तिसृभिर्ऋजां पते पाहि चतसृभिर्वसो ॥ ४३ ॥

(१) पाहि नः । गोपाय नः अस्मान् । हे अग्ने एकया गिरा
 ऋगलक्षणाया । पाह्यु गोपायं च द्वितीयया द्वाभ्यां गीर्भ्यामृग्य-
 जुर्लक्षणाभ्याम् । पाहि च गीर्भिः तिसृभिः स्तुतिभिः । हे
 ऊर्जामश्रानां पते पाहि च चतसृभिः गीर्भिः । ऋगाद्यास्तिस्रः
 गद्यपद्यकाव्यलक्षणा चतुर्थी गीः । हे वसो वास-
 यितः ॥ ४३ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पालकमः मुम्बईमुद्रित
 पु० नास्ति । तथा पाहि नः । हे ऊर्जामश्रानां पते हे वसो वासायिनः
 हे अग्ने एकया गिरा ऋगलक्षणाया नः पाहि उत द्वितीयया द्वाभ्यां
 गीर्भ्यां ऋग्यजुर्भ्यां पाहि तिसृभिर्गीर्भिः ऋग्यजुःसामभिः पाहि चतसृ
 भिर्गीर्भिर्ध पाहि गद्यपद्यकाव्यलक्षणा चतुर्थी गीः ॥ ४३ ॥

गर्भदृष्टा । हे अग्ने ! ऊर्जो पते ! अन्नानां पालक ! हे वसो
 धासयितः । यद्वा लुप्तमत्वर्यं द्रष्टव्यम् हे वसो । वसुमन् । धनवन्
 एकया गिरा इति पदस्यानुपङ्गः एकया गिरा ऋग्लक्षण्या तृती-
 यानिर्देशात् स्तुतः सन्निति धाक्यशेषः नोऽस्मान् पाहि रक्ष ।
 उत अपि च द्वितीयया यजुर्लक्षण्या स्तुतः सन् पाहि । तिस्र
 मिर्गीभिः ऋग्यजुःसामलक्षणाभिः स्तुतो नः पाहि । चतसृभिः
 ऋग्यजुःसामनिगदलक्षणाभिः स्तुतो नः पाहि गद्यपद्यकाव्यादिरूपा
 चतुर्थी गीः ॥ ४३ ॥

ऊर्जो नपात॑ स हिनायमस्मयुर्दाशेम हव्य-
 दातये । भुवद्वाजेष्वाविता भुवद्बृध उत ग्राता
 तनूनाम् ॥ ४४ ॥

(१) ऊर्जो नपातम् । स त्वं हे अध्वर्यो ऊर्जो नपातम् ऊर्जश-
 ब्देनाप उच्यन्ते । ताभ्य ओपधिवनस्पतयो जायन्ते तेभ्य एष-
 जायते इत्यपां पौत्रोऽग्निः । तम् । हिन । हिनु । तर्पय । अयम्
 अस्मयुः । अयं हि अग्निः अस्मान्कामयते । अतो वयश्च । दा-
 शेम संकल्पं कुर्याम् । हव्यदातये । हविषो दानाय । भुवद्वाजे-
 ष्वाविता । यतोऽयम् वाजेष्वाग्नेषु विषयभूतेषु अविता गोप्ता ।
 भुवत् भवति । भुवद्बृधे वर्द्धनाय च भवति । उत अपि च ।

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमुद्रित
 पु० नास्ति । तद्यथा । उर्जो नपातम् । हे अध्वर्यो सः त्वम् ऊर्जो-
 नपातम् अपां पौत्रम् । अग्निं हिन हिनु तर्पय अदभ्यो घनस्पतयो
 जायन्ते तेभ्योऽग्निरित्यपां पौत्रोऽग्निः । अयमग्निः अस्मयुः अस्मान्
 कामयते अतो घयं हव्यदातये हविषो दानाय दाशेम संकल्पं
 कुर्याम् यतोऽयं वाजेषु अग्नेषु अविता भुवत् भवति दधे वर्धनाय
 च भवति उत तनूनां शरीराणां ग्राता भवति बहुवचनं भार्या
 दिशरीरार्थम् ॥ ४४ ॥

श्राता तनूनां शरीराणाम् बहुवचनोपदेशात् भार्यादिशरीरग्रहण-
म् यत एवम् अतः ऊर्जोनपातं दिन इति संबन्धः । एवमादूर-
विमर्कपेण विषममन्त्रा व्याख्येयाः ॥ ४४ ॥

यजमानोऽध्वर्युः प्रार्थयते । हे अध्वर्यो ! ऊर्जो नपातमर्पा
पौथमग्निं स त्वं दिनं हिनु तर्पय हि गतो नृदो स्यादिः लोद्
उलोपदछान्दसः ऊर्जशब्देनाप उच्यन्ते अद्भ्यो वृक्षा जायन्ते
तेभ्योऽग्निरिति पौथोऽग्निः । यतोऽयमग्निरस्मयुः अस्मानिच्छति
अस्मयुः क्वाच्छन्दसीति (पा० ३, २, १७०) उप्रात्ययः अतो
हव्यदातये हविषो दानाय दाशेम सङ्कल्पयामः दाशृ दाने अत्र
सङ्कल्पार्थः । यतोऽयं धाजेष्वग्नेषु भविता रक्षिता भुवत् भवति वृधे-
वृद्धेषु च भुवत् भवति उतापि च तनूनां शरीराणां श्राता रक्षिता
भवति बहुवचनं भार्यादिशरीररक्षार्थमुपात्तम् । अग्निरन्नतनुरक्षि-
ता पर्थयितास्मान् कामयतेऽतो ह्यवेदानाय तं सङ्कल्पयामः ॥ ४४ ॥

सं वत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसीदावत्सरोऽसी-
दत्सरोऽसि घत्सरोऽसि । उपसंस्ते कल्पन्तामहो-
रात्रास्ते कल्पन्तामर्धमासास्ते कल्पन्तां मासांस्ते
कल्पन्तामृतवंस्ते कल्पन्तां संवत्सरस्ते कल्पन्ताम्
प्रेत्या एत्यै सञ्चाश्च प्र च सारय । सुपर्णाचिदसि तया
देवतं पाद्भिस्त्वद् भुवः सीद ॥ ४५ ॥

इति माध्यान्दिनीयायां धाजसनेयिसंहितायां

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

(१) संवत्सरोऽसि । सञ्चितोऽग्निरनेन यजुषा अभिमृश्यते ।

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुम्बई मुद्रित

पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिमिति । यदुक्तं ज्योतिःशास्त्रे त-
दिहोच्यते । हे अग्ने यस्त्वं संवत्सरोऽसि । सर्वस्य सरितासि न च
त्वामन्यः सारयति । यश्च त्वम्परिवत्सरोऽसि यश्च इदा वत्सरोऽ-
सि इदा-इदानीमिति समानार्थो यश्च इद्वत्सरोऽसि इदिति नि-
पातः । यश्च वत्सरोऽसि निर्विशेषेण तस्य ते भवतः उपसः क-
ल्पन्तां कल्प्ता भवन्त्ववयवत्वेन । एवम् अहोरात्राः अर्द्धमासा
मासा ऋतवश्च संवत्सरश्च कल्पताम् । त्वश्च प्रेत्यै प्रगमनाय
एत्यै आगमनाय सञ्चाश्च प्रसारय च । समं च प्रचसारय च ।
स्वेच्छया संकोचविकाशधर्मा भवेत्यभिप्रायः । सुवर्णचिदसीत्या-
कृतिवचनम् तथा देवतया वाचा सहितः । अङ्गिरस्वत् प्राण इव
ध्रुवः शाश्वतिकः सीद अवस्थानं कुरु ॥ अभित्वा शूर नोनुम
इत्यादि परमेष्ठ्यपश्यत् ॥ ४५ ॥

इति उष्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

पु० नास्ति । तद्यथा । संवत्सरोऽसि । संचितोऽग्निरनेन यजुषा अभि-
मृश्यते पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिमिति यज्ज्योतिःशास्त्रे
उक्तं तदिहोच्यते । हे अग्ने त्वं संवत्सरोऽसि सर्वस्य सरितासि न च
त्वामन्यः सरिता यः त्वं परिवत्सरोऽसि । यश्च इदावत्सरोऽसि यश्च
इद्वत्सरोऽसि इदा इदानीमिति समानार्थो इदिति निपातः । यश्च
वत्सरोऽसि निर्विशेषणः तस्य भवतः उपसः कल्पन्ताम् अवयवत्वे-
न कल्प्ता भवन्तु एवमहोरात्राः अर्द्धमासाः मासाः ऋतवश्च कल्पन्तां
संवत्सरश्च कल्पताम् । हे अग्ने त्वं च प्रेत्यै प्रगमनाय एत्यै आगम-
नाय च समं च प्रसारय च स्वेच्छया संकोचविकाशधर्मा भवेति
भाष्यः सुवर्णचिदसीति आकृतिवचनं सुवर्णवर्णीयत इति तथा दे-
वतया वाचा सहितः । अङ्गिरस्वत् प्राणा इव ध्रुवः शाश्वतिकः सीद
अवस्थानं कुरु अभित्वा शूर नोनुम इत्यादिपरमेष्ठ्यपश्यत् ॥ ४५ ॥

इति मन्त्रभाष्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

होता यक्षत् समिधेन्द्रमिडस्पदे नाभा पृथि
व्या अधि । दिवो चर्म्मन् समिध्यत ओजिष्ठ-
अर्पणीसहं चैत्वाज्यस्य होतर्गज ॥ १ ॥

(१) होता यक्षत्समिधेन्द्रम् । सौत्रामण्यामैन्द्रस्य पशोः
प्रयाजप्रैषाः । एकादश ऐन्द्रानेके प्रथमस्येत्यैन्द्राः । आप्रीदेव-
तास्तु इन्द्रस्यैव विभूतय इति ॥ होता यक्षत् दैव्यो होता यजतु
समिधा इध्मकाष्ठेन हविर्भूतेन । समिधा वा सहितम् इन्द्रम् य
इन्द्रः त्रिषु स्थानेषु समिध्यते । प्रथमन्तावत् इडस्पदे पृथिव्या
यजनाय प्रदेशे समिध्यते अग्न्यात्मना द्वितीयं विद्युदात्मना
समिध्यते । नाभौ पृथिव्या अधि पृथिवीशब्देनान्तरिक्षमुच्यते
नाभिभूते अन्तरिक्षप्रदेशे अधे उपरि ततः तृतीयमादित्यात्मना
दिवः द्युलोकस्य चर्म्मन् वर्पिष्ठे प्रदेशे समिध्यते एवं त्रिस्थान

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई
मुद्रित पु० नास्ति तद्यथा । होता यक्षत्समिधेन्द्रम् । सौत्रामण्याम्
ऐन्द्रस्य पशोः प्रयाजप्रैषाः प्रयाजप्रैषाः एकादश ऐन्द्रानेके प्रथम-
स्येत्यैन्द्रा आप्रीदेवतास्तु इन्द्रस्यैव विभूतय इति दैव्यो होता समि-
धा इध्मकाष्ठेन हविर्भूतेन समिधा वा सहितम् इन्द्रं यक्षत् यजतु
य इन्द्रः त्रिषु स्थानेषु समिध्यते प्रथमम् इडस्पदे पृथिव्या यजनाय
प्रदेशे अग्न्यात्मना समिध्यते पृथिवीशब्देनान्तरिक्षं पृथिव्याः नाभा
नाभौ अन्तरिक्षमध्ये द्वितीयं विद्युदात्मना समिध्यते तृतीयम् अधि
उपरि दिवो चर्म्मन् वर्पिष्ठे प्रदेशे आदित्यात्मना समिध्यते किंभूतः
चर्पणीसहं चर्पणयो मनुष्यास्तान् सहन्ते अभिमवन्ति ते चर्पणी-
सहः देवाः तेषां मध्ये ओजिष्ठः अतिशयेन बली स चेज्यमानः आ-
ज्यस्य स्वं भागं घेतु पियतु हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज ॥ १ ॥

इन्द्रः स्तूयते । यत्र ओजिष्ठः अतिशयेन बली । केषां मध्ये ।
चर्पणीसहाम् चर्पणयो मनुष्याः तान् ये सहन्ते अभिभवन्ति ते
चर्पणीसहः देवाः तेषां चर्पणीसहां देवानां मध्ये । स नेज्यमा-
नो वेतु पिवतु स्वमंशमाज्यस्य । त्वमपि हे मनुष्यहोतः
यज ॥ १ ॥

इन्द्रमिन्द्रः सौत्रामणिकोऽध्याय इति कात्यायनोक्तेः (अनुक्र-
मण्यम्) अथमध्यायः सौत्रामणीसम्यग्धी सौत्रामण्यङ्गभूतयोऽ-
न्द्रयायोषस्योराधन्तपन्थोः प्रयाजानुयाजमैपरूपः ततश्च प्रजापत्य-
दिवस्तरस्ययोऽध्यायस्य ऋषयः । आद्येऽनुयाके एकादशेन्द्रपशोः
सम्यन्धिन आग्निदेवताः समिस्तनूनपादित्यादिदेवताकाः प्रयाजानां
मैपाः होता यक्षसमिधेन्द्रामेयादयो होता यक्षदिन्द्रमित्यन्ताः
(११ क०) । अथ मन्त्रार्थः । आर्षी विष्टुप् (दैव्यो होता समिधा
समित्काष्ठेन हविर्भूतेन सामेधाग्निदेवतया सहितं वा इन्द्रं यक्षत्
यजतु । य इन्द्रः त्रिषु स्थानेषु समिध्यते दीप्यते । प्रथमम इडः पृथिव्याः
पदे यजनीये प्रदेशे अन्यात्मना समिध्यते । द्वितीयम् पृथिव्याः नाभौ
पृथिवीशब्देनान्तरिक्षम् अन्तरिक्षस्य मध्ये विशुदात्मना समिध्यते
अग्नि उपरि । तृतीयम् दिव्यो वर्ध्मन् स्वर्गस्य वर्ध्मणि यर्षिष्ठे प्रदेशे
आदित्यात्मना समिध्यते । कीदृशः चर्पणिसहामोजिष्ठः चर्पणयो
मनुष्यास्तान् सहन्तेऽभिभवन्ति चर्पणिसहो मनुष्याभिभावुका-
स्तेषां मध्ये ओजस्वितमः अत्यन्तमोजस्वी ओजिष्ठः इष्टानि परे
विन्मतोर्लुगिति (पा० ५, ३, ६५) यिनो लुकि टिलोपे ओजिष्ठ
इति रूपम् । संहितायां चर्पणिशब्दस्य दीर्घः । एधंविध
इन्द्रः भाज्यस्य वेतु घृतं पिवतु । हे मनुष्यहोतः ! त्वमपि
यज ॥ १ ॥

होता यक्षत्तनूनपातमूतिभिर्जेनारमपराजितम् ।
इन्द्रं देव्यं स्वर्विदं पथिभिर्मधुमत्तमैर्नराशंसेन तेज-
सा यत्वाज्यस्य होनर्थज ॥ २ ॥

(१) होता यक्षचनूनपातम् आप्रीदेवताभिप्रायंमिन्द्राभिप्रायं वा स हि मरीचिः पौत्रः । दैव्यो होता यजतु तनूनपातमिन्द्रम् ऊतिभिरवनेः सहितम् जेतारम् अयज्वनाम् अपराजितम् इन्द्रं देवं दानादिगुणयुक्तम् स्वर्विदम् । स्वर्गं वेत्ति जानाति स्वर्गं वा विद्यते इति स्वर्वित् तं स्वर्विदम् । केन यजतु । पथिभिर्मधुमत्तमैः । पथिशब्देनात्र हवींष्युच्यन्ते तैर्हि स्वर्गं लोकं प्रतिपतन्ति यजमानाः । हविर्भिः मधुमत्तमैरतिशयेन रससंयुक्तैः । कथंभूतमिन्द्रम् । नराशंसेन यज्ञेन सहितम् तत्र तनूनपात् नराशंसावेकस्मिन्प्रयाजे पठितावत उभयवानयं प्रयाजः । तेजसा च सहितमिन्द्रं यजतु । स चेज्यमानो वेतु पिवतु आज्यस्य स्वमंशं त्वमपि हे मनुष्यहोतर्यज ॥ २ ॥

अतिजगती । नराशंसेन देवेन युतं तनूनपातमिन्द्रं च देवं होता यजतु । कैः पथिभिः पतन्ति गच्छन्ति स्वर्गं यजमाना यैस्ते पन्थानो हवींषि तैः । कीदृशैः ऊतिभिः अवन्ति तर्पयन्ति ते ऊतयस्तैः ऊतियूतीत्यादिना (पा० ३, ३, ९७) कर्त्तरि निपातः । तथा मधुमत्तमैः मधुर्मधुरस्वादोऽस्ति येषु ते मधुमन्तः अत्यन्तं मधुमन्तो मधुमत्तमाः तैः । कीदृशमिन्द्रं जेतारं शत्रूणाम् अपराजितं केनापि न पराभूतम् । स्वर्विदं स्वः स्वर्गं वेत्ति स्वीये जानाति स्वर्वित् यद्वा स्वः स्वर्गं विद्यते स्वर्वित्तम् विद

(१) अत्र चाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुम्यई मुद्रित पु० नास्ति तद्यथा । होता यक्षत् तनूनपातम् । आप्रीदेवताभिप्रायं मिन्द्राभिप्रायं वा स हि मरीचिः पौत्रः तनूपातम् इन्द्रदेवं च ऊतिभिरवनेः होता यजतु किंभूतं जेतारम् अयज्वनाम् अपराजितं स्वर्विदं स्वर्गं वेत्ति जानातीति स्वर्वित् स्वर्गं वा विद्यते इति स्वर्वित् कैर्यजतु मधुमत्तमैः अतिशयेन रससंयुक्तैः पथिभिर्हव्यैः पथिशब्देन हवींष्युच्यन्ते तैर्हि स्वर्गं प्रति पतन्ति यजमानाः नराशंसेन यज्ञेन तेजसा च सहितम् इन्द्रम् अत्र तनूनपात्नराशंसावेकस्मिन्प्रयाजे पठितावत उभयवानयं प्रयाजः वेत्येति पूर्ववत् ॥ २ ॥

सत्तायाम् । कीदृशेन नराशंसेन तेजसा तेजस्विना । ययं देयद्व-
ययुत इन्द्रः आज्यस्य वेतु । शयं पूर्यवत् । अत्र तनुनपाशराशंसावे-
कत्र प्रयाजे पठितावित्युभयवानयं प्रयाजः ॥ २ ॥

होता यक्षदिडाभिरिन्द्रमीडितमाजुहानममर्त्य-
म् । देवो देवैः सवीर्यो वज्रहस्तः पुरन्दरो वेत्वाज्यस्य
होतर्यजं ॥ ३ ॥

(१.) होता यक्षदिडाभिरिन्द्रम् । दैव्यो होता यजतु इडाभिः
प्रयाजदेवतया सहितमिन्द्रम् ईडितं स्तुतम् आजुहानमाहु-
यमानं यजमानैरनेकशः । अमर्त्यममरणधर्माणम् । स चेज्य-
मानः देवः द्युस्थान इन्द्रः । देवैः द्युस्थानैः सवीर्यः समानवी-
र्यः । वज्रहस्तः । पुरन्दरः पुरान्दारायिता । वेतु पियतु आज्य-
स्य स्वमंशं त्वमपि हे यनुष्यहोतर्यज ॥ ३ ॥

ग्राह्यो उष्णिक् । होता इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सह इन्द्रं
यजतु । कीदृशमिन्द्रम् ईडितम् श्रुतिविधेः स्तुतम् आजुहानमाहुय-
मानम् यजमानैः देवानाहुयन्तं वा । अमर्त्यममरणधर्माणम् । ईड-
शो देव इन्द्रः आज्यस्य वेतु कीदृशो देवः सवीर्यः समानं वी-
र्यं यस्य सः सर्वदेवेषु पादशं वीर्यं तदेकस्मिन्निन्द्रे इत्यर्थः ।
वज्रहस्तः यजं हस्ते यस्य । पुरन्दरः पुरं शत्रूणां नगरं दारयति
पुरन्दरः । उक्तमन्यत् ॥ ३ ॥

होता यक्षद् घर्हिषीन्द्रं निपद्वरं वृषभं नर्या-

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुख्यं मु-
द्रित पु० नास्ति । तद्यथा । होता यक्षदिडाभिरिन्द्रम् । इडाभिः प्र-
याजदेवतया सह इन्द्रं होता यजतु किमिन्द्रम् ईडितं स्तुतम् आजु-
हानम् आहुयमानं यजमानैः अमर्त्यम् अमरणधर्माणं स चेज्यमानः
अज्यस्यांशं वेतु कीदृशः देवः द्युस्थानः देवैः सवीर्यः समानवीर्यः
वज्रहस्तः पुरं शत्रूणां दारयतीति पुरन्दरः ॥ ३ ॥

पसम् । वसुंभी रुद्रैरादित्यैः सयुग्मभिर्बर्हिःरासद्वे-
त्वाज्यस्य होतर्धज ॥ ४ ॥

होता यक्षद्वर्हिषीन्द्रम् । दैव्यो होता यजतु बर्हिषीन्द्रम् ब-
र्हिषि प्रयाजदेवतायां स्थितमिन्द्रम् । यज्ञसाधनमेवात्र प्रयाजदे-
वता बर्हिः । कथंभूतमिन्द्रम् निषद्वरं निषदनं कुर्वतां वर-
मुत्कृष्टम् । वृषभं वरिषितारञ्च नर्यापसम् । नृभ्यो मनु-
ष्येभ्यो हितं नर्यं नर्यम् अपः कर्म यस्य स नर्यापाः तं
नर्यापसमिन्द्रं । स चेज्यमानः वसुभिः रुद्रैः आदित्यैः । स-
युग्मिभिः समानयोजनैः बर्हिः आसदत् । आसीदन्निवति लका-
रव्यत्ययः । वेतु पिवतु आज्यस्य स्वमंशम् त्वमपि हे मनु-
ष्यहोतर्धज ॥ ४ ॥

आपीं त्रिष्टुप् । बर्हिषि प्रयाजदेवतायां स्थितमिन्द्रं होता
यजतु । कीदृशमिन्द्रं निषद्वरं निषीदन्ति निषद उपवेष्टारः तेषां
घरं श्रेष्ठम् वृषभं वरिषितारम् नर्यापसं नरेभ्यो यजमानेभ्यो हि-
तं नर्यमपः कर्म यस्य स नर्यापाः तम् भराणां हितकारिणम्
स इन्द्रो वसुभिः रुद्रैः आदित्यैः सवनत्रयदेवैः सहितः
बर्हिःरासदत् आसीदतु आज्यस्य वेतु च । कीदृशैर्वस्वादिभिः
सयुग्मिभिः सह युञ्जन्ति ते सयुजः तैः समानयोगैः ॥ ४ ॥

होता यक्षदोजो न वीर्यं सहो द्वार इन्दमवर्ध-

(१) अत्र घाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तथा । होता यक्षद्वर्हिषीन्द्रम् । बर्हिषि प्रयाजदेवतायां
स्थितम् इन्द्रं होता यजतु यज्ञसाधनमेवात्र प्रयाजदेवता किमिन्द्रं
निषद्वरम् निषीदन्तीति निषदः तेषां वरं निषदनं कुर्वताम् उत्कृष्टं
वृषभं वरिषितारं नर्यापसं नरेभ्यो हितं नर्यं तत् अपः कर्म यस्य स
नर्यापाः तम् स इज्यमानः वसुभिः रुद्रैः आदित्यैः सयुग्मिभिः समान-
योजनैः बर्हिः आसदत् आसीदतु लकारव्यत्ययः वेतु च ॥ ४ ॥

यन् । सुप्रायणा अस्मिन् यज्ञे विश्रयन्तामृतावृधो
द्वार इन्द्राय मीदुपे व्यन्त्वाज्यस्य होतर्पजं ॥ ५ ॥

(१) होता यक्षदोजो न । दैव्यो होता यजतु । ओजः न इति
समुच्चयार्थो निपातः । ओजश्च वीर्यञ्च सहश्च द्वारश्च इन्द्रि-
यशरीरमनोबलान्यपि समुच्चितानि । कस्माद्धतोरेतानि यज-
तु । यत् एतानि इन्द्रमवर्द्धयन् वर्द्धयन्ति । इदानीं नवस्तुत्य-
द्वारः स्तौति । एवमनेन कर्मणा कृतकृत्याः द्वारः । सुप्रायणाः
सुप्रगमनाः अस्मिन्यज्ञे विश्रयन्ताम् विश्रिता भवन्तु । ऋता-
वृधः सत्यवृधो वा । यज्ञवृधो वा इन्द्राय इन्द्रार्थम् कथम्भूताय ।
मीदुपे सेक्त्रे व्यन्तु पिवतु आज्यस्य स्वमंशं त्वमपि हे मनु-
ष्यहोतर्पज ॥ ५ ॥

अतिजगती । नकारश्चार्थः । या द्वारः प्रयाजदेया इन्द्रमिन्द्रे
ओजो वीर्यं सहश्चावर्द्धयन् ओज इन्द्रियबलं वीर्यं शरीरं बलं
सहो मनोबलम् ता द्वारो होता यजतु । ताश्च द्वारः इन्द्राय इन्द्रार्थं
विश्रयन्तां विवृता भवन्तु अस्मिन् यज्ञे आज्यं व्यन्तु च । कीदृशो
द्वारः सुप्रायणाः सुलेन प्रकृष्टमयनं गमनं यासु ताः विवृतत्वावित्य-
र्थः । ऋतं यज्ञं वर्द्धयन्ति ऋतुवृधः संहितायामृतुशब्दस्य वीर्यः ।
इन्द्राय कीदृशाय मीदुपे मेहाति मीद्वान् तस्मै सेक्त्रे कलन्तो
निपातः ॥ ५ ॥

(१) अत्र घाशणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुग्धई मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । होता यक्षदोजो न । नकारः समुच्चयार्थः । ओजः
वीर्यं सहः क्रमात् इन्द्रियशरीरमनोबलानि द्वारश्च एतानि होता
यजतु कृतः यत् एतानि इन्द्रम् अवर्द्धयन् इदानीं नवस्तुत्यद्वारः
स्तौति सुप्रायणाः सुप्रगमनाः ऋतावृधः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्द्धयि-
ज्यो द्वारः अस्मिन् यज्ञे मीदुपे सेक्त्रे इन्द्राय इन्द्रार्थं विश्रयन्तां वि-
वृता भवन्तु ताश्च व्यन्तु पिवन्तु ॥ ५ ॥

होता यक्षदुषे इन्द्रस्य धेनू सुदुधे मातरा मही
सवातरौ न तेजसा वत्समिन्द्रमवर्धतां वीतामाज्य-
स्य होतर्यजं ॥ ६ ॥

(१) होता यक्षदुषे । दैव्यो होता यजतु । उपे नक्तोपासाविति
प्राप्ते पूर्वपदलोपश्छान्दसः । इन्द्रस्य धेनू सुदुधे शोभनदोहने मा-
तरा मातरौ । मही महत्यौ । ते चेज्यमाने सवातरौ वातृशब्दो-
वत्सवचनः समानो वाता वत्सः ययोस्ते सवातरौ । नकार
उपमार्थीयः । एकशिशुके इव गावौ तेजसा - वत्समिव इन्द्रम्
अवर्द्धताम् । वीताम्पिवताम् - आज्यस्य स्वभंशं त्वमपि हे म-
नुष्यहोतर्यज ॥ ६ ॥

आर्षी त्रिष्टुप् । उपे अत्र पूर्वपदलोपः होता उपे नक्तोपे यजतु
ते च तेजसा इन्द्रमवर्धताम् आज्यं वीतां पिवतां च । तत्र दृष्टान्तः
सवातरौ न न इयार्थे समानौ वाता वत्सतरो ययोस्ते सवत्सतरो
एकशिशुके गावौ वत्सं यथा वर्धयेते तथेन्द्रं वर्धयताम् । कीदृश्यौ
उपे इन्द्रस्य धेनू धनुतस्ते धेनू प्रीणयिष्यौ । सुदुधे सुष्ठु दुग्धस्ते
सुदुधे दुग्धं पूरयन्त्यौ । मातरा मातरौ विभक्तेराकारः मातृवत्पालि-
के । मही मही महत्यौ विभक्तिलोपः ॥ ६ ॥

होता यक्षदैव्या होतारा भिषजा सखांगा हवि-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । होता यक्षदुषे नक्तोपासाविति प्राप्ते पूर्वपदलो-
पश्छान्दसः । होता उपे नक्तोपे यजतु कीदृश्यौ इन्द्रस्य धेनू सुदुधे
सुदोहने मातरा मातरौ मही महत्यौ ते चेज्यमाने ते सवातरौ वा-
तृशब्दो वत्सवचनः समानो वाता वत्सो ययोस्ते सवातरौ एकशि-
शुके गावौ वत्सं न वत्समिव तेजसा इन्द्रम् अवर्द्धतां वर्धयेताम्
आज्यस्य वीतां पिवतां च ॥ ६ ॥

पेन्द्रं भिषज्यतः । कवी देवौ प्रचेतसां विन्द्राय धत्त
इन्द्रियं वीताभाज्यस्य होतर्यज ॥ ७ ॥

(१) होता यक्षदैव्या होतारः । दैव्यौ होतारौ । भिषजा
भिषजौ देवानां वैद्यौ सखाया सखायौ समानख्यानौ । यौ च
हविषा इन्द्रम् भिषज्यतः । यौ च कवी क्रान्तदर्शनौ यौ च देवौ
ष्टुस्थानी यौ च प्रचेतसौ प्रकृष्टज्ञानौ यौ च इन्द्राय इन्द्र इति
विभक्तिव्यत्ययः । धत्तः स्थापयतः इन्द्रियं वीर्यम् । तौ वेज्य-
मानौ वीताम्पिषताम् आज्यस्य स्वयंसन्त्वमपि हे मनुष्य-
होतर्यज ॥ ७ ॥

अतिजगती । दैव्यौ होतारौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमस्ती
होता यजतु यौ च हविषा इन्द्रं भिषज्यतः चिकिरसतः भिषजू रग्-
जये कण्ड्यादिभ्यो यक् । इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यं धत्तः च तौ आज्यं
वीताम् । कीदृशौ भिषजा भिषजौ चिकिरसाकुशलौ । सखाया
सखायौ अन्योन्यं स्नेहवन्तौ । कवी क्रान्तदर्शनौ देवौ दीप्यमानौ ।
प्रचेतसौ प्रकृष्टं चेतो ज्ञानं ययोस्ती ॥ ७ ॥

होता यक्षत्तिष्ठो देवीर्न भेषजं त्रयस्त्रिधातवोऽ-
पस इडा सरस्वती भारती महीः । इन्द्रपत्नीर्हविष्म-
तीर्व्यन्तवाज्यस्य होतर्यज ॥ ८ ॥

(२) होता यक्षत्तिष्ठो देवीः । न भेषजं त्रयस्त्रिधातवोऽपसः

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमुद्रित
पु० नास्ति । तद्यथा । होता यक्षदैव्या । अयं चाग्निरसौ च मध्यमः
वायौ भिषजौ सखायौ दैव्यौ होतारौ होता यजतु यौ हविषा इन्द्रं
भिषज्यतः कवी क्रान्तदर्शनौ प्रचेतसौ प्रकृष्टज्ञानौ यौ देवौ इन्द्राय
इन्द्रे विभक्तिव्यत्ययः इन्द्रियं वीर्यं धत्तः स्थापयतः तौ च वीताम् ॥ ७ ॥

(२) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु-

शमितारं हविषा संस्कर्तारम् शतक्रतुम्बहुकर्माणम् । धियो जो-
 षारम् बुद्धेः कर्मणो वा सेवितारम् । इन्द्रियं वीर्यात्मकम् स
 चेज्यमानः । मध्वा समञ्जन् मधुस्वादुना घृते समञ्जन् यज्ञं सं-
 मृष्टीकुर्वन् । पथिभिः सुगेभिः मार्गैः शोभनगमनैः । स्वदाति
 यज्ञम् । स्वदातिः प्रापणार्थः । प्रापयतु यज्ञं देवाननु मधुना
 मधुस्वादुना घृतेन सहितम् । वेतु च पिवतु चाज्यस्य स्वर्मशं
 त्वमपि हे मनुष्य होतर्यज ॥ १० ॥

शकरी । होता घनस्पर्ति प्रयाजदेवतां यजतु । कीदृशं घनस्प-
 ति शोमेतारम् उलूखलादिरूपेण हविषां संस्कर्तारम् । शतक्रतुं श-
 तं क्रतयः कर्माणि यस्य तं बहुकर्माणम् । धियो जोषारं बुद्धेः सेवि-
 तारम् । इन्द्रियमिन्द्रस्यात्मनो हितं योर्त्य रूपं वा । स त्वष्टा म-
 ध्वा मधुना स्वादुना घृतेन समञ्जन् यज्ञं संप्रक्षयन् सन् सुगेभिः
 सुगेः सुगमनैः पथिभिर्मार्गैः मधुना स्वादुना घृतेन युतं यज्ञं स्वदा-
 ति देवान् प्रापयति स्वदातिः प्रापणार्थः स आज्यं वेतु । सुखेन
 गम्यते वेतु ते सुगाः सुदुरोशधिकरण इति (पा० ३, २, ४८ वा० ३)
 गमेडंप्रत्ययः ॥ १० ॥

होता यक्षदिन्द्रं स्वाहाज्यस्य स्वाहा मेदसः
 स्वाहा स्तोकानां स्वाहा स्वाहाकृतीनां स्वाहा
 हव्यसूक्तीनाम् । स्वाहा देवा आज्यपा जुपाणा इन्द्र
 आज्यस्य व्यन्तु होतर्यज ॥ ११ ॥

यजतु किम्भूतं शमितारं हविषां संस्कर्तारं शतक्रतुं बहुकर्माणं धियो
 जोषारं बुद्धेः सेवितारम् इन्द्रियं वीर्यात्मकं स चेज्यमानः मध्वा
 मधुस्वादुना घृतेन समञ्जन् यज्ञं संप्रक्षयन् सुगेभिः सुगमनैः पथि-
 भिर्मार्गैः मधुना स्वादुना घृतेन सहितं यज्ञं स्वदाति देवान् प्रति
 प्रापयति स्वदातिः प्रापणार्थः वेतु च ॥ १० ॥

(१) होता यक्षदिन्द्रम् । दैव्यो होता यजतु इन्द्रम् । स्वाहाकारेणाज्यदेवतानाञ्च संस्थाकरोतु । स्वाहा मेदसः । स्वाहाकारेण मेदो देवतानाञ्च संस्थाकरोतु । स्वाहा स्तोका विन्दवः । स्वाहाकारेण च स्तोकादेवतानां संस्थां करोतु । स्वाहा स्वाहाकृतीनाम् स्वाहाकारेण च स्वाहाकृतिदेवतानां संस्थां करोतु । स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा इन्द्र आज्यस्य । प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः । स्वाहाकारेण वै देवा आज्यपाः जुषाणाः सेवमानाः प्रीयमाणा वा इन्द्र आज्यस्य वेतु स्वमर्षं पिबतु स्वमपि हे मनुष्य होतार्यज ॥ ११ ॥

शकरी । होता इन्द्रं यजतु । स्वाहाकारेणाज्यस्य देवान् यजतु । स्वाहाकारेण मेदसो देवान् यजतु । स्वाहाकारेण स्तोकाणां सोमादिन्द्रानां देवान् यजतु । स्वाहाकारेण स्वाहाकृतीनां देवानां स्वाहाकृतीः प्रयाजवेचताः यजतु । स्वाहाकारेण हव्यसूक्तीनां हव्यसम्पन्निधसुयचनानां देवान् यजतु । स्वाहाकारेणाज्यपा देवाः प्रयाजाः जुषाणाः प्रीयमाणा भवन्तः सन्तः इन्द्रश्चाज्यं ध्वन्तु पिबन्तु ॥ ११ ॥

देवं यर्हि रिन्द्रं सुदेवं देवैर्वीरवत स्तीर्णं वेद्यामवर्धयत् । वसोर्वृतं प्राक्तोर्भृतं राया यर्हि वमतोऽर्त्यगाद् वसुचने वसुधेर्यस्य वेतु यज ॥ १२ ॥

(१) अत्र पाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठकमः मुम्बई मु० पु० नास्ति । तद्यथा । होता यक्षदिन्द्रम् । होता इन्द्रं यजतु आज्यस्य देवतानां स्वाहाकारेण संस्थां करोतु स्वाहाकारेण मेदसः मेदो देवतानां संस्थां करोतु स्वाहाकारेण स्तोकाणां स्तोकादेवतानां संस्थां करोतु स्तोका विन्दवः स्वाहाकारेण स्वाहाकृतिदेवतानां संस्थां करोतु स्वाहाकारेण च हव्यसूक्तीनां हव्यसाधुयचनानां संस्थां करोतु स्वाहा देवाः स्वाहाकारेण आज्यपाः देवाः प्रयाजाः जुषाणाः प्रीयमाणा भवन्ति इन्द्र आज्यस्य यदण होतार्यज ॥ ११ ॥

(१) देवं वह्निः । एकादशानुयाजप्रैषाः ऐन्द्राः मैत्रावरुणो
 ब्रवीति यज्ञसाधनभूतं वह्निरिह देवता । यदेवं वह्निः । इन्द्रमव-
 र्द्धयदिति सम्बन्धः कथम्भूतमिन्द्रम् । सुदेवम् शोभना देवा
 मरुदादयो यस्य स सुदेवः तं सुदेवम् । देवैर्वीरवत् वह्निषो
 विशेषणमेतत् । देवः हविषा दातृभिः ऋत्विग्भिः वीरवत्
 वीरयुक्तम् । यच्च स्तीर्णं वेद्याम् यच्च वह्निः वस्तोर्हृतम् अह-
 नि लूनम् यच्च अक्तो रात्रौ प्रभृतम् प्रधारितम् । वस्तोरहर्व-
 चनः अक्तो रात्रिवचनः इत्यव्ययद्वयम् । इन्द्रमवर्द्धयदिति सर्वत्र
 संबध्यते यच्च राया धनेन श्विर्लक्षणेन अन्यान्यजमानान् वह्नि-
 ष्मतः वह्निषा संयुक्तान् अत्यगात् अतिक्रम्य गतं संस्कारोत्कर्षा-
 त् तद्वह्निः वसुवने वसुवननाय च वसुधेयस्य वसुधानाय
 धननिखननाय च वेतु पिवतु । त्वञ्च हे होतः
 यज ॥ १२ ॥

एकादश ऐन्द्रपशोः सम्बन्धिन एवानुयाजप्रैषाः । देवता वह्नि-
 रादयः ॥ अतिजगती । मैत्रावरुणो घदति । वह्निः देवं वह्निः
 संहानुयाजदेवता इन्द्रमवर्धयत् पुष्पाति । किम्भूतं वह्निः सुदेवं
 शोभना देवा मरुदादयो यत्र तत् । तथा देवैः दातृभिः ऋत्विग्भिः

(१) अत्र चाराणसो० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्यर्ह मु० पु०
 नास्ति । तथा । देवं वह्निः । एकादशानुयाजप्रैषाः ऐन्द्राः मैत्रा-
 वरुणो ब्रवीति वह्निरिह देवता यत् वह्निर्देवः शोभना देवा मरुदाद-
 यो यस्य तमिन्द्रमवर्द्धयत् किम्भूतं वह्निः देवैर्दातृभिर्ऋत्विग्भिः
 कृत्वा वीरवत् । वीरयुतं तथा वेद्यां स्तीर्णं वस्तोः अहनि वृतं लू-
 नम् अक्तोः रात्रौ प्रभृतं प्रधारितं वस्तोः अक्तोः इत्यव्ययद्वयं क्रमाद-
 हनिशावाचकं यच्च वह्निः राया धनेन वह्निषा वह्निष्मतः वह्निषा
 युक्तानन्यान् यजमानान् अत्यगात् अतिक्रम्य गतं संस्कारोत्कर्षात्
 तद्वह्निः वसुवने वसुवननाय वसुधेयस्य वसुधानाय धननिखननाय
 वेतु पिवतु हे होतः त्वं च यज एवमग्रेऽपि ॥ १२ ॥

धीरवत् धीरयुतम् । वेषां स्तीर्णमाच्छादितम् । वस्तोरहनि
धृतं लूनम् धातुनामनेकार्थत्वात् अक्तोः राशौ प्रभृतं प्रकर्षेण
धृतम् वस्तोरक्तोरित्यव्ययद्वयं क्रमादहर्निशावाचकम् । यत् यर्हिः
राया हर्षिलक्षणेन घनेन यर्हिष्मतः बर्हिषा युक्तानन्यान् यागांत्य-
गात् अतिशम्य गते संस्कारोत्कर्षात् तत् यर्हिः वसुधने, वसुधनाय
घनदानाय वसुधेयस्य वसुधेयाय वसुनो धानाय निधानाय
यजमानगृहे निखननाय वसु आज्यं पिबतु । वसुधने वसुधेयस्ये-
ति सप्तमीयष्टयोऽनुर्थ्यर्थे । हे मनुष्यहोतः ! त्वमपि यज । ययमग्रे
ऽपि कण्डिकाशेषो व्याख्येयः ॥ १२ ॥

‘देवीद्वार इन्द्रं’ संघाते वीद्वीर्यामन्नवर्धयन् । आ
वत्सेन तरुणेन कुमारेण च मीवतापार्वीणं रेणुकं-
काटं तुदन्तां वसुधने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ १३ ॥

(१) देवीद्वारः यज्ञगृहद्वार उच्यते या देव्यो यज्ञगृहद्वारः
इन्द्रम् यामन् यामनि कर्मप्राप्तौ सत्याम् अवरुदयन् । याश्च संघाते
देहलीकपाटपुटार्गलादिसंघाते सति वीद्वीः दृढाः । नहि संघा-
तमन्तरेण तासां दृढत्वमुपपद्यते । ता इदानीम् आ आभिमु-

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठकमः मुख्यमुद्रित
पुस्तके नास्ति तद्यथा । देवीद्वारः । अत्र द्वारः गृहद्वारः याः द्वारो
देव्यो यामन् यामनि कर्मणि इन्द्रमवरुदयन् किम्भृताः सहाते
देहलीकपाटार्गलादिसहाते सति वीद्वीः दृढाः नहि सहातमन्तरा
तासां दृढत्वं तरुणेन कर्मक्षमेण वत्सेनात् ता द्वारः आ आभिमु-
ख्येन स्थित्वा रेणुककाटं काटः कूपः ककारः कुत्सितार्थः रेणुमिः
कः कुत्सितो या काटस्तम् अपनुदन्ताम् अपनयन्तु कीदृशं कूपं
तरुणेन कर्मक्षमेण वत्सेन मीवता मोहू हिंसायाम् मयर्न मोः दात्रूणां
हिंसायतां कुमारेण च अर्वाणम् अर्यते गम्यते यस्मिन्निति
अर्या तं वत्सैः पुत्रैश्च यत्र पत्यते तं कूपम् उपलक्षणमेतत् यज्ञ-
अंशकराणि कूपादीनि यज्ञमार्गावपनयन्निवत्यर्थः व्यन्तु च ॥ १३ ॥

रूपेण स्थित्वा वत्सेन तरुणेन कर्मसमेण कुमारणे च मीवता
मीङ् हिंसायाम् । शत्रूणां हिंसावतामप अर्वाणम् रेणुककाटम्
समासपदमेतत् जुदन्ताम् । इति पदानि अपनुदन्तामपनयन्तु ।
वत्सैः पुत्रैश्च अर्वते गम्यते पत्यते यस्मिन्नित्यर्वा तमर्वाणम् ।
रेणुककाटम् । काटः कूपः । ककाराभ्यासः कुत्सार्थः । रेणुः
पूर्णः कुत्सितः कूपः रेणुककाटः । तं रेणुककाटम् उपलक्षणमेतत्
यज्ञभ्रंशकराणि कृपादीनि यज्ञमार्गादपनयन्त्वित्यर्थः । वसुवन-
नाय वसुनिधानाय च वपन्तु पिवन्तु त्वमपि हे होतर्यज ॥१३॥

एकाधिका शकरी । यज्ञगृहद्वारोऽत्र देवताः । यच्छन्ति निय-
ता भवन्ति क्रतियजो यज्ञेति याम कर्म यमेरनिष्प्रत्ययो वृद्धिश्च
सप्तम्या लुक् यामनि कर्मणि या द्वारो देव्यः इन्द्रमवर्धयन् ।
कीदृशो द्वारः सघाते देहलीकपाटद्वारशास्त्रार्मलादिसमूहे सति
धीद्वयोः धीद्वयः दृढाः सहातं विना न द्वारा दृढत्वं स्यात् ।
ता द्वारो रेणुककाटमपनुदन्ताम् काटः कूपः कुत्सितः काटः
ककाटः रेणुभिः कृत्वा ककाटो रेणुककाटः तम् अपनुदन्तां नि-
पत्तयन्तु । किमित्यतो विशेषणे । कीदृशं कूपं वत्सेन गोपु-
त्रेण तरुणेन कुमारेण च आ आभिमुख्येन अर्वाणम् अर्वते गम्यते
यज्ञेयर्वा तम् ऋ गतावित्यतोऽन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति (पा०
३, २, ७५) धनिष्प्रत्ययः । कीदृशेन मीधता मीङ् हिं-
सायां मयनं मीः क्लिप् मीरस्यास्ति मीधान् तेन हिंसाशीलेन ।
हिंसाशीलाध्वञ्जला उच्चलन्तो वत्साः कुमाराश्च यत्र पतन्ति तं
कूपमपनुदत्यर्थः उपलक्षणमेतत् यज्ञप्रजाविघ्नकराणि कृपादीनि
मार्गादपनयन्त्वित्याशयः । ता व्यन्तु च ॥ १३ ॥

देवी उपासानत्तेन्द्रं यज्ञे प्रयत्युहेताम् । दैवीर्वि-
शः प्रायांसिष्ठां सुप्रीते सुधिते वसुवने वसुधेयस्य
धीतां यज ॥ १४ ॥

(१) देवी उपासा नक्का । ये देव्यौ उपाश्च नक्का रात्रिश्च
इन्द्रं यज्ञे प्रयति गच्छन्ति वर्तमाने अहेताम् आहूतवत्यौ वर्द्धना
य । ये च देव्यौ दैवीर्विशः । वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदे-
वा मरुत इत्यादिकाः प्रति अयासिष्टाम् गतवत्यौ स्वेन सम्भो-
गेन । यद्वा । दैव्यौ वा एता विशो यत्पशव इति श्रुतिः दैवी-
र्विशः यज्ञाङ्गभूतान्यश्रून्मति अयासिष्टां गतवत्यौ अनुयानेषु-
हि तयोर्भाग इत्यभिप्रायः । ये च सुप्रीते साधुप्रीते । ये च
सुपिते साधुहिते । तं वसुवननाय वसुनिधानाय च वीतां पि-
यतां त्वमपि हे होवर्यज ॥ १४ ॥

प्राक्षी उष्णिक् । उपाश्च नक्का च उपासानक्का समासे उपः ।
वाम्बस्य उपसादेशः अहोरात्राभिष्टान्यौ देवी देव्यौ यज्ञे प्रयति
प्रयर्तमाने सति इन्द्रमहेतामाहूतवत्यौ । प्रैति प्रयन् प्रपूर्वादिना
शत । ये च दैवीः देवसम्मान्धिनीर्विशः प्रजाः प्रायासिष्टां प्रगतवत्यौ
यातेर्लुक् यस्यो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरुत इत्यादयो
देवप्रजाः । ते च वीतां पिबताम् । कीदृशौ सुप्रीते अतितुष्टे सुपिते
सुपयं हिते ॥ १४ ॥

देवी जोष्टी वसुभिती देवमिन्द्रमवर्धताम् । अयां-
व्यन्याद्या देवांस्त्वान्या वक्षद्वसु पात्योणि यजमाना-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुग्वर्दं मुद्रित
पुस्तके नास्ति तद्यथा । देवी उपासा नक्का । उपाश्च नक्का रात्रिः ये
एते देव्यौ यज्ञे प्रयति प्रगच्छन्ति प्रयर्तमाने सति इन्द्रम् आहूताम्
आहूतवत्यौ ये च देव्यौ दैवीः विशः वसवो रुद्रा आदित्याः विश्वे
देवा मरुत इत्यादिकाः प्रति अयासिष्टां गतवत्यौ स्वेन सम्भोगेन
यद्वा दैव्यो वा एता विशो यत् पशव इति श्रुतेः । यज्ञाङ्गभूतान्
पशून् प्रति अयासिष्टाम् अनुयानेषु हि तयोर्भागः । कीदृशौ
सुप्रीते साधुप्रीते सुपिते साधुहिते ते च वीताम् ॥ १४ ॥

य शि॒क्षि॒ने व॑सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वी॒तां यज॑ ॥ १५ ॥

(१) देवी जोष्ट्री । देव्यौ जोषयिष्यौ । इदानीन्देवताविकल्पः ।
धावापृथिव्याविति वाङ्मो रात्रे इति वा । सस्यश्च समा चेति
कात्यक्यः ये देव्यौ जोषयिष्यौ । वसुधिति वसुधान्यं याते व-
सुनो धारयिष्यौ वा । ये च देवमिन्द्रम् अवर्द्धताम् अवर्द्ध-
यताम् । अयाव्यन्याया द्वेपांसि ययोश्च मध्ये अया-
वि । यु पृथग्भावे पृथक्करोति लकारव्यत्ययः । अन्या एका
अघा अघानि पापानि द्वेपांसि च दौर्भाग्यानि आ अन्यावक्षत्
वसु वार्याणि यजमानाय । अन्या एका आवक्षत् आवहति व-
सूनि वरणीयानि यजमानार्थम् । कथम्भूते शिक्षिते विदितवेद्ये
तत्त्वज्ञे । ते च वसुवननाय वसुधानाय च वीतां पिबतान्त्वम-
पि हे होतर्यज ॥ १५ ॥

एकाधिकातिजगती । जोष्ट्री जुपेते ते जोष्यौ प्रीतियुक्ते
देवी देव्यौ वसुधिति वसुनो धनस्य धितिधारणं याभ्यां ते धा-
वापृथिव्यौ अहोरात्रे वा सस्यं च समा चेति कात्यक्यः
(निह० ९; ४१) । ते इन्द्रं देवमवर्द्धतामवर्द्धयताम् तयोर्मध्ये अन्या
एका अघा अघानि पापानि द्वेपांसि दौर्भाग्यानि च अयावि यु
पृथग्भावे दूरीकरोति यीतेधिग् लकारव्यत्ययः । अन्या द्वितीया

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई
मुद्रित पुस्तके नास्ति तद्यथा । देवी जोष्ट्री । जोष्ट्री जोषयिष्यौ प्रीते
वसुधिति वसुनो धारयिष्यौ देवी देव्यौ धावापृथिव्यौ अहोरात्रे
वा इन्द्रं देवम् अवर्द्धताम् अवर्द्धयतां तयोर्मध्ये अन्या एका अघा
अघानि पापानि द्वेपांसि दौर्भाग्यानि च अयावि यु पृथग्भावे
पृथक् करोति लकारव्यत्ययः । अन्या द्वितीया यजमानाय वार्यानि
वरणीयानि वसु वसूनि आवक्षत् आवहति । किम्भूते ते विदितवेद्ये
तत्त्वज्ञे ते च वीतां पिबताम् ॥ १५ ॥

घार्याणि घरणीयानि भोगयोग्यानि वसु वसुनि घनानि आवक्षत्
आवहति । कीदृश्यौ ते शिक्षिते विदितयेद्ये तत्त्वज्ञे । ते घी-
ताम् ॥ १५ ॥

देवी ऊर्जाहुती दुधे सुदुधे पयसेन्द्रमवर्द्धताम् । इ-
यमूर्जमन्या वक्षन् सग्धिं सपीतिमन्या नवेन पूर्वं
दयमाने पुराणेन नवमधातामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जयमाने
वसु वार्याणि यजमानाय शिक्षिते वसुधने वमुधेय-
स्य घीतां यज ॥ १६ ॥

(१)देवी ऊर्जाहुती । अधस्तनप्रैपोक्त एव देवताविकल्पः ।
ये देव्यौ ऊर्जाहुती ऊर्जाहान्यौ दुधे दोग्ध्र्यौ अन्योऽन्यम् ।
अनयोरनुसम्भोगमिमाः सर्वाः प्रजाः अनुसम्भुजत इति श्रु-
तिः । सुदुधे साधुदोहने ये च पयसा इन्द्रम् अवर्द्धतामवर्द्धय-
ताम् । ययोश्च । इयमन्नम् ऊर्जश्च तदुपसेचनन्दध्यादि अन्या
एका आवक्षत् आवहति यजमानाय । सग्धि सपीतिमन्या अ-

(१)अन्न घाराणस्त्रीलि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुग्धसु० पुस्त-
के नास्ति तद्यथा । देवी उर्जाहुती । अधस्तनप्रैपोक्तो देवताविकल्पः ।
ये देव्यौ उर्जाहुती उर्जाहान्यौ दुधे दोग्ध्र्यौ अन्योऽन्यम् अनयोरसं-
भोगमिमाः सर्वाः प्रजा अनुसम्भुजत इति श्रुतेः सुदुधे साधुदोहने स-
त्यौ पयसा इन्द्रमवर्द्धताम् ययोश्च अन्या एका इयमन्नमूर्जं दध्यादि
श्च आवक्षत् आवहति यजमानाय अन्या सग्धि । सपीतिं चावक्षत्
सामानां जग्धि पुत्रादिभिः । समानां पीतिं पानं च देव्यौ दयमाने
रक्षन्त्यौ कृपयन्त्यौ सत्यौ नवेन ऊर्जां धान्येन पूर्वं पुरातनम् ऊर्जाम्
आधातां धारितवन्त्यौ पुराणेन ऊर्जा नवमूर्जम् अधाताम् अवक्ष्यं कृ-
तवत्याचित्यर्थः । कीदृश्यौ आहुती ऊर्जयमाने स्वीकुर्याणे तथा
यजमानाय वीर्याणि घरणीयानि वसु वसुनि ऊर्जयमाने शिक्षिते
तत्त्वज्ञे ते च घीताम् ॥ १६ ॥

न्या अपरा च सर्गिण समानां जर्गिण पुत्रपौत्रादिभिः । सर्पी-
 ति समानाऽपीति पानञ्च आवसत् । आवहति यजमानाय न
 वेन पूर्वं दयमाने पुराणेन नवमधाताम् । ये च देव्यौ नवेन
 ऊर्जान्धान्येन पूर्वं पुरातनम् ऊर्जन्धान्यम् । दयमाने दयतिः
 ह्यदयाकर्मा । रक्षितवत्यौ सत्यौ अघाताम् पुराणेन च ऊर्जा-
 धान्येन नवमूर्जन्धानम् अघाताम् । धारितवत्यौ । ये च ऊर्जा-
 हुती ऊर्जयमाने स्वीकुर्वाणे । वसूनि वरणीयानि यजमानाय ।
 शिक्षिते विदितवेद्ये च वसुवन्नाय वसुधानाय च धीताम्पिवताम्
 त्वमपि हे होतर्यज ॥ १६ ॥

चिकृति । अधस्तनमन्त्रोक्तो देवताधिकल्पः । देवी देव्यौ पूर्व-
 प्रयोक्ते पयसा दुग्धेनेन्द्रमवर्धताम् अवर्धयताम् छन्दस्युभयधेति
 (पा० ३, ४, ११७) शप आर्धधातुकत्वाणिचो लोपः । कीदृश्यौ
 ऊर्जाहुती ऊर्जा यलं तदुक्तो आहुतिपहानं ययोस्ते । दुग्धे
 दुग्धस्ते दुग्धे दुहः कय्यधेति (पा० ३, २, ७०) कप् घादेशश्च
 दोग्धयो अनयोरनु सम्भोगमिमाः सर्वाः भजो अनुसम्भुजत इति
 धृतिः । सुदुग्धे साधुदोहने । तयोर्मध्ये अन्या एका इयमन्नमूर्जं
 दद्यादि च यक्षत् वहति यजमानाय । अन्या द्वितीया सर्गिण
 सर्पीति च यक्षत् समाना गिर्भोजने सर्गिणः ताम् समाना पीतिः
 सर्पीतिः पुत्रादिभिः सह पानभोजने वहति । ये देव्यौ नवेनाग्नेन
 पूर्वं पुराणमधमधाताम् पुराणेनाग्नेन नवमधमधाताम् यजमानाय
 धार्याणि वसु वसूनि चाघाताम् अन्नं धनं चाक्षयं कृतवत्यावित्यर्थः
 कीदृश्यौ दयमाने रक्षन्त्यौ हृषयन्त्यौ धा । ऊर्जाहुती ऊर्जा युता
 आहुतिर्होमो ययोस्ते । ऊर्जं रसमूर्जयमाने वर्धयन्त्यौ । शिक्षिते
 तत्त्यजे । ते धीतां पिवताम् ॥ १६ ॥

देवा देव्या होतारा देवमिन्द्रमवर्धताम् । हुताघ-
 शं सावाभाष्टौ वसु धार्याणि यजमानाय शिक्षितौ
 वसुवने वसुधेयस्य धीतां यज ॥ १७ ॥

(१) देवा दैव्या । यौ देवौ दैव्यौ होतारौ । एकः पार्थिवोऽग्निः एकश्च मध्यमः । देवमिन्द्रमवर्द्धताम् यौ च हताघशंसाव भार्पां वसु वार्याणि यजमानाय शिक्षितौ । अघं पापं ये शंसन्ति ते अघशंसा इता अघशंसां याभ्यान्तौ हताघशंसौ । आभार्पांम् आहार्पांम् हतवन्तौ वसुनि वरणीयानि यजमानाय । शिक्षितौ अवगतार्थौ तौ च वसुवननाय वसुपानाय च बीतां पिवतां स्वमपि हे होतर्यज ॥ १७ ॥

अतिजगती । एकः पार्थिवोऽग्निः मध्यो मध्यमः । देवा देवौ दैव्या दैव्यौ होतारौ इन्द्रं देवमवर्द्धताम् यजमानाय वार्याणि वसु वसुनि च आभार्पांम् आहार्पांमाहृतवन्तौ आहपूर्वाद्धरन्तु इह इ-
स्य भः । कीदृशौ हताघशंसौ अघं पापं शंसतीच्छति अघ-
शंसः पार्पां हतोऽघशंसो याभ्यां तौ पापनिवर्त्तकौ । तौ
धीताम् ॥ १७ ॥

देवीस्तिस्तिस्त्रो देवीः पतिमिन्द्रमवर्द्धयन् । अ-
स्पृक्षद्भारंती दिवं रुद्रैर्यज्ञं सरस्वतीढा वसुमती
गृहान् वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ १८ ॥

(१) देवीस्तिस्त्रः । आदरार्थोऽभ्यासः पतिन्देवानाम्पालयि-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संगतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु-
द्रित पु० नास्ति । तद्यथा । देवा दैव्या होतारा । एकः पार्थिवोऽग्निः
एको मध्यमश्च दैव्यौ होतारौ देवौ इन्द्रं देवम् अवर्द्धताम् । किम्भू-
तौ हताघशंसौ अघं पापं शंसतीति अघशंसः हतोऽघशंसो याभ्यां
तौ शिक्षितौ अवगतार्थौ यौ च यजमानाय वार्याणि वसुनि आ अ-
भार्पांम् आहार्पांम् आहृतवन्तौ तौ च धीताम् ॥ १७ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संगतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु-
द्रित पुस्तके नास्ति तद्यथा । देवीः तिस्रः यास्तिस्त्रो देव्यः तास्ति-
स्त्रो देव्यः । आदरार्थोऽभ्यासः । पतिं देवानां पालयितारम्

तारम् इन्द्रमवर्द्धयन् । तासां मध्ये भारती भरत आदित्यः तस्य
इयम्भारती दिवम् अक्षत् स्पृशति । रुद्रैर्यज्ञं सरस्वती सरस्वती
च रुद्रैः सहिता यज्ञम् अस्पृशत् । इडा च वसुमती वसुभिः
तद्वती गृहान् अस्पृशत् । गृहशब्देनानायां लोकोऽभिधीयते ल-
क्षणया पृथिवीस्थानत्वादिहायाः । ताः वसुवननाय वसुधानाय
च व्यन्तु पिवन्तु त्वमपि हे होतर्यज ॥ १८ ॥

अतिजगती । तिस्रो देवीः देव्यः पतिं पालकमिन्द्रमवर्द्धयन्
आदरार्थं पुनरुक्तिः । ता एवाह भारती दिवं स्वर्गमस्पृशत्
स्पृशति भरतो रविस्तत्कान्तिर्भारती । सरस्वती रुद्रैः युता
यज्ञमस्पृशत् । वसुमती वसुयुता इडा गृहानस्पृशत् गृहशब्देन
भूलोकः । ता व्यन्तु ॥ १८ ॥

देव इन्द्रो नराशंसं त्रिवरूपस्त्रियन्धुरो देवमि-
न्द्रमवर्द्धयत् । शतेन शितिपृष्ठानामाहितः सहस्रेण
प्रवर्तते मिथ्यावरुणेदस्य होत्रमर्हतो बृहस्पतिं स्तोत्र-
मदिवनाध्वर्यवम् वसुवने वसुधेयस्य चेतु यज ॥ १९ ॥

(१) देव इन्द्रः । यज्ञो देवता देवः दानादिगुणयुक्तः यज्ञः-

इन्द्रमवर्द्धयन् तासां मध्ये भारती भरत आदित्यस्तस्य भाः दिवम-
स्पृशत् । स्पृशति सरस्वती रुद्रैः सहिता यज्ञमस्पृशत् इडा
वसुमती वसुभिः सहिता गृहान् अस्पृशत् गृहशब्देनायं लोको-
ऽभिधीयते । पृथिवीस्थानत्वादिहायाः ताश्च व्यन्तु ॥ १८ ॥

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु-
द्रितपुस्तकं नास्ति । तद्यथा । देव इन्द्रो नराशंसः । नरा अस्मि
न्नासीनाः शंसन्तीति नराशंसो यज्ञः इन्द्रं देवमवर्द्धयत् । कीदृशः ।
देवः दानादीपनाद्धा इन्द्रः परमेश्वरः त्रिवरूपः । वरुणं गृहं त्रीणि
वरूपानि सदोहयिषानाग्नीध्रानि यस्य त्रिवन्धुरः । बन्धुरं
सारथिस्थानं त्रीणि बन्धुराणि ऋग्यजुःसामलक्षणानि यस्य

इन्द्रः । इदि परमैश्वर्ये परमेश्वरः । नराशंसः नरा अस्मिन्नासीनाः
 शंसन्तीति नराशंसः । त्रिवरूपाः । वरूयशब्दो गृहवचनः त्री-
 णि वरूथानि गृहाणि सदोहविधानाग्रीध्राणि यस्य स त्रिवरू-
 यः । त्रिवन्धुरः बन्धुरशब्दः सारथिस्थानवचनः । त्रीणि ब-
 न्धुराणि सारथिस्थानानि कृग्यजुःसामलक्षणानि यस्य स त्रि-
 बन्धुरः । देवमिन्द्रमवर्द्धयत् । यश्च शतेन शितिपृष्ठानामाहितः ।
 शतंगुणो हि अग्निराधेयः तदभिप्रायमेतत् । सहस्रेण गवां प्रव-
 र्त्तते । सहस्रेण गवां यष्ट्यमित्युक्तेः । यस्य चास्य मिश्रावरूपा
 इत् मिश्रावरूपावेव होत्रमर्हतः । बृहस्पतिश्च स्तोत्रमौद्गात्रमर्ह-
 ति । अश्विनौ च आध्वर्यवमर्हतः । स वसुवननाय वसुधानाय
 च वेतु पियतु त्वमपि हे होतर्यज ॥ १९ ॥

कृतिः । नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति नराशंसः यशो देवः
 इन्द्रं देवमवर्द्धयत् । कीदृशो नराशंसः इन्द्रतीतीन्द्रः ऐदयस्ययान्
 त्रिवरूपाः वरूयं गृहम् त्रीणि वरूथानि सदोहविधानाग्रीध्राणि
 यस्य सः । त्रिवन्धुरः त्रीणि बन्धुराणि कृग्यजुःसामलक्षणानि
 यन्धमानि यस्य स नराशंसः शितिपृष्ठानां शतेनाहितः सन्
 सहस्रेण गोसहस्रेण प्रवर्त्तते । शिति इयामं पृष्ठं यासां ताः
 शितिपृष्ठा गायः । मिश्रावरूपा इत् मिश्रावरूपावेवास्य न-
 राशंसस्य होत्रमर्हतः होतृकर्मणि योग्यी भवत बृहस्पतिः
 स्तोत्रमौद्गात्रमर्हति अश्विना अश्विनौ अस्याध्वर्यवमर्हतः ।
 स वेतु ॥ १९ ॥

देवो देवैर्वनस्पतिर्हिरण्यपर्णो मधुशास्त्रः सुपिप्प-

यश्च शितिपृष्ठानां पशूनां शतेन आहितः सन् सहस्रेण प्रवर्त्त-
 ते सहस्रगवा यष्ट्यम् इत्युक्तेः । अस्य मिश्रावरूपा इत् मि-
 श्रावरूपावेव होमर्हतः बृहस्पतिस्तोत्रम् औद्गात्रमर्हति अ-
 श्विनौ आध्वर्यवम् अर्हतः स वेतु ॥ १९ ॥

लो देवमिन्द्रमवर्धयत् । दिवमग्रेणास्पृक्षदन्तरिक्षं पृ-
थिवीमदह्नीत् वसुवने वसुधेयस्य वेतुं यज ॥ २० ॥

(२) देवो देवैः । यूप उच्यते यो देवो वनस्पतिः देवैरेव हिर-
ण्यपर्णः देवाः सौवर्णानि पर्णानि यस्य स तथोक्तः । मधुशाखः
मधुरसवती शाखा यस्य स मधुशाखः देवैरेव । सुपिप्पलः
साधुफलो देवैरेव । देवमिन्द्रमवर्धयत् यत्र दिवम् अग्रेण अ-
स्पृक्षत् स्पृशति । आ अन्तरिक्षम् स्पृक्षदित्यनुपङ्गः । मध्येने-
ति शेषः साक्षात्त्वात् । पृथिवीमदह्नीत् पृथिवीम् उपरेणेति
शेषः अदह्नीत् दहामकरोत् स वनस्पतिः वसुवननाप वसु-
धानाय च वेतुं पिवतु । त्वमपि हे होतर्यज ॥ २० ॥

अतिशक्तरी । यूप उच्यते वनस्पतिर्देवो देवैः सह इन्द्रम-
वर्धयत् । कीदृशः हिरण्यपर्णः हिरण्यमयानि पर्णानि यस्य ।
मधुशाखः मधुर्मधुरा रसवती शाखा यस्य । सुपिप्पलः शो-
भनानि पिप्पलानि फलानि यस्य । यो वनस्पतिरग्रेण दिवं
स्पर्शमस्पृक्षत् स्पृशति स्पृशेत्तुल्यं शल इगुपधादिनिदः कस इ-
ति (पा० ३, १, ४९) कसप्रत्ययः । अन्तरिक्षं मध्येनेति शेषः
आ स्पृशति । पृथिवीमुपरेणेति शेषः अदह्नीत् दहामकरोत् ।
स वेतु ॥ २० ॥

देवं पृथिवारितीनां देवमिन्द्रमवर्धयत् । स्वास-

(१) अत्र चारणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु-
द्रितपुस्तके नास्ति । तथा । देवो देवैः । यूप उच्यते यो वन-
स्पतिर्देवः देवैः इन्द्रः अवर्धयत् । कीदृशः हिरण्यपर्णः सौवर्णानि
पर्णानि यस्य मधुशाखः रसवती शाखा यस्य सुपिप्पलः साधुफलः
यत्र अग्रेण दिवम अस्पृक्षत् स्पृशति अन्तरिक्षे मध्येनेति शेषः ।
आ अस्पृक्षत् पृथिवीम् उपरेणेति शेषः । अदह्नीत् दहामक-
रोत् । स वेतु ॥ २० ॥

स्थमिन्द्रेणासन्नमन्या, बर्हींध्यभ्यभूदसुवने वसुधेय-
स्य वेतु यज ॥ २१ ॥

(१) देवं बर्हीः । यद्देवं बर्हीः वारितीनाम् । वाः उदकम्
इण् गतीचारुदकमितिः स्थानं यस्य ता वारितय ओपधयः तासां
मध्ये देवं वरिष्ठम् । यद्वा वारि जले इतिः दर्भरूपेणावस्थानं पेपां
तैवारितयः दर्भा । अत्र श्रुतिः । तदेवाभ्यामुपुनातीत्युपक्रम्य ।
तस्मादु हैका आपो बीभस्थाश्चक्रिरे इति अभिधीयते । त इमे
दर्भा इत्याह । वारितीनान्दर्भाणां सङ्घातभूतम् देवमिन्द्रमवर्द्ध-
यत् । यद्य स्वासस्यम् साधु आस्येयं देवमनुष्यैः । यत्र च
इन्द्रेण आसन्नम् आस्थितम् यद्य अन्या अन्यानि हवींषि
अभ्यभूत् अभिमवतीति कालव्यत्ययः । तत् वसुवननाय
वसुधानाय च वेतु पिबतु त्वमपिहे होतः यज ॥ २१ ॥

आर्यो त्रिष्टुप् । बर्हीः अनुयाजदेव इन्द्रं देवमवर्धयत् अ-
न्या अन्यानि बर्हींध्यभ्यभूत् अभिमवति तदेतु । कीदृशं बर्हीः
वारितीनामोपधीनां मध्ये देवं दीप्यमानं श्रेष्ठम् वारि जले इ-
तिगतिर्यासां ता वारितयो जलाभिता ओपधयः । स्वासस्यं
मुजेनासनेन स्थीयते यद्य तत् स्वासस्यम् । इन्द्रेणासन्नमाभि-
तम् ॥ २१ ॥

देवो अग्निः स्विष्टकृद् देवमिन्द्रमवर्धयत् । स्विष्टं

(१) अत्र घायणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्वरं मु-
द्रितपुस्तके नास्ति । तत्रया । देवं बर्हीः । वाः उदकम् इतिः इण्
गती गतिः उपस्थानं यासां ताः वारितय ओपधयः तासां मध्ये
देवं श्रेष्ठम् ईदृशं बर्हीः इयं देवम् अवर्द्धयत् यद्य स्वासस्यं दे-
वमनुष्यैः साधु आस्येयम् इन्द्रेण आसन्नम् आस्थितं सत् अन्या
अन्यानि बर्हीषि अभ्यभूत् अभिमवति तत् वेतु ॥ २१ ॥

कुर्वन् स्विष्टकृत् स्विष्टमथ करोतु नो वसुवने वसु-
धेयस्य चेतु यज ॥ २२ ॥

(१) देवो अग्निः । स्विष्टकृत् शोभनमिष्टं कर्तव्यमिति यस्या
यमाधिकारः देवं च इन्द्रमवर्द्धयत् । यश्च स्विष्टं कुर्वन् स्विष्टकृत-
नामभूतः सः । स्विष्टं साध्विष्टम् अथ अस्मिन्कर्मणि करोतु नो
ऽस्माकम् अपि च वसुवननाय वसुधानाय च चेतु पिवतु त्वमपि
हे होतर्यज ॥ २२ ॥

आर्षी त्रिष्टुप् । स्विष्टकृद्देवः अग्निः इन्द्रं देवमवर्द्धयत् स
नोऽस्माकं स्विष्टं साधु इष्टं करोतु चेतु च । कीदृशः स्विष्टं
कुर्वन् सन् स्विष्टकृत् नाम शोभनमिष्टं कर्त्तव्यमिति तस्याधि-
कारः ॥ २२ ॥

अग्निमथ होतारमवृणीतायं यजमानः पचन् पक्तीः
पचन् पुरोडाशं चक्षानिन्द्राय छागेम् । सूपस्था अथ
देवो घनस्पतिरभवादिन्द्राय छागेन । अघत्तं भेदस्तः
प्रति पचताग्रभीदधीवृधत् पुरोडाशेन ॥ त्वामग्र
ऋषे ॥ २३ ॥

(२) अग्निमथ । व्याख्यातः प्रैषः ऐन्द्र एकः पशुरिति वि-

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु-
द्रित पु० नास्ति । तद्यथा । देवो अग्निः । शोभनमिष्टं कर्त्तव्यमिति
यस्याधिकारः स स्विष्टकृत् अग्निर्देवः इन्द्रं देवमवर्द्धयत् यश्च स्विष्टं
कुर्वन् स्विष्टकृत्नामैवामूत् सः । अथ नोऽस्माकं स्विष्टं साधु इष्टं
करोतु वसुवननाय वसुधानाय च चेतु हे होतस्त्वमपि यज ॥ २२ ॥

(२) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु-
द्रित पु० नास्ति । तद्यथा । अग्निमथ व्याख्यातः । प्रैषः ऐन्द्रः एकः
पशुरिति शेषः ॥ २३ ॥

शेषः ॥ २३ ॥

त्वामद्य अयं प्रतीकः उभयत्रापि । पेन्द्रापशुसम्बन्धी सू-
क्तावाक्येयः त्वामद्य ऋषे इत्ययं मन्त्र उभयत्रापि पेन्द्रानुवाके
घायोधसानुवाके च प्रतीकोक्तेः आदिमात्रेणोक्तः सकलो ज्ञेयः ।
अग्निसद्य एकाधिका प्राजापत्या जगती । सुपस्थाः ग्राह्वी उ-
ष्णिक् । त्वामद्य एकाधिका विरुतिः । व्याख्यातः प्रैषः (२१,
५९—६१) ॥ २३ ॥

होता यक्षत्समिधानं महद्यशः सुसमिद्धं वरेण्य-
मग्निमिन्द्रं वयोधसम् । गायत्री छन्द इन्द्रियं अग्निं
गां वयो वधत् वेत्याज्यस्य होतर्घजं ॥ २४ ॥

(१) होता यक्षत् । इन्द्राय वयोधसे । पशुसंस्कारश्चेन्द्रः तत्रैते
मैषाः अतः प्रयाजदेवताऽविरोधेन यथेन्द्राः सपद्यन्ते तथा
व्याख्यायन्ते । दैव्यो होता यजतु । समिधानमग्निम् । महच्च
यसः अग्निसम्बन्धि । सुसमिद्धं चाग्निमेव । वरेण्यं वरणीयं
चाग्निम् । इन्द्रं च वयोधसम् वयः अधातव्यमस्मिन्निति वयो-
धास्तं वयोधसम् वयसः आयुषो वा धारयितारम् । किं कुर्वन्

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मु० मुद्रि-
त पु० नास्ति । तद्यथा । होता यक्षत् । इन्द्राय वयोधसे पशुः सं-
स्कार्यश्चेन्द्रः । तत्रैते प्रयाजमैषाः अतः प्रयाजदेवताविरोधेन यथे-
न्द्राः सपद्यन्ते तथा व्याख्यायन्ते दैव्यो होता अग्निं वयोधसम् इन्द्रं
च यजतु यय आधातव्यमस्मिन्निति वयोधाः तं वयस आयुषो
धारयितारं वा अग्निसंयन्धि महत् यशश्च यजतु यद्वा यशः यशसा
सामिद्धं सु आदेशः । किंभूतमग्निं समिधानं दीप्यमानं समिद्धं दीप्तं
वरेण्यं वरणीयं किं कुर्वन् होता यजतु गायत्री छन्दः इन्द्रियं वीर्यं
व्यभि गां वय आयुश्च वधत् धारयन् इन्द्रे इत्यध्याहारः । प्रकरणान्
प्रयाजदेवता च इन्द्रसहिता आज्यस्य स्थमंशं वेतु पिबतु हे मनुष्य-
होतः स्वमपि यज ॥ २४ ॥

दैव्यो होता यजतु । गायत्री च छन्दः इन्द्रियम् वीर्यं च । वय-
विं च गां वयश्च आयुः दधत् धारयन् इन्द्रे इत्यध्याहारः प्रक-
रणात् । प्रयाजदेवता च इन्द्रसहिता वेतु पिवतु आज्यस्य स्व-
मंशं स्वमपि हे मनुष्यहोतार्यज ॥ २४ ॥

एकादशः घायोघसे पशौ प्रयाजपैपाः समित्तनूनपादाद्या-
ग्नीदेवताः । अतिजगती । दैव्यो होता अग्निं वयोधसमिन्द्रञ्च
यजतु वयः आयुर्दधाति वयोधाः तम् आयुषो दातारं धारयि-
तारं वा । कीदृशमग्निं समिधानं दीप्यमानम् । महद्यशः सुपां
सुलुगिति तृतीयैकचनस्य सुभादेशः महता यशसा समिद्धं
वीतम् । घरेण्यं धरणीयम् । किं कुर्वन् यजतु गायत्रीं छन्दः
इन्द्रियं वीर्यम् वयं विं गाम् वयः आयुश्च दधत् स्थापयन् इ-
न्द्रे इति शेषः । षण्मासात्मकः कालोऽविः त्रयोऽवयो यस्याः सा
अविः सार्धसंवत्सरा गौः ताम् । प्रयाजदेवतेन्द्रयुता आज्यं वेतु । हे
मनुष्यहोतः । स्वमपि यज । एवमग्नेऽपि ॥ २४ ॥

होता यक्षत्तनूनपातमुद्भिदं यं गर्भमदितिर्दधे शु-
चिमिन्द्रं वयोधसम् । उष्णिहं छन्दं इन्द्रियं दित्यवाहं
गां वयो दधेत्वाज्यस्य होतार्यज ॥ २५ ॥

(१) होता यक्षत्तनूनपातम् । दैव्यो होता यजतु तनूनपातम्
उद्भिदम् उद्भेत्तारं यज्ञफलानाम् । यं च गर्भम् अदितिः दधे
धारितवती । शुचिं पवित्रम् । इन्द्रं च यजतु वयोधसम् वयं

(१) अत्र धाराणसो० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु-
द्रित पु० नास्ति । तद्यथा । होता यक्षत्तनूनपातम् । तनूनपातं व-
योधसम् इन्द्रं च होता यजतु कित्तनूनपातम् । उद्भिदं यज्ञफलाना-
मुद्भेत्तारं शुचिं पवित्रम् अदितिः यं गर्भं दमे धारितवती किं कुर्वन्
यजतु उष्णिहं छन्दः इन्द्रियं दित्यवाहं गां वयश्च इन्द्रे दधत् प्रयाज
देवता सेन्द्रा वेतु ॥ २५ ॥

आयुर्धीयते यस्मिन् तं वा वयसो धारयितारं वा । किङ्कुर्वन्दैव्यो
होता यजतु । उष्णिहं छन्दः इन्द्रियं वीर्यं च दित्यवाहं च गां वय
आयुश्च इन्द्रे दधत् धास्यन् । प्रयाजदेवता च इन्द्रसहिता वेतु
पिवतु आज्यस्य स्वमंशं त्वमपि हे मनुष्यहोतर्यज ॥ २५ ॥

एकाधिका जगती । होता तनूनपातं प्रयाजदेवं धयोधसामिन्द्रं
च यजतु अदितेत्यर्थं गर्भे दधे तम् इन्द्रमित्यर्थः । कीदृशं तनूनपातम्
उद्भिदम् उद्भिन्नस्ति प्रकटयति फलमित्युद्भिद् तं यज्ञफलानामुद्देशा-
रम् । शुचिं पवित्रम् । किं कुर्वन् उष्णिहं छन्दः इन्द्रियम् दित्यवाहं
गाम् वयश्च इन्द्रे दधत् । द्विवर्षा गोर्दित्यवाद् । स सैन्द्रो येतु ॥ २५ ॥

होता यक्षदीडेन्यमीडितं वृत्रहन्तममिडाभिरी-
क्ष्यं सहः सोममिन्द्रं धयोधसम् । अनुष्टुभं छन्द
इन्द्रियं पञ्चाविं गां वयो दधदेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ २६ ॥

(१) होता यक्षदीडेन्यम् । दैव्यो होता यजतु । ईडेन्यं स्तु-
त्यम् ईडितेरेन्यप्रत्ययः । ईडितम् ऋषिभिः स्तुतम् । वृत्रहन्तमम्
अतिशयेन वृत्रस्य हन्तारम् । इडाभिः प्रयाजदेवताभिः ईड्यं
स्तुत्यम् । इन्द्रविशेषणान्पेतानि । सहः सोमं च यजतु । सहः
सोमशब्दौ नैधण्डुकौ इन्द्रसम्बन्धात् पठ्येते । इन्द्रे च धयोधसं व-
यस आयुषो धारयितारम् । किङ्कुर्वन् यजतु । अनुष्टुभं च छन्द
इन्द्रियम् वीर्यं च पञ्चाविं च गां वय आयुश्च इन्द्रे दधत् धार-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु-
द्रितपुस्तके नास्ति । तद्यथा । होता यक्षदीडेन्यम् । धयोधनमिन्द्रं
सहः सोमं च यजतु सहः सोमशब्दौ नैधण्डुकौ इन्द्रसम्बन्धात्प-
ठ्येते । किम्भूतमिन्द्रम् ईडेन्यं स्तुत्यम् । ईडितेरेन्यप्रत्ययः । ईडि-
तम् आपभिः स्तुतं वृत्रहन्तमम् अतिशयेन वृत्रस्य हन्तारम् । इ-
डाभिः । प्रयाजदेवताभिः ईड्यं स्तुत्यं किङ्कुर्वन् यजतु अनुष्टुभं छ-
न्दः । इन्द्रियं पञ्चाविं वयश्च इन्द्रे दधत् ॥ २६ ॥

यन् । प्रयाजदेवता च इन्द्रसहिता वेतु पिवतु आज्यस्य स्वमंशं
त्वमपि हे मनुष्यहोतर्यज ॥ २६ ॥

व्यूहेन शक्वरी । होता इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सह घयोध-
सामिन्द्रं यजतु । कीदृशमिन्द्रम् ईडेन्यम् ईडितुं योग्य ईडेन्यः ईडे-
रेन्यप्रत्ययः । ईडितमृषिभिः स्तुतम् । बृहदन्तमम् नाद् घस्येति
(पा० ८, २, १७) जुडागमः । ईड्यं सर्वैः स्तुत्यम् । सहः सोमं स-
हसा यत्नेन सोमवदाह्लादकम् । किं कुर्वन् अनुष्टुभं छन्दः इन्द्रियम्-
पञ्चाविंशं गाम् घयश्चेन्द्रे दधत् । पञ्चाययो यस्याः सा सार्धद्विवर्षा
गौः स वेतु ॥ २६ ॥

होता यक्षत् सुवर्हिषं पूषण्वन्तममर्त्यं सीदन्तं
वर्हिषि प्रियेऽमृतेन्द्रं वयोधसम् । बृहतीं छन्द इन्द्रि-
यं त्रिवत्सं गां वयो दधद् वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ २७ ॥

(१) होता यक्षत् । दैव्यो होता यजतु । सुवर्हिषं शोभनवर्हि-
ष्कम् । पूषण्वन्तं पूष्णा संयुक्तम् अमर्त्यममरणधर्माणम् । सीद-
न्तं वर्हिषि प्रिये अवस्थानं कुर्वन्तं वर्हिष्यभिरुचिते अमृते इन्द्रं
वयोधसम् । किं कुर्वन् यजतु । बृहतीं च छन्दः इन्द्रियं वीर्यं च
त्रिवत्सं च गां वयो आयुश्च इन्द्रे दधत् धारयन् । प्रयाजदेवता
वेज्यमाना इन्द्रेण सह वेतु पिवतु आज्यस्य स्वमंशं त्वमपि हे

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई सु-
द्रितपुस्तके नास्ति । तथा । होता यक्षत्सुवर्हिषम् । होता व-
योधसामिन्द्रं यजतु किम्भूतं सुवर्हिषम् । शोभनवर्हिष्कं पूषण्वन्तं
पूष्णा संयुक्तम् अमर्त्यम् अमरणधर्माणं प्रिये रुचिते अमृता अमृ-
ते वर्हिषि सीदन्तमवस्थानं कुर्वन्तं किं कुर्वन् बृहतीं छन्दः इन्द्रियं
त्रिवत्सं गां वयोश्च इन्द्रे दधत् नन्यत्र प्रयाजदेवताया अधिकरणता
केवलमुपलभ्यते नतु देवतात्वमिति यच्चोदयेत्तं प्रत्याह भूतमेव व-
र्हिषो देवता स्वमित्यदोषः । तथा धारामपि ॥ २७ ॥

मनुष्यहोतर्यज । ननु प्रयाजदेवताया अत्राधिकरणभावः केवलमुपलभ्यते ननु देवतात्वमिति यथोदयेत् तम् प्रत्याह । इत्थंभूतमेव धार्हिषो देवतात्वमित्यदोषः । तथा द्वारामपि देवतात्वम् ॥ २७ ॥

शक्वरी । होता ययोधसमिन्द्रं यजतु । कीदृशम् सुवर्हिषं शोभनं धर्हिः प्रयाजदेवता यस्य तम् । पूषणस्तम् पूषास्यास्ति पूषण्यस्तम् पूषा युक्तम् । अमर्त्यममरणधर्माणम् प्रिये सचित्ते अमृता अमृते अनश्चरे धर्हिपि सीदन्तं तिष्ठन्तम् । किं कुर्यन् धृहतीं छन्दः इन्द्रियम् त्रियत्सं गां ययध्वेन्द्रे दधत् । यत्सः संयत्सरः त्रयो यत्सा यस्य त्रियत्सो गौः त्रियर्षो वृषः । स चेत्तु ॥ २७ ॥

होता यक्षद्व्यचस्वतीः सुप्रायणा ऋतावृधोद्धारो देवीर्हिरेण्ययीर्निष्ठाणमिन्द्रं ययोधसम् । पङ्क्तिं छन्दं इहेन्द्रियं तुर्यवाहं गां ययो दधत् व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ २८ ॥

(१) होतायसद्व्यचस्वतीः । दैव्यो होता यजतु व्यचस्वतीर्व्यञ्जनवतीर्गमनवतीः । सुप्रायणाः साधुप्रगमनाः ऋतावृधः सत्यवृधो वा । द्वारः यज्ञगृहद्वारः द्वितीयबहुवचनान्तान्येतानि पदानि । देवीर्यज्ञफलदात्रीः हिरण्ययी अविनाशिनीः । तथा । वृक्षाणं परिवृढम् इन्द्रं ययोधसम् आयुषो धारयितारं च यजतु पङ्क्तिं च छन्दः । इहेत्यभिनयदर्शनम् । इहास्मिन्निन्द्रे इन्द्रियं

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संगतोऽयं पाठक्रमः सुम्बर् मुद्रित पु० नास्ति । तद्यथा । होता यक्षद्व्यचस्वतीः । वृक्षाणं परिवृढं ययोधसम् इन्द्रं द्वारो देवीश्च होता यजतु किम्भूता द्वारः व्यचस्वतीः व्यञ्जनवतीः गमनवतीः सुप्रायणाः साधुप्रगमनाः ऋतावृधः सत्यवृधः हिरण्ययीः हिरण्ययीः अविनीशिनीः किंकुर्वन् पङ्क्तिं छन्दः इन्द्रियं तुर्यवाहं गां ययश्च इह इन्द्रे दधत् ॥ २८ ॥

वीर्यं च तुर्यवाहं गां च आयुश्च दधत् धारयन् सेन्द्रा द्वारश्रे-
ज्यमाना व्यन्तु पिवन्तु आज्यस्य स्वमंशं त्वमपि हे मनुष्यहो-
तर्त्यज ॥ २८ ॥

अतिशक्ती । होता द्वारो देवीः ग्रहणां परिवृढं वयोधसमिन्द्रं
च यजतु । कीदृशीद्वारः व्यचस्वतीः व्यचो व्यञ्जनं गमनावकाशो
विद्यते यासु ताः । अत एव सुप्रायणाः शोभनं प्रकर्षणायनं गमनं
यासु ताः । अनादृष्टः सत्यस्य वर्धयित्रीः । हिरण्ययोः हिरण्ययीः
दृढाः । किं कुर्वन् पदार्त्तं छन्दः इन्द्रियम् तुर्यवाहं गाम् वयश्च इह
इन्द्रे दधत् । सार्धभिवर्षो गोस्तुर्यवाद् तुर्यं चतुर्थं धर्षं धहतीति ॥ २८ ॥

होता यक्षत्सुपेशसा सुशिल्पे बृहती उभे नक्तो-
पासा न दर्शते विश्वमिन्द्रं वयोधसम् । त्रिष्टुभं छन्दं
इहेन्द्रियं पष्ठवाहं गां वयो दधद् धीतामाज्यस्य होत-
र्त्यज ॥ २९ ॥

(१) होता यक्षत्सुपेशसा । देव्यो होता यजतु सुपेशसा सु-
पेशसौ पेश इति रूपनाम । मुरूपे । सुशिल्पे । यद्वै प्रतिरूपं त-
च्छिल्पम् अन्योऽन्यं प्रतिरूपे । बृहती महस्यौ उभे नक्तोपासा न ।
समुच्चयार्थीयो नकारः उभे अपि नक्तोपासा । नक्ता च रात्रिः
उपाश्च रात्रेरपरकालः । दर्शते दर्शनीये । विश्वं सर्वात्मकमिन्द्रं

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठकमः मुम्बई मुद्रित
पुस्तके नास्ति । तथा । होता यक्षत्सुपेशसा विश्वं । सर्वात्मकं वयो-
धसम् इन्द्रमुभे नक्तोपासा च होता यजतु नक्ता रात्रिः उपा रात्रेरप-
रः कालः नकारश्चार्थं कीदृशोपासौ सुपेशसौ पेश इति रूपनाम
मुरूपे सुशिल्पे यद्वै प्रतिरूपं तच्छिल्पम् अन्योऽन्यं प्रतिरूपे-
बृहती महस्यौ दर्शनीये किं कुर्वन् त्रिष्टुभं छन्दः इन्द्रियं पष्ठवाहं
गां वयश्च इह इन्द्रे दधत् इज्यमाने सेन्द्रे नक्तोपासौ आज्यस्य धीतां
पियताम् ॥ २९ ॥

वयोधसम् आयुषो धारयितारञ्च यजतु । किं कुर्वन् यजतु । त्रि-
ष्टुभं च छन्दः इह इन्द्रे इन्द्रिषं च वीर्यं पृष्ट्वाहं गां च
वय आयुश्च दधत् धारयन् । नक्तोपासा सेन्द्रे चेज्य-
माने वीतां पित्रतामाज्यस्य स्वमंशं त्वमपि हे मनुष्यहोत-
र्यज ॥ २९ ॥

आतिशक्ती । होता उमे नक्तोपासा नक्तोपसौ विद्यं सर्वात्मकं
वयोधसमिन्द्रं च यजतु । नक्ता रात्रिः उपा रात्रेरपरमातः । नक्ता-
रक्षार्थः । कीदृशी नक्तोपसौ सुपेशसा सुपेशसौ पेशः रूपनाम
शोभनं पेशो ययोस्ते सुरूपे । सुशिल्पे यत्र प्रतिरूपं तच्छिष्यमिति
श्रुतेः सुष्ठु शिल्पं ययोस्ते अन्योऽन्यं प्रतिरूपे । वृहती वृहत्पौ ।
वर्षते दर्शनीये द्यौरतत्प्रत्ययः । किं कुर्वन् त्रिष्टुभं छन्दः इन्द्रियम्
पृष्ट्वाहं गाम् वयश्च इन्द्रे दधत् । ते वीतां पियताम् ॥ २९ ॥

होता यक्षत प्रचेतसा देवानामुत्तमं यशो होता-
रा दैव्या कवी सयुजेन्द्रं वयोधसम् । जगतीं छन्द इ-
न्द्रियमनङ्गाहं गां वयो दधत् वीतामाज्यस्य होत-
र्यज ॥ ३० ॥

(१) होतायज्ञतमचेतसा । दैव्यो होता यजतु प्रचेतसा प्रकृष्टज्ञा-
नी । यौ च देवानामुत्तमं यशः । पुञ्जीकृतयशोरूपौ होतारौ
दैव्यौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमः । कवी क्रान्तदर्शनौ । सयुजा
सहयोगिनी इन्द्रं च वयोधसम् आयुषो धारयितारम् । किं कुर्वन्

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठकमः सु० मुद्रि-
त पु० नास्ति । तद्यथा । होता यक्षतमचेतसा । वयोधसमिन्द्रं दैव्यो
होतारौ च होता यजतु अयं चाग्निरसौ च मध्यमः । किन्मूतौ प्रचे-
तसौ प्रकृष्टज्ञानी देवानामुत्तमं यशः । पुञ्जीकृतयशोरूपौ कवी क्रा-
न्तदर्शनौ सयुजौ सहयोगिनी किं कुर्वन् जगतीं छन्दः इन्द्रियम् अ-
नङ्गाहं गां वयश्च इन्द्रे दधत् सेन्द्री तौ वीताम् ॥ ३० ॥

दैव्यो होता यजतु । जगतीञ्छन्दः इन्द्रियं वीर्यं च । अनङ्वाहं
च गां वयः आयुश्च इन्द्रे दधत् धारयन् । तौ च दैव्यो होतारौ
सेन्द्रावीज्यमानौ वीतां पिवतामाज्यस्य स्वमंशं त्वमपि हे मनु-
ष्यहोतर्यज ॥ ३० ॥

एकाधिका शक्यरी । होता दैव्यौ होतारौ वयोधसमिन्द्रं च
यजतु अयं चाग्निरसौ च मध्यम इति होतारौ । कीदृशौ प्रचेतसा
प्रकृष्टं चेतो ययोस्तौ प्रचेतसौ । देवानामुत्तमं यशः पुञ्जीकृतदेवय-
शोरूपौ । कवी भ्रान्तदर्शनौ । संयुजा सह युद्धस्तौ समानयोगौ ।
किं कुर्वन् । जगतीं छन्दः इन्द्रियम् अनङ्वाहं गाम् वयश्च इन्द्रे
दधत् । अतः शकटं वहतोत्पन्नह्वान् शकटक्षमो घृषः तौ वीताम् ॥ ३० ॥

होता यक्षत् पेशस्वतीस्तिस्त्रो देवीर्हिरण्ययीभार-
तीवृहतीर्महीः पतिमिन्द्रं वयोधसम् । विराजं छन्दं
इहेन्द्रियं धेनुं गां न वयो दधत् व्यन्त्वाज्यस्य हो-
तर्यज ॥ ३१ ॥

(१) होता यक्षत् पेशस्वतीः । दैव्यो होता यजतु पेशस्वतीः
रूपसमृद्धाः तिस्रो देवीः हिरण्ययीः हिरण्यालङ्कृतशरीराः ।
भारतीः भरतं आदित्यः तस्य भारतीः बहुवचनमिडासरस्वत्यु-
पलक्षणार्थम् । वृहतीः प्रभावतः महत्यः आदित्येन्द्राग्निसंबन्धा-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्वई मु-
द्रित पु० नास्ति । तद्यथा । होता यक्षत्पेशस्वतीः । वयोधसं पतिं
पालयितव्यम् इन्द्रं तिस्रो देवीश्च होता यजतु किम्भूतास्तिस्त्रः पे-
शस्वतीः रूपसमृद्धाः । हिरण्ययीः हिरण्ययीः हिरण्यालङ्कृतदेहाः
वृहतीः प्रभावतः महीः । महतीः आदित्येन्द्राग्निसम्बन्धात् ।
कास्ताः भारतीः । बहुवचनम् इडासरस्वत्युपलक्षणार्थम् । किं
कुर्वन् विराजं छन्दः इन्द्रियं धेनुं गां वयश्च इह इन्द्रे दधत् नकार-
भ्यां सेन्द्राः ताश्च व्यन्तु ॥ ३१ ॥

तु । पतिम् पालयितारम् इन्द्रश्च वयोधसम् आयुषो धारयितारम् । यजतु । किं कुर्वन् यजतु विराजञ्छन्दः इहास्मिन्निन्द्रे इन्द्रियं वीर्यञ्च । धेनुर्गां न नकारः समुच्चयार्थीयः । धेनुश्च गायय आयुश्च दधत् धारयन् । तिस्रो देव्यश्च सेन्द्रा इज्यमानाः व्यन्तु पिबन्तु आज्यस्य स्वपंशं त्वमपि हे मनुष्यहोतर्यज ॥ ३१ ॥

एकाधिका शक्यरी । होता तिस्रो देवीः पतिं पालकं वयोधसमिन्द्रं च यजतु । कीदृशीस्तिष्ठः पेशो रूपमस्ति यासां ताः रूपसमूहाः । हिरण्ययीः हिरण्यालङ्कृतदेहाः । बृहतीः प्रभावेन । महौः महतीः तेजसा आदित्येन्द्राग्निस्त्वन्धात् । कास्ताः भारतीः पशुयचनमिडासरस्यत्युपलक्षणम् इडासरस्वतीभारत्यस्तिष्ठ इत्यर्थः । किं कुर्वन् । विराजं छन्दः इन्द्रियम् धेनुं दोग्ध्रीं गाम् वयश्चेद्देन्द्रे दधत् । नकारश्चार्थः । सेन्द्रास्ता व्यन्तु ॥ ३१ ॥

होता यक्षत् सुरेतसं त्वष्टारं पुष्टिवर्धनं रूपाणि विभ्रतं पृथक् पुष्टिमिन्द्रं वयोधसम् । द्विपदं छन्दं इन्द्रियमुक्षाणं गां न वयो दधद् वेत्थाज्यस्य होतर्यज ॥ ३२ ॥

(१) होता यक्षत्सुरेतसम् । देव्यो होता यजतु सुरेतसं त्वष्टारम् । शोभनं हि रेतस्त्वष्टुर्नगदुत्पत्तिर्बीजत्वात् । पुष्टिं वर्द्धयितारम् । रूपाणि विभ्रतं पृथक्पुष्टिम् । जातिषु रूपाणि पुष्टिश्च पृथक् धारयन्तम् । इन्द्रश्च वयोधसम् आयुषो धारयितारं यजतु

(१) अत्र चाराणसी० लि० पु० संगतोऽयं पाठक्रमः सुम्वर्द्धं मुद्रितं पु० नास्ति । तद्यथा । होता यक्षत् सुरेतसम् । वयोधसमिन्द्रं तं त्वष्टारं च होता यजतु । किन्त्वष्टारं सुरेतसं शोभनं हि रेतस्त्वष्टुर्नगदुत्पत्तिर्बीजत्वात् पुष्टिवर्द्धनं पुष्टेर्वर्द्धयितारं पृथग्जातिषु रूपाणि पुष्टिं च विभ्रतम् । किं कुर्वन् यजतु द्विपदं छन्दः इन्द्रियमुक्षाणं गां वयश्च इन्द्रं दधत् । नकारश्चार्थः । सेन्द्रस्त्वष्टा वेत्तु ॥ ३२ ॥

किं कुर्वन् यजतु द्विपदश्च छन्दः इन्द्रियं वीर्यम् उक्षाणङ्गां न नकारः
समुच्चयार्थीयो भिन्नक्रमः । उक्षाणश्च गाम् वय आयुश्च इन्द्रे द-
धत् धारयन् । त्वष्टा च सेन्द्रः इज्यमानः वेतु पिवतु आज्यस्य
स्वमंशं त्वमपि हे मनुष्यहोतर्यज ॥ ३२ ॥

एकाधिका शक्यरी । होता त्वष्टारं वयोधसमिन्द्रं च यजतु ।
कीदृशं त्वष्टारं सुरेतसं शोभनं रेतो यस्य तम् जगदुत्पादकत्वा-
स्वप्नुः शोभनं रेतः । पुष्टियर्धनं पुत्रादिपुष्टेर्वर्धयितारम् । पृथक्
नानाजातिषु रूपाणि पुष्टिं च विभ्रतम् । किं कुर्वन् द्विपदं छन्दः
इन्द्रियम् उक्षाणं रेतः सेकक्षमं गां वृषम् वयश्चेन्द्रे दधत् । न-
श्चार्थः । सेन्द्रस्त्वष्टा वेतु ॥ ३२ ॥

होता यक्षद् घनस्पतिं शमितारं शतक्रतुं
हिरण्यपर्णमुक्थिनं रशनां विभ्रतं वशि भगमिन्द्रं
वयोधसम् । ककुभं छन्दं इहेन्द्रियं वशां वेहतं गां
ययो दधद् वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३३ ॥

(१) होता यक्षद्घनस्पतिम् । दैव्यो होता यजतु घनस्पतिं शमि-
तारं हविषः संस्कर्तारम् शतक्रतुं बहुकर्माणम् । हिरण्यपर्णम् सु-
वर्णमयपत्रम् । उक्थिनम् । वच परिभाषणे अस्य उक्थम् वच-
नवन्तं यज्ञवन्तं वा । रशनां विभ्रतम् स्वरूपानुवादः । यूपे हि

(१) अत्र चाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुख्यं मु-
द्रित पु० नास्ति । तद्यथा । होता यक्षद्घनस्पतिम् । वयोधसमिन्द्रं
घनस्पतिं च होता यजतु किं घनस्पतिं शमितारं संस्कर्तारं हविषः
शतक्रतुं बहुकर्माणं हिरण्यपर्णं सुवर्णमयपत्रम् उक्थिनम् । वच प-
रिभाषणे । अस्य रूपम् उक्थः । वचनवन्तं यज्ञवन्तं वा रशनां वि-
भ्रतं स्वभावानुवादः यूपे हि पशुवन्धार्यं रज्जुबन्ध्यते । वशि कान्तं
भगं मज्जनीयं किं कुर्वन् यजतु ककुभं छन्दः इन्द्रियं वशां वन्ध्यां
वेहतं गर्भपातिनीं गां वयश्च इहेन्द्रे दधत् । सेन्द्रे घनस्पतिर्वेतु ॥ ३३ ॥

पशुबन्धनार्थं रज्जुर्वध्यते । वशिं कान्तम्भगम्भजनीयम् । इन्द्र-
श्च वयोधसमायुषो धारयितारं यजतु । किं कुर्वन् दैव्यो होता
यजतु । ककुभश्च छन्दः इन्द्रे इन्द्रियं वीर्यश्च वशां वन्ध्यां वेह-
तर्ह्यघातिनीश्च गां वय आयुश्च दधत् धारयन् । वनस्पतिश्च
सेन्द्रे इज्यमानः वेतु पिबतु आज्यस्य स्वमंशं त्वमपि हे मनुष्य-
होतर्यज ॥ ३३ ॥

अत्ययिः । होता वनस्पतिं ययोधसमिन्द्रं च यजतु । कीदृशं
वनस्पतिं शमितारं संस्कर्तारं हविषाम् । शतक्रतुं बहुकर्माणम् ।
हिरण्यपर्णं हिरण्यमानि पर्णानि यस्य तम् । उक्थिनम् उक्थानि
शस्त्राणि शन्यस्य यस्यन्तं वा । रशनां रज्जुं विध्रतम् स्थभायानु-
षादः यूप हि पशुबन्धाय रज्जुर्वध्यते । वशिं कान्तम् । भगं भज-
नीयम् । किं कुर्वन् ककुभं छन्दः इन्द्रियम् वशां वन्ध्यां वेहतं गर्भो-
घातिनीं च गाम् वयश्च इह इन्द्रे दधत् । सेन्द्रो वनस्पतिर्वेतु ॥ ३३ ॥

होता यक्षत् स्वाहाकृतीरग्निं गृहपतिं पृथग्यरुणं
भेषजं कविं क्षत्रमिन्द्रं ययोधसंम् । अतिच्छन्दसं
छन्द इन्द्रियं बृहदपभं गां वयो दधद् व्यन्त्वाज्यस्य
होतर्यज ॥ ३४ ॥

(१) होता यक्षत्स्वाहाकृतीः । दैव्यो होता यजतु स्वाहाकृतीः
प्रयाजदेवताः । अभिश्च गृहपतिं पृथक् यजतु । वरुणश्च भेष-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुन्दरं मुद्रि-
त पु० नास्ति । तद्यथा । होता यक्षत्स्वाहाकृतीः । स्वाहाकृतीः प्र-
याजदेवताः गृहपतिमग्निं पृथग् भेषजं हरुणं कविं कान्तदर्शनं क्षत्रं
महाराजं रशितारं ययोधसमिन्द्रं च होता यजतु किं कुर्वन् अतिच्छ-
न्दसं छन्दः बृहत् इन्द्रियम् ऋषमं गां वयश्च इन्द्रे दधत् । इज्यमा-
नाः सेन्द्राः स्वाहाकृतयः आज्यस्य व्यन्तु हे मनुष्यहोतस्य
मपि यज ॥ ३४ ॥

जम् । तथा कविं क्रान्तदर्शनं सत्रम्प्रहाराद्रक्षितारम् इन्द्रियञ्च
 वयोधसमायुषो धारयितारम् यजतु । किं कुर्वन्त्यजतु अतिछन्द-
 सञ्च छन्दः इन्द्रियञ्च वीर्यं बृहत्महत् ऋषभञ्च गां वय आयुञ्च
 इन्द्रे दधत् धारयन् । सेन्द्रश्च प्रयाजदेवता इज्यमाना व्यन्तु पि-
 यन्तु आज्यस्य स्वमंशं त्वमपि हे मनुष्यहोतर्यज ॥ ३४ ॥

अतिशययत् । होता स्याद्वाक्यतीः प्रयाजदेवताः इन्द्रं च यज-
 तु । कीदृशमिन्द्रम् अग्निमहतीत्याग्निः अग्रे गन्तारम् । पृथक् प्रत्येकं
 यज्ञेषु गृहपतिं गृहस्य पालकम् । वरुणम् म्रियतेऽसौ वरुणस्तम्
 आत्विमि र्परणीयम् । अथ यजं रोगनाशकम् । कविं क्रान्तदर्शनम् ।
 क्षत्रं क्षताप्रहाराश्चातारम् । वयो वीर्यं बृहत् महत् ऋषभं पुष्टं गां
 वयश्चेन्द्रे दधत् । सेन्द्राः स्वाहाकृतयः आज्यं व्यन्तु । मनुष्यहोत-
 र्वमपि यज ॥ ३४ ॥

देवं चर्हिर्वयोधसं देवमिन्द्रमवर्धयन् । गायत्र्या
 छन्दसेन्द्रियं चक्षरिन्द्रे वयोदधद् वसुधने वसुधेयस्य
 वेतु यज ॥ ३५ ॥

(१) अथ वयोधसोऽनुयाजप्रेषाः । देवं चर्हिः यत् देवं द्योतनं
 चर्हिः । वयोधसमायुषो धारयितारं देवं दानादिगुणयुक्तम् इ-
 न्द्रम् अवर्धयत् किं कुर्वन् । गायत्र्या छन्दसा इन्द्रियं वीर्यञ्च
 क्षुत्र इन्द्रे वय आयुञ्च दधत् धारयत् । तत् वसुधननाय वसु-
 धानाय च वेतु पिवतु आज्यस्य स्वमंशं त्वमपि हे होत-
 र्यज ॥ ३५ ॥

(१) अत्र घायणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्यर्ह मु-
 द्रित पु० नास्ति । तथा (अथ वयोधसोऽनुयाजप्रेषाः । देवं चर्हिः
 यत् देवं द्योतनं चर्हिः वयोधसमिन्द्रं देवमवर्धयन् । तत् गायत्र्या
 छन्दसा चक्षुः इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधत् सन् वसुधननाय वसुधा-
 नाय च वेतु पिवतु । हे मनुष्यहोतस्त्वं यज ॥ ३५ ॥

वयोधसे पशवेवैकादशानुयाजानां त्रैषाः वह्निरादिदेवताः ।
एकाधिके आप्यां श्रिष्टुभौ द्वे । वह्निः देवं वयोधसमिन्द्रं देवमव-
र्धयत् । कीदृशं वह्निः गायत्र्या छन्दसा कृत्वा चक्षुरिन्द्रियं वय-
श्चेन्द्रे दधत् । तत् वसुधननाय वसुधानाय चान्यं वेतु पृष्टीस-
प्तयौ चतुर्थ्यर्थे । हे मनुष्यहोतस्त्वमपि यज । एवमग्रेऽपि व्या-
ख्येयम् ॥ ३५ ॥

देवीर्द्धारो वयोधसं शुचिमिन्द्रमवर्धयन् । उ-
ष्णिहा छन्दसेन्द्रियं प्राणमिन्द्रे वयो दधद् वसुधने
वसुधेयस्य व्यन्तु यजं ॥ ३६ ॥

(१) देवीर्द्धारः । या देव्यः द्वारः वयोधसमायुषो धारयितारम्
शुचिं पवित्रम् इन्द्रम् अवर्धयन् किं कुर्वन्त्या । उष्णिहा छन्दसा
इन्द्रियं वीर्यं प्राणश्च इन्द्रं वय आयुश्च दधत् । दधत्य इति लि-
ङ्गवचनव्यत्ययः धारयन्त्य इत्यर्थान्तरम् । ताः वसुधननाय वसु-
धानाय च व्यन्तु पिवन्तु त्वमपि हे होतार्यज ॥ ३६ ॥

द्वारो देव्यः वयोधसं शुचिं पवित्रमिन्द्रमवर्धयन् । कीदृशो
द्वारः उष्णिहा छन्दसा कृत्वा सह वा प्राणमिन्द्रियं प्राणेन्द्रियं
वयश्चेन्द्रे दधत् दधत्यः लिङ्गवचनव्यत्ययः । ता व्यन्तु ॥ ३६ ॥

देवी उपास्तानक्ता देवमिन्द्रं वयोधसं देवी देव-
यमवर्धयन्ताम् । अनुष्टुभा छन्दसेन्द्रियं वलमिन्द्रे वयो द-
धद् वसुधने वसुधेयस्य वीतां यजं ॥ ३७ ॥

(१) मत्र वाराणसी० लि० पु० संगतोऽयं पाठकमः मुन्वर्मु-
द्रित पु० नास्ति । तद्यथा । देवीर्द्धारः । याः द्वारो देव्यः शुचिं प-
वित्रं वयोधसमिन्द्रम् अवर्धयन् ताः उष्णिहा छन्दसा । प्राणमि-
न्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधत् दधत्य इति लिङ्गवचनव्यत्ययः स-
त्यः व्यन्तु ॥ ३६ ॥

(१) देवी उपासा नक्ता । ये देव्यौ उपासा नक्ता उपाश्च रात्रेरपरकालः नक्तेति रात्रिनाम् । देवमिन्द्रं वयोधसमायुषो धारयितारम् । देवी देव्यौ देवम् एको देवीशब्दो दीप्तिवचनोऽपरो दानादिगुणयुक्तवचनः देवशब्दोऽप्येवमेव । अवर्द्धताम् किं कुर्वन्त्यौ । अनुष्टुभा छन्दसा इन्द्रियं वलं च इन्द्रे वय आयुश्च दधत् धारयन्त्यौ । ते वसुवननाय वसुधानाय च वीतां पिबता माज्यस्य स्वमंशं त्वमपि हे होतर्यज ॥ ३७ ॥

द्वे ग्राह्याभौ बृहत्यौ । उपासान्कौ देवी देव्यौ वयोधसमिन्द्रं देयमवर्द्धताम् उपाश्च नक्तं च उपासानक्ता उपासोपस इति (पा० ६, ३, ३१) उपःशब्दस्य देवताद्वन्द्वे उपासा आवेशः धिमक्तेराकारश्च । कीदृश्यां ते देवी दीप्यमाने । कीदृशमिन्द्रं देवं दीप्यमानम् । एको देवीदेवशब्दौ दीप्तिवाचकौ अन्यौ सुरवाचकौ । अनुष्टुभा छन्दसा षलमिन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधत् दधत्यौ । दधदित्यव्ययम् लिङ्गवचनव्यत्ययो वा । ते धीताम् ॥ ३७ ॥

देवी जोष्ट्री वसुधिती देवमिन्द्रं वयोधसं देवी देयमवर्द्धताम् । बृहत्या छन्दसेन्द्रियं श्रोत्रमिन्द्रे वयो दधद् वसुवने वसुधेयस्य धीतां यजं ॥ ३८ ॥

(२) देवी जोष्ट्री । ये देव्यौ जोष्ट्र्यौ जोषयिष्यौ । वसुधिती

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रितपुस्तके नास्ति । तद्यथा । देवी उपासा नक्ता । ये देवी दीप्ते उपा नक्तं देव्यौ देवं दीप्तं वयोधसमिन्द्रं देयमवर्द्धताम् । एको देवीदेवशब्दौ दीप्तिवाचकौ अपरावमरवाचकौ ते अनुष्टुभा छन्दसा षलमिन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधत् दधत्यौ सत्यौ धीतामव्ययं दधच्छन्दः । नद्यस्य लिङ्गवचनव्यत्ययो दृश्यते । कारणेष्वपि सत्सु ॥ ३७ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई

वसुधात्र्यौ देवं दीप्तं वयोधसमायुषो धारयितारमिन्द्रम् देव्यौ
देवम् अवर्द्धताम् । ते बृहत्या छन्दसा इन्द्रियं वीर्यं श्रोत्रं च
इन्द्रे वय आयुश्च दधत् धारयन्त्यौ वसुवननाय च वीतां पिव-
तामाज्यस्य स्वमंशं त्वमपि हे होतर्यज ॥ ३८ ॥

देवी देव्यौ दीप्यमाने देवी देव्यौ अनुयाजदेवते देवं दीप्तं वयो-
धसमिन्द्रं देवमवर्द्धताम् । देवीदेवशब्दौ पूर्ववत् । कीदृश्यौ जोष्ट्र्यौ
जुषेते ते जोष्ट्र्यौ प्रीतियुक्ते जुषेत्सृच् । वसुधितौ वसुनो धनस्य
धारयित्री । बृहत्या छन्दसा श्रोत्रमिन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधत्यौ ॥ ३८ ॥

देवी ऊर्जाहुती दुधे सुदुधे पयसेन्द्रं वयोधसं दे-
वी देवमवर्द्धताम् । पङ्क्त्या छन्दसेन्द्रियं शुक्रमिन्द्रे
वयो दधद् वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ ३९ ॥

(१) देवी ऊर्जाहुती । ये देवी दात्र्यौ ऊर्जाहुती ऊर्जाहान्यौ
दुधे दोग्ध्यौ सुदुधे सुदोहने पयसा इन्द्रं वयोधसं देवीदेव्यौ जुते
स्थाने देवं दुग्धस्थानम् अवर्द्धताम् । पङ्क्त्या छन्दसा इन्द्रियं
वीर्यं शुक्रं च इन्द्रे वय आयुश्च दधत् धारयन्त्यौ वसुवननाय
वसुधानाय च वीतां पिवतामाज्यस्य स्वमंशं त्वमपि हे होतर्य-
ज ॥ ३९ ॥

मुद्रित पु० नास्ति । तथा । देवी जोष्ट्री । देव्यौ दीप्ते जोष्ट्र्यौ जो-
षयित्री । वसुधितौ वसुनो धात्र्यौ देव्यौ देवं दीप्तं वयोधसमिन्द्रं
देवमवर्द्धताम् । बृहत्या छन्दसा इन्द्रियं श्रोत्रं वयश्च दधत् दधत्यौ
सत्यौ वीताम् ॥ ३८ ॥

(१) अत्र चाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्यर् मु-
द्रित पु० नास्ति । तथा । देवी ऊर्जाहुती । देवी दात्र्यौ ऊर्जाहुती
ऊर्जाहान्यौ दुधे दोग्ध्यौ सुदुधे सुदोहने देव्यौ पयसा वयोधस-
मिन्द्रं देवमवर्द्धतां ते च पङ्क्त्या छन्दसा इन्द्रियं शुक्रं वयश्च इन्द्रे
दधत्यौ सत्यौ वीताम् ॥ ३९ ॥

शक्ती । देवी दातृयौ उर्जाह्वान्यौ देव्यौ पयसा वयोधसं देवमि-
न्द्रमवर्धताम् । कादृश्यौ दुधे दोग्ध्र्यौ । सुदुधे सुत्वेन दोग्धुं शक्ये ।
पङ्क्त्या छन्दसा शुक्रं वीर्यमिन्द्रियं वयः केन्द्रे दधत्यौ ॥ ३९ ॥

देवा दैव्या होतारा देवमिन्द्रं वयोधसं देवौ देव-
मवर्धताम् । त्रिष्टुभा छन्दसेन्द्रियं त्विषिमिन्द्रे वयो
दधत् वसुवने वसुधेयस्य धीतां यज ॥ ४० ॥

(१) देवा दैव्या । यौ देवौ दातारौ दैव्यो होतारौ । अयं
वामिरसौ च मध्यमः । देवं दातारामिन्द्रं वयोधसमायुपो धारयि-
तारम् देवौ द्युस्थानौ देवं द्युमस्थानम् अवर्द्धताम् । तौ त्रिष्टु-
भा छन्दसा इन्द्रियं वीर्यन्त्विषिं दीप्तिश्च इन्द्रे वयथायुः दधत्
धारयन्तौ वसुवननाय वसुधानाय च धीतां पिबतामाज्यस्य स्व-
मंशं हे होतर्यज ॥ ४० ॥

अतिजगती । दैव्या दैव्यौ देवा देवौ दीप्तौ देवसम्यन्धिनौ हो-
तारा होतारौ देवौ वयोधसं देवं दीप्तमिन्द्रं देयमवर्धताम् । त्रिष्टुभा
छन्दसा त्विषिं कान्तिमिन्द्रियं त्वगिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधती ॥ ४० ॥

देवीस्तिस्रस्तिस्रो देवीर्ययोधसं पितिमिन्द्रमवर्ध-
यन् । जगत्या छन्दसेन्द्रियं त्विषिं पितिमिन्द्रे वयो दधत् व-
सुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ४१ ॥

(२) देवीस्तिस्रः । याः तिस्रो देव्यः सरस्वतीदाभारत्यः ।

(१) अत्र चाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु-
द्रित पु० नास्ति । तद्यथा । देवा दैव्या होतारा । देवौ दातारौ देव्यौ
होतारौ देवौ वयोधसमिन्द्रं देयमवर्द्धताम् त्रिष्टुभा छन्दसा इन्द्रियं
त्विषिं वयश्च इन्द्रे दधत् दधती सन्तौ धीताम् ॥ ४० ॥

(२) अत्र चाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रि-
त पु० नास्ति । तद्यथा । देवीस्तिस्रः । तिस्रो देव्यः सरस्वतीदा

आदरार्थमभ्यासः । वयोधसमायुषो धारयितारम् पतिं पालयितव्यम् इन्द्रमवर्द्धयन् । ता जगत्या छन्दसा इन्द्रियं वीर्यम् । शूषम् शूषशब्दो बलवचनः । बलम् इन्द्रे वय आयुश्च दधत् दधत्यः वसुवननाय वसुधानाय च व्यन्तु पिवन्तु आज्यस्य स्वमंशं हे होतर्यज ॥ ४१ ॥

एकाधिका प्राप्ती अनुष्टुप् । तिस्रो देवो भारतीडासरस्यस्यः पतिं पालकं वयोधसमिन्द्रमवर्द्धयन् अभ्यास आदरार्थः । कीदृश्यः जगत्या छन्दसा शूषं बलमिन्द्रियं वयमेन्द्रे दधत्यः ॥ ४१ ॥

देवो नराशंसो देवमिन्द्रं वयोधसं देवो देवमवर्द्धयत् । विराजा छन्दसेन्द्रियं रूपमिन्द्रे वयोद्धद्व वसुधने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ ४२ ॥

(१) देवो नराशंसः । यो देवो युस्थानो नराशंसो यज्ञः देवं युस्थानम् इन्द्रम् वयोधसमायुषो धारयितारम् । देवो देवम् दानादिगुणयुक्त इत्युभयत्र । अवर्द्धयत् । ॥ इदानीं विराजा छन्दसा इन्द्रियं वीर्यं रूपञ्च इन्द्रं वयं आयुश्च दधत् धारयन् वसुवननाय वसुधानाय च वेतु पिवतु आज्यस्य स्वमंशं हे होतर्यज ॥ ४२ ॥

अतिजगती । देवो दाता नराशंसो देवः देवं दीप्तं वयोधसमि-

भारती आदरार्थमभ्यासः । पतिं पालयितव्यं वयोधसमिन्द्रमवर्द्धयन् ताः जगत्या छन्दसा इन्द्रियं शूषं बलं वयश्च इन्द्रे दधत् दधत्यः सत्या व्यन्तु ॥ ४१ ॥

(१) अत्र चाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुम्यई सुद्रित पु० नास्ति । तद्यथा । देवो नराशंसः । देवो दाता नराशंसो यज्ञो देवः देवं द्योतनं वयोधसमिन्द्रं देवमवर्द्धयत् । सः द्विपदा छन्दसा इन्द्रियं भयं वयश्च इन्द्रे दधत् सन् येतु ॥ ४२ ॥

न्द्रमवर्धयत् । कीदृशः विराजा छन्दसा रूपमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे
दधत् ॥ ४२ ॥

देवो वनस्पतिर्देवमिन्द्रं वयोधसं देवो देवमवर्धय-
त् । द्विपदा छन्दसेन्द्रियं भगमिन्द्रे वयो दधद् वसु-
वने वसुधेयस्य वेतु यजं ॥ ४३ ॥

देवो वनस्पतिः । यो देवो वनस्पतिर्यूपः देवं दुग्धस्थानम्
इन्द्रं वयोधसमायुपो धारायितारम् देवो देवम् दीप्त इत्युभयत्र ।
अवर्द्धयत् । स इदानीम् द्विपदा छन्दसा इन्द्रियं वीर्यं भगमैश्वर्यं
च इन्द्रे वय आयुश्च दधत् धारयन् वसुवननाय च वसुधानाय
च वेतु पितृ त्वमपि हे होतर्यज ॥ ४३ ॥

अतिजगती । देवो दाता वनस्पतिर्यूपः देवं द्योतनं वयोधस-
मिन्द्रं देवमवर्धयत् । कीदृशः द्विपदा छन्दसा भगं सौभाग्यरूपमि-
न्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् ॥ ४३ ॥

देवं बर्हिर्वारि तीनां देवमिन्द्रं वयोधसं देवं देव-
मवर्धयत् । ककुभा छन्दसेन्द्रियं यश इन्द्रे वयो दध-
द् वसुवने वसुधेयस्य वेतु यजं ॥ ४४ ॥

(१) देवं बर्हिः । यदेवं श्रेष्ठम् बर्हिः । वारितीनाम् वार्य्यः
अद्वयः इतीनामुद्गतानाम् । ओषधीनामित्यर्थः । देवं द्युस्थानम्
इन्द्रं वयोधसमायुपो धारायितारम् देवन्देवम् दानादिगुणयुक्तं

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु-
द्रित पु० नास्ति । तद्यथा । देवं बर्हिः वारितीनां वार्य्यः अद्वयः इती-
नां उद्गतानाम् । ओषधीनां देवं श्रेष्ठं बर्हिर्देवं कर्तुं वयोधसं देवं
दीप्तमिन्द्रं देवमवर्द्धयत् ककुभा छन्दसा इन्द्रियं यशः वयश्च इन्द्रे
दधत् सन् वेतु ॥ ४४ ॥

इत्युभयत्र । अवर्द्धयत् । तत् ककुभा छन्दसा इन्द्रियं वीर्यं य-
शश्च इन्द्रे वय आयुश्च दधत् धारयन् वसुवननाय वसुधानाय च
चेतु पिबतु आज्यस्य स्वमंशं त्वमपि हे होतर्यज ॥ ४४ ॥

प्राक्षी वृहती । वह्निः देवमिन्द्रमवर्धयत् । कीदृशमिन्द्रं देवं
दीप्यमानम् ययोधसं वयसो दातारम् । कीदृशं वह्निः धारि-
त्तीनां धार्यः सकाशात् इतिरूपत्तिर्शोसां ता धारितय ओष-
धयस्तासां मध्ये देवे दीप्तं श्रेष्ठमित्यर्थः । ककुभा छन्दसा य-
शोरूपमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् ॥ ४४ ॥

देवो अग्निः स्विष्टकृद् देवमिन्द्रं ययोधसं देवो
देवमवर्धयत् । अतिच्छन्दसा छन्दसेन्द्रियं क्षत्रमिन्द्रे
ययो दधत् वसुवने वसुधेयस्य चेतु यज ॥ ४५ ॥

(१.) देवो अग्निः । यो देवो शुस्थानः अग्निः स्विष्टकृत् साधु
इष्टं कर्तव्यमिति यस्यायमधिकारः । देवं शुस्थानम् इन्द्रं ययो-
धसमायुषो धारयितारम् । देवो देवम् दीप्त इत्युभयत्र । अवर्द्ध-
यत् अतिच्छन्दसा छन्दसा स इदानीम् इन्द्रियं वीर्यम् सत्रं सतात्
प्राणम् इन्द्रे वय आयुश्च दधत् धारयन् वसुवननाय वसुधानाय
च चेतु पिबतु आज्यस्य स्वमंशं त्वमपि हे होतर्यज ॥ ४५ ॥

प्राक्षी वृहती । देवो दाता स्विष्टकृत् अग्निः देवो ययो-
धसं देवं दीप्तमिन्द्रं देवमवर्धयत् । कीदृशः अतिच्छन्दसा छन्द-
सा क्षत्रं क्षतान्नाणरूपमिन्द्रं वयश्चेन्द्रे दधत् । स वसुवननाय
च चेतु । हे होतः ! त्वमपि यज ॥ ४५ ॥

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संग्रहोऽयं पाठक्रमः मुम्बई गु-
द्रित पु० नास्ति । तद्यथा । देवो अग्निः । यो देवो दाता स्विष्टकृत्
अग्निर्देवः ययोधसं देवं दीप्तमिन्द्रं देवमवर्द्धयत् स स्विष्टकृत् अति-
छन्दसा छन्दसा इन्द्रियं सत्रं सतात् प्राणं वयश्च इन्द्रे दधत् सन्
वसुवननाय वसुधानाय च चेतु पिबतु स्वमपि होतर्यज ॥ ४५ ॥

अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचन् प
क्तीः पचन् पुरोडाशं यन्ननिन्द्राय वयोधसे छागम् ।
सूपस्था अद्य देवो वनस्पतिरभवदिन्द्राय वयोध-
से छागे न । अधत्तं मेदस्तः प्रति पचताग्रं भीदवीवृधत्
पुरोडाशेन ॥ त्वामद्य ऋपे० ॥ ४६ ॥

इति माध्यान्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
अष्टाविंशोऽध्यायः ।

(१) अग्निमद्येति व्याख्यातम् इन्द्राय वयोधसे इति वि-
शेषः ॥ ४६ ॥

इति उव्वटकुतौ मन्त्रभाष्येऽष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २८ ॥

अग्निमद्य एकाधिका ब्राह्मो गायत्री । सूपस्थाः ब्राह्मशनु-
ष्टुप् । एते व्याख्याते (२३ क०) ॥ त्वामद्य प्रतीकोक्तः सर्वोऽ
पि पाठ्यः एकाधिका विहृतिः अयमपि व्याख्यातः (२३ क०)
इन्द्राय वयोधसे इति विशेषः ॥ ४६ ॥

धीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

अष्टाविंशोऽध्यायः सौत्रामणीभवः ॥

इति सौत्रामणीसम्बन्धिप्रयाजानुयाजप्रैषानिरूपणं

नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

(१) अत्र पाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्यई मुद्रि
त पु० नास्ति । तद्यथा । अग्निमद्येति व्याख्यातम् इन्द्राय वयोधसे
इति विशेषः ॥ ४६ ॥

इति मन्त्रभाष्येऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

ऊनत्रिंशोऽध्यायः ।

समिद्धो अञ्जन् कृदरं मतीनां घृतमग्ने मधुमत्
पिन्वमानः । वाजी वहन् वाजिनं जातवेदो देवानां
वक्षि प्रियमा सधस्थम् ॥ १ ॥

(१) एकादश त्रिष्टुभः आप्त्यो नाराशंसा बृहदुक्थो वाम-
देव्यः । अश्वो वा समुद्रिरपश्यत् । अश्वस्तुतिः आश्वमेधिकं
प्रागाग्नेयः कृष्णग्रीव इत्येतस्मात् हे भगवन्नग्ने समिद्धः संदी-
प्तः । अञ्जन् व्यक्तीकुर्वन् आज्ये हि सर्वासां देवतानां मनांस्यो-
तानि ममेदं स्यात् ममेदं स्यादिति । घृतं मधुमत् मधु स्वादु ।
पिन्वमानः आत्मानं प्रति सिञ्चन् स्वेच्छया पियमित्यर्थः । वाजी
वेजनवान् चलनवान् वहन्वाजिनं हविः । हे जातवेदः । देवानां
वक्षि वह प्रापय । मियम् आसधस्थं सहस्थानम् ॥ १ ॥

आश्वमेधिकोऽध्यायः ततोऽस्य प्रजापतिक्रमः । आद्या ए-
कादश त्रिष्टुभः आप्रीसंज्ञाः अश्वस्तुतयो वामदेवपुत्रेण बृहदु-
क्थेन समुद्रपुत्रेणाश्वेन वा दृष्टाः समिचनूनपादिडादिदेवताकाः ।

(१) अत्र पाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठकमः मुम्यई मुद्रि-
त पु० नास्ति । तद्यथा । समिद्धो अञ्जन् । एकादश त्रिष्टुभः आप्त्यो
नाराशंसा बृहदुक्थो वामदेव्योऽप्यो वा सामुद्रिरपश्यत् । अश्व-
स्तुतिः आश्वमेधिकं प्रागाग्नेयः कृष्णग्रीव इत्येतस्मात् । हे भगवन्
हे अग्ने हे जातवेदः त्वं देवानां प्रियं सधस्थं सहस्थानम् आवक्षि
आवह प्रापय किं त्वं समिद्धः संदीप्तः अञ्जन् जगत् व्यक्तीकुर्वन् म-
तीनां कृदरं प्रशानानामुदरम् आज्यविशेषणम् आज्येन हि सर्वासां
देवतानां मनांस्योतानि भवन्ति ममेदं स्यादिति तथा मधुमत् स्वादु
ईदृशं घृतं पिन्वमानः आत्मानं प्रति सिञ्चन् स्वेच्छया पियमित्यर्थः
वाजी वेजनवान् चलनवान् वाजिनं हविः वहन् ॥ १ ॥

हे अग्ने । हे जातवेदः जातप्रज्ञान ! त्वं देवानां सधस्थं सह
तिष्ठन्ति यत्रेति सहस्थानं प्रति प्रियं प्रीतिमानक्षि आवह दे-
वान् प्रीणयेत्यर्थः वहतेः शपो लुकि मध्यमैकवचने रूपम् ।
कोटशस्त्वे सामिद्धः दीप्तः मतीनां कृदरं बुद्धीनामुदरं गर्भमञ्ज-
न् व्यक्तीकुर्वन् बुद्धिरहस्यं प्रकाशयन्नित्यर्थः । मधुमत् स्वादु
घृतं पिब्यमानः देवेषु सिञ्चन् । वाजी वज्रति याजी वज्र गतीं
चलनवाम् । वाजिनं हविः वहन् देवान् प्रापयन् सन् प्रीणय ॥ १ ॥

घृतेनाञ्जन् सं पयो देवयानान् प्रजानन् वाजपत्ये-
तु देवान् । अनुं त्वा ससे प्रदिशः सचन्तां स्वधा-
मस्मै यजमानाय धेहि ॥ २ ॥

(१) घृतेनाञ्जन् । प्रथमोऽर्धचः परोक्षकृतः । उत्तरः प्र-
त्यक्षकृतः । यतस्तयोरेकवाक्यता नोपपद्यते अतः पुरुषव्यत्य-
यः । घृतेन अञ्जन् समञ्जन् । पयः देवयानान् । हवींषि देव-
यानाः पन्थान उच्यन्ते । तैर्हि ते जीवन्ति । प्रजानन् अहं दे-
वानां हविरिति जानन् वाजी अपि तु अभ्यागच्छतु देवान् ।
किञ्च । अनुसचन्ताम् अनुसेवन्ताम् त्वां हे ससे सरण । प्रदिशः
दिगाभ्रयाणि भूतानि । किञ्च स्वधामक्षम् अस्मै यजमानाय धेहि
प्रयच्छ अत्र घृतशब्दस्तनूनपाच्छब्दपर्यायः ॥ २ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रि-
त पु० नास्ति । तद्यथा । घृतेनाञ्जन् प्रथमोऽर्धचः परोक्षकृतः उत्तरः
प्रत्यक्षकृतः वाजी देवान् अप्येतु अभ्यागच्छतु कोटशः घृतेन देव-
यानान् पयः अञ्जन् समञ्जन् हवींषि देवयानाः पन्थान उच्यन्ते तैर्हि
ते जीवन्ति प्रजानन् प्रकृष्टज्ञानः अहं देवानां हविरिति जानन् किञ्च
हे ससे सरण प्रदिशः दिगाभ्रयाणि भूतानि त्वाम् अनुसचन्तां सेव-
न्ताम् । किञ्च अस्मै यजमानाय स्वधामक्षं धेहि प्रयच्छ अत्र तनू-
नपाच्छब्दपर्यायो घृतशब्दः ॥ २ ॥

वाजी अद्वयो देवानप्येतु । कीदृशः घृनेन देवयानान् पथः
समञ्जन् देवा यायन्ते यस्ते देवयानाः पन्थानो हवींष्युच्यन्ते ।
प्रजानन् देवानां हविरहमिति जानन् । एवं परोक्षमुक्ता प्रत्य-
क्षमाह । हे सते अद्व ! प्रदिशो दिगाथयाणि भूतानि त्वा
त्यामेनुसचन्ताम् यप् सम्बन्धे सपति कर्मणा सम्बध्यते स
सतिः । किञ्च अस्मै यजमानाय स्वधामश्रं धेहि प्रयच्छ ।
अथ घृनशब्दस्ननूतपाद्वाची ॥ २ ॥

ईड्यश्वासि वन्यश्च वाजिघ्राशुश्वासि मेध्यश्च स-
से । अग्निष्ट्वा देवैर्वसुभिः सजोपाः प्रीतं वह्निं बहत्तु
जातवेदाः ॥ ३ ॥

(१) ईड्यश्वासि । यस्त्वम् ईड्यश्वासि स्तुत्यश्वासि । व-
न्यश्च । हे वाजिन् आशुश्च शीघ्रश्च मेध्यश्च यज्ञसंपादी
च असि हे सते । तं त्वाम् अग्निः देवैः वसुभिः सजो-
पाः समानजोपणः प्रीतम् आप्रीभिः प्रीतं वह्निं वोढारम् बहत्तु
प्रापयतु जातवेदाः ॥ ३ ॥

हे वाजिन् ! हे सते ! ईड्यः स्तुत्योऽसि वन्यः नमनीयोऽसि
आशुः शीघ्रः मेध्यः मेधायादवमेधाय योग्यः चकाराः समुद्यया-
र्थाः । किञ्च जातवेदाः अग्निः त्वा त्वां बहत्तु देवान् प्रापयतु ।
कीदृशोऽग्निः वसुभिः देवैः सजोपाः जोषसा प्रीत्या सहितः । कीद-
ृशं त्वाम् प्रीतं तुष्टं वह्निं हविषो वोढारम् ॥ ३ ॥

(१) अथ धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्वई मु-
द्रित पु० नास्ति । तद्यथा । ईड्यश्च । हे वाजिन् हे सते यः त्वमीड्यः
स्तुत्योऽसि वन्यश्च आशुः शीघ्रः मेध्यः यज्ञसंपादी च असि तं त्वां
जातवेदा अग्निर्वहत्तु प्रापयतु किमग्निः वसुभिर्देवः सजोपाः समान-
जोपणः । किं भूतं त्वां प्रीतं वह्निं वोढारम् ॥ ३ ॥

स्तीर्णं वह्निः सुष्टरीमा जुपाणोरु पृथु प्रथमानं पृ-
थिव्याम् । देवेभिर्युक्तमदितिः सजोपाः स्योनं कृण्वा-
ना सुचिते दधातु ॥ ४ ॥

(१) स्तीर्णं वह्निः । स्तीर्णमपि वह्निः सुष्टरीम साधुस्तृणाम
आजुपाणा विभक्तेर्डादेशः । सेवमानम् । ततस्तीर्यमाणम् उरु-
बहु पृथु विस्तीर्णम् प्रथमानम् । पृथिव्यां वेद्याम् । देवेभिः देवैः
युक्तम् । अदितिः सजोपा सामानजोपणा सह । प्रीयमाना
स्योनं सुखं कृण्वाना कुर्वाणा । सुचिते सुगते स्वर्गे प्रजायां वा ।
दधातु स्थापयतु ॥ ४ ॥

वयं वह्निः सुष्टरीम साधु स्तरीम स्तृणाम अदितिर्देवी
स्तीर्णं तद् वह्निः सुचिते सु इते साधु गते स्वर्गलोके द-
धातु स्थापयतु । कीदृशी अदितिः सजोपाः जोपसा प्रीत्या
युक्ता । स्योनं कृण्वाना सुखं कुर्वन्ती । जुपाणा प्रीयमाना । कीदृशं
वह्निः उरु बहु पृथु विस्तीर्णम् पृथिव्यां प्रथमानं विस्तार्यमाणम्
देवेभिर्युक्तं देवैः सहितम् ॥ ४ ॥

एता उ वः सुभगां विद्वरूपा विपक्षोभिः अय-
माणा उदातैः । ऋग्वाः सतीः कवपः शुम्भमाना द्वा-
ने देवीः सुप्रायणा भवन्तु ॥ ५ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समतोऽयं पाठक्रमः सुम्बई मु-
द्रित पु० नास्ति । तद्यथा । स्तीर्णं वह्निः । स्तीर्णमपि वह्निः वयं-
सुष्टरीम साधु स्तृणाम जुपाणा विभक्तेर्डादेशः । सेवमानं तच्च
स्तीर्यमाणं सजोपा सामानजोपणा सहप्रीयमाना स्योनं कृण्वाना
सुखं कुर्वन्ती अदितिः सुचिते सु इते सुगते स्वर्गलोके प्रजायां वा
दधातु स्थापयतु । किं वह्निः उरु बहु पृथु विस्तीर्णं पृथिव्यां प्रथ-
मानं देवेभिर्युक्तम् ॥ ४ ॥

(१) एता उ वः एताश्च यज्ञगृहद्वारः हे ऋत्विग्यजमानाः वः
युष्माकं सुभगाः विश्वरूपाः अनेकरूपचित्रिताः । विपक्षोभिः
श्रयमाणा उदातैः । पक्षोभिः उदातैः ऊर्ध्वमायातैः । सततमा-
यातैः सततगमनैः विश्रयमाणा विस्तीर्यमाणाः । पक्षसूशब्दः
सान्तः कपाटवचनः । ऋष्याः महत्यः सतीः सत्यः कवपः
कुपिता समुपिराः । शुम्भमानाः आत्मानं शोभयन्त्यः ।
द्वारो देवीः दीप्तिमत्यः । सुभायणाः सुप्रगमनाः भव-
न्तु ॥ ५ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः ! यो युष्माकमेता द्वारो देवीः यज्ञगृह-
द्वारो देव्यः ईदृश्यो भवन्तु उ पावपूरणः । कीदृश्यः सुभगाः
शोभनं भगं धीर्मांसां ताः । विश्वरूपाः नानारूपचित्राः । प-
क्षोभिः पक्षसूशब्दः सान्तः पक्षघात्री पक्षैः पक्षप्रायैः कपाटैः वि-
श्रयमाणाः विस्तार्यमाणाः । कीदृश्यैः पक्षोभिः उत ऊर्ध्वम् आतैः
अत्यन्तं विस्तार्यन्ते आताः अतः सततगमने ऊर्ध्वं प्रवृत्तेरित्य-
र्थः । पुनः कीदृश्यो द्वारः ऋष्याः ऋपन्ति माष्याः ऋप गतौ
इतस्ततो गमनशीलाः महत्यः । सतीः सत्यः समीचीनाः । कवपः
कु शब्दे कुवन्ति शब्दं कुर्वन्ति कवपः कुयतेरनुप्रत्ययः पक्ष-
मापंम् कपाटपिधानसमये शब्दं कुर्वाणाः समुपिरा घा । शु-
म्भमानाः शोभमानाः । सुभायणाः सुपेन प्रवृष्टमयनं गमनं या-
सु सुगमनाः ॥ ५ ॥

अन्तरा मित्रावरुणा चरन्ती मुग्धं यज्ञानामभि-

(१) अत्र चाराणसी० लि० पु० समतोऽयं पाठक्रमः मुग्धं मु-
द्वित पु० नास्ति । तद्यथा । एताः उ वः । हे ऋत्विग्यजमानाः वः
युष्माकम् । एताः द्वारो देवीः यज्ञगृहद्वाराः एवं विधा भवन्तु कि-
म्भूताः सुभगाः विश्वरूपाः अनेकरूपाः चित्रिताः उदातैः ऊर्ध्वमा-
यातैः पक्षोभिः पक्षैः कपाटैः विश्रयमाणः विस्तीर्यमाणाः पक्षसू-
शब्दः सान्तः । ऋष्याः महत्यः सतीः सत्यः कवपः कुपिताः समु-
पिराः शुम्भमानाः आत्मानं शोभयन्त्यः सुप्रगमनाः ॥ ५ ॥

सं विदने । उपसां वा॑ सुहिर॒ण्ये सु॑शिल्पे ऋ॒तस्य॑
योना॑विह सा॒दयामि ॥ ६ ॥

(१) अन्तरा मित्रावरुणा । ये अन्तरा मध्येन मित्रावरुणा
चरन्ती । अयं लोको मित्रोऽसौ वरुण इति श्रुतिः द्यावापृथि-
व्योर्मध्येन सञ्चरन्त्यौ । मुखं यज्ञानामभिसंविदाने यज्ञानां
मुखमग्निहोत्रं तस्य कालम् अभिसंविदाने प्रकथयन्त्यौ ।
उत्तिष्ठतामपमग्निहोत्रहोमकालः प्राप्त इतीव लक्ष्यते । ते उपासा
द्विवचनोपदेशात्सहचरितत्वाच्च द्वितीया रात्रिः । नक्तोपासौ
वा युवयोः हे दम्पति यजमानौ सुहिरण्ये साधुहिरण्यालङ्कार-
भूषिते । सुशिल्पे साध्वन्योऽन्यं प्रतिरूपे ऋतस्य यज्ञस्य योनौ
इह सादयामि स्थापयामि ॥ ६ ॥

हे पत्नी यजमानौ । वां युवयोर्ऋतस्यः यज्ञस्य योनौ इह उ-
पासा उपसौ नक्तोपसौ सादयामि स्थापयामि द्विवचनात् स-
हचरितत्वाच्च द्वितीया रात्रिः । कीदृभ्यौ उपसा मित्रावरुणा मि-
त्रावरुणौ अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये सञ्चरन्ती सञ्चरन्त्यौ वर्त-
माने अयं वै लोको मित्रोऽसौ वरुण इति श्रुतेर्मित्रवरुणद्वयेन
द्यावापृथिव्याप्युच्येते । यज्ञानां मुखमग्निहोत्रहोमकालमभिसंवि-
दाने कथयन्त्यौ उत्तिष्ठतामग्निहोत्रहोमकाल इति प्रातर्विप्रा व-

(१) अथ वाराणसी० लि० पु० समतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु-
द्रित पु० नास्ति । तद्यथा । अन्तरा मित्रावरुणा । हे दम्पती यजमानौ
वां युवयोर्ऋतस्य यज्ञस्य इह योनौ उपासा द्विवचनोपदेशात् स-
हचरितत्वाच्च द्वितीया रात्रिः नक्तोपासौ सादयामि स्थापयामि
किम्भूने उपासौ मित्रावरुणा अन्तरा चरन्ती द्यावापृथिव्योर्मध्येन
सञ्चरन्त्यौ अयं वै लोको मित्रोऽसौ वरुणः यज्ञानां मुखम् अग्निहो-
त्रहोमकालमभिसंविदाने कथयन्त्यौ उत्तिष्ठतामग्निहोत्रहोमका-
लः संप्राप्तः सुहिरण्ये साधुहिरण्यालङ्कारभूषिते सुशिल्पे साधु
अन्योऽन्यं प्रतिरूपे ॥ ६ ॥

दन्ति तदुपस्युपचर्यते । सुहिरण्ये साधु हिरण्यं भूतं ययोस्ते
सुशिल्पे अन्याऽन्यं प्रतिकूपे शिल्पं प्रतिकूपं भवतीति वच-
नात् ॥ ६ ॥

प्रथमा चांष्ट्रं सरथिनां सुवर्णां देवौ पश्यन्तौ भु-
वनानि विद्वा । अपिप्रयं चोदना चां मिमाना होता-
रा ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता ॥ ७ ॥

(१) प्रथमा वाम् । यौ प्रथमौ होतारौ अयञ्चाग्निरसौ च
मध्यमः । चां युवयोः हे दम्पती यजमानौ । सरथिना एकरथा-
रूढौ सुवर्णा शोभनवर्णौ । देवौ दानादिगुणयुक्तौ पश्यन्तौ
भुवनानि भूतजातानि । विद्वानि सर्वाणि मध्यस्थतया । अ-
पिप्रयम् प्रीणातेरेतद्रूपम् । प्रीणितवानहमस्मि तौ चोदनासु-
प्रमाणकं कर्म । चां युवयोः हे दम्पती यजमानौ मिमाना नि-
र्मिमाना होतारौ ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता । आहवनीयाख्यं
ज्योतिः यष्टव्यमिति प्रदिशा प्रदेशेन अभिनयेन दिशन्ता दर्श-
यन्तौ । आशते इति वाच्यम् ॥ ७ ॥

हे यजमानौ ! चां युवयोः प्रथमा प्रथमौ मुख्यौ होतारा
होतारौ अहमपिप्रयं प्रीणितवानस्मि प्रीणातेर्णिजन्तस्य लुङि
उत्तमैकत्वे रूपम् अयं चाग्निरसौ च मध्यम इति होतारौ ।

(१) अत्र घाशाणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुख्यं मु-
द्रित पु० नास्ति । तद्यथा । प्रथमा वाम् । हे यजमानौ चां युवयोः
प्रथमौ होतारौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमः तौ अपिप्रयं प्रीणि-
तवानस्मि । प्रीणातेर्णिजन्तस्य लुङि उत्तमैकवचने रूपम् । किम्भूतौ
सरथिनौ एकरथारूढौ सुवर्णा शोभनवर्णौ देवौ दानादिगुण-
युक्तौ विद्वा सर्वाणि भुवनानि पश्यन्तौ मध्यस्थतया चां युवयोः
चोदनाचोदनातिकर्माणि मिमानौ निर्मिमानौ प्रदिशा प्रदेशेनाभिन-
येन ज्योतिः दिशन्तौ दर्शयन्तौ आहवनीयाख्यं ज्योतिर्यष्टव्यमिति ॥

कीदृशौ सरथिना सरथिनौ समानो रथो ययोस्तौ एकरथारू-
ढौ सुवर्णा सुवर्णौ शोमनो घर्णौ पुतिर्ययोस्तौ देवी दीप्यमा-
नी दातारौ । विश्वा सर्वाणि भुवनानि पश्यन्ती । वां युवयो-
धोदना चोदनानि कर्माणि मिमाना निर्मिमाणौ । प्रदिशा प्र-
देशेनाभिनयेन ज्योतिः दिशन्तौ आहवनीयाख्यं ज्योतिर्यष्टव्यमिति
पश्यन्तौ ॥ ७ ॥

आदित्यैर्नो भारती वष्टु यज्ञं सरस्वती सह
रुद्रैर्न आवीत् । इडा उपहृता वसुभिः सजोषा यज्ञं नो
देवीरमृतपु घत्ते ॥ ८ ॥

(१) आदित्यैर्नः । अत्र त्रयः पादाः परोक्षकृताः चतुर्थः
पादः प्रत्यक्षकृतः । नचैवं सामञ्जस्यम् अतश्चतुर्थस्य पादस्य
सन्नतिः । आदित्यैः सहिता नोऽस्माकं भारती वष्टु कामयतां
यज्ञम् । सरस्वती च रुद्रैः सहिता नः अस्मान् आवीत् अवतु ।
इडा च उपहृता कृतोपाह्वाना वसुभिः सजोषा समानप्रीतिः नः
आधीदित्यनुवर्तते । एवमनेन प्रकारेण यज्ञं नोऽस्माकं तिस्रो
देव्यः अमृतपु देवेषु घत्ते दधत्विति पुरुषव्यत्ययः परोक्षीकृत्य
स्तुताः ता इदानीं प्रत्यक्षकृताः स्तौति । यज्ञं नो देवीरमृतपु
घत्तेति ॥ ८ ॥

आदित्यैः युता भारती नोऽस्माकं यज्ञं वष्टु कामयताम् ।
सरस्वती रुद्रैः सह नोऽस्माकं यज्ञमावीत् अवतु । इडा चा-

(१) अत्र घावाणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु-
द्रित पु० नास्ति । तद्यथा । आदित्यैर्नः । अत्र त्रयः पादाः परो-
क्षकृताः चतुर्थः प्रत्यक्षकृतः नचैवं सामञ्जस्यमतश्चतुर्थपादस्य स-
न्नतिः । आदित्यैः सहिता भारती नोऽस्माकं यज्ञं वष्टु कामयतां
सरस्वती च रुद्रैः सह नोऽस्मान् आवीत् उपहृता कृतोपहवा वसु-
भिः सजोषाः समानप्रीतिः इडा नः अवत्विति पुरुषव्यत्ययः ॥ ८ ॥

धत्तु । कीदृशी उपहृता कृतोपहृता वसुभिः देवैः सजोषाः प्री-
तियुता । एवं परोक्षमभिधाय प्रत्यक्षमाह हे देवीः देव्यो भा-
रतीतरस्वतीडाः । नोऽस्माकं यक्षममृतेषु देवेषु धत्त यूयं
स्थापयत ॥ ८ ॥

त्वष्टा वीरं देवकामं जजान त्वष्टुरर्वा जायत
आशुरश्वः । त्वष्टेदं विश्वं भुवनं जजान वहोः कर्त्तार-
मिह यक्षि होतः ॥ ९ ॥

(१) त्वष्टा वीरम् । यः त्वष्टा वीरं पुत्रम् देवकामम्
ऋणत्रयापाकरणसमर्थं जजान जनयति । यस्माच्च त्वष्टुः अर्वा
अरणः आशुः शीघ्रः अश्वः जायते । यश्च त्वष्टा इदं विश्वं सर्वं
भुवनं भूतजातं जजान जनयति । ते त्वष्टारं वहोः भूतग्रामस्य
कर्त्तारम् इह यज्ञे यक्षि यज हे होतः ॥ ९ ॥

त्वष्टा वीरं पुत्रे जजान जनयति । कीदृशं वीरं देवकामं
देवान् कामयते देवकामस्तम् यष्टारऋणत्रयापाकरणसमर्थमित्य-
र्थः । त्वष्टुः सकाशात् अश्वः जायते उत्पद्यते । कीदृशोऽश्वः
अर्वा इपसि गच्छति अर्वा अग्न्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति (पा०
३, २, ७५) अर्तेर्धनिप् आशुः अश्वते दिशो ज्याप्नोति अदनाति
भक्षयति वा आशुः उणप्रत्ययः । किञ्च त्वष्टा इदं विश्वं सर्वं
भुवनं भूतजातं जजान उदपादयत् । हे होतः । एवं वहोः का-
र्यस्य कर्त्तारं त्वष्टारमिह यज्ञे त्वे यक्षि यज यजतेः शपि छु-
ते रूपम् ॥ ९ ॥

अश्वो घृतेन त्मन्या समंक्त उप देवाँ २॥ ऋतुशः

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुम्यर्हमु-
द्रित पु० नास्ति । तद्यथा । त्वष्टा वीरम् । त्वष्टा देवकामं ऋणत्रया-
पाकरणसमर्थं वीरं पुत्रं जजान जनयति यस्माच्च त्वष्टुः अर्ध अरणः
आशुः शीघ्रः अश्वः जायते यश्च त्वष्टा इदं विश्वं भुवनं जजान हे
होतः वहोभूतग्रामस्य कर्त्तारं तं त्वष्टारम् इह यक्षि यज ॥ ९ ॥

पाथ एतु । वनस्पतिर्देवलोकं प्रजानन्नग्निना हव्या
स्वदितानि वक्षत् ॥ १० ॥

(१) अश्वो घृतेन । यः अश्वः पत्नीभिः घृतेन त्मन्या आत्मना
स्वयमेव समक्तः समुक्षितः सन् । उप एतु उपगच्छतु देवान् प्र-
ति ऋतुशः ऋतावृतौ कालेकाले पाथः अन्नं भूत्वा । कथं दे-
वलोकमजानन्नश्वो देवान् प्रति यायादित्यत आह । वनस्पतिः
देवलोकं प्रजानन् अश्वस्य दर्शयत्विति शेषः । अग्निना च त-
न्मित्रेण हव्या हवींषि स्वदितानि मृष्टीकृतानि वक्षत् वहतु दे-
वान् प्रति ॥ १० ॥

पाथ इत्यघ्ननाम । अश्वः पाथः अश्वरूपं हविः ऋतुशः
ऋतौ-ऋतौ यज्ञकाले त्मन्या आत्मन्या स्वयं देवान् उप एतु
प्राप्नोतु । विभक्त्येयादेशे मन्त्रेष्वारण्यादेरात्मन इति (पा० ६, ४,
१४१) आलोपः । कीदृशोऽश्वः घृतेन समक्तः पत्नीभिः समु-
क्षितः । किञ्च वनस्पतिर्देवः हव्या हव्यानि वक्षत् वहतु दे-
वान् प्रति । कीदृशो वनस्पतिः देवलोकं प्रजानन् विदन् अत
एव वहतु । कीदृशानि हव्यानि अग्निना स्वदितानि आश्वादितानि
आस्थाद्य मिष्टीकृतानि ॥ १० ॥

प्रजापतेस्तपसा वायुधानः संयो जातो दधिपे
यज्ञमग्ने । स्वाहाकृतेन हविषा पुरोगा याहि साध्या

(१) अत्र याराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुख्यं मु-
द्रित पु० नास्ति । तद्यथा । अश्वो घृतेन पत्नीभिः घृतेन त्मना आ-
त्मना स्वयमेव घृतेन समक्तः समुक्षितः सन् अश्वः ऋतुशः ऋतौ
पाथः अन्नं भूत्वा देवान् उप एतु उपगच्छतु कथं देवलोक-
मजानन्नश्वो देवान् यायादित्यत आह वनस्पतिर्देवलोकं प्रजानन्
अश्वस्य दर्शयत्विति शेषः अग्निना स्वदितानि मृष्टीकृतानि हव्या
हवींषि वक्षत् वहतु देवान् प्रति ॥ १० ॥

हविरदन्तु देवाः ॥ ११ ॥

(१) प्रजापतेस्तपसा । यत्त्वं प्रजापतेस्तपसा वावृधानः वर्द्ध-
मानः सद्योजातः अरण्यात् शकासादुत्पन्नः दधिपे धारयसि-
यज्ञं हे अग्ने । तं त्वां ब्रवीमि स्वाहाकृतेन हविषा । स्वाहा-
कारोपलक्षितेन हविषा पुरोगाः पुरोगामी सन् । याहि
साध्या साधु शब्दविभक्त्यर्थे ज्यादेशे टिलोपः । साधु हविः
अदन्तु देवाः ॥ ११ ॥

हे अग्ने ! त्वं यज्ञं दधिपे धारयसि लडर्थे लिट् । कीदृ-
शस्तथम् प्रजापतेस्तपसा वावृधानः वर्द्धमानः । सद्यो जातः अ-
रण्यादुत्पन्नः । किञ्च स्वाहाकृतेन स्वाहाकारमुक्त्वा कृतेन हवि-
षा सह पुरोगाः पुरो गच्छतीति अग्रगामी सन् याहि देवान्
गच्छ त्वयि गते सति देवाः हविरदन्तु कीदृशं, हविः साध्या
साधु भेष्टम् विभक्तेर्यादेशे टिलोपे रूपम् ॥ ११ ॥

यदक्रन्दः प्रथमं जायमान उच्यन् समुद्रादुत्त वा
पुरीपात् । ज्येनस्य पक्षा हरिणस्य याह् उपस्तुत्यं
महि जातं ते अर्चन् ॥ १२ ॥

(२) यदक्रन्दः । त्रयोदश त्रिष्टुभोऽश्वाभिष्टवो होतुः । यत्

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु-
द्रित पु० नास्ति । तद्यथा । प्रजापतेः । हे अग्ने त्वं प्रजापतेः तपसा
वावृधानः वर्द्धमानः सन् सद्यो जातः अरण्याः शकासादुत्पन्नः यज्ञं
दधिपे धारयसि स्वाहाकृतेन स्वाहाकारेणोपलक्षितेन हविषा पु-
रोगाः पुरोगामी सन् याहि साध्या साधुशब्दस्य विभक्तेर्याडादेशे
अन्तलोपः साधु हविः देवाः अदन्तु भक्षयन्तु ॥ ११ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु-
द्रित पु० नास्ति । तद्यथा । यदक्रन्दः । त्रयोदश त्रिष्टुभोऽश्वाभिष्टवो
हेतुः हे अर्चन् त्वं यत् यदा प्रथमं जायमानः सन् तथा समुद्रात्

पाथ एतु । वनस्पतिर्देवलोकं प्रजानन्नाग्निना हव्या
स्वदितानि वक्षत् ॥ १० ॥

(१) अश्वो घृतेन । यः अश्वः पत्नीभिः घृतेन तमन्या आत्मना
स्वयमेव समक्तः समुक्षितः सन् । उप एतु उपगच्छतु देवान् प्र-
ति ऋतुशः ऋतावृतौ कालेकाले पाथः अश्वं भूत्वा । कथं दे-
वलोकमजानन्नश्वो देवान् प्रति यायादित्यत आह । वनस्पतिः
देवलोकं प्रजानन् अश्वस्य दर्शयत्विति शेषः । अग्निना च त-
न्मित्रेण हव्या हवींषि स्वदितानि मृष्टीकृतानि वक्षत् वहतु दे-
वान् प्रति ॥ १० ॥

पाथ इत्यध्वनाम । अश्वः पाथः अश्वरूपं हविः ऋतुशः
ऋतौ-ऋतौ यज्ञकाले तमन्या आत्मन्या स्वयं देवान् उप एतु
प्राप्नोतु । विभक्त्येयादेशे मन्त्रेण्याहवादेरात्मन इति (पा० ६, ४,
१४१) आलोपः । कीदृशोऽश्वः घृतेन समक्तः पत्नीभिः समु-
क्षितः । किञ्च वनस्पतिर्देवः हव्या हव्यानि वक्षत् वहतु दे-
वान् प्रति । कीदृशो वनस्पतिः देवलोकं प्रजानन् विदन् अत
एव वहतु । कीदृशानि हव्यानि अग्निना स्वदितानि आहवादितानि
आस्थाद्य मिष्टीकृतानि ॥ १० ॥

प्रजापतेस्तपसा वायृधानः सद्यो जातो दधिपे
घृजमग्ने । स्वादाकृतेन हविषा पुरोगा याहि साध्या

(१) अत्र पाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्यर्ह मु-
द्रित पु० नास्ति । तद्यथा । अश्वो घृतेन पत्नीभिः घृतेन तमना आ-
त्मना स्वयमेव घृतेन समक्तः समुक्षितः सन् अश्वः ऋतुशः ऋतौ
ऋतौ पाथः अश्वं भूत्वा देवान् उप एतु उपगच्छतु कथं देवलोक-
मजानन्नश्वो देवान् यायादित्यत आह वनस्पतिर्देवलोकं प्रजानन्
अश्वस्य दर्शयत्विति शेषः अग्निना स्वदितानि मृष्टीकृतानि हव्या
हवींषि वक्षत् वहतु देवान् प्रति ॥ १० ॥

हविरदन्तु देवाः ॥ ११ ॥

(१) प्रजापतेस्तपसा । यस्त्वं प्रजापतेस्तपसा वाटधानः वर्द्ध-
मानः सद्योजातः अरण्यात् सकाशादुत्पन्नः दधिपे धारयसि-
यज्ञं हे अग्ने । ते त्वां ब्रवीमि स्वाहाकृतेन हविषा । स्वाहा-
कारोपलक्षितेन हविषा पुरोगाः पुरोगामी सन् । याहि
साध्या साधु शब्दविभक्त्यर्थे व्यादेशे टिलोपः । साधु हविः
अदन्तु देवाः ॥ ११ ॥

हे अग्ने ! त्वं यज्ञं दधिपे धारयसि लङर्थे लिट् । कीदृ-
शस्तपम् प्रजापतेस्तपसा वाटधानः वर्द्धमानः । सद्यो जातः अ-
रण्यादुत्पन्नः । किञ्च स्वाहाकृतेन स्वाहाकारमुक्त्वा कृतेन हवि-
षा सह पुरोगाः पुरो गच्छीति अग्रगामी सन् याहि देवान्
गच्छ त्वयि गते सति देवाः हविरदन्तु कीदृशं, हविः साध्या
साधु श्रेष्ठम् विभक्तेर्व्यादेशे टिलोपे रूपम् ॥ ११ ॥

यदक्रन्दः प्रथमं जायमान उद्यन् समुद्रादुत वा
पुरीषात् । श्येनस्य पक्षा हरिणस्य याह उपस्तुत्यं
महि जातं ते अर्धन् ॥ १२ ॥

(२) यदक्रन्दः । त्रयोदश त्रिष्टुभोऽश्वाभिष्टवो हीतुः । यद्

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु-
द्रित पु० नास्ति । तथा । प्रजापतेः । हे अग्ने त्वं प्रजापतेः तपसा
वाटधानः वर्द्धमानः सन् सद्यो जातः अरण्याः सकाशादुत्पन्नः यज्ञं
दधिपे धारयसि स्वाहाकृतेन स्वाहाकारेणोपलक्षितेन हविषा पु-
रोगाः पुरोगामी सन् याहि साध्या साधुशब्दस्य विभक्तेर्व्यादेशे
अन्तलोपः साधु हविः देवाः अदन्तु भक्षयन्तु ॥ ११ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु-
द्रित पु० नास्ति । तथा । यदक्रन्दः । त्रयोदश त्रिष्टुभोऽश्वाभिष्टवो
हेतुः हे अर्धन् त्वं यत् यदा प्रथमं जायमानः सन् तथा समुद्रात्

यदा अक्रन्दः हेपाशब्दमकार्षीः । प्रथमज्जायमानः यच्च उद्यन्
 वद्गच्छन् समुद्रात् अन्तरिक्षलोकात् पार्थिवाद्वा समुद्रात् । उत वा
 अपि च पुरीपात् अन्यस्माज्जलजसंघातात्पशोर्वा । उद्यन् अक्रन्दः
 तदा श्येनस्य पक्षौ शीघ्रतया अजैपीः हरिणस्य बाहू शीघ्रतया
 अजैपीः इति शेषः । उपस्तुत्यम् उपसङ्गम्य स्तुत्यं स्तव-
 नीयमृषीभिः महि महत् जातमुत्पन्नं ते तव हे अर्वन् अरण-
 अश्व ॥ १२ ॥

अथोद्देशादवस्तुतिरूपास्त्रिष्टुभो जमदग्निदीर्घतमोभ्यां दृष्टाः
 अस्वस्तुतौ विनियुक्ताः । हे अर्वन् अश्व ! यत् यदा तमक्र-
 न्दः क्रन्दितवान् हेपाशब्दमकार्षीः तदा ते तव महि माहात्म्य-
 म् उपस्तुत्यं स्तोतुं योग्यं जातम् । कथं स्तुत्यं तदाह श्ये-
 नस्य पक्षौ हरिणस्य बाहू अनेन क्रन्दनेन जितायिति शेषः
 श्येनपक्षौ शौर्येण हरिणबाहू वेगेनेत्यर्थः । कीदृशस्वम् समुद्रात्
 अन्तरिक्षात् उद्धेर्वा प्रथमं जायमानः उत वा अथवा पुरीपात् पशोः
 सकाशात् उद्यन् उत्पद्यमानः ॥ १२ ॥

यमेन दत्तं द्रित एनमायुनगिन्द्रं एणं प्रथमो अ-
 धपतिष्ठत् । गन्धर्वो अस्य रक्षानामगृभ्णात् सूर्यादश्वं
 वसवो निरंतष्ट ॥ १३ ॥

(२) यमेन दत्तम् । अत्र चतुर्थः पादः प्रथमं व्याख्यायते

अन्तरिक्षात् पार्थिवात् समुद्रात् वा उत वा अथवा पुरीपात् पशोः
 उद्यन् सन् अक्रन्दः हेपाशब्दमकार्षीत् तदा श्येनस्य पक्षौ शीघ्रत-
 या अजैपीः इति शेषः हरिणस्य बाहू च अजैपीः यद्वा श्येनस्य पक्षौ
 हरिणस्य बाहू ते जातौ ते तव महि माहात्म्यम् उपस्तुत्यम् ऋषि-
 मिस्तव जातमुत्पन्नम् ॥ १२ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्वई मुद्रि-
 त पु० नास्ति । तद्यथा । यमेन दत्तम् । अत्र चतुर्थपादप्रभृतिव्या-

योग्यत्वात् । सुरादश्च वसवो निरतष्ट हे वसवः यूयं सुरात्
आदित्यमण्डलात् अश्वं निरतष्ट । तक्षतिः करोतिकर्मा निष्कृष्य
कृतवन्तः । ते यमेन दत्तम् त्रितः त्रिस्थानो वायुः एवम् आयुन
क् युक्तवान् । इन्द्रश्च एनं प्रथमः अध्वर्यविष्टत् । गन्धर्वश्च वि-
श्वावसुः अस्या रशनाम् अगृभ्णात् अगृह्णात् । य इत्थंभूतोऽश्वः
ते वयं स्तुम इति वाक्यशेषः ॥ १३ ॥

यस्योऽष्टमजदेयाः सुरादादित्यमण्डलादश्च निरतष्ट निष्कृ-
ष्यन्तः तक्षतेर्लुङि मध्यमबहुवचनम् । सतः त्रितः त्रिस्थानो
वायुः यमेन दत्तमेनमश्वम् आयुनक् युक्तवान् युजेर्लङ् संहि-
तायामटो दीर्घः । इन्द्रश्चैनमश्वं प्रथमः अध्वर्यविष्टत् आश्ववि-
ष्टितवान् । गन्धर्वः विद्वावसुरस्याश्वस्य रशनामगृभ्णात् गृ-
हीतवान् । इदंशस्तं स्तुमः । एणमिति णत्वं छान्दस-
म् ॥ १३ ॥

असि यमो अस्यादित्यो अर्बन्नासि त्रितो गुह्येन
व्रतेन । असि सोमेन समया विष्टक्त आहुस्ते त्रीणि-
दिवि बन्धनानि ॥ १४ ॥

(१) असि यमः । भवासि च आदित्यः हे अर्बन् अरण

स्या । हे वसवः यूयं सुरात् आदित्यमण्डलात् अश्वं निरतष्ट नि-
ष्कृष्य कृतवन्तः तक्षतिः करोतिकर्मा लुङि मध्यमबहुवचनं त्रितः
त्रिस्थानो वायुः यमेन दत्तम् एनमश्वम् आयुनक् युक्तवान् युजेर्लङ्
संहितायामटो दीर्घः इन्द्रश्च एनं प्रथमः अध्वर्यविष्टन् गन्धर्वश्च वि-
श्वावसुः अस्याश्वस्य रशनाम् अगृभ्णन् गृहीतवान् य इदंशस्तं
वयमिति वाक्यशेषः ॥ १३ ॥

(१) अत्र वायणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठकमः मुम्बई मु-
द्रित पु० नास्ति । तद्यथा । असि यमः हे अर्बन् त्वं यमोऽसि भवासि
आदित्यश्चासि गुह्येन व्रतेन गोप्येन कर्मणा त्रितः त्रिस्थानः इन्द्रो-

अश्व । भवसि च त्रितस्त्रिस्थान इन्द्रः गुह्येन गुप्तव्रतेन कर्मणा ।
भवसि च सोमेन समया मध्यतः विपृक्तः संपृक्तः एकीभूतः ।
एताभिर्देवताभिस्तव सायुज्यञ्जातमित्याभिप्रायः । किञ्च आहुः
बुधाः ते तव । त्रीणि दिवि द्युलोके आदित्यस्यात्मनाऽवस्थित-
स्य बन्धनानि ऋग्यजुःसामलक्षणानि । मण्डलान्तरपुरुषार्च-
नीपि ॥ १४ ॥

हे अर्चन् । त्वं यमोऽसि आदित्यश्चासि गुह्येन गोप्येन
व्रतेन कर्मणा त्रितः त्रिस्थान इन्द्रोऽसि । सोमेन समया सह
विपृक्तः संपृक्तः एकीभूतोऽसि । एवं यमादिभिः सायुज्यं प्रा-
प्तस्य तव दिवि नभासि आदित्यरूपेण स्थितस्य त्रीणि बन्ध-
नानि बुधा आहुः । ऋग्यजुःसामरूपाणि मण्डलान्तरपुरुषार्च-
नी त्रीणि बन्धनानि स्वरूपाणि । यदेनं मण्डलं तपति तन्म-
हदुक्तमित्यादिश्रुतेः ॥ १४ ॥

त्रीणि त आहुर्दिवि बन्धनानि त्रीण्यप्सु त्रीण्यन्तः
समुद्रे । उतेशं मे वरुणश्छन्त्सर्वेन यज्ञात् आहुः पर-
मं जनिघ्नम् ॥ १५ ॥

(१) त्रीणि ते । त्रीणि ते आहुर्दिवि बन्धनानि इति व्या-

ऽसि सोमेन समया मध्यतः विपृक्तः संपृक्तः एकीभूतोऽसि एता-
भिर्देवताभिस्तव सायुज्यं सञ्जातमिति भावः किञ्च दिवि आदि-
त्यात्मना स्थितस्य ते तव त्रीणि बन्धनानि ऋग्यजुःसामलक्षणानि
मण्डलान्तरपुरुषार्चनीपि बुधा आहुः ॥ १४ ॥

(१) अथ धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुन्वर्ह मु-
द्रित पु० नास्ति । तद्यथा । त्रीणि ते ॥ याप्यातम् अप्सु त्रीणि बन्ध-
नानि कृपिर्बृष्टिर्बिजम् इति अन्तः समुद्रे अन्तरिक्षमध्ये त्रीणि बन्ध-
नानि मेघो विद्युत्स्तनयित्नुरिति उत इह अपि च हे अर्चन् यत्र ते
तव परमं जनिघ्नं जगम धारुरूपेण आहुः वरुणः वरुणरूपः त्वं तत्-
कर्म मे मम छत्सि छन्तिरर्चतिकर्मां शंससि कथयसि ॥ १५ ॥

ख्यातम् । ग्रीणि अप्सु बन्धनानि कृपिर्दृष्टिर्वीजमिति । ग्री-
प्यन्तःसमुद्रे समुद्रशब्देनान्तरिक्षमभिधीयते । अन्तरिक्षस्य
मध्ये तत्र ग्रीणि बन्धनानि । मेघो विद्युत् अश्वनिरिति उत इव
अपि च । मे मम धरुणः छन्दसि छन्दतिरर्चतिकर्मा शंसति क-
थयति हे अर्वन् अरण अश्व । यत्र ते तव आहुः परमद्भानिब्रं
जन्म वायुरूपेण ॥ १५ ॥

हे अर्वन् । यत्र ते तव परमं जनिब्रं युधा आहुः वा-
दित्यरूपेण तत्र ते तव ग्रीणि बन्धनानि पूर्वमन्त्रोक्तान्याहुः ।
अप्सु उदकेषु ग्रीणि बन्धनानि आहुः कृपिर्दृष्टिर्वीजमिति ।
अन्तःसमुद्रे अन्तरिक्षमध्ये ग्रीणि बन्धनानि आहुः मेघो वि-
द्युत् स्तनयित्नुमिति । उतैव उतापि च धरुणः धरुणरूपः
स्य मे मां छन्दसि प्रशंससि कर्मणि षष्ठी छन्दतिरर्चतिकर्मा
अर्चनं प्रशसनम् ॥ १५ ॥

इमा ते वाजिन् अवमार्जनानीमा शफानां सनितु-
निधाना । अत्रां ते भद्रा रक्षणा अपश्यमृतस्य या अ-
भिरक्षन्ति गोपाः ॥ १६ ॥

(१) इमा ते । इमानि ते तत्र हे वाजिन् अश्व । अवमार्जनानि
यैस्तवावमार्जनं कृतन्तान्यवमार्जनानि नूतनवेतसकटप्रभृतीनि
अहमपश्यमपश्यामि । इमानि च शफानां खुराणां सनितुः स-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुम्वरं मु-
द्रित पु० नास्ति । तद्यथा । इमा ते । हे वाजिन् ते तव इमानि अव-
मार्जनानि अहमपश्यं पश्यामि यैस्ते अवमार्जनं कृतं तान्यवमार्जनानि
वेतसकटप्रभृतीनि इमा इमानि शफानां खुराणां सनितुः संभक्तुः
पादवाससः निधानानि अपश्यम् अत्र ते तव भद्राः अन्दनीयाः स्तु-
त्याः रक्षणाः अहमपश्यं याः रक्षणाः कृतस्य यज्ञस्य गोपाः गोपा-
यितव्यान् पशून् अभिरक्षन्ति ॥ १६ ॥

म्भक्तुः पादवाससः निधाना निधानानि यत्र पादवासः प्र-
भृतीनि धीयन्ते तानि अहमपश्यम् । अपि च अत्र ते तव भद्रा
भन्दनीयाः स्तुत्याः रक्षणा अहमपश्यम् । ऋतस्य यज्ञस्य या
रक्षणा अभिरक्षन्ति गोपाः गोपापितव्यान्पशून् ॥ १६ ॥

हे वाजिन् ! ते तव इमा इमानि अवमार्जनानि अहमप-
श्यं पश्यामि अवमार्ज्यन्ते यैस्तानि अवमार्जनानि घेतसकटादी-
नि । शफानां खुराणां सनितुः सम्भक्तुर्नियन्तुः पादवासस्य
इमा इमानि निधाना निधानानि स्थानानि अपश्यम् । अत्र
यज्ञे ते तव रक्षणाः मध्यबन्धनरज्जुः अपश्यम् । कीदृशी र-
क्षणाः भद्राः कल्याणरूपाः स्तुत्याः । गोपाः गोपायन्ति गोपाः
रक्षणकर्यः । याः रक्षणाः ऋतस्यः ऋतं यज्ञमभिरक्षन्ति कर्म-
णि पट्टी । निपातस्य चेति (पा० ६, ३, १३६) अत्रपदस्य-
दीर्घ ॥ १६ ॥

आत्मानं ते मनसारादजानामवो दिवा पतयन्तं
पतङ्गम् । शिरो अपश्यं पथिभिः सुगेभिररेणुभिर्जे-
हमानं पतत्रि ॥ १७ ॥

(१) एतैरथस्तनैरश्वचरित्रैरश्वमभिष्टुत्य अयेदानीं भविष्यत्क-

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्यर्द् मुद्रि-
॥ पु० नास्ति । तद्यथा । एतैरथस्तनैरश्वचरित्रैरश्वमभिष्टुत्येदानीं
भविष्यत्कालकर्मणाभिष्टौति आत्मानं ते हे अश्व पशुसंमर्शनोत्त-
रफालं ते तव आत्मानं दिव्यम् अहं मनसा आरात् दूरे अजानां
जानामि जानातेलेल्युत्तमैकवचनम् किम्भूतमात्मानम् अयः अधस्तात्
प्रदेशात् दिवा दिवं प्रतिपतयन्तम् उत्पतयन्तं पतगमादित्यम् शि-
रश्च आदित्यरूपम् अहं तव अपश्यं पश्यामि किम्भूतं शिरः सुगेभिः
सुगमनैः अरेणुभिर्पद्मवरहितैः पथिभिः मार्गैः जेहमानं गच्छत् प-
तत्रि उत्पतगशीलम् ॥ १७ ॥

मेभिरभिष्टौति । आत्मानन्ते । पशुसंशनोत्तरकालम् आत्मानन्ते
 तव दिव्यमहं मनसा आरात् दूरान् अजानाम् जानामि ।
 जानातेरेतदनुदात्तत्वादूर्पं लुब्धैकवचने । अवः अधस्तात् ।
 प्रदेशात् । दिश दिवं प्रति पतयन्तम् उत्पतयन्तम् पतङ्गम् आ-
 दित्यरूपिणम् । शिरश्चाहं तव अपश्यम् । पथिभिः मार्गैः
 सुगोभिः सुगमनैः अरेणुभिः उपद्रवरहितैः जेहमानङ्गच्छत् पतत्रि
 उत्पतनशीलम् ॥ १७ ॥

एवमर्थं स्तुत्या मविष्यत्कर्मणा स्तौति । हे अद्य । ते
 तवात्मानं मनसा आराद् दूरे अहमजानां जानामि जानातेर्लुब्ध-
 यैकवचनम् । कीदृशमात्मानम् अद्यः अधस्तात् प्रदेशात्
 दिशा नभोमार्गेण पतङ्गं सूर्यं प्रति पतयन्तमुत्पतन्तम् पत पश्य-
 व्यंगत्योश्चुराविरदन्तः । किञ्च ते शिरः सूर्यरूपं पश्यामि । की-
 दृशं शिरः पथिभिः नभोमार्गैः जेहमानं गच्छन्तं कीदृशैः पथिभिः
 सुगोभिः सुगैः सुखेन गम्यते येषु ते सुगास्तेः सुदुरोरधिकरण इति
 (पा० ३, २, ४८ वा० ३) गमेडुः अरेणुभिः नास्ति रेणुवेषु ते
 अरेणवस्तेः उपद्रवरहितैरित्यर्थः । पुनः कीदृशं शिरः पतत्रि पतन-
 शीलं गन्तु ॥ १७ ॥

अत्राते रूपमुत्तममपश्यं जिगीषमाणमिष आ-
 पदे गोः । यदा ते मर्त्योः अनु भोगमानडादिद् प्रसिद्ध-
 ओपधीरजीगः ॥ १८ ॥

(१) अत्राते । अत्र सुलोके ते तव रूपमुत्तमम् अहमपश्यम्

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० समतोऽयं पाठकमः मुख्यं मु-
 द्रित पु० नास्ति । तथा । अत्राते । अत्र सुलोके ते तव उत्तमं रूप-
 मपश्यं पश्यामि कीदृशम् इषः अन्नानि जिगीषमाणं जेतुमिच्छन् गोः
 गन्तुर्मण्डलस्य पदं आसितम् एवं सुलोकस्थितस्याहमुत्तमं रूप-
 मपश्यम् अद्य पुनः पृथिवीस्थितस्य ते तव यदा मर्त्यो मनुष्यः भो-

श्यामि कथम्भूतम् । जिगीषमाणं जेतुमिच्छति इषः अन्नानि
आ आस्थितं पदे गोः गन्तुर्मण्डलस्य । एवं शुलोकावस्थितस्य
तवाहं रूपमपश्यम् । अथ पुनः पृथिवीस्थितस्य यदा ते तव
मर्तो मनुष्यः भोगम् वाहनादिकम् अनु आनद् अनुव्याप्नोत्
आत् इत् इति पादपूरणार्थौ तदा प्रसिष्ठः प्रसु अदने । प्रसितृ-
तमः अतिशयेन भक्षयिता सन् ओषधीः अजीगः गृह्णासि गि-
रसि वा । अन्यो हि चाहितश्चलितुमपि न शक्नोति त्वं वीर्यव-
त्तरोऽसीति भावः ॥ १८ ॥

हे अद्व । अत्रास्मिन् गोः सूर्यस्य पदे मण्डले ते तवोत्तमं
रूपमहम् आ अपश्यम् समन्तात् पश्यामि गौर्नादित्ये वलीवर्द
इत्यभिधानाद् गौरादित्यः । कीदृशं रूपम् इषः अन्नानि हवींषि
जिगीषमाणं जेतुमिच्छन् जयतेः सन्नन्ताच्छानच् सन्तुलितोर्जोरिति
(पा० ७, ३, ५७) गः । किञ्च मर्तः मनुष्यो यदा ते तव भोगमनु
आनद् अनुव्याप्नोति हवीरूपं भोगं समर्पयति आत् इत् अनन्तरमेव
त्वमोषधीः हवीरूपाः अजीगः न निगरणे गिरसि भक्षयसि ।
कीदृशस्यम् प्रसिष्ठः प्रसते इति प्रसिता अतिशयेन प्रसिता प्र-
सिष्ठः अत्यन्तं भक्षयिता इष्टनि त्वो लुक् । गृणातेर्निजन्तस्या-
जीगः ॥ १८ ॥

अनु त्वा रथो अनु मर्यो अर्धघ्नन् गावोऽनु भगः
कर्त्तव्यम् । अनु व्रातास्तस्त्वं सुखमीपुरन्तु देवा म-
मिरे धीर्ये ते ॥ १९ ॥

गमनु आनद् वाहनरूपेण अनुव्याप्नोत् आत् इत् पादपूरणौ तदा प्र-
सिष्ठः प्रस अदने प्रसितृतमः अतिशयेन भक्षयिता सन् ओषधीः
अजीगः गृह्णासि गिरसि वा अन्योऽतिवाहितश्चलितुमपि न श-
क्नोति त्वं तु वीर्यवत्तरोऽसीति भावः ॥ १८ ॥

(१) अनु त्वा । अनु इति परभावमाचष्टे । हे अर्वन् यस्य सुकृतिनो गृहे त्वञ्चेष्टसे तस्य गृहे त्वामनुरयः त्वामनु मर्यो मनुष्यः त्वामनु भगः सौभाग्यं कर्त्तव्यं कन्यकानाम् । तत्रैते पदार्था भवन्तीत्यर्थः किं च । ब्राह्मणः पुरुषसङ्गा अपि तव सख्यं सखिभावमन्वीयुः । किमन्यद् बहु वदामः । अनुदेवाममिरे वीर्यन्ते अनुममिरे अनुमितवन्तः देवा वीर्यं वीरकर्म ते तव । अचिन्त्यशक्तिस्त्वमसीत्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

हे अर्वन् मय्य । रथः त्वा त्वामनु वृत्तं इति शेषः । मर्यः मनुष्यः त्वामनु । त्वामनु । कर्त्तव्यं कन्यकानां भगः सौभाग्यं त्वामनु । यत्र त्वम् तत्र रथादयः स्युरित्यर्थः । किञ्च ब्राह्मणः ब्राह्मणः मनुष्यसङ्गाः तव सख्यं मैत्रीम् अन्वीयुः प्राप्नुवन् । किं बहुना देवाः तव वीर्यं सामर्थ्यमनु ममिरे अनुमितवन्तः ॥ १९ ॥

हिरण्यशृङ्गोऽयं अस्य पादा मर्नोजवा अर्वर इन्द्र आसीत् । देवा इदं हिरण्यमापन् यो अर्वन्तं प्रथमो अध्यतिष्ठत् ॥ २० ॥

(२) हिरण्यशृङ्गः । हिरण्यं शृङ्गस्थानीयमस्येति हिरण्यशृङ्गः ।

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः । मुम्यर् इ मुद्रितं पु० नास्ति । तद्यथा । अनु त्वा । हे अर्वन् यस्य गृहे त्वं चेष्टसे तं त्वामनुरयः मर्यो मनुष्यः कर्त्तव्यं कन्यकानां भगः सौभाग्यं च त्वामनु एव तत्रैते पदार्था भवन्तीत्यर्थः किञ्च ब्राह्मणः मनुष्यसङ्गाः तव सख्यं मैत्रीम् अन्वीयुः किञ्चान्यद् बहु वदामः देवाः ते तव वीर्यम् अनुममिरे अनुमितवन्तः अचिन्त्यशक्तिस्त्वमिति भावः ॥ १९ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः । मुम्यर् इ मुद्रितं पु० नास्ति । तद्यथा । हिरण्यशृङ्गः योऽयः हिरण्यशृङ्गः हिरण्यशृङ्गस्थानीयं यस्य स यस्यास्याश्वस्य अयः लोहं हिरण्यं वा पा-

श्यामि कथम्भूतम् । जिगीषमाणं जेतुमिच्छति इषः अन्नानि
आ आस्थितं पदे गोः गन्तुर्मण्डलस्य । एवं शुलोकावस्थितस्य
तवाहं रूपमपश्यम् । अथ पुनः पृथिवीस्थितस्य यदा ते तव
मर्तो मनुष्यः भोगम् वाहनादिकम् अनु आनद् अनुव्याप्नोत्
आत् इत् इति पादपूरणार्थो तदा प्रसिष्ठः प्रसु अदने । प्रसितु-
तमः अतिशयेन भक्षयिता सन् ओषधीः अजीगः गृह्णासि गि-
रसि वा । अन्यो हि वाहितश्चलितुमपि न शक्नोति त्वं वीर्यव-
त्तरोऽसीति भावः ॥ १८ ॥

हे अश्व । अत्रास्मिन् गोः सूर्यस्य पदे मण्डले ते तवोत्तमं
रूपमहम् आ अपश्यम् समन्तात् पश्यामि गौर्नादित्यै यलीधर्द्
इत्यभिधानाद् गौरादित्यः । कीदृशं रूपम् इषः अन्नानि हवींषि
जिगीषमाणं जेतुमिच्छन् जयतेः सन्नन्ताब्धानच् सन्लिटोर्जोरिति
(पा० ७, ३, ५७) गः । किञ्च मर्तः मनुष्यो यदा ते तव भोगमनु
आनद् अनुव्याप्नोति हवीरूपं भोगं समर्पयति आत् इत् अनन्तरमेव
त्यमोषधीः हवीरूपाः अजीगः गृ निगरणे गिरसि भक्षयसि ।
कीदृशस्त्यम् प्रसिष्ठः प्रसते इति प्रसिता अतिशयेन प्रसिता प्र-
सिष्ठः अत्यन्तं भक्षयिता इष्टानि त्वो लुक् । गृणातेर्णिजन्तस्या-
जीगः ॥ १८ ॥

अनु त्वा रथो अनु मर्षो अर्चन्तनु गावोऽनु भगः
कनीनाम् । अनु व्रातांसस्तव सख्यमीयुरनु देवा म-
मिरे वीर्यं ते ॥ १९ ॥

गमनु आनद् वाहनरूपेण अनुव्याप्नोत् आत् इत् पादपूरणौ तदा प्र-
सिष्ठः प्रस अदने प्रसितुतमः अतिशयेन भक्षयिता सन् ओषधीः
अजीगः गृह्णासि गिरसि वा अन्योऽतिवाहितश्चलितुमपि न श-
क्नोति त्वं तु वीर्यवत्तरोऽसीति भावः ॥ १८ ॥

मश्वः स्तूयते । ईर्म ईरितः अन्तो येषान्ते ईर्मान्ता ईर्मान्ता एव
 ईर्मान्तासः तेषां हि सप्तानामश्वानां समोरितान्ताः विक्षिप्ताः
 प्रान्ताः विक्षिप्ता विरला इत्यर्थः । दृष्टान्ता वा ते हि पृथुरस्काः
 पृथुजघनाश्चेत्यर्थः । सिलिकमध्यमासः संलग्नमध्यमाः कुशो-
 दरा इत्यर्थः । सप्तानामपि संहिलष्टा उदरप्रदेशा निरुदरास्ते-
 ऽश्वे इत्यर्थः । तथापि हि स्तुतिरूपपद्यते एव संश्रुणासः ।
 संहिताः शूरणेन भगवतादित्येन दिव्यासः दिविजाः । अत्याः
 सततगमनाः ते हि सकृद्युक्ता ब्राह्मणं सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षहन्ति ।
 य इत्यम्भूता अश्वः ते हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते यथा हंसाः
 श्रेणीभूता एकया रीत्या प्रथमगमनाद्यान् कुर्वन्ति एवमश्वः
 अपीत्युपमार्थः । कदा इत्याह यदा यस्मिन्काले अक्षिपुः अशू-
 व्याप्तावित्यस्यैतद्रूपम् व्याप्नुवन्ति दिव्यं दिविमवम् अजम्
 अजनम् आजिम् अश्वः ॥ २१ ॥

सूर्योद्वरूपेणायमश्वः स्तूयते । यत् यदा अश्वः सत रविरथ-
 रथाः श्रेणिशः श्रेणीभूता हंसा इव संयतन्ते सन्त्यक् प्रयत्नं कुर्वन्ति

सास्तबद्धारेणायमश्वः स्तूयते यत् यदा अश्वः सतसंख्याकाः दिव्यं
 विवि भवमजम् अजनं गमनं आजि संग्रामं वा अक्षिपुः अशू व्या-
 प्तौ लुष्टि रूपं व्याप्नुवन्ति तदा संयतन्ते सत वपसर्गस्य यतन्ते अने
 न योगः यथा हंसाः श्रेणीभूता एकया रीत्या । गमनाय प्रयत्नं कु-
 र्वन्ति एवमश्वः अपि किम्भूताः ईर्मान्तासः ईर्मः ईरितः अन्ते
 येषां ते ईर्मान्ता विक्षिप्तान्ताः विस्तृतप्रान्ताः पृथुजघनाः पृथूरस्का
 इत्यर्थः सिलिकमध्यमाः संहिलष्टमध्यमाः संलग्नमध्यमाः कुशोदरा
 दरा इत्यर्थः शूरणासः शू शीघ्रं रणो रवो युद्धं वा येषां यथा
 शूरणेन आदित्येन संहिताः दिव्यासः दिव्याः अत्याः अन्तति इति
 अत्याः सततगमनाः ते हि सकृद्युक्ता ब्राह्मणं सहस्रयुगपर्यन्तम्
 अहर्षहन्ति ॥ २१ ॥

अयो अस्य पादाः यस्य चास्य अयः अय इति सर्वेषां रजता-
दीनामुपलक्षणम् पादा इत्यवयवानाम् । रजतादिविशिष्टा अव-
यवाः । मनोजवाः मनो वेगयुक्ताः । यस्माच्च अवरः कनिष्ठः
इन्द्रः आसीत् अभवत् । वायुरूपेणाश्वस्यावस्थानात् । देवा इत्
देवा अपि यस्यास्याश्वस्य हविरद्यं हविलक्षणमदनीयम् आग-
च्छन् । यश्च अर्वन्तम्प्रथमः अध्यातिष्ठत् स च इन्द्रः यस्य हवि-
रद्यमागतम् तं वयं स्तुम इति शेषः ॥ २० ॥

यः प्रथमः मुख्यः अर्वन्तमश्वमध्यतिष्ठत् अधिष्ठितवान् सोऽ-
पि इन्द्रः अवरः इन्द्रोपेतया म्यून आसीत् कीदृश इन्द्रः हिरण्य-
शृङ्गः हिरण्यवत् शृङ्गं दीप्तिर्यस्य शृङ्गमिति ज्वलन्नामसु (निघ० १,
१७) पठितम् । अस्याश्वस्य पादा अयः लोहं हिरण्यं वा अयोरूपाः
पादा इत्यर्थः कीदृशाः पादाः मनोजवाः मनोवत् जवो वेगो येषां
ते । किञ्च देवा अस्याश्वस्य हविरद्यमायन् अर्चुं योग्यमद्यं हविश्चे-
तदद्यं च हविरद्यम् हविलक्षणं भक्ष्यं प्रति आयन् आगच्छन् इत्
पदार्थं अप्यर्थं वा ॥ २० ॥

ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः सधं शूरणासो
दिव्यासो अर्थाः । हधंसा इव श्रेणिशो यतन्ते यदा-
क्षिपुर्दिव्यमज्ममद्भवाः ॥ २१ ॥

(१) ईर्मान्तासः आदित्यस्य रथे येऽश्वा युक्तास्तद्वारेणाय-

दाः मयोरूपाः पादाः मनोजवाः मनोवद्देगयुक्ताः इन्द्रः यस्मादवरः
आसीत् । वायुरूपेणाश्वस्यावस्थाना देवाः इत् देवा अपि अस्या-
श्वस्य हविरद्यं हविश्च तदद्यं च हविरद्यम् अद्यम् अदनीयं हविः
आगच्छन् यः प्रथमः अर्वन्तम् अध्यातिष्ठत् स च इन्द्रः अस्य हविः
आगतः तं वयं स्तुम इति शेषः ॥ २० ॥

(१) अत्र वारणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु-
द्रित पु० नास्ति । तद्यथा ईर्मान्तासः आदित्यस्य रथे ये अश्वा यु-

मद्वः स्तूयते । ईर्म ईरितः अन्तो येषान्ते ईर्मान्ता ईर्मान्ता एव
 ईर्मान्तासः तेषां हि सप्तानामश्वानां समोरितान्ताः विक्षिप्ताः
 प्रान्ताः विक्षिप्ता विरला इत्यर्थः । दृष्टान्ता वा ते हि पृथूरस्काः
 पृथुजघनाश्चेत्यर्थः । सिलिकमध्यमासः संलग्नमध्यमाः कृशो-
 दरा इत्यर्थः । सप्तानामपि संश्लिष्टा उदरप्रदेशा निरुदरास्ते-
 ऽश्वा इत्यर्थः । तथापि हि स्तुतिरूपपद्यते एव संशुरणासः ।
 संहिताः शूरणेन भगवतादित्येन दिव्यासः दिविजाः । अत्याः
 सततगमनाः ते हि सकृद्युक्ता ब्राह्मणं सहस्रयुगपर्यन्तमहर्वहन्ति ।
 य इत्यम्भूता अश्वाः ते हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते यथा हंसाः
 श्रेणीभूता एकया रीत्या प्रथमगमनाद्यान् कुर्वन्ति एवमश्वा
 अपीत्युपमार्यः । कदा इत्याह यदा यस्मिन्काले अक्षिपुः अशूद्
 व्याप्तावित्यस्यैतद्रूपम् व्याप्नुवन्ति दिव्यं दिविभवम् अजम्
 अजनम् आजिम् अश्वाः ॥ २१ ॥

सूर्यादयस्तेषामयमद्वः स्तूयते । यत् यदा अद्व्याः सप्त रविरथ-
 रथाः श्रेणिशः श्रेणीभूता हंसा इव संयतन्ते सन्त्यक् प्रयत्नं कुर्वन्ति

कास्तद्व्यारेणायमद्वः स्तूयते यत् यदा अद्व्याः सप्तसंख्याकाः दिव्यं
 दिवि भवमजम् अजनं गमनं आजि संग्रामं वा अक्षिपुः अशू व्या-
 प्ती लुब्धे रूपं व्याप्नुवन्ति तदा संयतन्ते सप्त उपसर्गस्य घतन्ते अने
 न योगः यथा हंसाः श्रेणीभूता एकया रीत्या । गमनाय प्रयत्नं कु-
 र्वन्ति एवमश्वा अपि किम्भूताः ईर्मान्तासः ईर्मः ईरितः अन्ते
 येषां ते ईर्मान्ता विक्षिप्तान्ताः विस्तृतप्रान्ताः पृथुजघनाः पृथूरस्का
 इत्यर्थः सिलिकमध्यमाः संश्लिष्टमध्यमाः संलग्नमध्यमाः कृशोदरा
 दरा इत्यर्थः शूरणासः शू शीघ्रं रणो रवो युद्धं वा येषां यद्वा
 शूरणेन आदित्येन संहिताः दिव्यासः दिव्याः अत्याः अन्तति इति
 अत्याः सततगमनाः ते हि सकृद्युक्ता ब्राह्मणं सहस्रयुगपर्यन्तम्
 अहर्वहन्ति ॥ २१ ॥

तदा दिव्यं दिवि भवमज्मं गमनं संग्रामं वा आक्षिपुः ध्याप्नुवन्ति
अक्ष व्याप्तौ लुब्धे रूपम् । हंसा यथा गमनाय यतन्ते तथाश्वा अपि
कीदृशा अश्वाः ईर्मान्तासः ईर्मान्ताः ईर्यते ईर्मः इर प्रेरणे मप्रत्ययः
ईर्मः प्रेरितः अन्तः शरीरप्रान्तो येषां ते पृथुजघनोरस्का इत्यर्थः ।
सिलिकमध्यमासः सिलिकः दिलष्टः संलग्नो मध्यमो मध्यप्रदेशो
येषां ते सिलिकमध्यमाः कृशोदरा इत्यर्थः पिल संश्लेषे इकप्रत्ययः ।
शूरणास्तः दू द्वाघं रणो रयो युद्धं वा येषां ते शूरणाः यद्वा शूरणो
रयिस्तदीयाः शूरणाः । दिव्यासः दिवि भवा दिव्याः । अत्याः अ-
तन्ति सततं गच्छन्ति अत्याः सकृद्युक्ता ग्रहाहः पर्यन्तं राविरथं
यहन्ति ॥ २१ ॥

तव शरीरं पतयिष्वन्तव चित्तं वात इव ध्र-
जीमान् । तव शृङ्गाणि विष्टिता पुरुत्रारण्येषु जर्भुरा-
णा चरन्ति ॥ २२ ॥

(१) तव शरीरम् । हे अर्चन् तव शरीरं पतयिष्यु उत्पतनशी-
लम् । तव चित्तञ्च वात इव ध्रजीमान् गतिमान् वेगवत् सूक्ष्मनार्था-
न्मति गच्छेदित्यर्थः । तव शृङ्गाणि शृङ्गाणीति ज्वलन्नामसु
पठितम् । तवाचींषि विष्टिता विविधं स्थितानि पुरुत्रा बहुधा
विपुश्चन्द्रार्कान्यादिषु । अरण्येषु वनेषु जर्भुराणा जर्भुराणानि
देदीप्यमानानि दावाग्निरूपेण चरन्ति ॥ २२ ॥

(१) अत्र त्वाराणसी० लि० पु० संमगोऽयं पाठक्रमः मुम्बई
मुद्रित पु० नास्ति । स्वयथा । तव शरीरम् । हे अर्चन् तव शरीरं प-
तयिष्यु उत्पतनशीलं ध्रजीमान् गतिमान् वात इव तव चित्तं वेग-
वदित्यर्थः सूक्ष्मनार्थान् प्रतिगच्छेदित्यर्थः तव शृङ्गाणि ज्वलितानि
दीपय इत्यर्थः शृङ्गाणीति ज्वलन्नामसु पठितम् अरण्येषु जर्भुराणा
नि देदीप्यमानानि दावाग्निरूपेण चरन्ति किम्भूतानि शृङ्गाणि पुरुत्रा
बहुधा विपुश्चन्द्रार्कान्यादिषु विष्टिता विविधं स्थितानि ॥ २२ ॥

हे अर्चन् । तव शरीरं पतयिष्यु उत्पतनशीलम् । तव चित्तं
धर्मीमान् गतिमान् वात इव धेगवत् सूक्ष्मार्थान् गच्छतीत्यर्थः ।
तव शृङ्गाणि दीप्तयः अरण्येषु वनेषु देवाग्निरूपेण चरन्ति प्रसरन्ति
कीदृशानि शृङ्गाणि पुरुषा यदुषा विष्टिता विविधं स्थितानि वि-
पुबन्द्राकांक्षिषु स्थितानि । जम्बुराणां जम्बुराणानि जम्भ विकसने
विकसितानि ॥ २२ ॥

उप प्रागाच्छसनं वाज्यर्था देवद्रीचा मनसा दी-
ध्यानः । अजः पुरो नीयते नाभिरस्यानु पश्चात् कव-
यो यन्ति रेभाः ॥ २३ ॥

(१) उप प्रागात् । उप य अगात् शसनं विशसनम् ।
वाजी वेजनवान् अर्वा अरणोऽश्वः देवद्रीचा देवान्प्रत्यक्षितेन
मनसा दीध्यानः ध्यायन् हिरण्यगर्भपदम् । किञ्च अजः पुरो
नीयते । तदुक्तम् कृष्णग्रीव आग्नेयो रराटे पुरस्तादिति ।
नाभिरस्य अश्वस्य । तदुक्तम् सौमापौष्णः श्यामो नाभ्यामिति ।
किञ्च अनुलम्नाः पश्चान् कवयः क्रान्तदर्शनाः यन्ति गच्छन्ते
रेभाः स्तोतारः ॥ २३ ॥

अर्वा अश्वः शसनं विशसनस्थानमुपप्रागात् आगतः । की-
दृशोऽर्वा वाजी वजति वाजी गमनशीलः अश्वान् वा । देवद्रीचा

(१) अत्र घाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुख्यमु० पु०
नास्ति । तद्यथा उपप्रागात् । वाजो वेजनवान् । अर्वा अश्वः शसनं विश-
सनम् उपप्रागात् किम्भूतः देवद्रीचा देवान् प्रत्यक्षितेन मनसा
दीध्यानः ध्यायन् हिरण्यगर्भपदं विश्वदेवयोश्च देवद्रव्यज्ञताय-
प्रत्यये इत्यद्वयार्थः किञ्च अस्याश्वस्य पुरः अजः नीयते तदुक्तं
कृष्णग्रीव आग्नेयो रराटे पुरस्तादिति अस्य नाभिः अजेना-
स्थीयते तदुक्तं सौमापौष्णः श्यामो नाभ्यामिति अस्य पश्चात्
रेभाः रेभु शब्दे रिमन्ते इति रेभाः स्तोतारः कवयः अनुगमिताः ॥ २३ ॥

तदा दिव्यं दिवि भयमज्मं गमनं संग्रामं वा व्याक्षिपुः ध्याप्नुवन्ति
अक्ष व्याप्तौ लुब्धि रूपम् । हंसा ग्रया गमनाय यत्नन्ते तथाश्वा अपि
कीदृशा अश्वाः ईर्मान्तासः ईर्मान्ताः ईर्यन्ते ईर्मः इर प्रेरणे मप्रत्ययः
ईर्मः प्रेरितः अन्तः शरीरप्रान्तो येषां ते पृथुजयनोरस्का इत्यर्थः ।
सिलिकमध्यमासः सिलिकः शिल्पः संलग्नो मध्यमो मध्यप्रदेशो
येषां ते शिलिकमध्यमाः कुशोदरा इत्यर्थः पिल संश्लेषे इकप्रत्ययः॥
शूरणास्तः शू शीघ्रं रणो रयो युद्धं वा येषां ते शूरणाः यद्वा शूरणो
रविस्तदीयाः शूरणाः । दिव्यास्तः दिवि भया दिव्याः । अत्याः अ-
तन्ति सततं गच्छन्ति अत्याः सकृद्युक्ता ब्रह्माहः पर्यन्तं राविरथं
यहन्ति ॥ २१ ॥

तव शरीरं पतयिष्वर्चन्तव चित्तं वात इव ध्र-
जीमान् । तव शृङ्गाणि विष्टिता पुरुत्रारण्येषु जर्भुरा-
णा चरन्ति ॥ २२ ॥

(१)तव शरीरम् । हे अर्चन्तव शरीरं पतयिष्णु उत्पतनशी-
लम् । तव चित्तञ्च वात इव ध्रजीमान् गतिमान् वेगवत् सूक्ष्मानर्या-
न्मति गच्छेदित्यर्थः । तव शृङ्गाणि शृङ्गार्णीति ज्वलन्नामसु
पठितम् । तवार्चीणि विष्टिता विविधं स्थितानि पुरुत्रा बहुधा
विद्युधन्द्रार्कान्यादिषु । अरण्येषु वनेषु जर्भुराणा जर्भुराणानि
देदीप्यमानानि दावाग्निरूपेण चरन्ति ॥ २२ ॥

(१) अत्र ताराणस्ती० लि० पु० संमनोऽयं पाठक्रमः मुम्बई
मुद्रित पु० नास्ति । सद्यथा । तव शरीरम् । हे अर्चन्तव शरीरं प-
तयिष्णु उत्पतनशीलं ध्रजीमान् गतिमान् वात इव तव चित्तं घे-
घदित्यर्थः सूक्ष्मानयान् प्रतिगच्छदित्यर्थः तव शृङ्गाणि ज्वलितानि
क्षीप्तय इत्यर्थः शृङ्गार्णीति ज्वलन्नामसु पठितम् अरण्येषु जर्भुराणा
नि देदीप्यमानानि दावाग्निरूपेण चरन्ति किम्भूतानि शृङ्गाणि पुरुत्रा
बहुधा विद्युधन्द्रार्कान्यादिषु विष्टिता विविधं स्थितानि ॥ २२ ॥

हे अर्घन् । तव शरीरं पतयिष्णु उत्पतनशीलम् । तव चित्तं
घञ्जीमान् गतिमान् घात इव येनघत् सक्षमार्थान् गच्छतांत्यथः ।
तव शृङ्गाणि दास्यः अरण्येषु घनेषु द्वाग्निरूपेण चरन्ति प्रसरन्ति
कीदृशानि शृङ्गाणि पुद्ग्रा बहुधा विष्टिता विविधं स्थितानि वि-
चुम्बद्राकांक्षिषु स्थितानि । जर्भुराणां जर्भुराणानि जृम्भ विकसने
विकसितानि ॥ २२ ॥

उप प्रागाच्छसनं वाज्यर्वा देवद्रीचा मनमा दी-
ध्यानः । अजः पुरो नीयने नाभिरस्यानु पश्चात् कव-
यो पन्ति रेभाः ॥ २३ ॥

(१) उप प्रागात् । उप अगात् शसनं विशसनम् ।
वाजी वेजनवान् अर्वा अरण्योऽश्वः देवद्रीचा देवान्प्रत्यक्षितेन
मनसा दीध्यानः ध्यायन् हिरण्यगर्भपदम् । किञ्च अजः पुरो
नीयते । तदुक्तम् कृष्णग्रीव आग्नेपो रराटे पुरस्तादिति ।
नाभिरस्य अश्वस्य । तदुक्तम् सौमापौष्णः इयामो नाभ्यामिति ।
किञ्च अनुलग्नाः पश्चान् कवयः क्रान्तदर्शनाः पन्ति गच्छन्ते
रेभाः स्तोतारः ॥ २३ ॥

अर्घा अर्घ्यः शसनं विशसनस्थानमुपप्रागात् आगतः । की-
दृशोऽर्घा वाजी वजति वाजी गमनशीलः अघवान् वा । देवद्रीचा

(१)अत्र घाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुग्धसु० पु०
नास्ति। तद्यथा उपप्रागात्। वाजां वेजनवान्। अर्घा अर्घ्यः शसनं विश-
सनम् उपप्रागात् किम्भूतः देवद्रीचा देवान् प्रत्यक्षितेन मनसा
दीध्यानः ध्यायन् हिरण्यगर्भपदं विद्वद्देवयोश्च देरद्रथज्जनाव-
प्रत्यये इत्यद्रथादेशः किञ्च अस्याश्वस्य पुरः अजः नीयते तदुक्तं
कृष्णग्रीव आग्नेयो रराटे पुरस्तादिति अस्य नाभिः अजेना-
स्थीयते तदुक्तं सौमापौष्णः इयामो नाभ्यामिति अस्य पश्चात्
रेभाः रेभु शब्दे रिभन्ते इति रेभाः स्तोतारः कवयः अनुगन्ति॥२३॥

मनसा दीप्यान् । देवान् प्रत्यञ्जति देवमाक् तेन विष्वग्देवयोश्च
 टेरञ्जतावप्रत्यय इति (पा० ६, ३, ९२) देवशब्दस्य टेरञ्जतौ प-
 रेऽग्रादेशः । दीर्घाते दीप्यान् दीघी दीप्तिदेवनयोः शानच्प्रत्ययः
 देवान् प्रति गतेन चित्तेन दीप्यमानः । किञ्च अस्याश्वस्य पुरोऽग्ने
 अजो नीयते स्थाप्यते । तदुक्तम् कृष्णमीच आग्नेयो रराटं पुरस्ता-
 दिति । अस्य नाभिः अजो नीयते नामौ स्थाप्यते तदुक्तम् सामा-
 पौष्णः श्यामो नाभ्यामिति । अस्य पश्चात् कवयः ऋत्विजः
 अनुयन्ति अनुगच्छन्ति । कीदृशाः कवयः रेभाः रेभन्ते रेभाः
 रेभू शब्दे स्तोतार इत्यर्थः ॥ २३ ॥

उप प्रागांन् परमं यत्सद्यस्थमर्धं ॥ अच्छा पितरं
 मातरं च । अद्या देवान् जुष्टतमो हि गम्या अथा-
 शास्ते दायुपे चार्याणि ॥ २४ ॥

(१) उपप्रागात् । एवमश्वमभिष्टुत्य अथेदानीं यजमानं
 कृतकृत्यतया सम्बोधयन्नाह । उपप्रागात्प्राप्तवान् परममुत्कृष्टम्
 यत् यस्मात् सद्यस्थं सहस्थानन्दं वमनुष्याणाम् । अर्वांन् अर्वा
 अश्वः नकार उपजनः । अच्छा पितरं मातरञ्च अच्छाभेरा-
 प्तुमिति शाकपूणिः । अभ्यगाद्य यस्मात् पितरं मातरञ्च द्यावा-
 पृथिव्यौ अश्वः । तस्माद्भवीमि हे यजमान अद्या अद्य कृतकृत्यः
 सन् देवान् गम्याः गच्छेः जुष्टतमः सन् हि निश्चये । अथैवं
 गताय भवते दायुपे दत्तवते हवींषि यजमानाय । आशास्ते

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
 नास्ति । तद्यथा । उपप्रागात् । एवमश्वमभिष्टुत्येदानीं यजमानं कृत-
 कृत्यतया सम्बोधयन्नाह अर्वांन् नकार उपजनः । अर्वाश्वः पितरं
 मातरं च द्यावापृथिव्यौ अच्छ अभियत् परमं सद्यस्थं सहस्थानं
 तत् उपप्रागात् प्राप तस्मात् भवीमि ॥ यजमान अद्य जुष्टतमः
 प्रियतमः सन् हि निश्चितं देवान् गम्याः गच्छेः अथैवं गताय ते दायु-
 पुपे हवींषि दत्तवते चार्याणि यरण्ययानिं अश्व एव आशास्ते ॥ २४ ॥

अथ एव वार्याणि वरणीयानि ॥ २४ ॥

एवमद्वयं स्तुत्या यजमानमाह । अर्वात् अर्वाश्चः पितरं मातरं च अष्टौ धावापृथिव्यौ अग्निं समीपे परममुत्कृष्टं यत् सधस्थं सहस्थानं तत् उपप्रागात् अर्चनशब्दस्य नलोपाभावश्चान्दसः अद्वये एव देवलोकं गते हे यजमान ! जुष्टतमः प्रीततमः सन् अद्य त्वं देवान् गम्याः देवलोकं गच्छेः गमेराशीर्लिङ्गि मध्यमेकयन्त्रे गम्या इति रूपम् अर्थयं वेद्यत्वं गताय दाशुपे हविर्दर्शयते तुभ्यं वार्याणि वरणीयानि भोग्यघस्तूनि हि नूनम् आशास्ते देवगणोऽद्वयो वा ददात्वित्यर्थः ॥ २४ ॥

समिद्धो अथ मनुषो दुरोणे देवो देवान् यजसि जातवेदः । आ च वह मिश्रमहश्चिकित्वान् त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः ॥ २५ ॥

(१) समिद्धो अथ । द्वादशाण्यस्त्रिष्टुभः भार्गवो जमदग्निरपश्यत् । यस्त्वं समिद्धः अथास्मिन्पजनीयेऽहनि । मनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य । दुरोणे यज्ञगृहे देवो दानादियुक्तः । देवान् दानादियुक्तान् यजसि हे जातवेदः जातप्रज्ञान । तं त्वां प्रार्थयामि आ च वह देवान्यत्र च । हे मिश्रमहः मित्राणां पूजयितः । यस्त्वं चिकित्वान् चेतनावान्परिदृष्टकारी । अपि चैतदेव चित्रं यत्त्वमस्माकमस्मिन्कर्षणि वर्तेथाः । किं कारणं

(१) अत्र वार्यणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठकमः मुम्बई मु० नास्ति । तद्यथा । समिद्धो अथ । द्वादशान्यास्त्रिष्टुभो भार्गवो जमदग्निरपश्यत् । हे जातवेदः अद्य यजनीयेऽहनि मनुषो मनुष्यस्य यजमानस्य दुरोणे यज्ञगृहे देवो दानादियुक्तः समिद्धः त्वं देवान् यजसि हे मिश्रमहः मित्राणां पूजयितः स त्वं देवान् आचह च यज च यतः त्वं चिकित्वान् चेतनावान् परिदृष्टकारी दूतः कविः प्रान्तदर्शनः । प्रचेताः प्रवृद्धचेताश्चासि ॥ २५ ॥

यतो ब्रवीमि । त्वं दूतः देवानां कविः क्रान्तदर्शनश्चासि प्रचे-
ताः प्रवृद्धचेताश्च ॥ २५ ॥

द्वादशाग्नीसंज्ञास्त्रिष्टुभो जमदग्निदंष्ट्राः समित्तनूनपादादयो दे-
वताः हे जातवेदः जातघ्नान् ! मनुषो मनुष्यस्य यजमानस्य दुरा-
णे यज्ञगृहे अथ त्वं देवान् यजामि । कीदृशस्त्वम् समिद्धः दीप्तः
देयः दानादिगुणयुक्तः । हे मिश्रमहः । मिश्रान् यजमानान्महति
पूजयति मिश्रमहाः तत्सस्वुद्धौ हे मिश्रमहः ! आवह च देवानावह
यज चेत्यर्थः । यतः त्वमीदृशोऽसि कीदृशः चिकित्वान् चेतनायान्
दूतः कविः क्रान्तदर्शी प्रचेताः प्रवृष्टं चेतो यस्य सोऽत एव
यज ॥ २५ ॥

तनूनपात् पथ ऋतस्य यानान्मध्वा समञ्जन् स्व-
दया सुजिह्व । मन्मानि धीभिरुत यज्ञमृन्धन् देवत्रा
च कृणुह्यध्वरं नः ॥ २६ ॥

(१) तनूनपात्पथः । तनूनपाच्छब्देनाज्यमभिधेयमग्नि-
र्वा । हे तनूनपात् गवामपां वा पौत्र । पथः ऋतस्य यानान्
ऋतस्य यज्ञस्य गमनान्पथः हवींषि । हविर्भिर्हि यज्ञो याति
प्रवर्ततेऽतो यज्ञमार्गा हवींष्युच्यन्ते । मध्वा मधुरसेन समञ्जन्

(१) अथ धाराणस्तो० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्परमु० पु०
नास्ति । तद्यथा तनूनपात्पथ । तनूनपाच्छब्द उदात्त आमन्त्रितः आ-
ज्यमभिधेयमग्निर्वा हे तनूनपात् गवां अपां च पौत्र हे सुजिह्व
कल्याणजिह्व कल्याणी ह्यग्नेर्जिह्वा या नानादेवत्यानि हवींष्यभ्यवह-
रति नच किञ्चनोच्छेपयति ऋतस्य यज्ञस्य यानान् गमनान् पथः
मार्गान् हवींषि हविर्भिर्ध्वो याति प्रवर्तते अतो यज्ञगमनपन्थानो
हवींषि तानि मध्वा मधुरसेन समञ्जन् सम्रक्षयन् स्वदय देवानां
रोचय किञ्च नोऽस्माकं धीभिः बुद्धिभिः सहितानि मन्मानि मन-
मानि उत अपि च यज्ञं ऋन्धन् समर्द्धयन् सन् अध्वरं देवत्रा कृणुहि
देवान् प्रति गमय करोतिर्गत्यर्थः ॥ २६ ॥

भक्षयन्स्वदय देवेभ्यः रोचय । हे सुजिह्व कल्याणजिह्व ।
कल्याणी ह्यग्नेजिह्वा या नानादेवत्यानि हवींषि अभ्यवहरते
न किञ्चनोच्छेपयति । किञ्च मन्मानि मननानि धीभिः बु-
द्धिभिः सहितानि उत अपि च यज्ञम् ऋन्धन् समर्द्धयन् देवत्रा-
य कृणुहि देवान्प्रति गमय । करोतिर्गमनार्थः अध्वरं नः अ-
स्माकम् ॥ २६ ॥

तनूनामपां नपात् पौत्रोऽग्निः अद्भ्यो वृक्षाः जायन्ते तेभ्योऽ-
ग्निरित्यपां पौत्रत्यमग्नेः । हे तनूनपात् अग्ने ! हे सुजिह्व ! शोभना
जिह्वा यस्य स सुजिह्वः नानादेवत्यानि हवींषि भक्षयन्नपि नोच्छि-
ष्टानि करोतीति ब्रूते शोभनजिह्वत्वम् हे सुजिह्व ! अतस्य यानान्
पथः स्वदय रोचय भक्षयेत्यर्थः । जायन्ते वैर्येषु या ते यानास्तान्
करणाधिकरणयोरिति (पा० ३, ३, ११७) ल्युप्त्ययः क्रतो यज्ञः
तस्य गमनसाधनमार्गा हवींषि तान् भक्षयेत्यर्थः । हविर्भिर्यज्ञः प्र-
वर्धते इति यज्ञगमनपन्थानो हवींषि । किं कुर्वन् मध्या समञ्जन्
मधुरेण रसेन संघृक्षयन् । किञ्च नोऽस्माकमध्वरं यज्ञ देवत्रा कृ-
णुहि देवान् गमय करोतिर्गमनार्थः । किं कुर्वन् धीभिः बुद्धिभिः सह
मन्मानि ज्ञानानि उत अपि च यज्ञमृन्धन् समर्द्धयन् अस्माकं ज्ञानं
यज्ञं च वर्धयन् यज्ञं देवलोकं नयेत्यर्थः ॥ २६ ॥

नराशंसस्य महिमानं मेपाप्सुपंस्तोषाम यजतस्य
यज्ञैः । ये सुकृतं वः शुचं यो धियन्धाः स्वदन्ति देवा
उभयांनि हव्या ॥ २७ ॥

(१) नराशंसस्य । नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्तीति न-

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० समतोऽयं पाठकमः सुम्वईमु० पु०
नास्ति । तद्यथा । नराशंसस्य । नराशंसो यज्ञः । प्रजापतिर्यो नरा-
अस्मिन्नासीनाः शंसन्तीति । अग्निर्वा नरैः प्रशस्यो भवतीति नरा-
शंसस्य महिमानं महामाम्यम् एषां देवानां मध्ये उपस्तोषाम उप-

राशंसो यज्ञः । प्रजापतिर्वाग्निर्वा । नरैः प्रशस्यो भवतीति
नराशंसः तस्य महिमानं महाभाग्यम् एषां देवगणानां मध्ये
उपस्तोषाम उपस्तुमः कथम्भूतस्य नराशंसस्य । यजतस्य
यष्टव्यस्य यज्ञैराहुतिभिः । तस्य च महिमानमासाद्य ये देवाः
सुकृतवः सुकर्माणः । शुचयः निषिक्तपाप्मानः अणिमाद्यै-
श्वर्ययुक्ताः धियन्धाः प्रज्ञायाः कर्मणो वा धारयितारः स्वद-
न्ति भक्षयन्ति उभयानि हव्या हवींषि । सोमञ्च इतराणि च
हवींषि तान्त्राणि प्रयाज्यभागास्विष्टकृत्प्रभृतीनि आवापिकानि
प्रधानान्युभयानीति ॥ २७ ॥

नरा अस्मिन्नाशंसन्तीति नराशंसोऽग्निः प्रजापतिर्वा नरैः प्र-
शस्यो भवतीति वा । नराशंसस्य प्रजापतेरग्नेर्वा महिमानं म-
हाभाग्यमेषां देवानां मध्ये यद्युपस्तोषाम उपस्तुमः स्तौतेल्लेष्टि उ-
त्तमैकध्वने सिन्धुलं लेटीति (पा० ३, १, ३४) सिप्प्रत्यये
रूपम् । कीदृशस्य नराशंसस्य यज्ञैः यजतस्य यजेरतचप्रत्ययः ।
एषां केषाम् ये देवाः उभयानि हव्या हवींषि सोमम् इतराणि च
स्वदन्ति भक्षयन्ति । कीदृशाः देवाः सुकृतवः शोभनः क्रतुः कर्म
येषां ते । शुचयः शुद्धाः निष्पापाः । धियन्धाः धियं बुद्धिं कर्म वा
वर्धयतीति अलुगार्थः ॥ २७ ॥

आहुतान् ईद्व्यो घन्धश्वापाह्वग्ने वसुभिः सजो-
षाः । त्वं देवानामसि यहू होता स एनान् यक्षीषि-
तो यजीषान् ॥ २८ ॥

स्तुमः किम्भूतस्य नराशंसस्य यज्ञैः आहुतिभिः यज तस्य यष्टव्य-
स्य एषां केषां ये देवाः उभयानि हव्या हव्यानि सोममितराणि च
स्वदन्ति भक्षयन्ति किन्देवाः सुकृतवः सुकर्माणः शुचयः निषिक्त-
पाप्मानः अणिमाद्यैश्वर्ययुक्ता धियन्धाः धियं वर्धयन्तीति प्रज्ञायाः
कर्मणो वा धारयितारः ॥ २७ ॥

(१) आजुहानः । यस्त्वम् आजुहानः आहूयमानः सन् ईक्ष्यः स्तुत्यः वन्द्यः नम्यश्च भवसि तं त्वां याह्यागच्छ हे अग्ने वसुभिः सजोषाः सहर्षातिः । यश्च त्वा देवानां होतासि हे यह महन् ॥ एतान्देवानाहूय यक्षि यज । इषितः प्रेषितः अभीष्टो वा । यजीयान् यष्टृतरः सन् ॥ २८ ॥

हे अग्ने । त्वमायाहि मागच्छ । कीदृशस्त्वम् आजुहानः आहूयते आहूयति देवानित्याजुहानः ह्यतः क्षयः श्रुः ह्यः सम्प्रसारणमिति (पा० ६, १, ३२) अग्न्यासस्य सम्प्रसारणं शान्तये । ईक्ष्यः स्तुत्यः । वन्द्यः नमनीयः । वसुभिः देवः सजोषाः समानप्रीतिः । किञ्च हे यह महन् ! यः त्वं देवानां होता अहता असि स त्वमेनान् यक्षि यज । कीदृशस्त्वम् इषितः प्रेषितः अभीष्टो वा । यजीयान् यजतीति यष्टा अत्यन्तं यष्टा यजीयान् ईषसुनि तुरिष्ठेमयाः स्थिति (पा० ६, ४, १५४) तुचो लोपः ॥ २८ ॥

प्राचीनं यर्हिः प्रदिशां पृथिव्या यस्तो रस्या वृज्यते अग्ने अह्वाम् । व्यु प्रथते यितरं वरीयो देवेभ्यो अदितये स्योनम् ॥ २९ ॥

(२) प्राचीनं यर्हिः प्राचीनं प्रागग्रं वृज्यते प्रस्तीर्यते । किं

(१) अत्र घाराणसी० लि पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु० नास्ति । तद्यथा । आजुहानः । हे अग्ने आजुहानः आहूयमानः सन् त्वमायाहि किं त्वमीक्ष्यः स्तुत्यः वन्द्यो नम्यश्च वसुभिः सजोषाः सहर्षातिः ॥ यह हे महन् त्वं देवानां होतासि सः इषितः प्रेषितः अभीष्टो वा यजीयान् यष्टृतरः सन् एतान् देवान् यक्षि यज ॥ २८ ॥

(२) अत्र घाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु० नास्ति । तद्यथा प्राचीनं यर्हिः । अह्वामग्ने पूर्वदिशि हि यागकालः प्रशस्तः यत् प्राचीनं प्रागञ्चनं यर्हिः प्रागग्रं वृज्यते प्रस्तीर्यते किं स्पमनीपया नेत्याह प्रदिशा प्रदिक् शब्देन श्रुतिवाक्यमभिधीयते प्रागग्रं यर्हि-

स्वमनीपयानेत्याह । प्रदिशा । प्रदिक्शब्देन श्रुतिवाक्यमभिधी-
यते । प्राग्रं धर्हिस्तृणातीति । पृथिव्या वस्तोरस्याः । अस्याः
पृथिव्याः वेदेः वस्तोः वसनायाच्छादनाय । अग्रे अन्हाम् ।
पूर्वाह्ने दिवसानाम् । स हि यागकालः प्रशस्तः । तत् वृज्य-
माने धर्हिः वि उ प्रथते विप्रथते विविधमाच्छादयति । उकारः
पादपूरणः । वितरमतितराम् घरीयः वरतरमुत्तरं वा । किं
कारणमपेक्ष्य व्युप्रथते इत्यत आह । देवेभ्यश्च अदितये च
स्योनं सुखं कर्तुमिति शेषः ॥ २९ ॥

अहां दिनानामग्रे पूर्वाह्ने धर्हिः प्राचीनं प्राग्रं वृज्यते प्रस्तीर्यते
प्रातर्यागकालस्य प्रशस्तत्वादहामग्रे इत्युक्तम् । किं स्वयुज्या चे-
त्याह प्रदिशा प्राग्रं धर्हिः स्तृणातीति श्रुतिवाक्येन प्रदिक्शब्देन
श्रुतिवाक्यम् अस्याः पृथिव्या वेदेः वस्तोः वसितुमाच्छादयितुमि-
त्यर्थः । तद्धर्हिः वृज्यमानं सत् विप्रथते विविधं विस्तीर्णं भवति ।
उकारः पादपूरणः । कीदृशं धर्हिः वितरं घरीयः अत्यन्तं वितरमति-
तराम् घरीयः अत्यन्तमुत्तरं घरीयः प्रस्थस्फुरित्यादिना (पा० ६, ४,
१५७) उरोर्यरादेशः । देवेभ्यः अदितये च स्योनं सुखकरम् ॥ २९ ॥

व्यचस्वतीरुर्विषा विश्रंयन्तां पतिभ्यो न जनयः
शुभंमानाः । देवीर्द्वारो बृहतीर्बिश्वामिन्वा देवेभ्यो भ-
यत सुप्रायणाः ॥ ३० ॥

(१) व्यचस्वतीः । यज्ञगृहद्वारोऽभिधेयाः । अत्र च प्रथमो-

स्तृणातीति किमर्थम् । अस्याः पृथिव्याः वेदेर्यतोः वसनाय आच्छा-
दनाय तत् वृज्यमानं धर्हिः विप्रथते विविधमाच्छादयति उकारः पाद-
पूरणः किम्भूतं वितरम् अतितरम् घरीयः उत्तरं किमर्थं विप्रथते
इत्यत आह देवेभ्यः अदितये च स्योनं सुखं कर्तुमिति शेषः ॥ २९ ॥

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति । तद्यथा । व्यचस्वतीः यज्ञगृहद्वारोऽभिधेयाः अत्र प्रथमोऽर्धचः

ऽर्द्धर्चः परोक्षकृतो द्वितीयः प्रत्यक्षकृतः न च तयोरेकवाक्यतात्-
पयते अतः प्रथमस्य संनतिः । व्यचस्वतीः व्यञ्जनवत्यः ग-
मनवत्यः । उर्विया उरुत्वेन विश्रयन्ताम् विवृता भवत । कथ-
मिव । पतिभ्यो न जनयः शुम्भमानाः यथा मैथुन्ये धर्मे पति-
भ्योऽर्थाय जनयः जाया आत्मानं शोभयन्त्यः । उरु विश्रयेषुः
विवृता कुर्वन्ति यथा हि विवृता जाया उपसर्पन्ति पतिम् तथा
इति इतीदमुक्तं पतिभ्यो न जनयः एवं विवृताश्च भूत्वा हे देव्यः
द्वारः बृहत्यः महत्यः । विश्वमिन्वाः विश्वमारेभिरे ताभिः वि-
श्वमिन्वाः । यूयं देवेभ्यः ऋत्विग्यजमानेभ्यः भवत सुप्रायणाः
सुप्रगमनाः ॥ ३० ॥

द्वारो देवीः देव्यो विश्रयन्तां विवृता भवन्तु । कीदृश्यो द्वारः
उर्विया उरुत्वेन व्यचस्वतीः व्यञ्जनवत्यो गमनवत्यः कथमिव
पतिभ्यो जनयो न जनय इय यथा जनयः जायाः पत्यर्थम्
उरु विश्रयन्ति । ययं परोक्षमुक्ता प्रत्यक्षमोह हे द्वारो देव्यः । यूयं
देवेभ्यो देवार्थं सुप्रायणाः सुप्रगमना भवत । कीदृश्यः बृहतीः बृह-
त्यः विश्वमिन्वाः विश्वमेति गच्छति यासु ताः एतेर्नृक्प्रत्ययः
भल्लुपसमासः । शोभमानाः । उर्विया इति द्वारविशेषं वा उरयो
विशालाः इयाद्वियाजियारश्चेति विभक्तेरियाजादेशः चित्वादन्तोदा-
सः ॥ ३० ॥

परोक्षकृतः । द्वितीयः प्रत्यक्षः अतः प्रथमस्य संनतिः हे द्वारो देव्यः
व्यचस्वतीः व्यञ्जनवत्यः गमनवत्यः यूयम् उर्विया उरुत्वेन विश्र-
यन्तां विश्रयन्त्यम् । विवृता भवत कथमिव पतिभ्यः जनयो न जनय
इय यथा शुम्भमानाः आत्मानं शोभयन्त्यः जनयो जायाः पत्यर्थम्
उरु विश्रयेषुः विवृतौ कुर्वन्ति यथा हि विवृता जाया उपसर्पन्ति न
तथा इतरा अत एवमुक्तं पतिभ्यो न जनय इति विवृताश्च भूत्वा
बृहतीः बृहत्यः विश्वमिन्वाः विश्वमारेभिरे इति विश्वमिन्वाः
इदंशा यूयं देवेभ्यः ऋत्विग्यजमानेभ्यः सुप्रायणाः सुप्रगमनाः
भवत ॥ ३० ॥

आ सुष्वयन्ती यजते उपांके उपासानक्ता सद-
तां नि योनौ । दिव्ये योषणे बृहती सुरुक्मे अधि-
श्रियं शुक्रपिशं दधाने ॥ ३१ ॥

(१) आसुष्वयन्ती । स्मयतेर्वा निरुपसर्गात् स्वपतेर्वा सूपर्गात् ।
सेस्मीयमाने परस्परं हसन्त्यौ साधु स्वपन्त्यौ वा । यजते
यज्ञिये उपांके उपाक्रान्ते परस्परमेकदेशसवलीभूते । उपा-
सानक्ता उपाश्च नक्ता रात्रिश्च । सदतान्नियोनौ । आसीदताम्
निरनर्थक उपसर्गः । यद्वा निरिति सदतामित्याख्यातेन यु-
ज्यते । निपीदताम् । योनौ यज्ञगृहे, कथंभूते । दिव्ये दिवि
भवे योषणे प्रीतिमत्यौ स्त्रीरूपिण्यौ वा । बृहती बृहत्यौ महत्यौ
सुरुक्मे सुरोचने । अधिश्रियं शुक्रपिशं दधाने । शुक्रपिशं शुक्र-
रूपं श्रियम् अधिदधाने स्थापयन्त्यौ ॥ ३१ ॥

धा नि एतयोः सदतामिति सम्यन्धः अधीत्यस्य दधाने इत्यनेन
सम्यन्धः । उपासानक्ता अहोरात्रे देयते योनौ यज्ञगृहे आनिसदताम्
सम्यक् उपविशताम् । कीदृश्यौ ते सुष्वयन्ती स्मयतेः स्वपतेर्वा
सुपूर्वस्य रूपम् पूर्वपक्षे मकारस्य वकारश्छान्दसः उत्तरपक्षे पका-
रस्य यकारः परस्परं हसन्त्यौ साधु स्वपन्त्यौ वा । यजते यजनीये
उपांके उप समीपमकतस्ते उपांके अक गतौ परस्परं समीप-

(१) अत्र, वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा आ सुष्वयन्ती उपासा नक्ता उपाश्च नक्ता रात्रिश्च ते
योनौ यज्ञगृहे आनिसदतां सीदतामित्यनेन सम्यन्धः किम्भूते सुष्व-
यन्ती स्मयतेर्वा निउपसर्गात् स्वपतेर्वा सूपसर्गात् सेस्मीयमाने
परस्परं हसन्त्यौ साधु स्वपन्त्यौ वा यजते यज्ञिये उपांके आक्रान्ते
परस्परम् एकदेशसवलीभूते दिव्ये दिवि भवे योषणे योषे स्त्रीरूपिण्यौ
बृहती बृहत्यौ महत्यौ सुरुक्मे रोचने शुक्रं पिशं शुक्लरूपां कपिशं
श्रियम् अधिदधाने स्थापयन्त्यौ ॥ ३१ ॥

स्थिते । दिव्ये दिवि भवे । योषणे योषे स्त्रीरूपिण्यौ । वृद्धौ
वृहत्तयो महत्तयो । सुरुक्मे शोभनं रुक्मं सुवर्णं ययोस्ते साभरणे
इत्यर्थः । शुक्रपिशं शुक्रां कपिशां च श्रियं शोभामधिदधाने अधि-
कं धारयन्त्यौ । शुक्रमहः कपिशां राशिः ॥ ३१ ॥

दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमांसा यज्ञं म-
नुषो यजंध्ये । प्रचोदयन्ता विदधेषु कारु प्राचीनं
ज्योतिः प्रदिशां दिशन्ता ॥ ३२ ॥

(१) दैव्या होतारा । यौ दैव्यौ होतारौ अयं चाग्निरसौ च
मध्यमः प्रथमा आद्यौ सुवाचा । सुवाचौ नहि तौ पाठं विनाश-
यतः । मिमांसा । निर्मिमाणौ यज्ञम् मनुषो मनुष्यस्य यजंध्ये
यजनाय प्रचोदयन्तौ च विदधेषु यज्ञेषु अन्यानृत्विजः स्वयं च
कारु कर्तारौ । प्राचीनं पूर्वस्यां दिशि भवम् । आहवनीयाख्यं
ज्योतिः यष्टव्यमिति प्रदिशा अभिनयेन श्रुतिवाक्येन वा ।
दिशन्ता । कथयन्तौ । आशास्तावस्मदीयं प्रसाधयेतामिति
शेषः ॥ ३२ ॥

दैव्यौ होतारा ईदृशौ आस्ताते इति शेषः । कीदृशौ प्रथमा
आद्यौ । सुवाचा शोभना वाक् ययोस्तौ । मनुषो मनुष्यस्य
यजंध्ये यष्टुं यज्ञं मिमांसा निर्मिमाणौ । तुमर्धे शर्प्ये प्रत्ययः । वि-

(१) अथ धाराणसी० लि० पु० समतोऽयं पाठक्रमः मुम्भरं मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । दैव्या होतारा । यौ पदविधौ दैव्यौ होतारौ आस्ताते
तावस्मदीयं कर्म साधतामिति शेषः । अयं चाग्निरसौ च मध्यमः
कीदृशौ प्रथमौ आद्यौ सुवाचौ शोभनवचनौ मनुषो मनुष्यस्य यज-
ंध्ये यजनाय यज्ञं मिमांसा निर्मिमाणौ विदधेषु यज्ञेषु प्रचोदयन्ता
नृत्विजः प्रेरयन्तौ कारु कर्तारौ स्वयं प्राचीनं पूर्वस्यां दिशि भव्यं
ज्योतिः आहवनीयाख्यं यष्टव्यमिति प्रदिशा अभिनयेन श्रुतिवाक्येन
च दिशन्ता कथयन्तौ ॥ ३२ ॥

दधेपु यशेषु प्रचोदयन्ता प्रचोदयन्तौ ऋत्विजः प्रेरयन्तौ । कारु
कुप्यतस्तौ कारु उणादयो बहुलमिति (पा० ३, ३, १) उण् स्वयं
कर्त्तारौ । प्राचीनं पूर्वदिशि भवं ज्योतिः आहवनीयाख्यं प्रदिशा
अभिनयेन श्रुतिवाक्येन दिशन्ता यष्टव्यमिति कथयन्तौ । सर्वत्र
विभक्तेराकारः ॥ ३२ ॥

आ नो यज्ञं भारती तूयमेत्विडां मनुष्वदिह चे-
तयन्तो । तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं स्योनं सरस्वती स्व-
पसः सदन्तु ॥ ३३ ॥

(१) आ नो यज्ञम् । आह उपसर्गः सदन्त्वित्याख्यातेन
सम्बध्यते । आ एतु आगच्छतु नः अस्माकं यज्ञम् भारती
भरत आदित्यस्तस्य भारती । तूयं क्षिप्रम् इडा च आगच्छतु ।
मनुष्वत् मनुष्यवत् इह चेतयन्ती, परिदृष्टकारिणी । सरस्वती
तु । य इत्यभूतास्तिस्रोः देव्यः ताः बर्हिः आह उपसर्गः सद-
न्त्वित्याख्यातेन सम्बध्यते आसदन्तु आसीदन्तु इदं स्योनं
सुखरूपम् स्वपसः अप इति कर्मनाम । साधुकर्मणः ॥ ३३ ॥

भारती इडा सरस्वती च नोऽस्माकं यज्ञं तूयं क्षिप्रम् एतु
आगच्छतु । कीदृशी, मनुष्वत् मनुष्यवदिह कर्मणि, चेत-
यन्ती, क्षापयन्ती कर्मज्ञानं बोधयन्ती इदं तिसृणां विशेषणम् । ए-
तास्तिस्रो देवीः देव्यः स्योनं सुखरूपमिदं बर्हिः आसदन्तु आसी-

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठकर्मः मुम्बईमु० पु०
मास्ति । तद्यथा । आ नः । आकार एत्थित्यनेन संबध्यते भारती इडा
सरस्वती च नोऽस्माकं यज्ञं तूयं क्षिप्रम् आ एतु आगच्छतु । कीदृशी
मनुष्वत् मनुष्यवत् इह चेतयन्ती परिदृष्टकारिणीति तिसृणामपि
विशेषणम् एतास्तिस्रो देव्यः स्योनं सुखरूपम् इदं बर्हिः आसदन्तु
आसीदन्तु बर्हिः । आ इदमिति पदं किम्भूतास्तिस्रः स्वपसः
अप इति कर्मनाम शोभनकर्माणः शोभनमपो यासां ताः ॥ ३३ ॥

वस्तु । कोट्यः स्वपसः शोभनमपः कर्म यासां ताः शुभकर्माणः
अप इति (निघ० २, १, १) कर्मनाम ॥ ३३ ॥

य इमे द्यावापृथिवी जनित्री रूपैरपिंशद्भुवन-
नानि विश्वा । तमद्य होतारिपितो यजीयान् देवं त्व-
ष्टारमिह यक्षि विद्वान् ॥ ३४ ॥

(१) य इमे । यस्त्वष्टा इमे द्यावापृथिव्यो जनित्री जन-
यिष्यौ सर्वभूतानाम् । रूपैः अपिंशत् सुचित्रिते अकरोत् । भु-
वनानि विश्वा । भूतजातानि च सर्वाणि रूपैरपिंशत् । आकृता-
न्यकरोत् तम् अद्यास्मिन्नहनि । हे होतः इपितः प्रेषित इति वा
अधीष्ट इति वा । यजीयान् यष्टुतरः । देवं दानादिगुणयु-
क्तम् त्वष्टारम् इह यक्षे यक्षि यज । विद्वान् स्वमाधिकारं
जानानः ॥ ३४ ॥

हे होतः अद्य इपितः प्रेषितः सन् तं त्वष्टारं देवमिह यक्षे यक्षि
यज । कोट्यः तम् यजीयान् अत्यन्तं यष्टा तुरिष्ठेमेयस्त्विति (पा०
६, ४, १५४) इत्यनुनि वृत्तं लोपः । विद्वान् स्वाधिकारज्ञः । तं कम्
यः त्वष्टा इमे द्यावापृथिवी द्यावामूमी रूपैः अपिंशद्ययवैर्विचित्रे
अकरोत् पिशः अययवे तुदादिः लुङि शे मुचादीनामिति (पा० ७,
१, ५९) जुम् । विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि

(१) अत्र धारणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्यरेमु० पु०
प्रास्ति । तद्यथा । य इमे । यः त्वष्टा जनित्री सर्वभूतानां जनयिष्यौ इमे द्या-
वापृथिव्यौ रूपैः अपिंशत् । सुचित्रिते अकरोत् पिश अययवे अस्य
लुङि रूपम् । शे मुचादीनामिति जुम् विश्वा सर्वाणि भुवनानि भू-
तजातानि च यस्तद्वष्टा रूपैः अपिंशत् आकृतान्यकरोत् हे होतः त्व-
मिपितः प्रेषितः सन् अद्य तं त्वष्टारं देवमिह यन्ति यज किं त्वं यजी-
यान् अतिशयेन यष्टा तुरिष्ठेमेयस्त्विति वृत्तं लोपः । यष्टुतमा
विद्वान् स्वमाधिकारं जानानः ॥ ३४ ॥

रूपैः अपिंशत् विविधरूपाण्यकरोत् । कीदृश्यौ घावापृथिव्यौ जनि-
त्री जनयतस्ते जनित्र्यौ प्राण्युत्पादिके ॥ ३४ ॥

उपावसृज त्मन्यां समञ्जन् देवानां पाथं ऋतुथा
हवींषि । वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः स्वदन्तु ह-
व्यं मधुना घृतेन ॥ ३५ ॥

(१) उपावसृज । द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते सा-
मर्थ्यात् । यजमान आह । वनस्पतिः यूपः शमिता देवः अग्निः
शामित्रः स्वदन्तु मृष्टीकुर्वन्तु । हव्यं हविः मधुना मधुरसेन
घृतेन त्वमपि हे अध्वर्यो उपावसृज (उत्पिष्टायासुकमवदानम् ?)
अवसृज निक्षिप । त्मन्या आत्मना । आदरार्थं वचनं मन्त्रेष्व-
ङ्ग्यादेरात्मन इत्याकारलोपः ॥ समञ्जन् संम्रक्षयन् देवानाम्
पाथः अन्नम् ऋतुथा ऋतावृतौ च हवींषि अवसृज ॥ ३५ ॥

यजमानो वदति । हे होतः । त्मन्या आत्मन्या हवींषि ऋतुथा
ऋतौ ऋतौ यज्ञकाले त्वमुपावसृज देहि । किं कुर्यन् देवानां पाथः
हविः मधुना मधुररसेन घृतेन समञ्जन् संम्रक्षयन् । देवानामित्युक्तं
तानाह वनस्पतिर्यूपः शमिता देवः अग्निः एते त्रयो हव्यं होता स-
मृज्य दत्तं स्वदन्तु भक्षयन्तु । आत्मन्शब्दस्य विभक्त्यादशे मन्त्रे-
ष्वङ्ग्यादेरात्मन इति (पा० ६, ४, १४१) आकारलोपः ॥ ३५ ॥

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० समतोऽयं पाठकमः मुम्यईमु० पु०
नास्ति । तद्यथा । उपावसृजः । द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते
सामर्थ्यात् । यजमान आह वनस्पतिर्यूपः शमिता देवः अग्निः एते
मधुना मधुरसेन घृतेन हव्यं हविः स्वदन्तु मृष्टीकुर्वन्तु हे अध्वर्यो
त्वमपि हवींषि ऋतुथा ऋतावृतौ त्मन्या आत्मना आदरार्थं वचनं
वृत्तार्थैकवचनस्य यादेशे कृते मन्त्रेष्वङ्ग्यादेरात्मनः इति आलोपः
उपावसृज निक्षिप किं कुर्यन् देवानां पाथः अन्नं समञ्जन् संम्र-
क्षयन् ॥ ३५ ॥

सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत्
पुरोगाः । अस्य होतुः प्रदिश्यतस्य वाचि स्वाहाकृ-
तं हविरदन्तु देवाः ॥ ३६ ॥

(१) सद्यो जातः । योऽग्निः सद्यो जातः जायमानः सन् व्य-
मिमीत निरमिमीत यज्ञम् । यश्च देवानाम् अभवत् पुरोगाः अ-
ग्रतो गामी । तस्यास्य होतुः प्रदिशि प्राच्यां दिशि ऋतुया
ऋतावृतौ आहवनीयात्मना व्यवस्थितस्य । वाचि आस्ये
मुखे वाग्ग्रहणेन लक्षणया मुखमभिधीयते तदुक्तं वार्तिककारे-
ण । “अभिधेयायिनीभावप्रतीतिर्लक्षणेऽप्येते । लक्ष्यमाणगुणै-
र्योगाद्वात्तिरिष्टा तु गौणतेति” । स्वाहाकृतम् स्वाहाकृत्युपलक्षितं
हविः अदन्तु देवाः ॥ ३६ ॥

देवा हविरदन्तु भक्षयन्तु । कीदृशं हविः अस्याग्नेः वाचि वा-
गिन्द्रियोपलक्षिते मुखे स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण हुतम् । कीदृशस्या-
स्य होतुः देवानामाह्वानुः प्रदिशि पूर्वदिशि ऋतस्य ऋ गतौ
आहवनीयात्मना स्थितस्य । अस्य कस्य योऽग्निः सद्यो जातः
उत्पन्नः सन् यज्ञं व्यमिमीत विशेषेण निरमात् यश्च देवानां पुरो-
गाः अग्रगामी मुख्योऽभवत् पुरो गच्छति पुरोगाः विटि प्रत्यये
विद्युन्नोरनुनासिकस्यादिति (पा० ६, ४. ४१) मस्या-
कारः ॥ ३६ ॥

(१) अत्र घाराणसो० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुग्धसू० पु०
नास्ति । तद्यथा । सद्यो जातः । योऽग्निः सद्यो जातः सन् अमिमीत
निरमिमीत यश्च देवानां पुरोगः अग्रगामी अभवत् । सर्वकार्येषु त-
स्यास्य होतुः प्रदिशि प्राच्यां दिशि ऋतस्य यतस्य आहवनीयात्म-
ना स्थितस्याग्नेः वाचि मुखे स्वाहाकृतं स्वाहाकृत्युपलक्षितं हविः
देवाः अदन्तु वाग्ग्रहणेनात्र लक्षणया मुखमभिधीयते । तदुक्तं वा-
र्तिककृता “अभिधेयायिनीभूतप्रतीतिर्लक्षणेऽप्येते लक्ष्यमाणगुणै-
र्योगाद्वात्तिरिष्टा तु गौणतेति” ॥ ३६ ॥

केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुपद्भि-
रजायथाः ॥ ३७ ॥

(१) इत उत्तरमश्वरक्षिणा योद्धारः युद्धोपकरणानि च स्तूयन्ते प्रागाग्नेय इति श्रुतेः ॥ केतुं कृण्वन् । आग्नेयी गायत्री अनिरुक्ता केतुं प्रज्ञानं कृण्वन्कुर्वन् । अकेतवे न विद्यते केतु प्रज्ञानं यस्य तस्मै अकेतवे पेशः सुवर्णं रूपं वा मर्याः मर्यायेति विभक्तिव्यत्ययः । मर्याय मनुष्याय अपेशसे न विद्यते पेशः यस्य तस्मै अविद्यमानसुवर्णाय अविद्यमानरूपाय वा पेशः कुर्वन् । समुपद्भिरजायथाः हे अग्ने उपद्भिः । उप दाहे अग्निहोत्रादीनि कर्माणि कुर्वद्भिः । जायमानः सन् जन्मना जातेर्वा । वसतेर्वा कृतसंप्रसारणस्यैतद्रूपम् उपद्भिः अग्निं प्रति निवसद्भिः जायमानः सन् समजायथाः उत्पद्यसे ॥ ३७ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टा निरुक्ता । हे अग्ने । त्वमुपद्भिः कृत्वा अजायथाः उत्पन्नोऽसि जनेलंडि रूपम् उप दाहे उपन्ति हविर्दहन्ति ते उपन्तोऽग्निहोमकर्तारो यजमानाः । कीदृशस्त्वम् अकेतवे अज्ञानाय मर्याः मर्याय मनुष्याय केतुं ज्ञानं कृण्वन् कुर्वन् विभक्तिव्यत्ययः । नास्ति पेशः सुवर्णं यस्य स अपेशाः तस्मै अपेशसे मर्याय पेशं सुवर्णं कुर्वन् ॥ ३७ ॥

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुम्यईमु० पु० नास्ति । तद्यथा । इत उत्तरमदवस्य रक्षणे योद्धून् स्तुन्योपकरणानि च स्तूयन्ते प्रागाग्नेय इति श्रुतेः । केतुं कृण्वन् आग्नेयोयं गायत्री अनिरुक्ता अकेतवे न विद्यते केतुः प्रज्ञानं यस्य तस्मै । मर्या मर्यायेति विभक्तिव्यत्ययः । मनुष्याय केतु प्रज्ञानं कुर्वन् अपेशसे अविद्यमानसुवर्णाय मर्याय पेशः सुवर्णं कुर्वन् हे अग्ने त्वम् उपद्भिः जायमानः सन् समजायथाः । उत्पद्यसे उप दाहे उपद्भिः अग्निहोत्रादिकर्माणि कुर्वद्भिः जायमानः वसतेर्वा कृतसंप्रसारणस्य रूपमग्निं प्रति निवसद्भिर्जायमानः अजायथाः ॥ ३७ ॥

जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यद्वर्मा याति समदा-
मुपस्थे । अनाविद्धया तन्वा जय त्वम् स त्वा वर्मणो
महिमा पिपर्तु ॥ ३८ ॥

(१) जीमूतस्येव । वर्म स्तूयते जीमूतो मेघः तस्येव भवति ।
प्रतीकम् अनीकम् मुखमिति पर्यायः । यथा पेघस्य मुखं विद्यु-
त्स्फुरितस्तनयित्नुधारानिकरैरसह्यं भवत्यन्तःसरणैः एवं ह-
स्त्यश्वश्वपदातिमुखं निशितास्त्रगम्भीरतुर्यनिनादशरधाराभि-
रसह्यम्भवति एवं कस्मिन्काले कस्य वेत्पत आह । यद्वर्मा यदा-
वर्मास्य विद्यते इति वर्मा । याति गच्छति समदाम् । समाद्य-
न्ति सह वा माद्यन्ते आसु योद्धार इति समदः समद्"शब्दः
संग्राहवचनः । समदां संग्रामाणाम् उपस्थे उत्कण्ठे यत एवमतो
ब्रवीमि । अनाविद्धया तन्वा जय त्वम् हे वर्मिन् अनाविद्धया
अक्षतया अरिष्टया तन्वा त्वं जय । किञ्च ॥ त्वा वर्मणो म-
हिमा पिपर्तु पालयतु ॥ ३८ ॥

एवमस्मिन् स्तुत्याश्चरक्षणे योधा युद्धोपकरणानि च स्तूयन्ते ।
मरदाजसुतपायुः संग्रामाङ्गानि प्रत्यृचं स्तौति त्रिष्टुप्भिः । वर्म

(१) अत्र धाराणसी० लि पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बरंमु० पु०
नास्ति । तद्यथा । जीमूतस्येव । वर्म स्तूयते त्रिष्टुप्भा जीमूतो मेघः
यत् यदा वर्मा वर्मचान् समदां संग्रामाणाम् उपस्थे उत्कण्ठे याति
सहमदं यान्ति येषु ताः संग्रामाः सह माद्यन्तीति समदः
योधा वा तदा प्रतीकं सेनामुखं जीमूतस्य प्रतीकमिध भवति यथा
मेघस्य मुखं विद्युत्स्तनयित्नुधारानिकरैरसह्यं भवति । एवं हस्त्य-
श्वरथपदातिमुखम् अस्त्रतुर्यनादशरजालैरसह्यं भवति यदा वर्मा
अप्रसरो भवति यतो ब्रवीमि । हे वर्मिन् अनाविद्धया अक्षतया
अरिष्टया तन्वा त्वं जय । किञ्च सः वर्मणो महिमा त्वां पिपर्तु
पालयतु ॥ ३८ ॥

स्तूयते यत् यदा धर्मी कवचधान् समदा संग्रामाणामुपस्थे उत्स-
ङ्गे याति तदा प्रतीकं सेनामुखं जीमूतस्य मेघस्येव भवति ।
सह माद्यन्ति योधा यासु ताः समदः संग्रामाः भदेः क्षिप् ।
मेघस्य मुखं विशुत्स्तनयित्नुधाराभिर्यथासहाम् एवं हस्त्यद्वर-
धपादात्यखजालतूर्यनादशरौघैः सेनामुखमसह्यं भवतीत्यर्थः । अ-
तोऽहं ध्रुवमि हे धर्मिन् ! अनाविद्धया अश्रुतया तन्या शरीरेण
सर्वं जप शत्रून् हत्वा जप प्राप्नुहि । किञ्च स धर्मणःमहिमा त्या त्वा
पिपर्तुं पालयतु ॥ ३८ ॥

धन्वना गा धन्वनाजि जयेम धन्वना तीव्राः स-
मदो जयेम । धनुः शत्रोरपकामं कृणोति धन्वना
सर्वाः प्रदिशो जयेम ॥ ३९ ॥

(१) धन्वना गाः । धनुः स्तूयते त्रिष्टुभा धन्वना धनुषा गाः
जयेम । धनुषा च आजि मार्गं जयेम । धनुषा च तीव्राः पटवः
उद्गूर्णायुधातः मदः संग्रामाजयेम । धनुश्च शत्रोः अपकाम-
कृणोति अपनयति कामम् । कर्तृत्वविवक्षाश्च धनुषः । धनुषा
च सर्वाः प्रदिशः जयेम ॥ ३९ ॥

धनुः स्तूयते । धन्वना धनुषा हत्वा सर्वं गाः धेनुः जयेम ।
धन्वना आजि मार्गं जयेम अजन्ति गच्छन्ति यस्मिन्मसाद्याजिमार्गः ।
तीव्राः उन्माः समदः संग्रामान् धन्वना जयेम । धनुः शत्रोरपकामं

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुन्यई पु०
नास्ति । तद्यथा । धन्वना गाः धनुः स्तुतिः त्रिष्टुप् धन्वना धनुषा
गाः जयेम धन्वना आजि मार्गं जयेम धन्वना तीव्राः उद्गूर्णायुधाः
समदः संग्रामान् जयेम धनुः शत्रोः काममपकृणोति अपनयति
अपकाममित्येकं पदम् । यद्वा धनुः शत्रोरयं कामं कामाभावं करो-
तु । अत्र धनुषः कर्तृत्वं धन्वना सर्वाः प्रदिशश्च जयेम । ईदृग्धनुः
प्रभावः ॥ ३९ ॥

मनोरथाभावं कृणोति करोति कामस्याभावोऽपकामम् अव्ययं
विमर्कतात्यादिना (पा० २, १, ६,) अर्थाभावेऽव्ययीभावः । किञ्च
धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम । ईदृशो धनुः प्रभावः ॥ ३९ ॥

वक्ष्यन्तीवेदागनीगन्ति कर्णी प्रियं सखायं परि-
पस्वजाना । योपेव शिङ्के वितताधि धन्वन् ज्या
इयं समने पारयन्ती ॥ ४० ॥

(१) वक्ष्यन्तीवेत् । ज्या अभिधेया । त्रिष्टुप् । या ज्या
वक्ष्यन्ती इव वचनोत्सुकेव । योपित् इच्छब्दः पादपूरणार्थः ।
आगनीगन्ति आगच्छन्ति अत्यर्थमागच्छति वा कर्णी धनुर्कर्ण-
मूलम् या च प्रियमिव सखायमिषुम् परिपस्वजाना आलिङ्ग-
न्ती । योपेव शिङ्के । शिञ्जि अव्यक्ते शब्दे । यथा मुग्धा यो-
पित्कामुकरञ्जनार्थमव्यक्तं कूजितकरोति एवमिषमव्यक्तं शब्दं
करोति । प्रसारिता च अधि उपरि धनुषि निबद्धा । सेयञ्ज्या
समने संग्रामे पारयन्ती विजयं कुर्वन्ती संग्रामान् तारयन्ती
स्तूयते ऽस्माभिरिति शेषः ॥ ४० ॥

ज्या स्तूयते । इयं धन्वन् धन्वनि धनुषि अधिवितता उप-
रि विस्तारिता सती शिङ्के अव्यक्तं शब्दं कुरुते शिञ्जि अव्यक्ते

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुग्धर्मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । वक्ष्यन्ती ज्याभिधेया त्रिष्टुप् या ज्या वक्ष्यन्ती
इव वचनोत्सुकेव इत् पादपूरणः कर्णम् आगनीगन्ति । अत्यर्थमा-
गच्छति किम्भूता प्रियं सखायम् इषुं परिपस्वजाना आलिङ्गन्ती
इयं ज्या अधिधन्वम् अधि उपरि धनुषि वितता प्रसारिता सती
योपा इव शिङ्के शिञ्जि अव्यक्ते शब्दे यथा विदग्धा योपित् कामु-
करञ्जनायाव्यक्तं कूजितं करोति । एवमिषमव्यक्तं शब्दं करोति ।
कीदृशी समने संग्रामे पारयन्ती विजयं कुर्वन्ती संग्रामानुसारयन्ती
सास्माभिः स्तूयत इति शेषः ॥ ४० ॥

शब्दे अदादिः इदितो नुम् घातोरिति (पा० ७, १, ५८) नुम् ।
 का इव योपेव यथा योपा कामिनी कामुकरञ्जनायाव्यक्तं घदति
 एवमियमपि । कीदृशी ज्या समने संग्रामे पारयन्ती पार तीर
 कर्मसमाप्तौ अदन्तः संग्रामादुतारयन्ती विजयं कुर्वतीत्यर्थः ।
 इयं का या ज्या कर्णमागनीगन्ति आकृष्टा सती योद्धुः कर्णं
 प्रत्यत्यर्थमागच्छति यङ्लुकि गमः रूपम् । कीदृशी उत्प्रेष्यते
 घटयन्तीव घक्तुमिच्छन्तीव अन्याऽपि घक्तुमिच्छन् कर्णं प्रत्या-
 गच्छति । प्रियं सखायमिष्टं मित्रं घाणरूपं परिपस्वजाना
 आखिङ्गन्ती स्वजेः शानचि शपः श्लौ सति द्वित्वम् । इत् पादपूर-
 णार्थः ॥ ४० ॥

ते आचरन्ती समनेव योपा मातेव पुत्रं विभृता-
 मुपस्थे । अप शत्रून् विध्यताम् संविदाने आर्त्नी इमे
 विष्कुरन्ती अमित्रान् ॥ ४१ ॥

(१) ते आचरन्ती । धनुषः कोटी स्तूयेते । त्रिष्टुप् । ये इमे
 आर्त्नी आत्न्यौ धनुषः कोटी । समना इव समने इति वचनव्यत्ययः
 समान भर्तृगतमनस्के योपे इव यथा समानभर्तृगतमनस्के योपे
 पतिमागच्छन्त्यौ ते आचरन्ती आगच्छन्त्यौ धानुष्कम् । मातेव
 पुत्रं विभृतामुपस्थे । यथा माता उपस्थ उत्सङ्गे पुत्रं धारयति
 एवं विभृतां धारयतां शरम् । अपशत्रून् विध्यताम् व्यध ताड-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुम्यर्ह मु०
 पु० नास्ति । तद्यथा । ते आचरन्ती । धनुषः कोटी स्तूयते त्रिष्टुप्
 ते इमे आर्त्नी आज्यौ धनुषः कोटी उपस्थे उत्सङ्गे माता पुत्रमिव
 शरं विभृतां धारयतां शत्रून् विध्यतां च कीदृश्यौ आचरन्ती आग-
 च्छन्त्यौ धनुष्कं प्रति समना योपा इव वचनव्यत्ययः समानमन-
 स्के समानभर्तृगतमनस्के योपे इव ते यथा कान्तमागच्छतः तथा
 संविदाने सुयमनुभर्त्तन्त्यौ अमित्रान् शत्रून् प्रति विष्कुरन्ती वि-
 स्फुरन्त्यौ ॥ ४१ ॥

ने । अपविध्यतां च शत्रून् संविदाने । सुखपनुमवन्त्यौ । वि-
ष्फुरन्ती अमित्रान् । अमित्रान् शत्रून् विष्फुरन्त्यौ ॥ ४१ ॥

मधुःकोटी स्तूयते । ते प्रसिद्धे इमे आत्नी आलर्षी धनुःकोटी
उपस्थे उत्सङ्गे मध्यभागे विभृतां धारयतां शरमिति शेषः । तत्र
दृष्टान्तः माता पुत्रमिव यथा जननी पुत्रमुत्सङ्गे विभर्ति । शत्रून्
अपविध्यतां ताडयतां च । कीदृश्यौ आलर्षी आचरन्ती आचरन्त्यौ
आगच्छन्त्यौ धानुष्कं प्रति तत्र दृष्टान्तः समना योषा इव यवन-
ध्यत्ययः समना समानमेकपतिगतं मनो ययोस्ते समनसौ विभक्ते-
र्द्देशः समचित्ते योषा योषे स्त्रियौ यथा कान्तमागच्छतः ।
संविदाने संविदाते ते संविदाने समो गर्मात्यादिना (पा० १, ३, २९)
शानच् परस्परं सङ्केतं कुर्वाणे । अमित्रान् शत्रून् प्रति विष्फुरन्ती
दङ्कारं कुर्वाणे ॥ ४१ ॥

वह्नीनां पिता बहुरंस्य पुत्राश्चिश्चाकृणोति समना-
वगत्य । इषुधिः सङ्काः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो
जयति प्रसूतः ॥ ४२ ॥

(१) वह्नीनामपि ताम् इषुधिरभिधेयः । त्रिष्टुप् । यः वह्नीना-

(१) अत्र चाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुख्यं
मुद्रित पु० नास्ति । तथा । वह्नीनां पिता इषुधिरिति धेयः । त्रि-
ष्टुप् वह्नीनाम् इषूणां पिता पालयिता तेन हि ताः पाल्यन्ते । अस्ये-
षुधेः बहुः पुत्रः इषुकलापः पुत्रस्यानीयः महितेन इषुकलापेन
प्रायते बहुवादितं तदर्थं कुर्वन्तीति । यश्च इषुधिः समना संग्रामान्
अवगत्य ज्ञात्वा चिश्चाकृणोति शब्दानुकरणम् स हि इषौ निष्क-
म्यमाणे चिक्षेति शब्दं करोति । स इषुधिः धनुष्केण पृष्ठे निनद्धो
यद्धः प्रसूतोऽनुज्ञातश्च सन् सङ्काः सङ्काशं दधते अस्मिन् योधा इति
सङ्कीर्यन्ते यास्मिन् योधा इति सङ्काः शत्रुशङ्कं सर्वाः पृतनाश्च
स्पर्धनीयतमाः संग्राममक्तीः जयति विषक्षातः कारकाणि भवन्ती-
तिषुधेः कर्तव्यम् ॥ ४२ ॥

मिपूणां पिता पालयिता । तेन सहिताः पाल्यन्ते सहिताः सं-
 निदधाति । यस्य चास्य बहुः इपुकलापः पुत्रः पुत्रस्थानीयः ।
 महितेन इपुकलापेन त्रायते । बहु वा तदर्थं हितं कुर्वन्ति । वि-
 श्वाकृणोति । शब्दानुकरणमेतत् इपुर्निष्क्रम्यमाणः विश्वेत्येवं
 शब्दं करोति । समनावगत्य । समना संग्रामान् अवगत्य ज्ञा-
 त्वा । स इपुधिः संकाः संकासं घचे अस्मिन् योधा इति सं-
 काः संकीर्यन्ते अस्मिन्नस्य इति संकाः शत्रुसंकटं वा । पृतनाश्च
 सर्वाः पृतनाः स्पृष्टनीयतमाः संग्रामभक्तीः सर्वाः । पृष्ठे निनद्धः
 धानुष्कस्य पृष्ठे बद्धः प्रसूतः धानुष्केणाभ्यनुज्ञातः सन् जयति
 अत्र इपुधेः कर्तृत्वम् । विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति वैयाक-
 रणाः ॥ ४२ ॥

इपुधिः स्तूयते । ये इपुधिः तूणो बह्वीनामिपूणां पिता पा-
 लकः यतो घाणान् धरति । अस्येपुधेर्बहुः पुत्रः । घाणसमूहः
 पुत्रस्थानीयः पाल्यमानत्वात् । पुत्रश्च बहुश्च त्रायते इति पुत्रः । स
 इपुधिः समना संग्रामान् अवगत्य ज्ञात्वा विश्वाकृणोति विश्वेति
 शब्दं करोति शब्दानुकरणमेतत् घाणे तूणाधिष्क्रम्यमाणे विश्वेति
 शब्दो भवति । च पुनः स इपुधिर्धानुष्केन पृष्ठे निनद्धः यज्ञोऽपि
 प्रसूतः अनुज्ञातः सन् सर्वाः पृतनाः जयति शत्रुसेनाः पराभव-
 ति । कीदृश्यः पृतनाः सङ्गाः सङ्गाः सचतेः सम्पूर्वाद्वा किरतेरिति
 (निय० ९, १४) यास्कोक्तैः सचतेः किरतेर्या रूपम् सचन्ते
 सम्बध्यन्ते सङ्कीर्यन्ते वा योधा यासु ताः सङ्गाः । विवक्षातः कार-
 काणि भवन्तीति घचनादिपुधेः कर्तृत्वम् ॥ ४२ ॥

रथे तिष्ठन्नयाति वाजिनः पुरो यत्र यत्र कामयते
 सुपाराधिः । अभीशूनां महिमानं पनायत्त भनः पश्चा-
 दनुयच्छन्ति रश्मयः ॥ ४३ ॥

(१) रथे तिष्ठन् । जगत्या अर्धेन सारथिः स्तूयतेऽर्धेन रश्म-
यः । सुसारथिः रथे तिष्ठन् नयति वाजिनः । प्रापयत्यश्वान्
पुरः पुरतोऽवस्थितान् । यत्र यत्र कामयते । तं वयं स्तुम इति
शेषः । अभिशृणाम् प्रग्रहाणां महिमानं महाभाग्यं पनायत पूजयत
हे जनाः । ये मनः अश्वसंवन्धि चित्तम् पश्चात्सन्तः अनुय-
च्छन्ति अनुगम्य गृह्णन्ति रश्मयः यन्तारः ॥ ४३ ॥

अर्धेन सारथिरर्धेन रश्मयः स्तूयन्ते । जगती इयम् । सु-
सारथिः सुसारथिः शोभनः सारथिः यत्र यत्र प्रदेशे कामयते
इच्छति मयात्र गन्तव्यमिति तत्र तत्र पुरो वर्त्तमानान् वाजिनः
नयति प्रापयति । कीदृशः रथे तिष्ठन् । तं स्तुम इति शेषः ।
इदानीं रश्मयः स्तूयन्ते हे जनाः ! अभिशृणां रश्मिनां महिमानं
महाभाग्यं वयं पनायत स्तुत ! ये रश्मयः पश्चात्सन्तः सन्तः
मनोऽश्वचित्तमनुयच्छन्ति अनुगम्य गृह्णन्ति वशवर्त्तिनं कुर्वन्ती-
त्यर्थः । एन स्तुतौ शुषूधूषेत्यादिना (पा० ३, १, २८) आयप्रत्यया-
न्तात्पनेल्लोङ् ॥ ४३ ॥

तीव्रान् घोषान् कृण्वते धृपपाणयोऽश्वौ रथेभिः
सह वाजयन्तः । अवक्रामन्तः प्रपदैरमित्रान् क्षिण-
न्ति शत्रून् १॥ रनंपव्ययन्तः ॥ ४४ ॥

(२) तीव्रान् घोषान् । अश्वौ स्तूयन्ते त्रिष्टुभा । तीव्रान्

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुम्बर्ह सु-
द्रित पु० नास्ति । तद्यथा । रथे तिष्ठन् जगत्या अर्धेन सारथिः स्तू-
यते अर्धेन रश्मयः सुसारथिः रथे तिष्ठन् सन् पुरोऽग्रतोऽवस्थितान्
वाजिनः यत्र यत्र कामयते तत्र तत्र नयति प्राप प्रापयति तं स्तुम
इति शेषः हे जनाः अभिशृणां प्रग्रहाणां महिमानं पनायत महामा-
म्यं पूजयतः रश्मयः पश्चात् सन्तो मनः अश्वचित्तम् अनुयच्छन्ति
अनुगम्य गृह्णन्ति वशवर्त्तिनं कुर्वन्ति ॥ ४३ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुम्बर्ह सु-

जयजयेत्पुग्रान् घोपान् शब्दान् कृण्वते कुर्वन्ति । वृषपाणयः ।
 वृषा अश्वाः पाणौ येषां संग्रहीतमभृतीनां योक्तृणां ते तथोक्ताः ।
 युक्ताः श्वसन्तः अश्वाः रथेभिः रथैः । सह वा जयन्तः पूजय-
 न्तः रथिनः ॥ तीव्रानेव घोपान् हेषितादीन् कृण्वन्ति । अव-
 क्रामन्तः प्रपदैः खुरैः अमित्रान् शत्रून् क्षिणन्ति क्षिण्वन्ति हिं-
 सन्ति । अनपव्ययन्तः । व्यय क्षये । अपपूर्वादस्माच्छतृप्रत्य-
 यः । अपव्ययन्तः नश्यन्तः न अपव्ययान्तोऽनपव्ययन्तः न न-
 श्यन्तः । अपरित्यजन्तो वा स्वामिनम् ॥ ४४ ॥

अश्वाः स्तूयन्ते । वृषाः अश्वाः पाणौ हस्ते येषां ते वृषपाण-
 योऽश्ववाराः तीव्रान् घोपान् जय जयेति शब्दान् कृण्वते कुर्वन्ति ।
 अश्वा अपि रथेभिः रथैः सह याजयन्तः गच्छन्तः सन्तस्तीव्रान्
 घोपान् हेषाशब्दान् कुर्वन्ति शत्रून् क्षिणन्ति नाशयन्ति च ।
 कीदृशाः अश्वाः प्रपदैः पादगैः खुरैः अमित्रान् रिपून् अवक्रामन्तः
 आक्रामन्तः । अनपव्ययन्तः व्यय क्षये अदन्तश्चुरादिः अपव्यय-
 न्ति ते अपव्ययन्तः न अपव्ययन्तोऽनपव्ययन्तः अनश्यन्तः । यज
 गती स्वार्थे णिच् घाजिनः ॥ ४४ ॥

रथयार्हन्ं हविरस्थ नाम यत्रायुधं निहितमस्य
 धर्म । तत्रा रथमुप शग्मं संदेम विश्वाहां वयं सुं
 मनस्पमानाः ॥ ४५ ॥

द्वित पु० नास्ति । तद्यथा । तीव्रान् घोपान् । अश्वाः स्तूयन्ते त्रिष्टु-
 भा वृषपाणयः वृषाः अश्वाः पाणौ येषां ते योक्तारः अश्ववाराः ती-
 व्रान् घोपान् जय जयेति शब्दान् कृण्वते कुर्वन्ति अश्वाः रथेभिः
 रथैः सह वा जयन्तः पूजयन्तः अर्थात् रथिनः पूजयन्तः तीव्रान्
 घोपान् हेषितानि कृण्वते प्रपदैः खुरैः अमित्रान् अवक्रामन्तः सन्तः
 शत्रून् क्षिणन्ति क्षिण्वन्ति अनपव्ययन्तः व्यय क्षये अपपूर्वात् शत-
 प्रत्ययः ॥ अपव्ययन्तो नश्यन्तः अपरित्यजन्तो वा स्वामिनम् ॥ ४४ ॥

(१) रथवाहनम् । रथस्तुतिः त्रिष्टुप् । यस्यास्यानसः रथ-
वाहनं रथवोढ इति नाम । हविरिति नाम्नोऽर्द्धलोपः । हविर्द्वा-
नमिति च द्वितीयं नाम । विमुच्य संयन्तृकं रथवाहनं करोति
अनस्तत्कर्मेति कात्यायनः । तस्मादनस एव पौरोडाशेषु
यजूंषि श्रुतिः । यत्र यस्मिन् आयुधं निहितं स्थापितम् ।
अस्य योद्धुः वर्म च संनहनम् । तत्रानसि रथम् शर्म सुखम्
उपसदेम उपसादयाम विश्वाहा सर्वदा वयम् सुमनस्यमानाः
अनुकूलचित्ताः ॥ ४५ ॥

शकटद्वारा रथः स्तूयते । अस्यानसो रथवाहनं नाम रथं
पहतीति रथवाहनम् वाजपेय्येऽसि रथस्यांराप्यमाणत्वात् । तथा-
स्य हविः हविर्द्वा-नं नाम पृषादरादित्यादुत्तरार्धलोपः । यत्रानसि
अस्य योद्धुर्वर्म आयुधं च निहितं स्थापितम् तत्रानसि ययं रथ-
मुपसदेम उपसादयामः । कौटशा रथं शर्म, सुखकरम् । कौटशा
ययम् विश्वाहा सर्वदा सुमनस्यमानाः शोभनं मनो ययां ते सु-
मनसः असुमनसः सुमनसो भवन्ति सुमनस्यन्ते भृशादिभ्यो भु-
व्यचुरिति (पा० ३, १, १२) क्यङ् ततः शानच् अनुकूलचित्ता
इत्यर्थः । तत्रस्यस्य संहितायां निपातस्य चेति (पा० ६, ३, १३६)
दीर्घः ॥ ४५ ॥

स्वादुपुंसदः पितरो वयोधाः कृच्छ्रेऽश्रितः श-

(१) भद्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्भर्द्मु० पु०
नास्ति । तथा । रथवाहनम् । रथस्तुतिस्त्रिष्टुप् । अस्यानसः
रथवाहनं नाम रथवोढ इति नाम हविरिति च नाम हविर्द्वा-नोऽर्ध-
लोपः । हविर्द्वा-नमिति द्वितीयं नाम विमुच्य संयत् । कं रथं
वाहने करोति अनस्तत्कर्मेति कात्यायनः तस्मादनस एव पौरोडाशे
यजूंषीति श्रुतिः यत्रानसि अस्य योद्धुः आयुधं वर्म च निहितं त-
त्रानसि विश्वाहा सर्वदा सुमनस्यमानाः अनाकुलचित्ताः ययं शर्म
सुखं रथमुपसदेम उपसादयामः ॥ ४५ ॥

शक्तीवन्तो गम्भीराः । चित्रसेना इपुवला अमृध्राः स-
तोवीरा उरवो द्रातसाहाः ॥ ४६ ॥

(१) स्वादु संसदः । रथगोपान् स्तौति त्रिष्टुप् स्वादु सुखकरं
संसदः संसदनं येषान्ते स्वादुसंसदः रथगोप्तारः पितरः पा-
तारः । वयोधाः अन्नस्यायुधो वा धारयितारः । कृच्छ्रेश्रितः
क्लेशाश्रयिणः शक्तीवन्तः बलवन्त आयुधवन्तो वा । गम्भीराः
गम्भीरप्रज्ञाना वा गम्भीरबला वा । चित्रसेनाः विचित्रसेनाः
इपुवलाः इपुपु विशेषतो बलं येषान्ते तथोक्ताः । अमृध्राः अमृदवः
उग्रशासनः सतोवीराः । सतः विद्यमानस्य बलस्य विविध-
मीरयितारो वा । पृथुजघनोरस्का वा । उरुमनसो वा द्रातसा-
हाः । द्राताः गणास्तेषामभिभवितारः । य इत्यम्भूताः पुरु-

(१) अत्र धाराणसौ० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्यईमु० पु०
नास्ति । तद्यथा । स्वादुसंसदः रथगोपान् स्तौति त्रिष्टुप् च एवं-
विधाः पुरुपास्तेऽस्माकं रथगोप्तारो भवन्ति चेति शेषः कीदृशाः स्वा-
दुसंसदः स्वादुसुखकरं संसदः संसदनं येषां ते स्वादुसंसदः पि-
तरः पातारः वयोधाः अन्नस्यायुधो वा धारयितारः कृच्छ्रेश्रितः
क्लेशाश्रयिणः कृच्छ्रेश्रित इति एकं पदम् कृच्छ्रे कष्टे धीयन्ते इति कृ-
च्छ्रेश्रितः सतम्या अलुक् दुःखे श्रयणयोग्याः दुःखनाशकत्वादिति वा
शक्तीवन्तः शक्तिर्यिद्यते येषां ते शक्तिवन्तः अश्वरादिममतोत्यादिना
शक्तिशब्दस्य धकारे दीर्घः बलवन्तः आयुधवन्तो वा गम्भीराः गम्भी-
रबलाश्च चित्रसेनाः इपुवलाः इपुर्मेवलं येषां ते अमृध्राः अमृदवः
उग्रशासनाः सतः शोभनस्य यजमानस्य अश्वमेधयाजिनः संवन्धि-
नो वीराः सतोवीरा इत्येकं पदं पृथ्या अलुक् यद्वा सतो विद्यमा-
नस्य बलस्य विविधमीरयितारो वा उरवः पृथुजघनोरस्काः उरु-
मनसो वा द्रातसाहाः द्रतान् सहते इति द्रातसहाः पञ्चाद्यच्
अभिमाति पृतेनेत्यादिना सहस्य दीर्घः द्राता गणास्तेषामभिभ-
वितारः ॥ ४६ ॥

पास्तेऽस्माकं रयगोप्तारो भवन्त्विति शेषः ॥ ४६ ॥

रयगोपान् स्तोति । ईदृशा नरा अस्माकं रयं गोप्तारो भव-
न्त्विति शेषः । कीदृशाः स्वादुसंसदः स्वादु सुखं यथा तथा सं-
सीदन्ति ते स्वादुसंसदः । पितरः पान्ति ते पितरः रक्षितारः ।
ययोधाः ययोऽन्नमायुर्वी दधति धारयन्ति ययोधाः । कृच्छ्रेधितः
इत्येकं पदम् कृच्छ्रे कष्टे श्रियन्ते सेवन्ते कृच्छ्रेधितः कर्मणि क्तिप्
अलुक् सप्तम्याः दुःखे सति आश्रयणयोग्याः दुःखनाशकत्वात् यद्वा
सप्तमी द्वितीयार्थे कृच्छ्रं ध्रियन्ति कृच्छ्रेधितः दुःखं प्राप्यापि स्वा-
मिसेधनपराः । शक्तोऽयन्तः शक्तिः सामर्थ्यमायुधं वा अस्ति
येषां ते । अश्वरश्मिमतीत्यादिप्रातिशाक्यसूत्रेण (३, ६, २) श-
क्तिशब्दस्य दीर्घः । गभीराः गम्भीरयला गम्भीरप्रज्ञाश्च । चित्र-
सेनाः चित्रा नामाविधा सेना येषां ते । इषुयलाः इषुभिर्धाने-
र्बलं येषां ते । मृध्राः मृध्राः मृदयो न भवन्मृध्राः कठि-
नाङ्गा उग्रदासना वा । सतोधीराः इत्येकं पदम् सतोऽश्वमेध-
पाजिनो धीराः दूराः यद्वा सनो विद्यमानस्य बलस्य वीराः
प्रेरकाः विधिधमोरयन्तीति धीराः पठ्या अलुक् । उरघः विशा-
लाः पृथुजघनोरस्का इत्यर्थः । घातसाहाः घातान् शूरसमूहान्
सहन्तेऽभिभवन्ति ते घातसहाः पचाद्यच् अभिमातिपृतनेत्या-
दिना (प्रातिशा० ३, ६, २७) सूत्रेण सहतेरुपधादी-
र्थः ॥ ४६ ॥

ब्राह्मणासः पितरः सोम्यांसः शिवे नो चार्यावृधि-
वी अनेहसा । पूषा नः पातु दुरितादंतावृधो रक्षा मा-
किर्नो अधशंभुस ईशत ॥ ४७ ॥

(१) ब्राह्मणासः । जगती लिङ्गोक्तदेवता । ऋतावृध

(१) यत्र धाराणसी० लि० पु० संगतोऽयं पाठक्रमः सुम्यईमु० पु०
नास्ति । तद्यथा । ब्राह्मणासः जगती लिङ्गोक्तदेवताः ऋतावृधः प्र-
भृति प्रत्यक्षकृतो मन्त्राः ब्राह्मणास इत्यादिपरोक्षकृतः अत एव व्या-
ख्यायते । हे ऋतावृधः सत्यवृधः देवाः इत्यप्याहारः रक्ष रक्षतेति

इत्यादिः प्रत्यक्षंभूतो मन्त्रः ब्राह्मणास इत्यादिः परोक्षकृतः ।
 अत एवं व्याख्यायते । हे ऋतावृधः सत्यवृधो वा यज्ञवृधो वा
 देवा । इत्यध्याहारः सामर्थ्यान् रक्ष । रक्षत इति वचनव्यत्ययः ।
 माकिः । मा च कश्चन नः अस्माकम् । अघशंसः अघानि पा-
 पानि यः शंसति प्रकाशयति सोऽघशंस ईशत ईष्टे इति वचन-
 व्यत्ययः । भवत्प्रसादाच्च । ब्राह्मणासः ब्राह्मणाः पितरः सो-
 म्यासः सोमसम्पादिनः । पान्त्वित्यत्रान्वयः शिवे कल्याण-
 कारिण्यौ द्यावापृथिवी च अनेहसा अनुपर्हिसिन्यौ अन-
 पराधिन्त्यौ वा पाताम् । पूषा च नः अस्मान् पातु दुरितात्
 अशुभात् ॥ ४७ ॥

जगती लिङ्गोक्तदेवता । ब्राह्मणासः ब्राह्मणाः नोऽस्मान् पातु
 रक्षन्तु पान्त्वित्यस्यार्थवशाच्चनव्यत्ययः कार्य्यः । पितरः च पान्तु ।
 कीदृशाः सोम्यासः सोम्याः सोमसम्पादिनः सोमपानयोग्या
 वेत्युभयोर्विशेषणम् । द्यावापृथिवी द्यावाभूमी नः पाताम् । कीद-
 र्भ्यौ शिवे कल्याणकारिण्यौ । अनेहसा अनेहसौ नास्ति एहोऽप-
 राधो ययोस्ते अपराधनियत्तिके । किञ्च पूषा सूर्य्यो नोऽस्मान्
 दुरितात् पातु । एवं परोक्षेणोक्ता प्रत्यक्षमाह हे ऋतावृधः ! ऋतं
 सत्यं यज्ञं वा धर्षयन्ति ऋनवृधः देवाः संहितायामृतस्य दीर्घः
 रक्ष रक्षतास्मान् वचनव्यत्ययः । माकिः मा कश्चन अघशंसः
 पापी नोऽस्माकमीशत पेद्वर्ष्य मा करोतु धर्मं दुष्टवशा मा
 भूमेत्यर्थः ॥ अघं पापं शंसति वक्ति प्रकाशयति द्याघशंसः दुष्टः ।
 ईशतेति वचनव्यत्ययः ॥ ४७ ॥

वचनव्यत्ययः । माकिः मा कश्चित् नोऽस्माकम् अघशंसः अघानि
 पापानि शंसति प्रकाशयतीत्यघशंसः ईशत ईष्टेति वचनव्ययः भ-
 वत्प्रसादाच्च सोम्यासः सोमसम्पादिनः ब्राह्मणाः पितरः नोऽस्मान्
 दुरितात् अशुभात् पान्तु द्यावापृथिवी च नः पातां किम्भूते शिवे
 कल्याणकारिण्यौ अनेहसा अनुपर्हिसिन्यौ अनपराधिन्त्या वा पूषा
 च नः दुरितात् पातु ॥ ४७ ॥

सुपर्णं वस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभिः संनद्धा
पतति प्रसृता । यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति तत्रा-
स्मभ्यामिषवः शर्म यत्सन् ॥ ४८ ॥

(१) सुपर्णं वस्ते । द्वाभ्यां त्रिष्टुबनुष्टुभ्यामिषुं स्तौति ।
या सुपर्णं वस्ते सुपर्णः पक्षी तद्विकारः सौपर्णमिति भवति ।
तत्र कृत्स्नवन्निगमः राजानमभिप्रेत्य । मृगो अस्या दन्तः य-
स्याश्वास्या इषोः मृगो दन्तः फलम् मृगयतेर्भृगः । स हि वेध्य-
मृगयते या च गोभिः सन्नद्धा । गोविकारैः श्लेष्मस्नायुभिः
संनद्धा । पतति शत्रुबलं प्रति । प्रसृता प्रेरिता धनुष्मता सा
इषुः यत्र नरः सञ्च विचन्द्रवन्ति । सगच्छन्ति च । विगच्छ-
न्ति च तत्र अस्मभ्यम् इषवः इपुरिति सन्नतिः । शर्म शरणम्
यत्सन् यच्छतिवति सन्नतिः ॥ ४८ ॥

द्वाभ्यामिषुं स्तौति आद्या त्रिष्टुप् अन्यानुष्टुप् । या इषुः सु-
पर्णं पक्षिपिच्छं वस्ते परिधत्ते वस परिधाने शोभनं पर्णं
पिच्छं यस्य स सुपर्णः पक्षी तस्य विकारः सौपर्णम् । तत्र
कृत्स्नवन्निगमा भवन्तीति (निरु० २, ५) यास्कोक्तेः सुपर्णशब्देन
तत्पिच्छं गृह्यते वाणपुच्छे पिच्छस्यारोप्यमाणत्वात् किञ्च अस्या
इषोः दन्तः फलं मृगः मृगयतेऽन्विष्यति रिपून् हन्तुमिति मृगः

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समतोऽयं पाठक्रमः मुम्यर्हं सु० पु०
नास्ति । तद्यथा । सुपर्णं वस्ते द्वाभ्यां त्रिष्टुबनुष्टुभ्याम् इषुं स्तौ-
ति या इषुः सुपर्णं वस्ते परिधत्ते सुपर्णः पक्षी तस्य विकारः सौपर्ण-
मिति भवति तत्र कृत्स्नवन्निगमः वाजमभिप्रेत्य अस्याः इषोः मृगो
दन्तः फलं मृगो मृगयते स हि वेध्यं मृगयते या च गोभिः गोविकारैः
श्लेष्मस्नायुभिः संनद्धा प्रसृता धनुष्मता प्रचोदिता सती पतति
शत्रुबलं प्रति सा इषुः यत्र नरः सञ्च वन्ति विद्रवन्ति च तत्र अस्म-
भ्यम् इषवः इपुरिति संनतिः शर्म शरणं यत्सत् यच्छतु ददातु ॥ ४८ ॥

मृग मार्गणे शुरादिरदन्तः पचाद्यच् मृगाँ मृगयतेरिति (निरु० ९, १९) यास्कः शल्पं हि वेष्ट्यं मृगयते । किञ्च या, इषुः गोभिः गोविकारैः स्नायुभिः सन्नद्धा वद्धा प्रसूता धनुष्मता प्रेरिता स-
ती पतति शत्रुबलं प्रति गच्छति । किञ्च यत्र नरो योद्धारः सन्दृष-
न्ति च सम्यक् गच्छन्ति विद्वन्ति च विविधं प्रमरन्ति चो
समुद्ये तत्र रणे इषवः घाणाः अस्मभ्यं शर्म सुखं यंमन् यच्छन्तु
यमु उपरमे लेटि तिष इलोपेऽडागमे सिञ्चदुलं लेटीति (पा० ३,
१, ३४) सिङागमे यंसञिनि रूपम् सुखं ददतु ॥ ४८ ॥

ऋजीते परिवृङ्ग्धि नोऽस्मां भवतु नस्तनूः । सोमो
अधिब्रवीतु नोऽदितिः शर्म यच्छतु ॥ ४९ ॥

(१) ऋजीते परि । हे ऋजीते ऋजुगामिनि । परिवृङ्-
ग्धि नः परिवर्जयास्मान् । अश्मा भवतु नस्तनूः अश्ममयी च
भवतु नः अस्माकं तनूः शरीम् । सोमश्च अधिब्रवीतु आधि-
क्येन वदतु नोऽस्माञ्जीवनाय । अदितिश्च शर्म शरणम् यच्छतु
ददातु ॥ ४९ ॥

ऋजुः सरला इतिर्यस्याः सा ऋजीतिः दिलोप आर्यः । हे ऋजीते
ऋजुगामिनि ! नोऽस्मान् परिवृङ्ग्धि परिवर्जय अस्मास्तु मा पतेत्य-
र्थः । किञ्च नोऽस्माकं तनूः शरीरम् अस्मा पापानतुल्यदृढा भवतु ।
सोमः नोऽस्मानधिब्रवीतु अधिकान् वदतु । अदितिः देवमाता शर्म
सुखं यच्छतु ददातु ॥ ४९ ॥

आजङ्गन्ति सान्वेपां जघनँ ॥ उपजिघ्रते । अ-

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० समतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति । तद्यथा । ऋजीते हे ऋजीते ऋजुः इतिर्गमनं यस्याः सा
ऋजीतिः तत्संशोधनं हे ऋजुगामिनि, नोऽस्मान् परिवृङ्ग्धि परिवर्जय
नोऽस्माकं तनूः अश्मा अश्ममयी भवतु सोमः नोऽस्मान् अधिब्रवी-
तु आधिक्येन वदतु अदितिश्च शर्म यच्छतु शरणं ददातु ॥ ४९ ॥

अवाजनि प्रचेतसोऽश्वान् समत्सु चोदय ॥ ५० ॥

(१) आजहन्ति । कशास्तुतिः । अनुष्टुप् येषामश्वानाम् आजहन्ति अश्वारोहाः सानु सानूनि मांसोपचितान्यङ्गानि । येषामेषाश्च जघनान् जघनानि उपजिघ्रते उपनिघ्नन्ति । अश्वजनि अश्वज्जनयतीत्यश्वजनी तस्याः सम्बोधनं हे अश्वजनि । प्रचेतसः परिदृष्टकारिणः प्रकृष्टज्ञानान्वा । अश्वान् समत्सु सङ्ग्रामेषु चोदय प्रेरय ॥ ५० ॥

अनुष्टुप् । कशा स्तूयते अज गतौ क्षेपणे च । अश्वः । मज्जन्ते क्षिप्यन्ते यया सा अश्वजनी हे अश्वजनि कशे ! समत्सु संग्रामेषु त्वमश्वान् चोदय प्रेरय जयाय कौटशानश्वान् प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानं चेतो मनो येषां ते । हे कशे ! यया त्वयाश्ववारा येषामश्वानां सानु सानूनि सानुतुल्यानि मांसोपचितान्यङ्गानि आजहन्ति घचन-
ध्यत्ययः आप्नन्ति ताडयन्ति जघनान् कटिभागान् उपजिघ्रते नि-
घ्नन्ति । तुरङ्गारोहा ययाश्वान् घशयन्ति सा त्वमश्वान् प्रेरये-
त्यर्थः ॥ ५० ॥

अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं व्यापां हेनि परि-
बाधमानः । हस्तगो विश्वा वयुनानि विद्वान् पुमान्
पुमांश्च परिपातु विद्वतः ॥ ५१ ॥

(१) अत्र चारणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुख्यमु० पु० नास्ति । तद्यथा । आजहन्ति कशास्तुतिः अनुष्टुप् येषामश्वानां सानु सानूनि समुद्धृतानि मांसोपचितान्यङ्गानि आजहन्ति आप्नन्ति अश्ववाराः जघनान् जघनानि च उपजिघ्रते उपनिघ्नन्ति हे अश्वजनि अश्वज्जनयतीत्यश्वजनी अज गतौ क्षेपणे च क्षेपणौ तस्याः संबोधनम् हे अश्वजनि हे कशे प्रचेतसः परिदृश्यकारिणः प्रज्ञानान् अश्वान् समत्सु संग्रामेषु चोदय प्रेरय जयाय ॥ ५० ॥

(१) अहिरिच । हस्तघ्नः स्तूयते त्रिष्टुप् । हस्ते एव स्थितो हन्ति यः स हस्तघ्नः खेटकः प्रकोष्ठादित्राणं वा । यः हस्तघ्नः अहिरिच सर्प इव भोगैः । शरीरावयवैः । पर्येति परिवेष्टयति बाहुम् । ज्याया हेति परिबाधमानः । ज्याया आयुधात्परित्रायमाणः । स हस्तघ्नः विश्वा विश्वानि सर्वाणि वयुनानि विद्वान् प्रजानन् परिदृष्टकारी वा । पुमान् शूरो क्लीबो वा । पुमांसमक्लीबं परिपातु विश्वतः सर्वतः ॥ ५१ ॥

हस्तघ्नः स्तूयते । सप्त त्रिष्टुभः हस्ते स्थितो हन्ति हस्तघ्नः खेटकः यद्वा हस्त हन्ति प्राप्नोति हस्तघ्नः प्रकोष्ठत्राणम् पुमांसं विद्वतः सर्वतः परिपातुः रक्षतु । किम्भूतो हस्तघ्नः विद्वद्वा विद्वानि सर्वाणि वयुनानि ज्ञानानि विद्वान् जानन् । तथा पुमान् पुंस्त्वयुक्तः शूर इत्यर्थः । यो हस्तघ्नो भोगैः स्वशरीरावयवैः कृत्वा बाहु पर्येति हस्तं वेष्टयति क इव अहिरिच यथाहिः सर्पो भोगैः स्वदेहैः हस्तादिकं वेष्टयति । कीदृशः ज्यायाः हेति वाणं शत्रुप्रेरितम् परिबाधमानः निवर्त्तयन् खेटकपक्षे ॥ ज्याया हेति प्रहारं निवारयन् ज्याघातस्य निवारकत्वात् ॥ ५१ ॥

वनस्पते वीड्यद्भो हि भूया अस्मत्सत्त्वा प्रतरणः सुवीरः । गोभिः सन्नद्धो असि वीड्यस्वास्थाता ते जयतु जेत्वानि ॥ ५२ ॥

(१) अत्र धारणसी० लि०पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु०पु० नास्ति । तद्यथा । अहिरिच हस्तघ्नः स्तूयते त्रिष्टुप् हस्ते स्थितो हन्ति हस्तघ्नः खेटकः प्रकोष्ठादित्राणं वा यः अहिः सर्प इव भोगैः शरीरावयवैः बाहु पर्येति परिवेष्टयति किम्भूतः ज्यायाः हन्ति शत्रुं परिबाधमानः घाणाद्रक्षन् स हस्तघ्नः विद्वद्वा सर्वाणि वयुनानि प्रजानानि विद्वान् विप्रजानन् परिदृष्टकारी पुमान् शूरः मक्लीबः पुमांसम् मक्लीबं मां विद्वतः सर्वतः परिपातु ॥ ५१ ॥

(१) वनस्पते वीद्वद्भ्यः । रथदुन्दुभिदेवत्यावृचौ त्रिष्टुभौ
ऐन्द्राशान्तपोऽर्द्धर्चः । हे वनस्पते वानस्पत्य रथ । कृत्स्नवन्निगमः ।
वीद्वद्भ्यो हि भूयाः । वीदुशब्दो दृढवचनः । दृढाङ्गो भव । अ-
स्मत्सखा सन् । प्रतरणः प्रतरन्त्यनेन सङ्गममिति । प्रतरणः
सुवीरः साधुवीरः । यतश्च त्वम् गोभिः । श्लेष्मचर्मभिः सन्न-
द्धोऽसि अतस्त्वां ब्रवीमि । वीडयस्व संस्तम्भयस्वात्मानम् आ-
स्थाता ते । संस्थाता च ते तव जयतु जेत्यानि जेतव्यानि ॥ ५२ ॥

तिस्र आचो रथदेयताः । हे वनस्पते वनस्पतिधिकार काष्ठमय
रथ । कृत्स्नवन्निगमः (निरु० २, ५) त्वं वीद्वद्भ्यः दृढाङ्गो भूयाः भव
वीद्वद्भि अङ्गानि यस्य । कीदृशः अस्मत्सखा अस्माकं मित्रभूतः प्र-
तरणः प्रतरति संग्रामपारं गच्छति प्रतरणः । सुवीरः शोभनो वीरो
रथी यत्र । किञ्च हे रथ ! यतः त्वं गोभिः गोविकारैश्चर्मभिः सन्नद्धः
पद्धोऽसि अतो वीडयस्व आत्मानं स्तम्भय । किञ्च ते तवास्थाता
आरोढा रथी जेत्यानि जेतव्यानि विपुधनानि जयतु हि पाद-
पूरणः ॥ ५२ ॥

विचः पृथिव्याः पर्योज उद्भूतं वनस्पतिभ्यः प-
र्याभूतं सहः । अपामोऽमानं परि गोभिरावृतमि-
न्द्रस्य वज्रं हविषा रथं यज ॥ ५३ ॥

(१) अत्र चाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठमकः सुम्यरमु० पु०
नास्ति । तद्यथा । वनस्पते रथदुन्दुभिदेवत्यौ वृचौ त्रिष्टुभौ इन्द्र-
देवत्योऽर्द्धर्चः हे वनस्पते वानस्पत्य रथ कृत्स्नवन्निगमः वीद्वद्भ्यो भूयाः
वीदुशब्दो दृढवचनः दृढाङ्गो भव अस्मत्सखा सन् प्रतरणः प्रतरन्त्य-
नेन संग्रामान् इति प्रतरणः सुवीरः साधुवीरः यतश्च त्वं गोभिः
गोविकारैः श्लेष्मचर्मभिः सन्नद्धः असि अतः वीडयस्व संस्तम्भयस्व
आत्मानं ते तव आस्थाता रथी जेत्यानि जेतव्यानि विपुधनानि
जयतु हिः पादपूरणः ॥ ५२ ॥

(१) दिवः पृथिव्याः दिवः सुलोकात् यत् भोजः
परि सर्वतः उद्भूतम् । उद्भूतम् । यच्च पृथिव्याः पृथिवीलो-
कात् परि उद्भूतम् । यच्च वनस्पतिभ्यः । वनस्पतिशकासात्
परि सर्वतः आभूतम् आहृतम् सहः बलम् यच्च अपां सम्बन्धि
भोजमानम् भोजः परिमाणम् । तदेतच्चतुष्टयं रथभावमुपनीतम् ।
परिगोभिराहृतम् । परिसमन्तात् गोभिः गोविकारैः स्नायुश्ले-
ष्मचर्मभिः आहृतमुपनिबद्धम् इन्द्रस्य वज्रम् । इन्द्रो ह यत्र वृ-
त्राय वज्रं प्रजहारेत्युपक्रम्य रथस्तृतीयं चेत्यभिधाय । रथेन च
शरेण च राजन्यबन्धव इति श्रुतिः । तदभिधायमेतत् हविषा
तमीदृशं रथं यज हे अध्वर्यो ॥ ५३ ॥

हे अध्वर्यो ! त्वं हविषा कृत्या रथं यज । कीदृशं रथम् दिवः
सुलोकात् पृथिव्याः भूमेः सकाशात् पर्युद्धृतं समन्तादुद्भूतम्
भोजः तेजः । तथा वनस्पतिभ्यो वृक्षेभ्यः पर्याभूतं समन्तादाहृतं
भोजः बलम् । तथा अपां जलानामभोजमानं तेजः सारभूतम्
भोजः बलतेजसोरिति धातोः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते इति (पा० ३,
२, ७५) मनिन् भोजयति बलिने करोतीति भोजमा तम् । द्यावा-
भूमिवृक्षजलानां तेजश्चतुष्टयेन निर्मितमित्यर्थः । तथा गोभिः किरणैः
पर्याहृतं घण्टिनम् तेजोनिर्मितत्वात् यद्वा गोभिः चर्मभिर्वेष्टितम् ।
तथा इन्द्रस्य वज्रमिन्द्रयज्ञाज्जातमित्यर्थः इन्द्रो यदा वृत्राय वज्रं

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुख्यैर्मु० पु०
नास्ति । तथा । दिवः पृथिव्याः दिवः सुलोकात् भोजः परि अद्भु-
तं सर्वतः उद्भूतं पृथिव्याः यत् भोजः परि अद्भुतं वनस्पतिभ्यः
सकाशात् यत्सहः बलं पर्याभूतम् आहृतम् अपां संबन्धि यत्सहः प-
र्याहृतम् भोजमानं परिमाणं तत्तेजश्चतुष्टयं रथभावमुपनीतं गोभिः
गोविकारैः स्नायुश्लेष्मचर्मभिः परिसमन्तात् आहृतम् उपनिबद्धम्
इन्द्रस्य वज्रम् इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहारेत्युपक्रम्य रथस्तृ-
तीयं चेत्यभिधाय रथेन च शरेण राजन्यबन्धव इति श्रुतिः तदभि-
धायमेतत् ईदृशं रथं हविषा यज । हे अध्वर्यो ॥ ५३ ॥

प्रजहार तदा पृथंशरीरकाठिन्येन प्रतिहतं चतुर्धा जातम् यूपः स्फ्यः
रथः शरश्चेति चतुःखण्डाः तत्र यूपस्फ्यौ विप्रैर्गृहीतौ रथशरी-
नृपैरिति श्रुतिकथानुसन्धेया इन्द्रो यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहारे-
त्युपक्रम्य रथस्तृतीयमित्यभिधाय रथेन शरेण चेति राजन्यव-
न्धव इति श्रुतेः (१, २, ४, १—२) ईदृशं रथं यजेत्यर्थः ॥५३॥

इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीकं मित्रस्य गर्भो वरुणस्य
नाभिः । सेमां नो हव्यदाति जुपाणो देव रथं प्रति
हव्या गृभाय ॥ ५४ ॥

(१) इन्द्रस्य वज्रः । यस्त्वम् इन्द्रस्य वज्रः असि मरुतां
च अनीकं मुखमसि । मित्रस्य च गर्भोऽसि । वरुणस्य च
नाभिरसि । सः त्वम् इमाम् नः अस्माकम् हव्यदातिं हविषो
दानम् जुपाणः सेवमानः । हे देव रथं प्रतिहव्या गृभाय प्रति-
गृभाय प्रतिगृहाण हव्या हवींषि ॥ ५४ ॥

हे रथ । हे देव । स त्वं हव्या हवींषि प्रतिगृभाय प्रतिगृहाण ।
कीदृशः त्वम् इन्द्रस्य वज्रः वज्रोत्पन्नत्वात् । मरुतामनीकं मुखं
मुख्यः वेदानां जयप्रापकत्वात् । मित्रस्य देवस्य गर्भः गीर्द्यते गर्भः
गृणातेर्भप्रत्ययः सूर्येण स्तूयमानः । वरुणस्य नाभिः, नभ्यतेऽरिर्ह-
म्यतेऽनेनेति नाभिः नभ हिसायां इण्प्रत्ययः वरुणस्य हननसाध-
नम् । नोऽस्माकमिमां हव्यदातिं हविषो दानं जुपाणः सेवमानः ।
सेमामित्यत्र सोऽचि लोपे चेत्यादपूरणमिति (पा० ६, १, १३४)
सन्धिः । गृभाय गृहातेर्हलः अः ज्ञानज्ज्ञाधित्यनुवृत्तौ (पा० ३, १, ८३)
छन्दसि शायजपीति (पा० ३, १८४) हौ परे आग्रप्रत्ययस्य शायजा-
देशः हस्य भश्च ॥ ५४ ॥

(१) अत्र चाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बर्मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । इन्द्रस्य वज्रः हे देव हे रथ यः त्वम् इन्द्रस्य वज्रः
मरुतां च अनीकं मुखं मित्रस्य गर्भः वरुणस्य नाभिरसि सः त्वं नोऽ-
स्माकम् इमां हव्यदातिं हविषो दानं जुपाणः सेवमानः सन् हव्या
हवींषि प्रतिगृभाय प्रतिगृहाण ॥ ५४ ॥

(१) दिवः पृथिव्याः दिवः द्युलोकात् यत् ओजः
परि सर्वतः उद्भूतम् । उद्भूतम् । यच्च पृथिव्याः पृथिवीलो-
कात् परि उद्भूतम् । यच्च वनस्पतिभ्यः । वनस्पतिशकासात्
परि सर्वतः आभूतम् आहृतम् सहः बलम् यच्च अपां सम्बन्धि
ओज्जमानम् ओजः परिमाणम् । तदेतच्चतुष्टयं रथभावमुपनीतम् ।
परिगोभिरावृतम् । परिसमन्तात् गोभिः गोविकारैः स्नायुश्ले-
ष्मचर्मभिः आवृतमुपनिबद्धम् इन्द्रस्य वज्रम् । इन्द्रो ह यत्र वृ-
त्राय वज्रं प्रजहारेत्युपक्रम्य रयस्तृतीयं चेत्यभिधाय । रयेन च
शरेण च राजन्यबन्धव इति श्रुतिः । तदभिप्रायमेतत् हविषा
तमीदृशं रथं यज हे अध्वर्यो ॥ ५३ ॥

हे अध्वर्यो ! त्वं हविषा कृत्वा रथं यज । कीदृशं रथम् दिवः
द्युलोकात् पृथिव्याः भूमेः सकाशात् पर्युद्धृतं समन्तादुद्भूतम्
ओजः तेजः । तथा वनस्पतिभ्यो वृक्षेभ्यः पर्याभूतं समन्तादाहृत-
मानीतं सहः बलम् । तथा अपां जलानामोज्जमानं तेजः सारभूतम्
ओजः बलतेजसोरिति धातोः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते इति (पा० ३,
२, ७५) मनिन् ओजयति बलिनं करोतीति ओज्जमा तम् । घाघा-
भूमिवृक्षजलानां तेजश्चतुष्टयेन निर्मितमित्यर्थः । तथा गोभिः किरणैः
पर्यावृतं वेष्टितम् तेजोनिर्मितत्वात् यद्वा गोभिः चर्मभिर्वेष्टितम् ।
तथा इन्द्रस्य वज्रमिन्द्रवज्राज्जातमित्यर्थः इन्द्रो यदा वृत्राय वज्रं

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति । तथा । दिवः पृथिव्याः दिवः द्युलोकात् ओजः परि अद्भु-
तं सर्वतः उद्भूतं पृथिव्याः यत् ओजः परि अद्भुतं वनस्पतिभ्यः
सकाशात् यत्सहः बलं पर्याभूतम् आहृतम् अपां सम्बन्धि यत्सहः प-
र्याहृतम् ओज्जमानं परिमाणं तत्तेजश्चतुष्टयं रथभावमुपनीतं गोभिः
गोविकारैः स्नायुश्लेष्मचर्मभिः परिसमन्तात् आवृतम् उपनिबद्धम्
इन्द्रस्य वज्रम् इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहारेत्युपक्रम्य रयस्तृ-
तीयं चेत्यभिधाय रयेन च शरेण राजन्यबन्धव इति श्रुतिः तदभि-
प्रायमेतत् ईदृशं रथं हविषा यज । हे अध्वर्यो ॥ ५३ ॥

प्रजहार तदा वृषशरीरकाठिन्येन प्रतिहतं चतुर्धा जातम् यूपः स्फ्यः
रथः शरश्चेति चतुःखण्डाः तत्र यूपस्फ्यौ विप्रैर्गृहीतौ रथशरौ
नृपैरिति श्रुतिकथानुसन्धेया इन्द्रो ॥ यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहारे-
त्युपक्रम्य रथस्तृतीयमित्यभिधाय रथेन शरेण चेति राजन्यव-
न्धव इति ध्रुतेः (१, २, ४, १—२) इदं रथं यजेत्यर्थः ॥५३॥

इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीकं मित्रस्य गर्भो वरुणस्य
नाभिः । सेमां नो हव्यदाति जुषाणो देव रथं प्रति
हव्या गृभाय ॥ ५४ ॥

(१) इन्द्रस्य वज्रः । यस्त्वम् इन्द्रस्य वज्रः असि मरुतां
च अनीकं मुखमसि । मित्रस्य च गर्भोऽसि । वरुणस्य च
नाभिरसि । सः त्वम् इमाम् नः अस्माकम् हव्यदाति हविषो
दानम् जुषाणः सेवमानः । हे देव रथं प्रतिहव्या गृभाय प्रति-
गृभाय प्रतिगृहाण हव्या हवींषि ॥ ५४ ॥

हे रथ ! हे देव ! स त्वं हव्या हवींषि प्रतिगृभाय प्रतिगृहाण ।
कौडशः त्वम् इन्द्रस्य वज्रः वज्रोत्पन्नत्वात् । मरुतामनीकं मुखं
मुख्यः देवानां अयमप्रापकत्वात् । मित्रस्य देवस्य गर्भः गीर्त्यते गर्भः
गृणातेर्भग्नप्रत्ययः सुख्येण स्तूयमानः । वरुणस्य नाभिः नभ्यतेऽरिर्द-
न्यतेऽनेनेति नाभिः नभ हिंसायाम् हणप्रत्ययः वरुणस्य हननसाध-
नम् । नोऽस्माकमिमां हव्यदाति हविषो दानं जुषाणः सेवमानः ।
सेमामित्यत्र सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति (पा० ६, १, १३४)
सन्धिः । गृभाय गृहातेर्हलः अः शानज्ज्ञावित्यनुवृत्ती (पा० ३, १, ८३)
छन्दसि शायजपीति (पा० ३, १८४) हौ परे आप्रत्ययस्य शायजा-
देशः हस्य भक्ष ॥ ५४ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुख्यैर्मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । इन्द्रस्य वज्रः हे देव हे रथ यः त्वम् इन्द्रस्य वज्रः
मरुतां च अनीकं मुखं मित्रस्य गर्भः वरुणस्य नाभिरसि सः त्वं नोऽ-
स्माकम् इमां हव्यदाति हविषो दानं जुषाणः सेवमानः सन् हव्या
हवींषि प्रतिगृभाय प्रतिगृहाण ॥ ५४ ॥

ति । समश्चपर्णाश्चरन्ति नो नरोऽस्माकमिन्द्र रथिनो
जयन्तु ॥ ५७ ॥

(१) आमूः । ऐन्द्री आभज । अज गतिक्षेपणयोः ।
आक्षिप । अमूः शत्रुसेनाः । प्रत्यावर्तय इमाः । प्रत्यावर्तय
जितं जितमिति । इमाः अस्मदीयसेनाः किञ्च ॥ केतुमन् प्र-
ज्ञातवान् दुन्दुभिः वाचदीति । लोड्ये लद् अत्यर्थं वदतु ।
जयप्रकाशकम् ॥ किञ्च समश्चपर्णाश्चरन्ति नो नरः । अत्रा-
पि लोड्ये लद् । संचरन्तु अश्वपर्णाः अश्वपतनाः नो नरः
अस्मदीया मनुष्या संग्रामेण । हे इन्द्र अस्माकं रथिनः जयन्तु
त्वत्प्रसादादिनि शेषः ॥ ५७ ॥

हे इन्द्र ! अमूः शत्रुसेनाः त्वमा अज समन्तात्परिक्षिप अज
गतिक्षेपणयोः । यतो दुन्दुभिः केतुमत् प्रज्ञावत् यथा वाचदीति
अत्यन्तं वदति अत इमाः अस्मत्सेनाः प्रत्यावर्तय जयं प्रापय्य
प्रत्यानय । किञ्च नोऽस्माकं नरः योधाः सञ्चरन्ति कीदृशा नरः
अश्वपर्णाः अश्वस्येव पर्ण पतनं येषां ते । किञ्च अस्माकं रथिनः
रथस्थाः जयन्तु युद्धे जयं प्राप्नुवन्तु ॥ ५७ ॥

आग्नेयः कृष्णग्रीवः सारस्वती मेघी यशुः सौम्यः
पौष्णः श्यामः शान्तिपृष्ठो बार्हस्पत्यः शिल्पो वैश्व-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठकमः मुख्य ई पु०
नास्ति । तद्यथा । आ अमूः अर्धर्च ऐन्द्र हे इन्द्र अमूः शत्रुसेना आ
अज आक्षिप अज गतिक्षेपणयोः इमाः अस्मदीयसेनाः प्रत्यावर्तय
जितं जितमिति किञ्च दुन्दुभिः केतुमत् प्रज्ञावत् यथा वाचदीति
लोड्ये लद् अत्यर्थं वदतु किञ्च अश्वपर्णाः अश्वपतनाः नोऽस्माकं
नरो मनुष्याः संचरन्ति अत्रापि लोड्ये लद् संचरन्तु हे इन्द्र अस्मा-
कं रथिनः संग्रामं जयन्तु त्वत्प्रसादादित्यर्थः ॥ ५७ ॥

देव ऐन्द्रोऽरुणो मारुतः कल्माष ऐन्द्राग्नः संहितो-
ऽधोराग्नः सावित्रो वारुणः कृष्ण एकांशितिपात्
पेतवः ॥ ५८ ॥

(१) आग्नेयः कृष्णग्रीव इति श्रुतिः । अ. अध्यायपरिसमा-
प्तेः । द्वयोरेकादशिन्योः पशुदेवतासबन्धविधात्री परतो द्वादश-
हविषो वेष्टेदेवताः ॥ ५८ ॥

अश्वमेधे धृतिरस्ति द्वे त्वेयैते एकादशिन्यायालभेतेति (१३,
५, १, ३) तयोरेकादशिन्योः पशवस्तदेवताश्च कण्डिकाद्वेनोच्य-
न्ते तेनेमानि ग्राहणवाक्यानि द्रव्यदेवताप्रतिपादकानि न ॥ मन्त्राः ॥
कृष्णा ग्रीवा यस्य स कृष्णग्रीवः पशुराग्नेयः भग्निदेवत्यः १, मेपी
सारस्वती सरस्वतीदेवताका २, यमुः पिङ्गलवर्णः पशुः सौम्यः
सौमदेवत्यः ३, इयामः कृष्णवर्णः पौष्णः पूषदेवत्यः ४, शिति
इयाम पृष्ठ यस्य स शितिपृष्ठः वार्हस्पत्यः बृहस्पतिदेवत्यः ५, शि-
ल्यो विचित्रवर्णो वैश्वदेवः विश्वदेवदेवत्यः ६, मरुणः रक्तः ऐन्द्रः
इन्द्रदेवत्यः ७, कल्माषः कर्पूरो मारुतः मरुदेवत्यः ८ संहितः
दृढाङ्गः ऐन्द्राग्नः इन्द्राग्निदेवत्यः ९, अधोराग्नः अधोदेशे इत्येतः सा-
वित्रः सवितृदेवत्यः १०, एकः शितिः इत्येतः पादो यस्य स एक-
शितिपात् एकपदे इत्येतोऽन्यत्र कृष्णः पेत्यः पतनशीलो घेगवान्
पशुः वारुणः वरुणदेवत्यः ११, एवमेकावक्ष्यताः ॥ ५८ ॥

अग्नयेऽग्नीं कवते रोहिताञ्जिरनङ्गानधोराग्नौ सा-
वित्रौ पौष्णौ रंजतनाम्नी वैश्वदेवौ पिशङ्गौ तूपरौ
मारुतः कल्माष आग्नेयः कृष्णोऽजः सारस्वती मेपी
रुणः पेतवः ॥ ५९ ॥

(१) स्पष्टार्थः ॥ ५९ ॥

द्वितीयेकादशिनीपशुदेवानाद् । रोहितो रक्तोऽञ्जिस्त्वि लको य-

स्य सोऽनड्वान् धूपमोऽनीकयतेऽग्नये आलभ्यः अनीकं मुखं सैन्यं
 वा यस्य सोऽनीकवान् तस्मै १, अधोरात्रौ अधोभागे श्वेतौ द्वौ
 पशू सावित्री सवितृदेवतौ २, ३, रजतवर्णावाभिर्ययोस्तौ रजत-
 नाभौ द्वौ घौष्णौ धूपदेवतौ ४, ५, पिशङ्गौ घेतौ तूपरौ निःशृङ्गौ
 वैश्वदेवौ विश्वदेवतौ ६, ७, कल्माषः कर्दुरो मारुतः ८, कृष्णः
 श्यामोऽजो भेषः आग्नेयः अग्निदेवतयः ९, मेयी सारस्वती १०, पेत्यः
 घेगवान् घरुणदेवतयः ११, एवमेकादश ॥ ५९ ॥

अ॒ग्नये॑ गा॒यत्राय॑ त्रि॒वृत्ते॑ रा॒धन्तरा॑या॒ष्टाक॑पालं
 इन्द्रा॑य त्रै॒लुभा॑य पञ्च॒दशा॑य चा॒र्हता॑यैकादशकपालो
 विश्वे॑भ्यो दे॒वेभ्यो॑ जा॒गते॑भ्यः सप्त॒दशे॑भ्यो वैरू॒पेभ्यो॑
 द्वाद॑शकपालो मि॒त्रावरु॑णाभ्यामा॒नु॒ष्टुभा॑भ्यामे॒कवि॒-
 षंशा॑भ्यां वैरा॒जाभ्यां॑ पय॒स्या बृ॒हस्प॑तये पा॒ङ्गाय॑ त्रि॒-
 ण॒वाय॑ शा॒क्राय॑ व॒रुः सं॒वि॒त्र औ॒ष्णि॒हाय॑ त्रयान्त्रि॒-
 षंशा॑य रै॒वता॑य द्वाद॑शकपालः प्राजाप॒त्यश्च॑रदित्यै
 विष्णु॑प॒त्न्यै च॒रु॒र॒ग्नये॑ वैश्वान॒राय॑ द्वाद॑शकपालोऽनु
 मत्या अ॒ष्टाक॑पालः ॥ ६० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायाम्
 ऊनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

(१) अत्र याचणसी० लि पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
 नास्ति । तद्यथा । आग्नेयः कृष्णग्रीव इत्यादिश्रुतिः आ अध्यायपरि
 समाप्तेः द्वयोरेकादशिन्योः पशुदेवतासंबन्धविधायिनी परतो द्वाद-
 शाह विषयो घेष्टेदेवताः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

इति मन्त्रभाष्ये एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

अग्नयेऽष्टाकपालः पुरोडाशः कार्यः कीदृशायाग्नये गायत्राय
त्रिवृते स्तुताय रयान्तराय साम्ना स्तुताय त्रैप्लुभाय त्रिप्लुभा स्तुताय
पञ्चदशाय पञ्चदशस्तोमस्तुताय बार्हताय बृहत्सामस्तुताय वि-
श्वेभ्यो देवेभ्यः द्वादशकपालः पुरोडाशः कीदृशेभ्यः जागतेभ्यः
जगत्या छन्दसा स्तुतेभ्यः सप्तदशेभ्यः सप्तदशस्तोमस्तुतेभ्यः
वैरूपेभ्यः वैरूपसामस्तुतेभ्यः मित्रावरुणाभ्यां पयस्या पयसि
श्रितः चरुः कीदृशाभ्यामानुप्लुभाभ्याम् अनुप्लुभा स्तुताभ्याम्
एकविंशाभ्यामेकविंशस्तोमस्तुताभ्याम् वैराजाभ्यां वैराजसामस्तु-
ताभ्याम् बृहस्पतये चरुः कीदृशाय पाश्चाय पङ्क्तिच्छन्दसा स्तु-
ताय त्रिणवाय त्रिणवस्तोमस्तुताय शाकराय शाकरसामस्तु-
ताय सवित्रे द्वादशकपालः पुरोडाशः कीदृशाय सवित्रे औष्णि-
हाय उष्णिक्छन्दसा स्तुताय त्रयस्त्रिंशाय त्रयस्त्रिंशस्तोमस्तुताय
रैवताय रैवतसामस्तुताय एवं छन्दस्तोमसामसहितान् पद्
देवानभिषाय चतुरः केवलानाह प्राजापत्यश्चरुः प्रजापतिदेव-
त्यश्चरुः कार्यः विष्णुपत्न्यै अदित्यै चरुरेव वैश्वानराय वैश्वान-
नरगुणविशिष्टायाग्नये द्वादशकपालः पुरोडाशः अनुमत्यै दे-
वतायै अष्टाकपालः पुरोडाशः कार्यः ॥ ६० ॥

इति उन्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

अथाग्निपोमीयस्य पशुपुरोडाशमनुदिशामावेष्टीनिर्वपतोत्युपक्र-
म्य तदाहुर्दशहविषमन्त्र्यामिष्टि निर्वपेदिति श्रुत्या दशहविष्कावे-
ष्टिसंश्लेष्टिः कथिता तस्या देवता हवींषि चाह । इमान्यपि ब्राह्मण-
याक्यानि न मन्त्राः । अग्नयेऽष्टाकपालः पुरोडाशः कार्यः अष्टसु
कपालेषु संस्कृतोऽष्टाकपालः तद्धितयोत्तरपदसमाहारे चेति (पा०
२, १, ५१) समासः अष्टनः कपाले हवींषीति (पा० ६, ३, ४६ या०

२) अष्टनशब्दस्य दीर्घः । कीदृशायाग्नये गायत्राय गायत्र्या स्तुताय त्रिवृते त्रिवृत्स्तोमेन स्तुताय रायन्तराय रथन्तरसाम्ना स्तुताय १, इन्द्राय एकादशकपालः पुरोडाशः समासः पूर्ववत् । कीदृशाय इन्द्राय त्रैष्टुभाय त्रिष्टुभा स्तुताय पञ्चदशाय पञ्चदशस्तोमस्तुताय घार्हताय घृहसामस्तुताय २, विदवेभ्यो देवेभ्यः द्वादशकपालः पुरोडाशः । कीदृशेभ्यः जागतेभ्यः जगत्या छन्दसा स्तुतेभ्यः सप्तदशेभ्यः सप्तदशस्तोमस्तुतेभ्यः वैरूपेभ्यः वैरूपसामस्तुतेभ्यः ३, मित्रावरुणाभ्यां पयस्या पयसि श्रितः चरुः । कीदृशाभ्यामानुष्टुभाभ्याम् अनुष्टुभा स्तुताभ्याम् एकविंशाभ्यामेकविंशस्तोमस्तुताभ्याम् धैराजाभ्यां धैराजसामस्तुताभ्याम् ४, घृहस्पतये चरुः । कीदृशाय पाङ्काय पङ्क्तिच्छन्दसा स्तुताय त्रिणवाय त्रिणवस्तोमस्तुताय शाकुराय शाकुरसामस्तुताय ५, सवित्रे द्वादशकपालः पुरोडाशः । कीदृशाय सवित्रे औष्णिहाय उष्णिक्छन्दसा स्तुताय अथर्वशिषाय अथर्वशिषस्तोमस्तुताय रैयताय रैवतसामस्तुताय ६, एवं छन्दः स्तोमसामसाहितान् षट् देवानाभिधाय चतुरः केयलानाह प्रजापत्यश्वरः प्रजापतिदेवत्यश्वरः कार्य्यः ७, विष्णुपत्न्यै अदित्यै चरुः ८, वैश्वानराय वैश्वानरगुणविशिष्टायाग्नये द्वादशकपालः पुरोडाशः ९, अनुमत्यै देवतायै अष्टाकपालः पुरोडाशः कार्य्यः १०, षडहविषोऽवेष्टेर्देवताहर्षोऽप्यपि अश्वमेधोपयोगित्वावुक्तानि समिद्धो अजन्नाश्वमेधिकोऽध्याय इति कात्यायनोक्तेः (अनुक्रमण्यम्) ॥ ६० ॥

ध्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

शिष्टादयमेधमन्त्रोक्तिर्गतोऽध्यायोऽङ्कद्विमतः ॥ २९ ॥

त्रिशोऽध्यायः ।

देव सवितः प्रसुं॒व य॒ज्ञं प्रसुं॒व य॒ज्ञप॒तिं भ॒र्गाय ।
दि॒व्यो ग॒न्धर्वः के॒तुः के॒तं नः पु॒नातु वा॒चस्प॒तिर्वा॒चं
नः स्व॒दत्तु ॥ १ ॥

तत्स॒वि॒तु॒र्वरे॒ण्यं भ॒र्गो दे॒वस्य॑ धीम॒हि । धियो॒ यो
नः प्र॒चोद॑यात् ॥ २ ॥

(१) इत उत्तरं पुरुषमेधः द्वावध्यायी नारायणः पुरुषोऽपश्य-
त् देव सवितः । तिस्रः सावित्रीराहवनीये जुहोति । देव स-
वितः । तत्सवि॒तुर्वरे॒ण्यम् । विश्वानि देव सवितरिति । तत्र द्वे
व्याख्याते ॥ १ ॥ २ ॥

इत उत्तरं पुरुषमेधः । द्वावध्यायी नारायणः पुरुषोऽपश्यत् ।
प्राज्ञणराजन्पयोरतिष्ठाकामयोः पुरुषमेधसंज्ञको यज्ञो भवति । स-
र्वभूतान्यतिक्रम्य स्थानमतिष्ठा । चैत्रशुक्लदशम्यामारम्भः । अत्र
अयोर्विंशतिर्दोहा भवन्ति द्वादशोपसदः पञ्च सुत्या इति चत्वारिं-
शद्दिनैः सिध्यति । अत्र यूपैकादशिनो भवति एकादशान्नीपो-
मीयाः पशवो भवन्ति तेषां च प्रतियूपं मध्यमे या यूपे यथेच्छं
नियोजनम् ॥ आज्येन स्रष्टृगृहीतेन देव सवितरिति प्रत्युचं तिस्र
आहुतीराहवनीये जुहोति । तत्र देव सवितः (११, ७) तत्सवि॒तुः
(३, ३५) द्वे व्याख्याते ॥ १ ॥ २ ॥

वि॒श्वानि दे॒व स॒वि॒तु॒रि॒तानि॒ परा॑सु॒व । य॒ज्ञं
तत्र आ॒सु॒व ॥ ३ ॥

विश्वानि देव सवितरिति द्वे गायत्र्यौ विश्वानि सर्वाणि

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठकमः मुम्बईमु० पु०

हे देव सवितः दुरितानि असत्यानि । पराशुव पराञ्चि गमय ।
यच्च भद्रं भन्दनीयं तत् नः अस्माकम् आशुव आगमय ॥ ३ ॥

हे देव सवितः । विश्वानि सर्वाणि दुरितानि पापानि पराशुव
दूरे गमय । यद्भद्रं कल्याणं तन्नोऽस्मान् प्रति आशुव आगमय ॥३॥

विभक्तारं० हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः । स-
वितारं नृचक्षंसम् ॥ ४ ॥

(१)विभक्तारम् । कर्मानुरूपेण विभक्तारम् । हवामहे आह-
यामः । वसोः वासयितुः चित्रस्य चायनीयस्य राधसः धनस्य
आयुषश्च । सवितारम् । नृचक्षंसम् नृणां द्रष्टारम् । ये नरो
यथा । द्रष्टव्यास्तास्तथा पश्यति ॥ ४ ॥

वयं सवितारं हवामहे आहयामः किम्भूतं वसोः वासयितुश्चि-
त्रस्य नानाविधस्य राधसः धनस्य विभक्तारं विमज्य दातारम् नृच-
क्षंसं नृणां द्रष्टारं यथायोग्यम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मणे ब्राह्मणं क्षत्रियाय राजन्यं मरुद्भ्यो वैश्यं
तपसे शूद्रं तमसे तस्करं नारकाय वीरहणं पाप्मने
ह्ययिमाक्रयाया अयोगं कार्माय पुँश्चतूमतिं कृष्टाय

नास्ति । तद्यथा । इत उत्तरं पुरुषमेधो ह्रावध्यायी नारायणः पुह-
षोऽपश्यत् देव सवितः द्वे सवित्र्यौ हे देव सवितः विश्वानि सर्वा-
णि दुरितानि असत्यानि पराशुव पराञ्चि गमय यच्च भद्रं भन्दनीयं
तत् नः अस्माकम् आशुव आगमय ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

(१)अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठकमः मुन्वईमु०पु०
नास्ति । तद्यथा । विभक्तारं वयं सवितारं हवामहे आहयामः कि-
म्भूतं वसोः वासयितुः चित्रस्य चायनीयस्य राधसः अन्नस्य आ-
युषश्च विभक्तारं कर्मानुरूपेण नृचक्षंसं नृणां द्रष्टारं ये यथा द्रष्टव्या
मनुष्यास्तास्तथा पश्यति ॥ ४ ॥

मागधम् ॥ ५ ॥

(१) अतः परं पुरुषमेघकाः पञ्चदशः आ अध्यायसमाप्तेः । ततः प्र-
तियूपमेकैकमेकादशिनं नियुज्य ब्राह्मणादीनिष्टचत्वारिंशत् संख्यान्
पुरुषान् प्रकामोपाधाय सदमित्यन्तानग्निष्टे यूषे नियुनक्ति इतरेषु
यूपेधेकादशेकादश पुरुषान् वर्णायानुरुधमित्यादीन्निधुनक्ति ॥ ब्र-
ह्मणे ब्राह्मणम् तत्र ब्रह्मणे जुष्टं नियुनज्मीति अग्निष्टे ब्राह्मणं प्रथमं
नियुनक्ति । एषमग्ने सूर्येण यूषे एव यन्धनम् चतुर्थ्यन्तं देयतापदं
द्वितीयान्तं पुरुषपदं योज्यम् । क्षत्राय राजन्यं क्षत्रियम् २, मरु-
द्भ्यो वैश्यम् ३, तपसे शूद्रम् ४, तमसे तत्करं स्तेनम् ५, नारकाय
धौरहणं नष्टाग्निं शूरं वा ६, पाप्मने ह्यिषं नपुंसकम् ७, आकयाधि
वयोगूमयसो गन्तारम् ८, कामाय पुंश्चक्षुं व्यभिचारिणीम् ९, अति-
कुष्टाय मागधं मगधदेशजं क्षत्रियायां वैश्यपुंसो जातं वा ॥१०॥५॥

नृत्ताय सूर्तं गीताय शैलूपं धर्माय सभाचरं न-
रिष्ठायै भीमलं नर्माय रेभं हसाय कारिमानन्दाय
स्त्रीपत्नं प्रमदे कुमारीपुत्रं मेधायै रथकारं धैर्याय त-
क्ष्णाणम् ॥ ६ ॥

नृत्ताय सूर्तं ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सूतः ११, गीताय शैलूपं
नटम् १२, धर्माय सभाचरं सभायां चरतीति तम् १३, नरिष्ठायै
भीमलं भयङ्करम् १४, नर्माय रेभं शब्दकर्त्तारं वाचाटम् १५, हसाय
कारि करणविशिष्टम् १६, आनन्दाय स्त्रीपत्नं स्त्रियाः सत्तायम् १७,
प्रमदे कुमारीपुत्रं कानीनम् १८, मेधायै रथकारं माहिष्येण करिण्यां
जातम् १९, धैर्याय तक्ष्णाणं सूत्रधारम् ॥ २० ॥ ६ ॥

(१) अत्र पाठान्तराणि लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु० नास्ति।
तद्यथा । नामानि निघण्टुनिरुक्तव्याकरणेभ्योऽवगन्तव्यानि तान् धै-
मध्यमेऽह्यालभते इत्युपक्रम्याष्टचत्वारिंशतं मध्यमे यूप आलभते
एकादशैकादशेतरेषु अष्टा उत्तमानालभते इत्याह पुरुषा० पशु० ५-२२
इत्युच्यते मन्त्रभाष्ये त्रिशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

तपसे कौलालं मायायै कर्मारंभं रूपाय मणिका-
रंभं शुभे वपंभं शरव्याया इपुकारंभं हेतुयै धनुष्कारं
कर्मणे ज्याकारं दिष्टाय रज्जुसर्जं मृत्युवै मृगयुमन्त-
काय इवनिनेम् ॥ ७ ॥

तपसे कौलालं कुलालापत्यम् २१, मायायै कर्मारं लोहकारम्
२२, रूपाय मणिकारं रत्नकर्तारम् २३, शुभे शुभाय वपं बीजयता-
रम् २४, शरव्यायै इपुकारं बाणकर्तारम् २५, हेतुयै धनुष्कारं चाप-
कारिणम् २६, कर्मणे ज्याकारं प्रत्यञ्जनकर्तारम् २७, दिष्टाय रज्जु-
सर्जं रज्जोः स्तम्भारं निर्मातारम् २८, मृत्युवै मृगयुं मृगप्राहम् २९,
अन्तकाय इवनिनें शुनो नेतारम् ॥ ७ ॥

नदीभ्यः पौञ्जिष्ठमृक्षीकाभ्यो नैपादं पुरुषव्याघ्राय
दुर्मदं गन्धर्वाप्सरोभ्यो ब्रातृयं प्रयुग्भ्य उन्मत्तं सर्प-
देवजनेभ्योऽप्रतिपदमयेभ्यः कितवमौर्यताया अकिं-
तवं पिशाचेभ्यो विदलकारीं यातुधानेभ्यः कण्टकी-
कारीम् ॥ ८ ॥

नदीभ्यः पौञ्जिष्ठं पुञ्जिष्ठोऽन्यजः पुलकसस्तदपत्यम् ३१, ऋ-
क्षीकाभ्यो नैपादं निपादपुत्रम् ३२, पुरुषव्याघ्राय दुर्मदमुन्मत्तम् ३३,
गन्धर्वाप्सरोभ्यो ब्रातृयं सावित्रीपतितम् ३४, प्रयुग्भ्यः उन्मत्तम्
३५, सर्पदेवजनेभ्यः अप्रतिपदं प्रतिपद्यते जातानीति प्रतिपत् अत-
थाविधं विकलमित्यर्थः ३६, अयेभ्यः कितवं वृत्तकारम् ३७, ईय-
तायै अकितवमधूतकृतम् ३८, पिशाचेभ्यः विदलकारीं घंशविदारि-
णीं घंशपात्रकारिणीम् ३९, यातुधानेभ्यः कण्टकीकारीं कण्टकी कर्म
तत्कारिणीम् ४० ॥ ८ ॥

सन्धये जारं गेहायोपपतिमातृयै परिवित्तं निर्ऋ-
त्यैपरिविविदानमराद्ध्या एदिधिपुःपतिं निष्कृत्यै वे-

शस्कारिणं संज्ञानाय स्मरकारीं प्रकामोद्यायोपसदं वर्णाधानुरुधं यलायोपदाम् ॥ ९ ॥

सन्धये जारमुपपतिम् ४१, गेहाय उपपतिं व्यभिचारिणम् ४२, शार्त्तं परियित्तम् ऊढे कनिष्ठेऽनुदम् ४३, निर्ऋत्यै परियिविदानम् अनूढे ज्येष्ठे ऊढयन्तम् ४४, आराज्ये देव्यै एदिधिपुः पतिम् ज्येष्ठाय पुत्र्यामनूढायामूढा एदिधिपुः तत्पतिम् ४५, निष्कृत्यै पेशस्कारीं रूपकर्त्रीम् ४६, संज्ञानाय स्मरकारीं कामदीप्तिकरीम् ४७, प्रकामोद्याय तत्संज्ञाय देवाय उपसीदतीत्युपसत् समीपस्थितस्तम् ४८, एतान्निष्ठे नियुनक्ति ॥ अथ द्वितीये यूपे । वर्णाय अनुरुधम् अनुरुधपतेऽनुसरतीत्यनुरुत् तम् ९, यलाय उपदाम् उपददातीत्युपदास्तमुपायनदातारम् ॥ ९ ॥

उत्सादेभ्यः कुञ्जं प्रमुदे यामनं द्वाभ्यः स्नामं स्थमायान्धमर्धमर्धाय यधिरं पवित्राय भिपजं प्रज्ञानाय नक्षत्रदर्शमाशिक्षायै प्रश्नितनमुपशिक्षाया अभिप्रश्नितनं मर्यादायै प्रश्नविवाकम् ॥ १० ॥

उत्सादेभ्यः कुञ्जं यकाङ्गम् ३, प्रमुदे यामनं ह्रस्वाङ्गम् ४, द्वाभ्यः स्नामं सर्वदा जलङ्घिप्रनेत्रम् ५, स्वप्नाय अन्धं नेत्रहीनम् ६, अधर्माय यधिरं कर्णेन्द्रियहीनम् ७, पवित्राय भिपजं वेद्यम् ८, प्रज्ञानाय नक्षत्रदर्शी नक्षत्राणि दर्शयति तम् गणकम् ९, आशिक्षायै प्रश्नितनं प्रश्नयन्तम् शकुनादिप्रष्टारमित्यर्थः १०, उपशिक्षायै अभिप्रश्नितनमभिप्रश्नयन्तम् ११ ॥ अथ तृतीये यूपे । मर्यादायै प्रश्नविवाकं कृतान् प्रश्नान् यो विधिनक्ति पूते स प्रश्नविवाकस्तम् १ ॥ १० ॥

अर्मेभ्यो हस्तिपं जवायांश्चपं पुच्छ्यै गोपालं घीर्यायाविपालं तेजसेऽज्जपालमिरायै कीनाशं कीलालाय सुराक्षारं भद्राय गृहपं श्रेयसे वित्तधमाध्यक्ष्या-

यानुक्षत्तारम् ॥ ११ ॥

अग्नेभ्यो हस्तिपं गजपालकम् २, जवाय अश्वपं तुरगपालकम् ३, पुण्ड्र्यै गोगालं घेनुपालकम् ४, वीर्याय अविपालम् ५, तेजसे अजपालम् ६, इरायै कीनाशं कर्पुकम् कीनाशः कर्पुके यमे७, की-
लालाय सुराकारं मयूकतम् ८, भद्राय गृहपं गेहपालकम् ९, श्रेयसे
वित्तधं वित्तं दधातीति वित्तधस्तम् धनकर्त्तारम् १०, आध्यक्ष्याय
अनुक्षत्तारं सारथ्यनुसारिणम् ११ ॥ ११ ॥

आयै दद्याद्द्वारं प्रभायां अग्न्येधं ब्रध्नस्य विष्टपा-
याभिपेक्षारं वर्षिष्ठाय नाकाय परिवेष्टारं देवल्लोकाय
पेशितारं मनुष्यलोकाय प्रकरितारं सर्वेभ्यो लोके-
भ्य उपसेक्षारमवक्रत्यै वधायोपमन्थितारं मेधाय
घासःपलपूलीं प्रकामाय रजयित्रीम् ॥ १२ ॥

अथ चतुर्थे सूत्रे ! आयै दद्याद्द्वारं काष्ठानामाहर्तारम् १, प्रभायै
अग्न्येधम् अग्निमेधयतीति तमग्नेर्धकम् २, ब्रध्नस्य विष्टपाय सूर्य-
लोकाय अभिपेक्षारम् ३, वर्षिष्ठाय नाकाय उत्कृष्टस्वर्गाय परिवेष-
णकर्त्तारम् ४, देवल्लोकाय पेशितारम् पेश अघयये पिशतीति पेशि-
ता तम् प्रतिमाधययवकर्त्तारम् ५, मनुष्यलोकाय प्रकरितारम् कृ-
षिक्षेपे विक्षेप्तारम् ६, सर्वेभ्यो लोकेभ्यः उपसेक्षारमुपसेधनकर्त्तार-
म् ७, अवक्रत्यै वधाय उपमन्थितारमुपमन्थनकर्त्तारम् ८, मेधाय
घासःपलपूलीम् घाससां प्रक्षालनकर्त्तारम् पलपूल प्रक्षालनच्छेदनयोः
९, प्रकामाय रजयित्रीं वस्त्राणां रक्तकारिणीं नारीम् १० ॥ १२ ॥

क्रतये स्तेनहृदयं चैरहत्याय पिशुनं विधित्य क्ष-
त्तारमौषद्रघ्नायानुक्षत्तारं वलायानुचरं भूम्ने परिष्क-
न्दं प्रियायं प्रिययादिनमरिष्या अश्वसादधं स्वर्गाय
लोकाय भागदुधं वर्षिष्ठाय नाकाय परिवेष्टारम् ॥ १३ ॥

कृतये स्तेनहृदयं स्तेनस्येय हृदयं यस्य तम् ॥ ११ ॥ अथ पञ्च-
मे यूषे । चैरहत्याय पित्रुनं परवृत्तसूचकम् १, विविक्त्यै सत्तारं
प्रतीहारम् २, औषद्रूपाय अनुक्षत्तारं प्रतिहारसेवकम् ३, यलाय
अनुचरं सेवकम् ४, भूधे परिष्कन्दम् परितः स्कन्दति रेतः सिञ्चति
तम् ५, प्रियाय प्रियवादिनं मधुरमायिणम् ६, अरिष्वै अश्वसादम्
अश्वारोहम् ७, स्वर्गाय लोकाय भागदुग्धम् भागं दुग्धे भागदुग्धस्तम्
विभागप्रदम् ८, पविष्याय नाकाय परिवेषारम् ९ ॥ १३ ॥

मन्ययेऽपस्तापं क्रोधाय निसरं योगाय योक्तारं
शोकायाभिसर्त्तारं क्षेमाय विमोक्तारं मुत्कूलनिकूले-
भ्यास्त्रिष्टिनं यषुषे मानस्कृतं शीलायाञ्जनीकारीं नि-
र्क्रत्यै कोशकारीं यमायासम् ॥ १४ ॥

मन्यये अपस्तापमयस्तपं लोहतापकम् १०, क्रोधाय निसरं नि-
तरां सत्तारम् ११ ॥ अथ षष्ठे यूषे । योगाय योक्तारं योगकर्त्तारम् १,
शोकाय अभिसर्त्तारं संमुखमागच्छन्तम् २, क्षेमाय विमोक्तारं वि-
मोचनकरम् ३, उत्कूलनिकूलेभ्यः त्रिष्टिनम् त्रिषु तिष्ठतीति त्रिष्टी
तम् पिचादिषु स्थितं शीलवन्तमित्यर्थः ४, यषुषे मानस्कृतं पूजाया
अभिमानस्य वा कर्त्तारम् सकृच्छान्दसः ५, शीलाय आञ्जनीकारी-
म् अञ्जनपिचाकर्त्रीम् ६, निर्क्रत्यै कोशकारीं खट्वाचावरणं कोश-
स्तत्कारिणीं स्त्रियम् ७, यमाय असम् ॥ सूते सा अलः ताम्
यन्ध्याम् ८ ॥ १४ ॥

यमाय यमसुमर्षभ्योऽवतोकां संवत्सराय पर्वा-
यिणीं परित्सरायाविंजातामिदावत्सरायातीत्यरी-
मिवत्सरायातिष्कद्वरीवत्सराय विजंजरां संवत्स-
राय पलिकीमृभुभ्योऽजिनसन्धं साध्येभ्यश्चर्म-
म्नम् ॥ १५ ॥

यमाय यमसुं युगप्रसवित्रीम् ९, अथर्षभ्योऽवतोकां निरपत्या-

म् १०, संवत्सराय पर्यायिणीम् पर्यायोऽनुक्रमस्तद्वतीमनुक्रमहा-
म् ११ अथ सप्तमे यूपे । परिवत्सराय अविजाताम् अप्रसूताम् १,
इदावत्सराय अतीवरीमत्यन्तं कुलटाम् पुंश्चली कुलेट्वरी २, इव-
त्सराय अतिस्कद्वरीम् अतिस्कन्दति स्रवति इत्यतिस्कद्वरी स्कन्दे-
र्यघ्नन्तात् डीघ्रेफौ ३, वत्सराय विजर्जयं शिथिलशरीराम् ४, संव-
त्सराय पलिक्तां श्वेतकेशाम् ५, क्रमुभ्यः अजिनसन्धं चर्मसन्धातार-
म् ६, साभ्येभ्यः चर्मज्ञं चर्माभ्यासकरम् ७ ॥ १५ ॥

सरोभ्यो धैवरमुपस्थावराम्भ्यो दाशं वैशन्ताभ्यो
धैन्दं नड्वलाभ्यः शौष्कलं पाराय मार्गारम्वाराय
केवर्तं तीर्थेभ्य आन्दं विपमेभ्यो मैनालं स्वनेभ्यः
पर्णकं गुहाभ्यः किरातं सानुभ्यो जम्भकं पर्वतेभ्यः
किम्पूरुपम् ॥ १६ ॥

सरोभ्यो धैवरं कैवर्तापत्यम् ८, उपस्थावराम्भ्यः दाशम् दाशु
दाने दातारम् दाशो धावरो वा ९, वैशन्ताभ्यो धैन्दं धिन्दो निपा-
दापत्यम् १०, नड्वलाभ्यः शौष्कलं मत्स्यजीविनम् शुष्कला मत्स्या-
स्तैर्जीवति तम् ११ ॥ अथाष्टमे यूपे । पाराय मार्गारम् मृगादेरपत्यं
मार्गारस्तम् १, अचाराय केवर्तम् २, तीर्थेभ्यः आन्दम् अदि यन्धने
अन्दति आन्दस्तं यन्धनकर्त्तारम् ३, विपमेभ्यो मैनालम् अन् धारणे
मीनानलति धारयति जालैरसौ मीनालस्तदपत्यम् ४, स्वनेभ्यः
पर्णकं भिलम् ५, गुहाभ्यः किरातम् ६, सानुभ्यः जम्भकं जम्भि-
नाशने जम्भयतीति तम् हिंसकम् ७, पर्वतेभ्यः किम्पूरुपं कुत्सि-
तनरम् ८ ॥ १६ ॥

वीमत्सायै पौलकसं वर्णाय हिरण्यकारं तुलायै
घाणिजं पश्वादोपायं ग्लाविनं विश्वेभ्यो भूतेभ्यः
सिध्मलं भूतैर्जागरणमर्भूतैर्स्वपनमात्तैर्जनवादि-
नं वृद्ध्या अपगल्भं संप्रशरायं प्रच्छिदम् ॥ १७ ॥

वीभत्सायै पौलकसं पुलकसापत्यम् ९, घर्णाय हिरण्यकारं स्वर्ण-
निष्पादकम् १०, तुलायै वाणिजं यणिगपत्यम् ११ ॥ अथ त्रयमे
यूये । पश्चादोपाय ग्लाविनं ग्लै हर्षक्षये अष्टमम् १, विद्वेभ्यो भूते-
भ्यः सिध्मलं सिध्माख्यरोगवन्तम् २, भूत्यै जागरणं जागरूकम् ३,
अभूत्यै स्वपनं शयालुम् ४, आर्त्यं जनवादिनं जनान् वदति तम् ५,
व्यूज्यै अपगल्भम् ६, संशराय प्रच्छिदं प्रच्छेदनकर्त्तारम् ७ ॥ १७ ॥

अक्षराजाय कितघं कृतायां दिनवदृशीं त्रेतायै क-
ल्पिनं द्वापरायाधिकल्पिनमस्कान्दाय सभास्थानुं मृ-
त्यवे गोव्यच्छमन्तकाय गोघातं क्षुधे यो गां विकृ-
न्तन्तं भिक्षमाण उपतिष्ठति दुष्कृताय चरकाचार्यं
पाप्मने सैलगम् ॥ १८ ॥

अक्षराजाय कितघं घूर्त्तम् ८, कृताय आदिनवदृशीम् आदिनयो
घोषस्तं पश्यति तथाभूतम् ९, त्रेतायै कल्पिनं कल्पकम् १०, द्वाप-
राय अधिकल्पनम् अधिकल्पनाकर्त्तारम् ११ ॥ अथ दशमे यूये ।
आस्कन्दाय सभास्थानुं सभायां स्थिरम् १, मृत्यवे गोव्यच्छं गाः
प्रति गमनशीलम् २, अन्तकाय गोघातं गवां हन्तारम् ३, क्षुधे यो
गां विकृन्तन्तं भिक्षमाण उपतिष्ठति यः पुमान् गां विकृन्तन्तं छि-
न्दन्तं भिक्षमाणो याचमानः उपतिष्ठते तं याचितारं क्षुधे विध्यै आ-
लमेत ४, दुष्कृताय चरकाचार्यं चरकाणां गुरुम् ५, पाप्मने सैलगं
सीलगो दुष्टस्तदपत्यम् ६ ॥ १८ ॥

प्रतिश्रुत्काया अर्त्तनं घोषाय भपमन्ताय पट्टवा-
दिनमनन्ताय मूकं शब्दायाडम्यराघातं महसे वी-
णावादं क्रोशाय तूणवध्ममवरस्तराय शङ्खध्वं घर्णाय
वनपमन्यतोऽरण्याय दाक्षपम् ॥ १९ ॥

प्रतिश्रुत्कायै अर्त्तनं दुःखिनम् ७, घोषाय भयं जल्पकम् ८, अ-

न्ताय बहुवादिनम् ९, अनन्ताय मूकं चाग्निकलम् १०, शब्दाय आ-
डम्बराघातम् आडम्बरमाहन्ति तम् कोलाहलकर्त्तारम् ११ ॥ अथे-
कादशे यूपे । महसे वीणावादं वीणावादनकर्त्तारम् १, प्रोशाय तू-
णवधम् तूणवं वाद्यविशेषं धमति तथामृतम् २, अवरस्फराय श-
ह्वध्मं शह्ववादकम् ३, घनाय घनपं घनपालकम् ४, अन्यतोऽरण्याय
दावपं घनबहिपम् ५ ॥ १९ ॥

नर्माय पुंश्चलं हसाय कारिं यादसे शायल्यां
ग्रामण्यं गणकमभिकोशकं तान्महसे वीणावादं पा-
णिघ्नं तूणवधम् तान्नृत्तायानन्दाय तलवम् ॥ २० ॥

नर्माय पुंश्चलं दुष्टं नारीम् ६, हसाय कारिं करणशीलम् ७,
यादसे शायल्याम् जयलः कर्बूरयणः तदपत्यभूतां स्त्रियम् ८, ग्रामण्यं
ग्रामनेतारम् ९, गणकं ज्योतिर्विदम् १० अभिकोशकं निन्दकम् ११, तान्
श्रीन्महसे जुष्टं नियुनज्मीति एकादशे यूपे आलभते ॥ एवं प्रतियूप-
मेकादशस्वेकादशसु नियुक्तेषु येऽधिका अवशिष्टास्तान् समाप्तिपर्य-
स्तान् द्वितीयोच्छिन्नते यूपे नियुनक्ति तांश्च वीणावादं पाणिघ्नमित्यादीन्
राज्ये कृष्णं पिङ्गाक्षमित्यन्ताश्चतुर्दश ततोऽधेतानष्टौ विरूपानित्य-
ष्टौ च मागधादीधतुरः एवं पञ्चविंशतिं द्वितीये यूपे पूर्वोक्ता एकादश
एवं सप्तत्रिंशत् । तानेवाह । वीणावादम् पाणिघ्नं हस्ततालवादकम्
तूणवधम् तान् श्रीन् नृत्ताय आलभते ३, आनन्दाय तलवम् वा
गतिगन्धनयोः गन्धनं हिंसा तलं हस्तादितलं वाति वाद्यमुखं हन्ति
स तलवस्तम् वाद्यवादकम् ४ ॥ २० ॥

अग्नये पीवानं पृथिव्यै पीठसर्पिणं वायवे चा-
ण्डालमन्तरिक्षाय चण्डानर्त्तिनं दिवे खलतिष्ठं सूर्य-
याय हर्यक्षं नक्षत्रेभ्यः किर्मिरं चन्द्रमसे किलासमहे
शुक्रं पिङ्गाक्षं रात्र्यै कृष्णं पिङ्गाक्षम् ॥ २१ ॥

अग्नये पीवानं स्थूलम् ५, पृथिव्यै पीठसर्पिणं पीठनासनेन स-

पति गच्छति पीठसर्पी तं पङ्क्तुम् ६, घायवे चाण्डालं चण्डालकर्माणम् ७, अन्तरिक्षाय वंशनर्त्तिनम् वंशेन नर्त्तनशीलम् ८, दिवे खल-
तिमलोमशिरस्कं खल्वाटमित्यर्थः सूर्याय हूर्यक्षं हरितनेत्रम् ९,
नक्षत्रेभ्यः किमिरं कबूरवर्णम् ११, चन्द्रमसे किलासं सिध्मरो-
गवन्तम् १२, अहो दुपलवर्णं पिङ्गाक्षम् १३, राज्ये कृष्णवर्णं पि-
ङ्गाक्षम् ॥ १४ ॥ २१ ॥

अथैतान्ष्टौ विरूपानालभतेऽतिदीर्घं चातिह्रस्वं
चातिस्थूलं चातिकृशं चातिशुक्लं चातिकृष्णं चाति-
कुल्यं चातिलोमशं च । अशूद्रा अब्राह्मणास्ते प्राजा-
पत्याः । मागधः पुंश्चली कितवः क्लीबोऽशूद्रा अब्रा-
ह्मणास्ते प्राजापत्याः ॥ २२ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
त्रिशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

तत एतान् वक्ष्यमाणानष्टौ विरूपान् परस्परं विरुद्धरूपान् पशु-
नालभते । तानाह । अतिदीर्घम् अतिह्रस्वम् अतिस्थूलम् अतिकृ-
शम् अतिशुक्लम् अतिकृष्णम् अतिकुल्यं रोमराहितम् अतिलोमशं सर्वा-
ङ्गव्यापिरोमाणम् । ते अष्टौ अशूद्राः अब्राह्मणाः शूद्रब्राह्मणव्यतिरिक्ताः
पशवो भवन्ति । तेऽष्टावपि प्राजापत्याः प्रजापतिदेवताः अष्टा उत्तमा-
नालमत इत्युपक्रम्य ते वै प्राजापत्या भवन्तीति (१३, ६, २, ७—८)
श्रुतेः । अत्र जातिनियमात् पूर्वेषु जातेरनियमः । वीणावादादयश्चतुर्दश
अतिदीर्घादयोऽष्टौ एवं द्वाविंशतिः शेषाः । तथा मागधः पुंश्चली
कितवः क्लीबः एते चत्वारोऽपि शूद्रब्राह्मणव्यतिरिक्ताः प्रजापतिदे-
वताः पूर्वैः सहैते पद्दविंशतिः ते सर्वे द्वितीययूपे नियोज्याः ॥
सर्वेषां नियोगानन्तरं तान्नियुक्तान् पुरुषान् सहस्रशीर्षा पुरुष इति
(३१, १-१६) षोडशर्चेनानुवाकेन दक्षिणत उपाधिष्टो होतृवदभि-

प्रौति । होतृवदिति प्रथमोत्तमयोस्त्रिवचनम् ऋगन्तानां प्रणवेन सन्धानं च । यथा सहस्रशीर्षा पुरुषः—८हुलो३म् पुरुष एवेदं रोहतो३म् । एवमभिप्रैति । तत आलम्भनक्रमेण यथादेवतं प्रोक्षणादि । ब्राह्मणादीनां पर्याग्निकरणानन्तरमिदं ब्रह्मणे इदं क्षत्रायेत्येवं सर्वेषां यथास्वस्वदेवतोद्देशेन त्यागः । ततः सर्वान् ब्राह्मणादीन् यूपेभ्यो विमुच्योत्सृजति । तत एकादशिनैः पशुभिः संक्षपनादिप्रधानयागान्तं घनस्पतियागं कृत्वा प्राक् स्विष्टकृतः अध्वर्युराज्यं संसृज्य सकृद्वृहीतमाज्यं गृहीत्वा ओम् पुरुषदेवताभ्यो ब्रह्मादिभ्यः आहवनीये जुहोति ओम् ब्रह्मणे स्वाहा १, क्षत्राय स्वाहा २, मरुद्भ्यः ३, तपसे ४, तमसे ५, इत्याद्यध्यायान्तं सर्वदेवताभ्यः चतुरशीत्युत्तरशतसंख्याकाभ्यः तावतीर्घृताहुतीर्हुत्वा स्विष्टकृदादि उदयसानीयान्तं कमं कृत्वान्ते यजमानः अयं ते योनिरिति मन्त्रेणात्मन्यग्नीन् समारोप्याद्भ्यः सम्भृत इति (३१, १७) पट्टचेनानुयाकेन सूर्यमुपस्थाय पश्चादनवलोकयन्नरण्यं गत्वा संन्यसेत् गार्हपत्येऽध्वरारणिमनुग्रहत्याहवनीय उत्तरारणिमात्मन्नग्नीं समारोप्यारण्यं व्रजेदिति शङ्खायनोक्तेः । यदि पुरुषमेधानन्तरं ग्रामयासेच्छा तर्ह्युदसानीयान्ते सायमाहुती हुत्वारण्योरग्नीं समारोप्योत्तरनारायणेनाकंमुपस्थाय देवयजनमादीप्य गृहं व्रजेत् गृहे आगत्य निर्मेध्याग्निं स्थापयेत् यथेच्छं यद्यानपि कुर्यात् । अयमपि पक्षोऽस्ति । तत् पुरुषमेधानन्तरं सन्यास एव ॥ २२ ॥

धामम्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे ।

त्रिशेऽध्याये प्रकथिताः पशवो नरमेधिके ॥ ३० ॥

ॐ नमः श्रीगणेशाय नमः ।

इमं मे । प्रथमेनानुवाकेनैष्टिकं द्वैतं प्रथमे चारुण्यौ मायत्रीत्रिष्टु-
भौ । चारुणस्य हविषो याज्यानुवाक्ये । हे चरुण त्वं मे मम इमं
हवमाह्वानं श्रुधि शृणु च अपरम् अद्य मृदय सुखय । कालवि-
लम्ब्यं मा कृयाः । यतः । अहम् अवस्युः आत्मनोऽवनं पालनमिच्छ
न त्वाम् । आचके आचक इति कान्तिकर्मा कामये ॥ १ ॥

तत्त्वा यामि । व्याख्यातम् ॥ २ ॥

त्वं नः । अग्निचारुण्यौ अग्नीचरुणयोः स्विष्टकृतोर्याज्यानुवाक्ये
त्रिष्टुभौ । हे अग्ने त्वं नोऽस्मान् प्रति चरुणस्य देवस्य हेतुः क्रोधं,
अघयासिस्तीष्ठा । यस्तु उपक्षये । अस्य अवपूर्वस्य ण्यन्तस्य लिङि
रूपम् अघगमय । कीदृशस्यं विद्वान् यजिष्ठः यष्टृतमः घहितमः यो-
दृतमो हविषां शोशुचानः वेदीप्यमानः । किञ्च अस्मत् अस्मत्तः
विध्वा विद्यानि द्वेषांसि दीर्भाण्यानि प्रमुमुग्धि मुञ्च ॥ ३ ॥

स त्वं नः । हे अग्ने स त्वम् ऊती ऊत्या अघनेन नोऽस्माकम्
अघमः अधितृतमः पालयितृतमो भव अस्या उपसः व्युष्टौ व्युष्टि-
काले अस्मिन्नेवाहनीति भावः । नेदिष्ठः अन्तिकतमश्च भव । रराणः
रममाणः । रा दाने हविर्ददद्वा नोऽस्माकं चरुणम् । अघयश्च अघ-
गत्य पज । अवपूर्वा यजिर्नाशनार्थः । इह तु धात्यन्तरयोगात्
स्वार्थमेव धत्ति ततः मृडीकं सुखकरं हविः व्रीहि भक्षय नोऽस्मा-
कं सुहवः स्वाह्वानः एधि भव ॥ ४ ॥

महीमू पु । आदित्यस्य चरोर्याज्यानुवाक्ये त्रिष्टुभौ । वयम्
अयसे अयनाय तर्पणाय वा अदितिं हुवेम आह्वयाम । कीदृशी
मही महतीम् । ऊरु पादपूरणौ । सुवतानां साधुवतानां मातरं
निर्मात्रीम् ऋतस्य यज्ञस्य पत्नीं जायां पालयित्रीं वा । तुषिक्षत्रां बहु-
क्षतत्राणाम् । अजरन्तीं जरारहिताम् उरुचीं बहुव्यञ्जनां सुशर्मा-
णं कल्याणाश्रयां सुप्रणीतिं सुप्रणेत्रीम् ॥ ५ ॥

सुप्रमाणम् । देवीं यज्ञमयीं नावं स्वस्तये वयम् आरुहेम ।
किम्भूतां पृथिवीं सुप्रमाणम् । लुप्तोपमानमेतत् । पृथिवीमिव सा-

धुपालयित्रीं घामनेहसम् घामिव वाहयित्रीं जीवनहेतुमृतां च
सुशर्म्माणम् । अदितिम् अदीनां सुप्रणीतिं साधु प्रणेत्रीं स्वरि
त्रां साधुकेन्दुवालाम् । अरित्रशब्दः केन्दुवालवचनः । अनागसम्
नपराधाम् । अस्त्रवन्तीम् । उर्वकैरपूर्यमाणाम् । अनवच्छिन्नकर्म-
दायिनीमित्यर्थः ॥ ६ ॥

सुनावम् । गायत्री तद्वै सर्व एव यज्ञो नौः स्वर्ग्येति श्रुतेरुपक-
ल्पना । कल्याणीं नात्र स्वस्तये आरुहेयम् अस्त्रवन्तीम् । अनागसं
सर्वददामित्यर्थः । शतारित्रां क्राम्यजुःसामाभिप्रायम् ॥ ७ ॥

आ नः । मैत्रावरुण्याः पयस्याया याज्यानुवाक्ये गायत्रीभिष्टु-
भौ । हे मित्रावरुणौ घृतैः अक्षारोदकैः नोऽस्माकं गव्यूर्तिं गवि पृ-
थिव्याम् ऊतिमघनहेतुभूतं क्षेत्रं गोप्रचारम् । आ उक्षतं आसिञ्चतं
किं च हे सुक्रत् सुकर्म्माणौ मध्या मधुस्यादोदकेन रजांसि लो-
कान् आ उक्षतम् ॥ ८ ॥

प्र वाहवा । हे मित्रावरुणौ हे युवानौ नोऽस्माकं जीवसे चिर-
जीवनाय वाहवा वाहू प्रसिञ्चतम् । अन्तर्भावित्यर्थः । प्रसारयतं
वाहुप्रसारणं जीवनप्रतिपक्षनिराकरणायेत्यर्थः । ततः नोऽस्माकं
गव्यूर्तिं क्षेत्रं घृतेन जलेन आ उक्षतं भवत्सिक्तक्षेत्रनिष्पन्नधान्यैर्य-
ज्विनं मा मां जने जनपदे आ भ्रषयतं प्रकथयतम् । इत्थमदात् इत्थ-
मपाक्षीदिति । ओ मम इमा हवा इमानि आह्वानानि श्रुतं शृणुतं
श्रुत्वा च पूर्वोक्तं कुरुतमित्यर्थः ॥ ९ ॥

शो नः । वाजे वाजेऽपत वाजिनस्य । याज्यानुवाक्ये व्याख्या-
ते ॥ १० ॥ ११ ॥

समिद्धो अग्निः । एकादश प्रयाजयाज्याः । अनराशंसाः इन्द्रा-
य ययोधसे अनुष्टुभः समिधा प्रयाजदेवनया समिद्धः दीप्तः सुश-
मिद्धश्च प्रयाजघृतं चरेष्यः वरणीयः सम्मजनीयः अग्निः गायत्री
छन्दः ऽपविः त्रयोऽवयोऽनुचरस्त्वेन यस्य स ऽवविर्गौः । एते त्रयः
इन्द्रे इन्द्रियं धीर्यं वयः सत्त्वमघ्नं वा आयुर्वा दधुः निदधुः प्रय-
च्छन्तु ॥ १२ ॥

तनूनपात् शुचिमतः उज्ज्वलकर्मा तनूनाम् । अपात्रपात् नत्ता
अग्निः गौर्वा तनुः तस्या नत्ता घृतं तनूपाः सरस्वती च उष्णिहा
विमक्तिव्यत्ययः उष्णिक् छन्दः । दित्यं हविर्वहतीति दित्यवाद् गौः ।

एते चत्वारः इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः ॥ १३ ॥

इडाभिः । इडाभिः प्रयाजदेवतया सह ईक्ष्यः स्तोतव्यः अग्निः
अमर्त्यः अमरणधर्मा सोमो देवश्च अनुष्टुप्छन्दः पञ्च अवयवो यस्य
स पञ्चाविर्गोः एते इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः ॥ १४ ॥

सुवर्हिः शोभनं वर्हिः प्रयाजदेवतास्तीर्णं वर्हिर्यस्य स स्तीर्णव-
र्हिः अमर्त्यः पूषणवान् पूष्णा युक्तः अग्निः बृहती छन्दः त्रयो वत्सा
अनुचरा यस्य ॥ त्रिचस्तो गौः एते इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः ॥ १५ ॥

दुरो देवीः । दुरो देव्यः छान्दसं सम्प्रसारणं प्रयाजदेवताः
महीः महत्यः विशश्च प्रह्ला देवः बृहस्पतिश्च पाङ्क्तिछन्दः । तुर्यवाद्
गौः एते इह यहाययवे इन्द्रशरीरावयवे वा इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १६ ॥

उपे यही । उपे इति त्रिवचनसामर्थ्यात्सहचरितत्वाच्च द्वितीया
रात्रिर्गृह्यते । उपाः रात्रिश्च कोट्ययौ यही महत्यौ सुपेशसा साधु-
रूपे अमर्त्याः विश्वेदेवाश्च त्रिष्टुप् छन्दः । पष्ठं भारं बृहतीति पष्ठ-
वाद् गौः एते इह इन्द्रयज्ञयोः इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १७ ॥

देव्या होतारः । देव्यौ होतारौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमः । की-
दृशी भिषजौ इन्द्रेण सयुजौ संयुक्तौ समागकार्यौ युजौ परस्परेण-
चावियुक्तौ जगतीछन्दः । अनः शकटं बृहतीति अनङ्गान् गौः । एते
इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १८ ॥

तिष्ठ इडा । इडा सरस्वती भारतीति तिष्ठो देव्यः मरुतः वि-
शः इन्द्रस्य प्रजाः विराद् छन्दः । धेनुर्द्वौ गौः नकारश्चार्थे एते
इह इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १९ ॥

त्वष्टा तुरीयः अद्भुतः । अद्भुतो महान् तुरीयः तूर्णमापन्नः
त्वष्टा पुष्टिर्वर्धनौ इन्द्राग्नी च द्विपदा छन्दः उक्षा सेक्ता गीश्च नद्या-
र्थे एते इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ २० ॥

शमिता नः । शमयिनेति प्राप्ते शमिता मन्त्रे इति छान्दसः प्र-
योगः । नोऽस्माकं शमिता वनस्पतिः भगं धनं प्रसुवन् सविता च
ककुप् छन्दः उक्षा वन्ध्या गौः वेदश्च वेदति त्यजति गर्भं सा वेदत्
गौः इह इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ २१ ॥

स्वाहा यशम् । सुक्षप्रो वरुणः स्वाहा स्वाहाकृतिभिः यज्ञं भे-
पजं करोत् करोतु अतिछन्दाः छन्दः बृहत् ऋगमश्च गौः इन्द्रे इन्द्रियं
वयश्च दधुः ॥ २२ ॥

घसन्तेन । घषापुरोडाशपशूनां याज्यानुवाक्या अनुष्टुभः । घा-
योधसस्य यशोः । इन्द्रश्च वयोधा देवता । घसन्तेन ऋतुना सहि-
ता यस्यो देवाः त्रिवृता स्तोमेन स्तुताः सन्तः रथन्तरेण च पृष्ठेन
सहायेन । इन्द्रे तेजसा सह हविर्वयस्यं घयश्च दधुः । यद्वा घस-
न्तेन ऋतुना स्तुताः त्रिवृता स्तोमेन च स्तुताः रथन्तरेण पृष्ठेन च
स्तुताः सन्तो घस्यो देवाः स्वर्कायेन तेजसा इन्द्रे हविर्वयस्यं दधुः
एवमुत्तरेष्वपि योज्यम् ॥ २३ ॥

ग्रीष्मेण । ग्रीष्मेण ऋतुना सह रुद्राः देवाः पञ्चदशेन स्तोमेन
स्तुताः सन्तः । पञ्चदशेनेति विभक्तिव्यत्ययः । बृहती पृष्ठेन सह
इन्द्रे यशसा सह बलं हविर्वयस्यं दधुः ॥ २४ ॥

वर्षाभिः । ऋतुना सह आदित्या देवाः सप्तदशेन स्तोमेन स्तुताः
सन्तः । द्वौ विभक्तिव्यत्ययौ धैरुपेण पृष्ठेन सह इन्द्रे विशा भोजसा
च सहितं हविर्वयस्यं दधुः ॥ २५ ॥

शारदेन ऋतुना सह क्रमयो देवाः एकविंशेन स्तोमेन स्तुताः
सन्तः विभक्तिव्यत्ययः । वैराजेन पृष्ठेन धिया च सह इन्द्रे धियं
हविर्वयस्यं दधुः ॥ २६ ॥

हेमन्तेन ऋतुना सह मरुतो देवाः त्रिणवेन स्तोमेन स्तुताः स-
न्तः । शक्ररीरिति योनिनिर्देशः । शाक्रस्य विभक्तिव्यत्ययः । शा-
क्रेण पृष्ठेन सह इन्द्रे बलेन सह सहः हविः घयश्च दधुः ॥ २७ ॥

रौशिरेण ऋतुना सह अमृता देवाः त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन स्तुताः
सन्तः रैधतीरिति रैधतस्य योनिनिर्देशः । रैधतेन पृष्ठेन सह इन्द्रे
सत्येन सह क्षत्रं हविः घयश्च दधुः ॥ २८ ॥

होता यक्षत् । द्वादशाम्रियस्तनूनपाश्चाराशंसयुक्ताः । प्रैपिकम-
श्विसरस्वतीन्द्रदैवत्यं दैव्यो होता समिधा प्रयाजदेवतया सह इड-
स्पदे इडा गौः तस्याः पदे आहवनीयः स्थाप्यते तदभिप्रायं गोः प-
देऽवस्थितम् आहवनीयमग्निं तथा अदिवनौ इन्द्रं सरस्वतीं च य-
क्षत् यजतु अजो धूम्रो न । नकाराः समुच्चयार्थाः । प्रायः अजो धूम्रो
मेपश्च गोधूमैः कुवलैश्च सहितः मेपजमत्र संपद्यते शप्पैः अङ्कुरित-
ग्रीहिभिः सहितो रजः मधु च संपद्यते तेज इन्द्रियं च इन्द्रस्य य-
जमानस्य वा संपद्यते अदिवसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रा इज्यमा-
नाः सन्तः पयः सोमः । सोमामिति विभक्तिव्यत्ययः । परिधुता सह

घृतं मधु च व्यन्तु पिबन्तु हे मनुष्यहोतः त्वमपि राज्यस्य यज
आज्यं दहि तेन वा यज ॥ २९ ॥

होतायक्षत्तनूनपात् । तनूनपातमिति विमक्तिव्यत्यः । अश्विने-
न्द्रायेति व्यवहितं यत्पठ्यते तद्विद् कृतविमक्तिव्यत्ययं योज्यतेऽर्थ-
संयन्धात् । होता तनूनपातं प्रयाजदेवतां सरस्वतीम् अश्विनौ
इन्द्रं च यजतु । भविमेषश्च । नक्षार्थो मधुमता रसयता यथा यज्ञ-
मार्गेण भरन् आत्मानं हरन् भेषजम् इन्द्राय यजमानाय वा करो-
ति यदरैः उपवाकाभिः इन्द्रयवैः तोक्मभिः अङ्कुरितयवैः धीर्यं भेष-
जं करोति मेघ एव इन्द्राय यजमानाय वा अश्विसरस्वतीन्द्राश्च हे-
व्येन होत्रा इज्यमानाः पयःप्रभृतीनि व्यन्तु । हे मनुष्यहोतः त्वमपि
राज्यस्य यज ॥ ३० ॥

होता यक्षभराशंसं न । होता नराशंसं च यजतु । कीदृशं पतिम्
अधिपतिं जगतः । यहो हि नराशंसः स आहुतिपरिणामद्वारेण ज-
गद्विमर्त्तिं सुरया सहितं नम्रहं किण्वं च होता यजतु मेघः इन्द्रस्य
भेषजं करोत्विति शेषः । सरस्वती इन्द्रस्य भेषजं करोत्विति शेषः ।
सरस्वती इन्द्रस्य भिषक् भयतु अश्विनोः रयो ॥ रयश्च इन्द्रस्य
भिषक् भयतु । किंभूतो रयः चन्द्रो चन्द्रं सुवर्णमस्यास्तीति सुव-
र्णस्त्विति । ननु अश्विनो रयस्य कथं भिषक्त्यं शृणु ।

आयुधं वाहनं वापि श्रुतौ यस्येह दृश्यते ॥

तमेव तत्स्तुतं विद्यात्तस्यात्मा बहुधा हि सः ।

इति यथा इन्द्रस्य धीर्यं कुर्वन्त्विति शेषः । यथा इति यदुपचनोप-
वेशल्लिप्यशुविषयः यदरैः उपवाकाभिः तोक्मभिः इन्द्रस्य भेषजं
भयत्विति शेषः । अश्विसरस्वतीन्द्राः पयमादीनि व्यन्तु । हे होत-
राज्यस्य यज ॥ ३१ ॥

होता यक्षदिडेडितः । होता यजतु । इडा प्रयाजदेवतया ईडितः
स्तुतः सन् । किं कुर्वन् आज्ञाह्वानः सरस्वतीम् । सरस्वतीमाह्वयन् ।
अश्विनेन्द्रोपेर्युपरिष्ठात्त्रैपस्य पठ्यते तदेतद् पदत्रयमिह कृतविम-
क्तिव्यत्ययं सम्बध्यते । उक्तं च ।

यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्यस्यापि तस्य तत् ।

अर्थतो हासमानानामानन्तर्यस्य कारणमिति ॥

अश्विनौ इन्द्रं च । किञ्च इन्द्रं यत्नेन वर्द्धयन् आपमेण गद्या च

इन्द्रियमिन्द्रस्य वर्द्धयन् मधु मासरं च उपादायेति शेषः । यवैः कर्कन्धुभिर्लाजैश्च भेषजमिन्द्रस्य वर्द्धयन् अदिवसरस्वतीन्द्राश्च देव्येन होत्रेज्यमानाः पयः प्रभृतीनि व्यन्तु त्वमपि हे मनुष्यहोतराज्यस्य यज ॥ ३२ ॥

होता यक्षद् । वर्द्धिरुणम्प्रदाः होता यजतु प्रकृता देवताः । वर्द्धिश्च प्रयाजदेवता ऊर्णम्प्रदाः ऊर्णा अद् इति प्राप्ते ऊर्णं प्रदा इति छान्दसो लिङ्गविपर्ययः । ऊर्णेव मृदुभिर्पगभवतु इन्द्राय । भिपग्वैद्य उक्तः । नासत्या भिपजादिवना । नासत्या नासिकाप्रभवावदिवनी भिपजौ भवतामिन्द्रस्य । अद्या घडवा शिशुमती धेनुश्च भिपगिन्द्रस्य भवतु । इत्थन्मृता हि सा दक्षिणापद्यते । कस्मात्पुनरेवमाशास्यते इत्यत आह यतः सरस्वती भिपक् स्वयमेव दुहे दोग्धि इन्द्राय भेषजम् । अतो यूयमपि भिपजौ भवथेति । अदिवसरस्वतीन्द्राश्च देव्येन होत्रेज्यमानाः पयः प्रभृतीनि व्यन्तु त्वमपि हे मनुष्यहोतराज्यस्य यज ॥ ३३ ॥

होता यक्षद् दुरो दिशः । अत्र नकाराभ्यार्याः । होता दुरः द्वारः यजतु । छान्दसे संप्रसारणम् । किम्भूताः द्वारः दिशः कयस्यः । लुप्तोपमानमेतत् दिश इव सशुपिराः व्यचस्वतीश्च व्यञ्चनवत्यो गमनवत्यः अदिवभ्यां च या यज्ञगृहद्वारः अधिष्ठिता दिश इव बभूवुः । इन्द्रश्च या अधिष्ठाय रोदसी चावापृथिव्यौ दुधे । हकारस्य धकारः दुग्धवान् सरस्वती धेनुर्भूत्वा । अदिवनी च या द्वारः अधिष्ठाय इन्द्राय भेषजं शुक्रं शुल्कं ज्योतिः इन्द्रियं च दुहे अश्वाद्यः पयमादीनि व्यन्तु हे होतस्त्वमपि यज ॥ ३४ ॥

होता यक्षत्पुपेशसा । होता पुपेशसा सुरूपे उपे यजतु । उपे इति द्विवचननिर्देशात् रात्रिस्त्रोषाश्च गृह्येते । यौ अदिवनी सरस्वत्या सहितौ नक्तं रात्रौ दिवा अहनि च इन्द्रे त्विषिं दीप्तिं भेषजं च समजाते संश्लेषयतः तौ च होता यजतु । यश्च इयेनः पन्नरूपः रजसा ज्योतिषा । रजःशब्दो ज्योतिर्वचनः । हृदा हृदयेन श्रिया च सह मासरमुपादाय इन्द्रे समनक्ति तं च होता यजतु । नकाराभ्यार्याः । देव्येन होत्रेज्यमाना अश्वाद्यः पयमादीनि व्यन्तु होतर्यज ॥ ३५ ॥

होता यक्षद्देव्या । देव्यौ होतारौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमः अ-

दिवनौ भिषजौ इन्द्रं च होता यजतु जागृवि स्वकार्यसिद्धावप्रमत्ता
जागरणशीला । धिमकिलोपद्वन्द्वसः । जागरणशीलावदिवनौ ।
अपरं जागृवि सरस्वती भिषक् दिवा नक्तं च भेषजैरोपधैः शयं
बलम् इन्द्रियं च सीसेन दुहे दोग्धि इन्द्रार्थं तां च दैव्यो होता
यजतु अग्न्यादयः पयसादीनि व्यन्तु होतयज ॥ ३६ ॥

होता यक्षत्तिष्ठो देवोः । नकारश्चकारार्थः । होता तिष्ठो देवी-
र्घस्यमाणा यजतु याः इन्द्रे भेषजं कुर्वन्ति त्रयः पशवः त्रिधातवा
अदिवनौ धूम्रः सरस्वतो भेषः येन्द्रः अग्नयः इति त्रयः पशवः
प्रधानाग्नौपयज्ञाभिः त्रिधातुः पशुः । अपसः अपदिवनः इति प्रासे
छान्दसो विनो लोपः । अपः कर्म कर्मघन्तः अग्नयो वा त्रयस्त्रिधा-
तवः रूपं हिरण्यं हिरण्यम् । इन्द्रे कुर्वन्ति तांश्च पशून् होता
यजतु ये च अदिवनौ इडा भारती इन्द्रं हिरण्यं रूपं कुर्वन्ति तांश्च
यजतु । या सरस्वती याचा त्रयीलक्षणवा इन्द्राय महः महर्ष्यं
पूजाम् । इन्द्रियं च दुहे दोग्धि तां च होता यजतु । एषं दैव्येन
होत्रा इज्यमाना अग्निसरस्वतीन्द्राः पयसादीनि व्यन्तु । हे होतः
त्यम् आजपस्य यज ॥ ३७ ॥

होता यक्षत्सुरेतसम् । होता सप्तारं यजतु । किम्भूतं सुरेतसं
शोभनं रेतः उदकलक्षणं यस्य वृष्टिद्वारा । यज्ञा पुंसां रेतसः का-
रणभूतम् आप्तं पर्वितारं नर्वापसं नरेभ्यो हितं नर्षम् अपः कर्म
यस्य स नर्वापाः तं तथा इन्द्रम् अदिवनौ सरस्वती भिषजं च
यजतु नकाराध्वार्याः । केन यजतु ओजः जूतिर्जयः इन्द्रियं च
ओजआदिप्रदः रमसा सोद्यमो दक्षः भिषक् यो वृषः ईदृशेनो
दकेन यजतु । सुरायां वृकलोमानि क्षिप्यन्ते इत्यतो वृकेन
याग उच्यते । तथा भिया सह पशो भेषजं मासरम् । उपादाय
सुरया च यज । धीर्यशः इन्द्रं यजमाने या ते इज्यमानाः पयः
आदीनि व्यन्तु हे होतयज ॥ ३८ ॥

होता यक्षतनस्पतिम् । शतक्रतुं बहुकर्माणं शमितारं घनस्पतिं
होता यजतु । भीमं मयानकं मन्युं क्रोधात्मानं यजानम् । आर-
ण्यानां पशूनां स्वामिनं व्याघ्रं च यजतु । नकाराध्वार्ये । नमसा इ-
विषा अदिवनौ च यजतु या सरस्वती भिषक् इन्द्राय भामं क्रो-
धम् । इन्द्रियं च दुहे दोग्धि तां च दैव्यो होता यजतु । ॥ इज्यमा-

नाः पयधादीनि व्यन्तु । हे मनुष्यहोतस्त्वमपि आज्यस्य यज ॥३९॥
 होता यक्षदग्निं स्वाहा । होता अग्निं प्रयाजदेवताम् । आहव-
 नीयं वा यजतु । स्वाहा सु आह शोभनमाह यजमानः आज्यस्य
 स्तोकानां सु आह । स्तोका विष्णुपः मेदसां च या सम्बद्धानां पृथ-
 क् पृथक् शोभनमाह अप्यमाणाश्च याः आज्येनाभिधार्यन्ते तदभि-
 प्रायमेतत् । अदिवभ्यां छागं शोभनमाह । छागमेपऋषभशब्दाः
 पशुवचनाः । सरस्वत्यै च मेपं सु आह इन्द्राय ऋषभं सु आह । किं-
 भूतम् ऋषभम् । इन्द्रियात्मकं सामानाधिकरण्यात्सम्बन्धः ।
 अग्निं च मेपजं सु आह आज्यमागौ सु आहेत्यर्थः । नकाराश्चार्थे ।
 इन्द्रियम् । इन्द्रियात्मकं सोमं सु आह इन्द्रं सुग्रामाणं सवितारं
 धरुणं भिपजां पतिं पशुपुरोडाशदेवताः । सु आह । प्रियं पाथः अ-
 र्घं मेपजं च पशुदेवतानां यनस्पतिं सु आह । देवा आज्यपाः प्र-
 याजानुयाजा वै देवा आज्यपाः शोभनमाह यजमानः देवा आज्य-
 पाः इज्यमाना देवता उत्तमे प्रयाजे स्मर्यन्ते इत्यतो विभक्तिव्यत्य-
 योऽत्र न कृतः । श्रुतिस्तु । देवा ह वा ऊचुर्हन्त विजितमेघानु-
 सर्वं यज्ञं संस्थापयेत्युपक्रम्य तत उत्तमे प्रयाजे स्वाहाकारेणै-
 व सर्वं यज्ञं संस्थापयन्तिस्वाहा । अतः स्वाहाकाराः समातिष-
 चनाः समातिषचनत्वाच्च स्वाहाकाराणां देवतापदस्य चतुर्थ्या भ-
 वितव्येति स्वाहा देवेभ्यः आज्यपेभ्य इत्ययं प्रकारः । जुषाणः से-
 वमानोऽग्निः मेपजम् । औषधमिन्द्रस्य यजमानस्य वा करोतु अ-
 दिवसरस्वतीन्द्राश्च देव्येन होत्रा इज्यमानाः पयःप्रभृतीनि व्यन्तु
 हे मनुष्य होतः त्वमपि आज्यस्य यज ॥ ४० ॥

होता यक्षददिवनौ । छागस्य त्रयो वषाणां त्रैषाः यथालिङ्गम् ।
 दैव्यो होता अदिवनौ यजतु इज्यमानौ च तौ अश्विनौ छागस्य व-
 षाया मेदसः हविः जुपेताम् । स्नेहप्रकृतिर्मेदः । हे होतः त्वं च यज ।
 होता यजतु सरस्वती सा च इज्यमाना मेपस्य वषाया मेदसो
 हविः जुपेताम् । होता इन्द्रं यजतु स च इज्यमानः ऋषभस्य वषा-
 या मेदसो हविर्जुपेताम् ॥ ४१ ॥

होता यक्षददिवनौ सरस्वतीम् । प्रहाणां त्रैषाः । अदिवनौ सर-
 स्वती च सुग्रामाणमिन्द्रं च दैव्यो होता यजतु । एवं होतारमुक्त्वा-
 माध्ययन्ताह हे अर्घ्ययः ये इमे सोमा वो युष्माकं वर्त्तन्ते । कीदृ-

शाः सुरमाणाः सुरमणीयाः सुरावन्तो वा सुरामया वा छागैर्मपैः
ऋषभैश्च सुताः अभिपुताः समर्थकृताः । नकाराः सर्वे समुद्ययार्थाः
शर्षः तोषमभिः लाजैश्च महस्वन्तः महामान्ययुक्ताः महातर्प-
णीयाः मासरेण परिष्कृताः बलङ्कृताः । सम्पर्युपेभ्यः करोती भू-
पणे इति सुद् । शुकाः शोचिष्मतः पयस्वन्तः पयसा संयुक्ताः अ-
मृताः अमृतकल्पाः प्रास्थिताः होमाभिमुखीकृताः मधुदत्तुतः मधुस-
वाः मधुक्षरणाः तान ईदृशान् सोमान् अद्विनौ सरस्वती सुत्रामा-
वृणद्वा इन्द्रश्च जुपन्तां जुपित्वा च सोम्य सोममयं मधु पिबन्तु
मदन्तु तृप्यन्तु व्यन्तु भक्षयन्तु । हे मनुष्यहोतः यज ॥ ४२ ॥

होता यक्षदक्षिणौ छागस्य हविषः । प्रैषः होता अद्विनौ य-
जतु यौ छागस्य हविषः आत्ताम् । अद् भक्षणे । अभक्षयताम् । अ-
द्य अस्मिन् घयि मेद् उद्भृतम् । उदरमध्यतो वपालक्षणं मेदः उ-
द्भृतं तदपि यौ आत्ताम् । इमहोमः छन्दसीति भः । कथम् उद्भृ-
तं द्वेपोभ्यः असुररक्षोभ्यः यज्ञद्वेष्टृभ्यो वा पुरा पूर्वं पौरुषेय्या
गृभः पुरुषार्थं गृह्यत इति पौरुषेयी शृप् तस्याः पूर्वमिडाया इत्य-
र्थः । नहि यपाया यागे इडा विद्यते । यावेवं यपाहविषः आत्तां
ताविदानीं नूनं निश्चयेन घस्तां भक्षयताम् । अङ्गानां स्वमंशमिति
शेषः । विशेषणैर्विशेष्यस्याध्याहारः । किम्भूतानामङ्गानां घासे अ-
ङ्गाणां घासे घासे यान्यजराणि स्युः घासे धैरज्जरितं यवसप्रथमा-
नां यवसानामङ्गानां यानि प्रथमानि संस्कृतत्वात् । एतद्वै परम-
मन्नाद्यं यन्मांसमिति धृतिः । सुमत्क्षराणां सुमत्स्वयमित्यर्थः । स्व-
यमेव यानि क्षरन्ति शतरुद्रियाणां बहुश्रुतीनाम् । रुद्र इति हि स्तो-
तृनामसु पठितम् । रुद्रस्य स्तोतुरिमा रुद्रियाः स्तुतयः शतं रुद्रि-
यानाम् । अग्निष्वात्तानाम् । अग्निना साधुपाकार्यमास्वादिताना-
म् । अग्निना सुश्रुतानामित्यर्थः । पीवोपवसनानां पीवःशब्दः
स्थूलवचनः सान्तः । उपवसने पीव इति प्रातिशाल्यपुत्रेण उपवसने
परे पीवःशब्दस्य विसर्गलोपः । पीवेभिः स्थूलैः उपोषितं यैः पीवसां
स्थूलानाम् । उपवसनं समीपस्थितिर्येषामिति घा । किञ्च पादर्वतः
अवत्तानां श्रोणितोऽवत्तानां शितामतोऽवत्तानां शितामशब्देन यक-
द्वा शिताम योनिर्वा शिताम मेदो वा शिताम इति व्याख्याभेदाः ।
उत्सादतः उत्सादनप्रदेशात् छेन्दनप्रदेशादवत्तानाम् । एयमङ्गादङ्गा-

त् अवदानानाम् । अवदानानामंशं घस्तामिति एवं क्षितावदानौ
अदिवनौ करतः कुरुतां तृप्तिमिति शेषः । हविश्च जुपेताम् । पुन-
र्वचनमादरार्थम् । हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज ॥ ४३ ॥

होता यक्षत्सरस्वर्तो मेपस्य । होता सरस्वर्तो यजतु या हवि-
षः आययत् आहूष्यस्य घेतेः खादनार्थस्य लेटि भूनार्थाभिधायिन
एतद्रूपम् । यस्तु करत् लोटर्थे लेट् जुपतामेकवचनम् ॥ ४४ ॥

होता यक्षेदिन्द्रमृषभस्य । तुल्यव्याख्यानम् ॥ ४५ ॥

होता यक्षद्वनस्पतिमग्निं । घनस्पतिर्गैयः । घनस्पतिं यूपं होता
यजतु हि यस्मात् यूपः अभ्याधित । स्थाप्योरिच्छेति दधातेर्लुङोत्व-
म् । अभिधारितवान् पशुधारणद्वारा यक्षामिति शेषः । कया रक्ष-
नया किम्भूतया पिष्टतमया सुरूपतमया पिष्टशब्दो रूपवाच्यो र-
भिष्टया आलम्बितमया अतिशयेन नियमनकारिण्या प्रार्थयामि च
घनस्पतिं यत्र देशे अश्विनोः छागस्य हविषश्च प्रिया प्रियाणि धा-
मानि स्थानानि यत्र च सरस्वत्याः इन्द्रस्य एताः पशुदेवताः अ-
थाज्यपानागौ अग्नेः सोमस्य । अथ पशुपुरोडाशदेवताः यत्र इन्द्रस्य
सुभ्राग्णः सवितुः परुणस्य यत्र घनस्पतेः प्रियाणि पार्थांसि पा-
थः शब्दोऽन्नवचनः । घनस्पतिः पशोरेवाङ्गम् । अथ प्रयाजानुयाजाः
यत्र देवानाम् । आज्यपानाम् । अथ स्थिष्टकृतं अग्नेर्होतुर्यत्र स्थाना-
नि घनस्पतिर्देवः तत्र नेषु स्थानेषु तान् पशून् प्रस्तुत्येव प्रस्तुत्य च
उपस्तुत्येव अतिशयार्थं पुनर्वचनम् । उपावस्त्रक्षत् उपाययजतु घ-
नस्पतिर्देवः रभीयस इव कृत्वी । रभ राभस्ये सरमस्तांश्च पशून्
कृत्वा पर्यं करत् करोतु हविश्च जुपतां हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज ॥ ४६ ॥

होता यक्षदग्निं स्थिष्टकृतम् । स्थिष्टकृत्यैवः दैव्यो होता अग्निं
स्थिष्टकृतं यजतु । कथमित्यत आह योऽग्निः अदिवनोः छागस्य
हविषः प्रियाणि धामानि जन्मानि अवदानानीत्यर्थः । अयाद् अया-
क्षीत् इष्टवान् एवमग्नेऽपि सरस्वत्याः इन्द्रस्य सुभ्राग्णः सवितुः
परुणस्येति पशुपुरोडाशदेवताः घनस्पतेः प्रियाणि पार्थांस्यन्नानि
अयाद् घनस्पतिः प्रधानाङ्गदेवानामाज्यपानाम् । प्रयाजानुयाजा
आज्यपाः । अग्नेर्होतुः स्थिष्टकृतः स्थयमेव प्रियाणि धामानि यक्षत्
इष्टवान् स्वं महिमानं स्वां विभूतिं यक्षत् । किञ्च आयजतामेज्या
ः इयः । आ इज्याः अभियष्ट्याः यागार्हाः इयः प्रजाः आयजतम् ।

आयजन्तामिति वचनव्यत्ययः । इया अग्नेन तासां स्थितिदत्तपत्ति-
श्रेति इयः प्रजा उक्ताः । यागशीला यागाहंश्च प्रजा मयन्त्यत्ययः ।
स आतवेदाः अध्वरा अध्वरान् कृणोतु करोतु दद्विजुंयतां च । हे
मनुष्यहोतयंज ॥ ४७ ॥

देवं यहिः । एकादशानुयाजप्रैषाः अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः ।
व्ययंहितपदप्रायाः । शोभना देवा यस्य तत्सुदेवम् । ईदृशं यत्
देवं यहिः अनुयाजदेवता तेन यहिषा सह सरस्वती अश्विनी च
तेजः सधुरिन्द्रियं च इन्द्रे अस्योः अस्योः दधुः नकारध्यायः । ए-
धमग्रेऽपि यमुवने यमुवन्नाथ धनलाभाय यमुधेयस्य यमुनिघाताय
च अश्विसरस्वतीन्द्राः पियन्तु स्वयमपि यज ॥ ४८ ॥

देवीर्ह्यारः । या यमगृहहारा देव्यः ताभिः अश्विना भिषजौ
सरस्वती च प्राणमिन्द्रियं यौर्यं च नसि नासिकायाम् इन्द्रे दधुः ।
हारः हार्भिरिति विभक्तिव्यत्ययः । यमुवने इति व्याख्यातम् ॥ ४९ ॥

देवी उपासौ । नकोपासाविति प्राप्ते छान्दसः प्रातिपदिकलोपः ।
यौ देव्यौ नकोपासौ ताभ्यां नकोपासाभ्यां सुश्रमा शोभनप्राणी अ-
श्विनी सरस्वती च बलं वाचमिन्द्रियं च आरूपे इन्द्रे दधुः यमु० ॥ ५० ॥

देवी जोष्ट्री । ये जोषयिष्यौ देव्यौ चावापूयिष्यौ महोरात्रे वा
दक्ष्यं च समा चेति काथक्यः । ताभ्यां जोष्ट्रीभ्यां सरस्वती अश्विनी
च इन्द्रमयर्जयन् कथमयर्जयन् यशः शोभमिन्द्रियं च कर्णयोः
दधुः यमु० ॥ ५१ ॥

देवी ऊर्जाहुती । ओष्ट्रपोस्तुल्यदेवताविकल्पः । ये देव्यौ ऊर्जा-
ह्वान्यौ दुधे दुग्धे सुदुग्धा सुदोहने । उपरितनार्द्धर्धे आहुतीशब्दः
धूपते स ॥ कृतविभक्तिव्यत्ययः क्रियते कृतपूर्वसवर्णा वृतीयेध ।
ताभ्याम् । ऊर्जाहुतीभ्यां सरस्वती अश्विनी भिषजौ च अघतः अ-
घन्ति । वचनव्यत्ययः । इन्द्रमिति शेषः । कथं कृत्वा शुक्रं शुक्लं ज्यो-
तिः पयोऽलक्षणमिन्द्रियं च स्तनयोः इन्द्रे पचः दधुः । विभक्तिव्य-
त्ययः । यमु० ॥ ५२ ॥

देवा देवानाम् । यौ देवानां होतारौ देवौ ताभ्यां होतृभ्यां वय-
द्वकारेण अश्विनी भिषजौ सरस्वती च इन्द्रम् इन्द्रे इति विभक्ति-
व्यत्ययः । त्विषि दीप्ति मतिम् । इन्द्रियं च इदमे दधुः यमु० ॥ ५३ ॥

देवीस्तिस्रः । यास्त्रिस्तौ देव्यः सरस्वतीदामाख्यः । तिस्रो

देवीः । अत्र विभक्तिव्यत्ययोऽध्याहारश्च वाक्यवशात् । तिसृ-
भिर्देवीभिः सरस्वतीडाभारतीभिः अश्विनौ सरस्वती च शूषं य-
लमिन्द्रियं च मध्ये नाभ्याम् । इन्द्राय विभक्तिव्यत्ययः इन्द्रे
दधुः यमु० ॥ ५४ ॥

देव इन्द्रः । इदि परमैष्यये । इन्द्रः परमैश्वर्यवान् यः देवो न-
राशंसः । नरा अस्मिन् आसीनाः शंसन्तीति त्रिवरूथः त्रिगृहः स-
दोहधिर्ज्ञानाग्रीधैः त्रिलोभ्या वा त्रिगृहः । यस्य च रथः सरस्व-
त्या अश्विभ्यां च ईयते ऊह्यते नीयते स यज्ञः रेतः अमृतं रूपं
च अनिभ्रं जन्म इन्द्रियाणि च इन्द्राय इन्द्रे इन्द्रस्य वा । विभक्ति-
व्यत्ययः । दधातु । कीदृशो यज्ञः त्वष्टा त्वसतिः करोत्यर्थः जगतः
कर्त्ता यमु० ॥ ५५ ॥

देवो देवैः । यो देवो घनस्पतिः यूपः देवैः हिरण्यपर्णः यस्य
देवा हिरण्यमानि पर्णानि । रूपकोऽत्रालङ्कारः । यश्च अश्विभ्यां स-
रस्वत्या च । सुपिप्पलः सुफलः । अश्विनौ सरस्वती च यस्य
घनस्पतेः फलानीत्यर्थः । यः इन्द्राय इन्द्रार्थे मधु मधुराणि फ-
लानि पच्यते फलति स घनस्पतिर्नोऽस्माकम् । ओजः भामं क्रोध-
म् । इन्द्रियाणि च दधत् दधातु । नी चार्थी । कीदृशः जूतिः वेग-
वान् । जूतिर्ज्वलते । ऋषभः पूज्यः ऋषभशब्दः पूजायचनः । न
इति अस्मदो द्वयोश्चेति बहुवचनम् । यमु० ॥ ५६ ॥

देवं वर्हिः । यस्मात् वारितीनाम् । उदकवतीनां चारिप्रभया-
णां वा परतराणां वा भोषधीनां सम्यन्धि देवं दीप्यमानं वर्हिः
ऊर्णघ्नदाः । ऊर्णेय मृदु हे इन्द्र तस्मात् ते तय सदः स्थानं स्योनं
मुखरूपम् । किञ्च ॥ इन्द्र तस्मिन् सदसि ईशायै ईशनाय ऐश्वर्या-
य आदिसरस्वत्यः वर्हिषा मन्युं क्रोधं राजानं त्वाम् । इन्द्रियं च
दधुः । यज्ञा । हे इन्द्र तव ईशनाय मन्युं राजानं दीप्यमानम् ।
इन्द्रियम् अश्विसरस्वत्यः वर्हिषा दधुः । यमु० ॥ ५७ ॥

देवो अग्निः । यो देवो अग्निः स्थिष्टरुत् शोभनमिष्टं कर्त्तव्यमि-
त्यपमधिकारो यस्य सः देवान् यक्षन् इष्टवान् । कथं यथायथं यथा-
स्यं यो यथा यष्टव्यः तथेत्यर्थः । एषं सामान्यत उक्त्या विशेषमाह
होतारो अयं चाग्निरसौ च मध्यमो वायुः होतृमैत्रावरुणौ वा इन्द्रं
च अश्विनौ च वाचा ऋत्वा वाचं सरस्वतीम् । अग्निं सोमं च य-

क्षदिति सम्बन्धः । स्विष्टकृच्च स्विष्टः शोभनामिष्टः इन्द्रः सुनाम च-
इष्टः सविता इष्टः वरुणो भिषक् इष्टः आन्यथाः देवाः प्रयाजानुया-
जा इष्टाः अग्निः अग्निना स्विष्टः । अथेदानीं होता स्विष्टकृत् ददा-
तु । ददात्यर्थं दधातिः नकाराच्चार्याः । वसु० ॥ ५८ ॥

अग्रिमद्य । सूक्तवाक्यैषः अयं यजमानः अद्य होतारमग्निम् ।
अवृणीत वृतवान् । किं कुर्वन् पक्तीः पक्तव्यानि वस्तूनि पचन् इति
सामान्यवचनम् । अथ विशेषः पुरोडाशान् पचन् अदिवभ्याम् । अ-
दिवनोरर्थे छागं यध्नन् यूपे इति शेषः । सरस्वत्यै मेघं च इन्द्राय
ऋषभं च वध्नन् । अन्यच्च अश्विभ्यां सरस्वत्यै इन्द्राय सुश्राम्णे
सुन्वन् अग्निं होतारमवृणीतेति सम्बन्धः ॥ ५९ ॥

सूपस्था अद्य । साधु यज्ञमुपतिष्ठते । इति सूपस्थाः ।
अद्य घनरूपतिर्देवः अदिवभ्यां छागेन सरस्वत्यै मेघेण इन्द्राय ऋष-
भेण सूपस्था अभवत् । कथमेघमवगम्यत इत्यत आह अदिवमभृतयः
तान् छागादीन् मेदस्तः वषायामारभ्य अक्षन् भक्षितवन्तः पचता
पचतानि । पचतेः भृमृददिवजिपर्विपच्यमितमिनमिहयंभ्योऽतच् ।
भूतेऽपि दृश्यन्त इति वचनाद् भूते द्रष्टव्यः । विभक्तेराकारः ।
पक्वानि अवदानानि प्रति अगृर्भापत प्रतिगृहीतवन्तः पुरोडाशैः
अधीवृधन्त च । किञ्च अदिवनौ सरस्वती इन्द्रश्च सुश्रामा सुरासो-
मान् अदुः पीतवन्तः सोमाश्च तान् सुरामयान् सोमान् ॥ ६० ॥

त्वामद्य । देवा होता अग्निदन्वते । हे ऋषे मन्त्राणां द्रष्टः हे
आर्वेय यजमानार्वेयैर्घ्रियत इत्येवं सम्बोध्यते । हे ऋषीणां ऋत्वि-
जां तपात् पुत्र अयं यजमानः बहुभ्यः सङ्गतेभ्यो देवेभ्यः त्वामेव
अद्य आ अवृणीत वृतवान् । किमर्थम् । एष मे मह्यं देवेषु धारि-
परणीयं वसु धनम् आयस्यते आदास्यति दातुं समर्थ इति हे दे-
व ता तानि या यानि दानानि देवा अदुः दत्तवन्तः तानि अस्मै
यजमानाय दातव्यानि तानि अस्मै आशास्व च इच्छ आगुरस्व
च । गुरी उद्यमने । उद्यच्छ च दानाय । आकारचकारी भिन्नक्रमौ ।
हे होतः त्वम् इषितः प्रेषितोऽसि मद्रवाच्याय भन्दनीयाय वच-
नीयं मद्रं वचनं त्वां वृथा इति । अथ मानुषो होता सूक्तवाकाय
साधुवचनाय प्रेषितः । कथं सूक्ता सूक्तानि साधुवचनानि गृहि-
षदेति ॥ ६१ ॥ इति समाप्ता सौत्रामणी ।

इति मन्त्रभाष्ये एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अथाश्वमेधश्चतुर्भिरध्यायेः । तं च प्रजापतिरपश्यत् । तेजोऽसि । सौपर्णं निष्कं प्रतिमुञ्चन् वाचयति । त्वं तेजः असि शुक्रं चाग्नेः । अग्निर्ह वा अपोऽमिदध्यावित्युपक्रम्य तासु रेतः प्राप्तिश्चक्ष-
द्विरण्यमभयदिति श्रुतिः । अमृतं च अग्निप्रमयत्वात् दानेनामृत-
त्वप्रदानाच्च हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्त इत्युक्तेः । आयुष्पा आयु-
पो गोपायिता अतः प्रायेणे मे मम आयुः पाहि यज्ञसमाप्त्यर्थमायुः
प्रार्थ्यते । रक्षनामादत्ते देवस्य त्वेति व्याख्यातम् ॥ १ ॥

इमामगृभ्णन् । त्रिष्टुप् रक्षनादेवत्या । विदधेषु यज्ञेषु ये कट्या
कवयः पिश्यन्नपारो वा आधे ये सगै प्रजापतिप्रभृतयः एते सृष्टि
यज्ञादसृजन्तेति ऋतस्य यज्ञस्य पूर्वे प्रथमे आयुषि यज्ञारम्भे इत्य-
र्थः । या इमां रक्षनाम् दर्शयामीम् अगृभ्णन् गृहीतवन्तः सा रक्षना
नोऽस्माकम् अस्मिन् सुते यज्ञे आयभूव आभूता उत्पन्ना । कीदृशी
ऋतस्य सामन् संमनने यज्ञप्रारम्भे सरं यज्ञप्रसरम् भारती शब्दा-
यमाना ॥ २ ॥

यधात्यद्वयम् । अभिधा असि । हे अश्व यः त्वमभिधा अभि-
धातव्योऽसि भुवनमाभयध्यासि यन्ता यममेन कर्त्ता चासि धर्त्ता
धारयिता चासि स त्वमेवंप्रभावः स्वाहाकृतः साधुहुतः सन् स-
प्रथसं सधतः तिर्यगूर्ध्वमधश्च सता ऐश्वर्येण पृथुं वैश्वानरम-
ग्निं गच्छ ॥ ३ ॥

स्वगा त्वा । हे अश्व देवेभ्यः प्रजापतये च त्वां स्वगा करोमि
स्वगाशब्दो ङाजन्तः । स्वयं गामिनमित्यर्थः । ब्रह्माणमामन्त्रयते ।
ब्रह्मजद्वयम् हे ब्रह्मन् देवेभ्योऽर्घाय प्रजापतये च अश्वं भंत्स्यामि
यधातेरुपम् । यद्वयस्य बन्धनं करिष्यामि तेन बन्धेन अहं राध्या-
सं राधिं प्राप्नुयाम् । राधिः कर्मसमाप्तिः । ब्रह्मा प्रसौति तं ब-
धानं यमिच्छसि तमद्वयं बधानं तस्य बन्धनं कुरु । किमर्थं देवेभ्यः
प्रजापतये च । तेन बन्धेन यच्छुद्धिं यज्ञसमाप्तिं प्राप्नुहीत्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रोक्षत्यद्वयम् प्रजापतये जुष्टम् । प्रजापतेर्वह्मं त्वां प्रोक्षामीति ।
ऋजवः प्रोक्षणमन्त्राः । यजमानं वाचयति । यो अर्वन्तम् । गायत्री ।

अर्धेनाश्वस्तुतिः यः पुरुषः अर्धन्तम् । अर्धन्तान्त्रोऽश्ववचनः । जि-
घांसाति हन्तुमिच्छति वरुणः तम् । अभ्यमोति दिनस्ति । अन् हिंसा-
याम् । तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके इति ईकारप्रत्ययः लटि । मृतं
श्वानं चतुरक्षं हत्वाधस्पदमश्वस्योपप्लावयति । यद्यपि शुनश्चतु-
र्नेत्रता नास्ति तथापि यस्य नेत्रसमीपे पुण्ड्रे स्तः स चतुरक्ष उ-
च्यते ते हत्वाऽश्वपादेषु मुञ्चति । परो मर्तः । योऽश्वं जिघांसाति
स मर्तो मनुष्यः परः पराभूतः अधस्पदं नीतः श्वा च परः
पराकृतः ॥ ५ ॥

दशाश्वस्तोकीया जुहोति । अग्नये स्याहेति ऋजयो होममन्त्राः ॥ ६ ॥

अश्वस्य रूपाणि जुहोति । हिङ्गाराय स्याहेति । एको-
नपञ्चाशच्च अश्वस्य चोष्ठितानि क्रियाध्यानाभिधीयन्ते ॥ ७ ॥

विवृत्ताय दीप्यमानाय । घृत् दीप्तौ । यते स्वाहा पतीति य-
श्च तस्मै । स्पष्टमन्यत् ॥ ८ ॥

अथ सावित्रीणामिष्टीनां तत्सवितुरित्यादिकाः पदं याज्यानु-
याक्याः सावित्र्यः । आद्या श्वाक्याता ॥ ९ ॥

हिरण्यपाणिमहं सवितारमुपह्वये आह्वयामि । किमर्थम् । ऊत-
ये भवनाय । किम्भूतं हिरण्यपाणिं हिरण्यमयौ पाणी यस्य ते
यतः सः सविता चेत्ता सर्वार्थदृक् महती च देयता पदं स्थानं च
ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणम् ॥ १० ॥

देयस्य चेततः । चेततः विजानतः सवितुर्देवस्य महौ महतीं
सुमतिं कल्पार्णीं मतिं प्रह्वामहे प्रार्थयामः । किम्भूतां मतिं स-
त्यराधसम् । अनश्वरधनां सत्यसाधयित्रीं वा ॥ ११ ॥

सुष्टुतिम् । सवितुर्देवाय देवस्येति विभक्तिव्यत्ययः । सुष्टु-
तिं शोभनां स्तुतिं रार्तिं दानं च प्र ईमहे याचामः । किम्भूतस्य
सवितुः सुमतीवृद्धः शोभनां मतिं वर्द्धयतीति सुमतीवृत् तस्य
सुमतीविदे मतीविद इति विभक्तिव्यत्ययः । मतिं सर्वेषां वेत्तीति
दीर्घः संहितायाम् ॥ १२ ॥

रार्तिं सत्पतिम् । रा दाने । रातिनिमित्तत्वाद्वातिशब्देन सवितै-
षोक्तः । रार्तिं दानरूपम् । यद्वा राति ददातीति रातिः ऊतियूतीति
कर्त्रर्थे तिप्रत्ययः । सत्पतिं सतां पालयितारं सवितारं उपह्वये आ-
ह्वयामि महे पूजयामि च किमर्थं देववीतये देवतर्पणाय । किं

वितारम् । आसवम् । आभिमुख्येन सीति प्रसीति कर्मण्यनुजाना-
तीति आसवः तय ॥ १३ ॥

देवस्य सवितुः । आशवम् । आश्वारूपं विद्वदेव्यं सर्वेभ्यो हि-
तं सवितुर्देवस्य मर्तिं धिया स्वकीयया प्रज्ञया भगं भजनीयं ध-
नं मनामहे याचामः । द्विकर्मा चायं धातुः तेन मतिशब्दे भगशब्दे
च द्वितीया ॥ १४ ॥

अग्निपुंस्त्वोमेन । तिस्र आग्नेय्यो गायत्र्यः । हे अध्वर्यो अग्निं
स्तोमेन स्तुत्या षोडश अवगतार्थं कुरु । किं कुर्वन् सामिधानः सं-
दीपयन् । किम्भूतमग्निम् । अमर्त्यम् । अमरणधर्माणं स च षोडि-
तः सन् नोऽस्माकं हवींषि देवेषु दधत् दधातु धारयतु स ह्यस्या-
धिकार इति ॥ १५ ॥

स हव्यवाद् । य एवंविधः सोऽग्निः धिया प्रज्ञया समृण्वति
सहृच्छते देवैः सह हविषा तपेणाय । कीदृशः हव्यवाद् हविषां
षोढा अमर्त्यः उशिक् मेधावी दूतः देवानां धनोहितः । चन इत्य-
स्मनाम । चनसे हितः हविर्भूतस्याग्नस्य भक्षणार्थं निहितः ॥ १६ ॥

अग्निं दूनम् । हव्यवाहं हविषां षोडारं देवानां दूतं यमग्निं पुरो-
दधे पुरतः स्थापयामि तमुपगम्य ध्रुवे ब्रवीमि । किं ब्रवीमि इह
यज्ञगृहे यागाय देवान् आसादयात् आसादय ॥ १७ ॥

अजीजनो हि । पावमानी । सौमी कृतिरनुष्टुप् । हे पवमान सो
म हि यस्मात् त्वं सूर्यम् अजीजनः जनितवानसि जनयसि वा । श-
क्यमना कर्मणा पयः अपः विधारे विधारयसि । केन हेतुना गोजीरया ।
जीघेयुरिति गोभिर्हि यज्ञस्तापते प्राणिनश्च जीवन्ति । किं कुर्वन् पु-
रन्ध्या पुरं बहु दधातीति पुरन्धिः तथा बहुधारयिष्या धारया रं-
हमाणः गच्छन् दशापवित्रात् द्रोणकलशं प्रति तस्मात् त्वां स्तु-
म इति शेषः ॥ १८ ॥

अध्वर्युयजमानो दक्षिणेऽद्वकर्णे अपतः विभूर्मात्रा । अद्य उच्य-
ते । त्वं मात्रा मातुः सकाशात् विभूरसि विभवसि । पित्रा पि-
तुः प्रभूरसि प्रभवसि । इयं वै माताऽसौ द्यौः पितेति श्रुतिः । अथा-
द्यं नामक्रियाभिः स्तौति । अश्व्यः महाशनः त्वमसि हयोऽसि ।
दि गतौ । तस्य हयः । अत्योऽसि अत सातत्यगमने । मयोऽसि म-
य इति सुसनाम । सुस्वरूपोऽसि । अर्वांसि ऋ गतौ अस्य अर्वा ।

सतिरसि सरणोऽसि याजी येजनवानसि धृया येतासि नृमणाः
 नृणां मनुष्याणां मनो यत्र स नृमणाः असि ययुर्नामासि ययुः एवं
 नामासि ययुर्यानशीलः अनेकगतिसूचनार्थं पुनः पुनर्गत्युक्तिः । शि-
 शुः एवंनामासि शिशुः शंसनीयो भवति अपारमाधिको वा नाम-
 दाब्दः । यस्त्वर्मादशः तं त्वां ब्रवीमि आदित्यानां देवानां परया प
 तमं मार्गम् । अग्निरिह येन यथा आदित्याः पतन्ति गच्छन्ति तमनु-
 गच्छ । रक्षिणोऽस्यादिशति देवा आशापलाः हे विष्णवाः देवाः
 देवेभ्यः मेधाय यथाय प्रोक्षितमेतमद्वं रक्षत । चतस्रो धृतीर्ब्रुहोति
 इह रन्ति । अथादय उच्यन्ते । इह रमणम् । इह रमताम् । इह धृ-
 तिः इह स्वधृतिः साधुधृतिः इह यस्मै अदय तय कीडादय इत्यर्थः ॥ १९ ॥

औदप्रमणानि जुहोति । काय स्वाहा प्रजापतये कस्मै प्रजाप-
 तये कतमस्मै प्रजापत्याय स्वाहाधिमाधीताय । पूर्वे स्वाहाकारा-
 न्तास्तिस्र आहुतयः प्रजापत्याः । आधिमाध्यानं चतुर्थी यात्र क-
 र्त्तव्या । आधये स्वाहा आधीताय स्वाहा मतः मनसे इति विभ-
 क्तिव्यत्ययः । प्रजापतये स्वाहा चित्ते विद्याताय चित्तायेति वि-
 भक्तिव्यत्ययः । आदित्यै मही । मह पूजायाम् । पूज्यायै भदित्यै सु-
 मृडीकायै । 'मृड सुखने । सुखविन्दे सरस्वत्यै पायकायै पावयि-
 त्वै वृक्ष्यै महत्यै पूज्ये प्रपथ्याय । प्रगतः पन्थाः प्रपन्थाः तत्र भवः
 प्रपथ्यः तस्मै नरन्धिषाय नरान् दधातीति नरन्धिषः तस्मै त्वष्ट्रे
 तुरीपाय तूर्णं पाति रक्षतीति तुरीपः पुरुषपाय बहुरूपाय विष्णवे
 निभूरूपाय नीचैर्भूरूपा यः पाति स निभूरूपायः । शिषिषिषाय शिषिं
 पशुं यक्षस्य घेष्ट्यात् साधुकरोति स शिषिषिष्टः ॥ २० ॥

विश्यो देवस्येति व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

उपति । आ ब्रह्मन् । हे ब्रह्मन् राष्ट्रे ब्राह्मणः ब्रह्मवर्चसी यहा-
 धपयनशीलः आज्ञायतां राजन्यः राष्ट्रे ईदृशः आज्ञायतां कीदृशः
 दूरः इष्यः इषुणा विध्यतीति इष्यः इषौ कुशलो वा अतिव्या-
 धी अतिद्विपन्तं विध्यतांति महारथश्च धेनुर्दोग्धी राष्ट्रे आज्ञा-
 यतामिति सर्वत्र सवन्धः । अनङ्गान् घोटा समिद्व्या गाशुः शीघ्रः
 योषा स्त्री पुरन्धिः पुरं शरीरं रूपादि गुणसंयुतं दधातीति पुर-
 न्धिः । रथेष्टाः रथे तिष्ठतीति रथेष्टाः । युयुत्सुः पुरुषो जिष्णु-
 र्जयनशील आज्ञायताम् । युवा आ मर्येति पदच्छेदः । अस्य यज-

मानस्य सभेयो युवा वीरः पुत्रः आजायतां गुणचरित्रैः संभामेहं-
तीति सभेयः । किञ्च नोऽस्माकं राष्ट्रे पर्जन्यो निकामे वर्षतु प्रार्थ-
नायामवश्यं भवतीति निकामः । अभ्यासो वीप्सार्थः । अस्माक-
मोपधयः फलयुक्तोऽतिशयेन फलयुक्तः पच्यन्ताम् । नः योगक्षे-
यः कष्टतां लक्ष्मो भवतु । योगो द्रव्यादीनां संयोगः । क्षेमस्तेषा-
मेव परिपालनं योगश्च क्षेमश्चेति द्वन्द्वः तत्र नपुंसकलिङ्गता स्यात्
द्विवचनं वा तत्र छान्दसो विसर्गो द्रष्टव्यः ॥ २२ ॥

आज्यसप्तधुधानालाजानामेकैकं जुहोति । प्राणाय स्वाहेति प्र-
तिमन्त्रं सर्वरात्रमावसेत् ॥ २३ ॥

व्युष्ट्या इति । व्युष्ट्यायां स्वर्गायेत्युदिते प्राणाय स्वाहा इत्या-
रभ्य द्वादशभिः कण्डिकासंमितैरनुवाकैर्देवता उक्ताः आज्यादिह-
विभिरेते सर्वे एष यागाः महतो यज्ञस्य लोककालाम्ब्यादिवपुषो-
ऽवयविनोऽवयवभूताः । यथा देवदत्तस्यावयवाः शिरःपाण्यादयो-
ऽवयवभूताः । सोऽयमवयवमेधः प्रजापतेरवयविनोऽवयवभूतः प्रजा-
पतिश्चात्मनः । सोऽयमात्मा शाखाप्रशाखागतः स्तूयते हूयते च
ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिमिर्वजमानैः । एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां द्वाहेति
प्रकारप्रदर्शनम् । त्रिभ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः स्वाहेति आ एकशतात् ।
रात्रिर्ध्वं व्युष्टिरहः स्वर्गोऽहोरात्रे एष तत्प्रीणातीति श्रुतिः ॥ २४-३४ ॥

इति मन्त्रभाष्ये द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

हिरण्यगर्भः सम् । महिम्नः पुरोरुक् व्याख्यातम् ॥ १ ॥

उपयामगृहीतोऽसि । प्रजापतये जुष्टमभिरुचितं त्वां गृह्णामि ।
सादयति एष ते तव योनिः स्थानं सूर्यस्ते तव महिमा महाभाग्यं
शक्तिः दीपस्येव प्रमा । जुहोति । यस्ते ऽहन् । यः ते तव अहनि
संवत्सरे च महिमा संवभूय संभूतः उत्पन्नः अहनि संवत्सरे च नि-
मित्तभूते सर्वाण्येव भूतानि संपद्यन्ते । निमित्तसत्ताम्यधीताः चर्मणि
दीपिन् दहन्तीतिवत् । यः ते वायौ अन्तरिक्षे च महिमा संभूतः यः

ते सूर्ये दिवि च महिमा संभूतः तस्मै ते तव महिम्ने प्रजापतये च
देवेभ्यश्च स्वाहा ॥ २ ॥

द्वितीयं गृह्णाति तस्य पुरोरुक् । यः प्राणतः । त्रिष्टुप् । कायी
प्रजापत्या वा । यः कः प्रजापतिः प्राणतः प्राणनं कुर्वतः निमेषतः
निमेषणं कुर्वतः क्रियावत् इत्यर्थः । ईदृशस्य जगतः एक इत् एक
एव महित्या स्वकीयेन महामाग्येन राजा यभूव यश्च अस्य द्विपदः
चतुष्पदश्च प्राणिजातस्य ईदृशे इष्टे तस्मै कस्मै प्रजापतये देवाय ह-
विषा विधेम हविर्दत्तः विदधातिर्दानकर्मा । हविरिति विभक्ति-
व्यत्ययः ॥ ३ ॥

उपयामगृहीतोऽसि । प्रजापतये जुष्टं त्वां गृह्णामि । सादयति
एव ते योनिः चन्द्रमाः ते महिमा । जुहोति । यस्ते रात्रौ संघत्सरे
पृथिव्यामग्नौ नक्षत्रेषु चन्द्रमसि च महिमा संयभूव तस्मै ते तव म-
हिम्ने प्रजापतये देवेभ्यश्च स्वाहा ॥ ४ ॥

अद्यं युनक्ति युञ्जन्ति घञम् । गायत्री । अद्वौऽत्रादित्यत्
स्तूयते । उत्तरोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते । यस्य भासा दिवि रोच-
ना रोचनानि दीप्तानि चन्द्रप्रहतारकादीनि रोचन्ते दीप्यन्ते तं
प्रभं परियुद्धम् आदित्यं रथे युञ्जन्ति कीदृशम् अरुणम् अरोपणं च-
रन्तं वैदिककर्मसिद्ध्यर्थं गच्छन्तं के युञ्जन्ति परितस्थुः विभक्ति-
व्यत्ययः । सर्वतः स्थिता क्रतिव्यजमानाः ॥ ५ ॥

इतरांश्च युनक्ति । युञ्जन्त्यस्य । गायत्री । हरी हरणौ घेगयन्तौ
अद्वौ रथे युञ्जन्ति । कीदृशौ अस्याम्बमेधिकस्याद्वस्य काम्या
काम्यौ कामसंपादिनौ । न होको रथे वोढुं शकः । विपक्षसा । वि-
विधाः पक्षतः पक्षाः ययोस्तौ विपक्षसौ विविधपक्षावस्थितौ यद्वा
विरिति शकुनिनाम वेतेर्गतिकर्मणः । येः शकुनेरिष पक्षौ य योस्तौ ।
शोणा शोणी । शोणशब्दोऽत्र वर्णवचनः । रक्तो वर्णः धूम्रमासः
शोण इत्युच्यते धृष्णू प्रसहता नृवादसा नृषां मनुष्याणां घोढारी ॥६॥

अपो यात्वावगाढेषु धावयति । यद्वातः । नृहती अद्वयदेवत्या ।
यत् यस्मात् वातः वातवेगोऽद्वयः अपः प्रति अगनीगन् अत्यर्थं
गतः । प्रियां च इन्द्रस्य तन्वं शरीरम् अगनीगन् अतो प्रपीमि पत-
मद्वं हे स्तोतः अर्च्यो अनेन पया येन गतः । पुनरद्वयमावर्त्तयासि
आनय नोऽस्माकम् ॥ ७ ॥

आगतमद्वं महिषी चावाता परिकृताज्येनाभ्यक्षयन्ति वसव-
स्त्वेति प्रति मन्त्रम् । वसवः त्वा अञ्जन्तु निगदव्याख्यातम् । सौव-
र्णान् मणान् एकशतमद्वकेशरपुच्छेषु प्रवयन्ति पत्न्यः । भूर्भुवः
स्वः । व्याख्यातम् अद्वाय रात्रिहुतशेषं प्रयच्छति । लाजीन् शा-
चीन् योऽयं लाजीनां समूहा लाजीनित्युक्तः । योऽयं सफत्नां स-
मूहः शाचीनित्युक्तः । सकयो ह्यतितर्यं शक्या कर्मणा निष्पाद्यन्ते
इति शाचीनित्युक्ताः । यस्यायं गव्ये यवमयः समूह उक्तो धानाः
यच्च गव्ये गोविकारसमूह उक्तो गव्ये इति । हे देवाः एतत् अन्न-
मद्भि अन्नं भक्षयत हे प्रजापते एतदन्नम् अद्भि येभ्योऽद्वः प्रो-
क्षितः तद्देवत्वात् एतद्देवत्योऽद्व इति ॥ ८ ॥

ब्रह्मा पृच्छति होतारं यूयमभितः कश्चित् । चतस्रोऽनुष्टुभः
प्रद्वनप्रतिप्रद्वनरूपाः । कः पुनः एकाकी असहायश्चरति गच्छति कः
उश्वित् । उपादपूरणः । को विनष्टः सन् पुनर्जायते किं पुनर्हिम-
स्य शीतस्य मेपंजं किं महत् आवपनम् । आ उप्यते निक्षिप्यते
ऽहिमभिति आवपनम् ॥ ९ ॥

होता प्रत्याह । सूर्यः एकाकी चरति भूमिरयं लोका स्प-
ष्टमन्यत् ॥ १० ॥

होता ब्रह्माणं पृच्छति कास्विदासीत् का पुनः पूर्वचितिः आ-
सीत् किं पुनः पृष्टत् महत् वयः पक्षी । पुनयसीत् पिलिप्पि-
ला का च पिशङ्गिला ॥ ११ ॥

ब्रह्मा प्रद्वनान्वयाकरोति । दौरासीत् पूर्वचितिः । आसीत्
पुन्रहणेनात्र दृष्टिर्लक्ष्यते । दृष्टिः पूर्वचितिः पूर्वं चिन्त्यत इति पूर्व-
चितिः । सा हि पूर्वं सर्वैः प्राणिभिश्चिन्त्यते । अद्वो बृहद्वयः ।
अद्वशब्देनाद्वमेधो लक्ष्यते धयसा इव हि अनेनाद्वमेधेन स्वर्ग-
लोकमारोहन्ति अवतीत्यविः पृथिव्युच्यते । सा पिलिप्पिला दृ-
ष्ट्या हि पृथिवी क्षिप्तमाना पिलिप्पिला भवति । श्रीरिति श्रुत्या
पृथिव्युक्तैव । रात्रिः पिशङ्गिला पिशमिति रूपनाम । रात्रिर्हि स-
र्वाणि रूपाणि गच्छति अद्वयानि करोति ॥ १२ ॥

प्रोक्षत्यद्वं कण्डिकाचतुष्टयेन । वायुष्टा घायुः पचतैः पाकैः स्वा-
म् । अथतु घायुना हि अभिसंयोगात् द्रव्याणि पच्यन्ते असिता
प्रीवा यस्य धूमसंयोगात् स असितप्रीवो घट्टिः छागेः त्वामवतु

कृष्णप्रीयादिभिः पर्यायैः अश्वाङ्गेष्वालम्बमानेषु अश्वायोपकुर्वन्ति ।
अष्टष्टेनोपकारेण न्यग्रोधः चमसैः अथ तु सोमसम्यन्धेन शल्मलिः
स्वर्कायया वृद्धा त्वामवतु स्यः सः एषः राख्यः रये साधुः घृषा-
सेका चतुर्भिः पद्भिः पादैः आ इत् अगन् आगन् चतुर्ग्रहणं किं त-
स्माददयस्त्रिभिस्तिष्ठति अथ सर्वैः पद्भिः सममायुत इति श्रु-
तिः । ग्रहा परिवृढः अकृष्णश्च न विद्यते कृष्णमस्येत्यकृष्णः चन्द्र-
माः स च नोऽस्माकमश्वमवतु । अग्नये नमः अग्निं नमस्करो-
त्यविष्नाय ॥ १३ ॥

संशितः । तिष्ठोऽनुष्टुप्पिण्डाद्भिष्टुमः । प्रोक्षणे एव अश्वेदे
घत्थाः । संपूर्वः इयतिः शोभने पतते । रपो यथा रदिमना संशिनो
दर्शनीयोः भवति । हयोऽश्वो यथा रदिमना संशितः एवमयमप्सु-
जाः अप्सु जातः अप्सुजा वा अश्व इति श्रुतिः । अप्सु अग्निः सं-
शितः । किम्भूतोऽप्सुजाः ग्रहा विभर्त्सति ग्रहा परिवृढो वा । सो-
मपुरोगमः सोमसंस्कारं पुरस्कृत्य स्वर्गलोकं गच्छतीति सो-
मपुरोगमः । सोमसंस्कारार्था हि पशवः स यत्पशुमालभते रंस-
मेयास्मिन्नेतदधातीति श्रुतिः ॥ १४ ॥

किञ्च । स्वयं वाजिन् । हे वाजिन् स्वयमेव तन्वं शरीरं कल्प-
यस्य स्याराज्यं तवास्तीत्यर्थः । अथ स्वयमेव यजस्व । न तेऽन्यो
यष्टास्तीति भावः । स्वयं च जुपस्व । अभिरुचितं स्थानं फुरण्य ।
कथमिति चेत् तं तव महिमा अन्येन महिम्ना न संनशे संतदयते न
व्याप्यते न शिरदर्शनार्थः । वेदे तु व्याप्यर्थो हि भवति ॥ १५ ॥

न वै । यत् संश्रप्यसे एतत् त्वं न क्षियसे न च रिप्यसि विन-
श्यसि विशस्यमानः । वै उ पादपूरणौ । किमिति यतः सुगेभिः सा-
धुगमनैः देययानैः पथिभिः देवान् इत् प्रति एषि गच्छसि । किञ्च
सुकृतः साधुकारिणः यत्र आसते यत्र च ते ययुः गताः साविता
देवानाम् अग्निः पशु आसीत् तेन ते अयजन्त सोऽग्निः तत्र साध-
नमावमुपागतः सन् एतं पृथ्वीलोकम् अयजन्त यस्मिन् लोके अग्निः
अपः पिय । वायुः पशुः सूर्यः पशुः व्याख्यातमन्यत् ॥ १७ ॥

परिपशव्ये हुत्वा प्राणाय स्वाहेति तिष्ठोऽपराः । स्पष्टा मन्त्राः ।
घाचयति पर्जन्यम् । अम्ये । अनुष्टुप् । अश्वस्य स्तुतिः । पत्न्यः प-
रस्परमामन्त्रयते । हे अम्ये । आपो जुषाणो वृष्णो घपिष्ठेऽम्येऽम्याले-

ऽभ्यिके पूर्वे इति अग्रे इत्यस्य प्रकृतिमावः । हे अभ्यिके हे अभ्यालिके
 कश्चन मां न नयति अद्यं प्रति न प्रापयति मदगमनेन च अश्वकः
 कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः । अकुत्सितोऽपि ईर्ष्या कुत्स्यते । काम्पील-
 घासिनी सुमद्रिकाम् । कुत्सिता सुमद्रा सुमद्रिका इयमपीर्ष्या
 कुत्स्यते तां परितृष्टा ससस्ति शेते । सस् स्वप्ने ह्रादिः । मया न
 गम्यते चेदश्वोऽन्यां गृहीत्वा शेते इति मया गम्यते नतु कश्चिन्नय-
 तात्यर्थः । काम्पीलनगरे हि सुमगाः सुरूपा विदग्धा धिमीताश्च
 स्त्रियो भवन्ति ॥ १८ ॥

पत्न्यः तिस्त्रिः परियन्ति अश्वम् । गणानां त्वा । स्त्रीगणानां
 मध्ये युगपत् गणपति त्वां हवामहे आह्वयामः । एवमेव प्रियाणां
 मनुष्याणां मध्ये प्रियपतिं भर्तारं त्वां हवामहे । एवमेव निर्धानां
 मध्ये निधिपतिं त्वां हवामहे । किमिति हे धसो अश्व मम पतिस्त्वं
 भूयाः इति । महिषी अश्वमुपसंविशति । आहमजानि । हे अश्व
 अहं गर्भधं गर्भस्य धारयितुं रेतः आ आकृष्य अजानि क्षिपामि अज
 गतिक्षेपणयोः । त्वं च गर्भधं रेतः आकृष्य अजासि क्षिपसि ॥ १९ ॥

ता उभौ । यौ आधाम् कृतसंकेतौ त्वं चाहं च तौ उभौ च-
 तुरः पदः पादान् द्वौ तायकौ द्वौ मामकौ संप्रसारयाध । एवं हि
 संवेशप्रकार इति भावः । अधीयासेन प्रच्छादयति । स्वर्गे लोके
 एष वै स्वर्गो लोको यत्र पशुं संक्षपयन्ति प्रोणुवाधाम् । आच्छादनं
 कुद्यतमित्यप्ययुराह अश्वशिश्नमुपस्थे कुद्यते । वृषा घाजी वृषा
 सेका रेतोधा । रेतसो धारयिता घाजी अश्वः रेतो दधातु ॥ २० ॥

उत्सकृष्याः गायत्र्याऽश्वं यजमानोऽभिमन्त्रयते हे वृषन् सेक्तः
 उद्गते सकृधिनी यस्याः सा उत्सकृषी तस्या महिष्याः अघगुदम्
 अवाचीनं गुदं रेतो धेहि सिञ्च । कथमिति चेत् अजिम् अनक्ति
 प्यनक्ति पुंस्त्वमिति अजिः पुंप्रजननमुक्तं तं संचारय योऽजिः स्त्रीणां
 जीवभोजनः यस्मिन्सति स्त्रियो जीवन्ति भोगांश्च लभन्ते । जीवयती-
 ति जीयः भोजयतीति भोजनः जीवध्यासौ भोजनश्च ॥ २१ ॥

इत उत्तरं दशानुष्टुभोऽभिमेयिन्यो द्वितीयोपरिष्ठाद्बृहती । अत्र
 यो यत्र भण्यते स तत्र देवतात्वमुपगच्छति । अध्वर्युः कुमारीमभि-
 मेयति । यकासकौ । अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः । अकच्प्रत्य-
 योऽत्र कुत्सायाम् । अह्वया प्रदर्शयन्नाह या असौ शकुन्तिका ।

अल्पे कन्प्रत्ययः अल्पीयसी पक्षिणीव । आहलक् इति प्रकारवच-
नम् हले हले इति ध्रुवती वञ्चति त्वरितं गच्छति चपलेत्यर्थः । त-
स्याः गमे पसः आहन्ति । गमे इत्याद्यन्तविपर्ययः । पस इति पसतेः
स्पृशतिकर्मणः । हन्तिर्गत्यर्थः । भगे शिश्नम् आगच्छति अन्तर्भूत-
प्यर्थो वा भगे शिश्नमाहन्ति आगमयति प्रवेशयतीत्यर्थः । अथ
तदाधारका योनिः निगल्यतीति नितरां गलगलीति अत्यर्थं शुक्रं मु-
ञ्चति । यद्वा शब्दानुकरणम् । निगलगलीति मिरतेर्वा । निगिरति-
शिश्नं योनिः रेतः सम्भृता ॥ २१ ॥

अध्ययुं प्रत्याह कुमारी । यकोऽसकौ । यः असौ शकुन्तक इव
आहलक् इति तं शकुन्तकं विषक्षतः असाधुवक्तुमिच्छतः ते
तव मुखमिव पश्यामि अतः हे अध्ययौ त्वं नोद्भूतान् मा अभि-
भाषथाः ॥ २२ ॥

ग्रहा महिषीमभिमेयति । माता च ते । हे महिषि यदा तव मा-
ता तव पिता च पृथस्य धार्यस्येति तद्वितलोपः । पृथयिका-
रस्य मञ्जकस्य अग्रम् उपरितनभागं रोदतः मैथुनार्थमेकपर्यङ्क-
मारोदत इत्यल्लीलाभिप्रायं वचनम् । तदा प्रतिलामि । तिल स्ने-
हने स्निह्याम्यहमनेन कर्मणेति वदन् ते तव पिता गमे भगे मु-
ष्टिं मुष्ट्याकारं शिश्नम् । अतस्यत् अक्षिपत् एवं तवोत्पत्तिः ॥ २४ ॥

महिषी प्रत्याह । माता च ते । हे ग्रहान् ते माता पिता च
पृथस्य पर्यङ्कस्य अग्रे यदा क्रीडतः तदा त्वमुत्पन्नः तुल्योत्पत्ति-
राधयोः । यश्चोभयोर्दोषो न तमेकस्योदयितुमर्हति । एवमपि स-
ति यदसाधु यदितुमिच्छत इव ते मुखं लक्षये तत् त्वं यद्
मा-ह्वदः ॥ २५ ॥

उद्गाता वावातामभिमेयति । ऊर्ध्वामेनाम् । कश्चित्पुरुषमाह ।
एनां वावाताम् । ऊर्ध्वाम् । उच्छ्रापय उच्छ्रितां कुरु । कथमिव गि-
रौ मारं हरन्निव । यथा गिरौ मारं मध्ये निगृह्य हरेत् पथमेनां म-
ध्ये निगृह्य ऊर्ध्वामुच्छ्रापय । अथ यथार्थं । तथा उच्छ्रापय यथा
अस्याः मध्यं योनिप्रदेशः पथतां वृद्धिं यायात् । अथैनां निगृह्णीयाः
शीते चाते पुनन् पावा खली च । पावा हि धान्यं चाते शुद्धं कुर्वन्
ग्रहणमोक्षी श्रुतिं करोति तथेत्यर्थः ॥ २६ ॥

वावाता उद्रातारं प्रत्याह ऊर्ध्वमेनं भवतोऽप्येतदेव एनमुद्रगाता
रम् । ऊर्ध्वम् उच्छ्रयतात् उच्छ्रय अत्र स्त्री पुरुषायते । गिरौ भारं
हरन्निव । अथैवं क्रियमाणस्यास्य मध्यं प्रजननम् । एजतु चलतु
अथैनं निगृहीष्य शीते वाते पुनन् इव ॥ २७ ॥

होता परिवृक्तमभिमेयति । यदस्याः । यत् यदा अंहुभेद्याः ।
अल्पयोनेः । अंहुः हन्तव्यः भेद्यप्रदेशः प्रजननं यस्याः सा अंहुभेदी
इदस्याः अस्याः । परिवृक्तायाः कृधु ह्रस्वं कृध्याति ह्रस्वनाम स्थू-
लं च शिश्नम् । उपातसत् उपसङ्गच्छेत् । अथ तदा अल्पत्याद्यो-
नेः स्थूलत्वाच्च पुं प्रजननस्य मुष्कौ वृषणौ इत् एवम् अस्याः प्रज-
ननस्यापरि एजतः कम्पेते । कथमिव गोशफे गोप्पदे उदकपूर्णं
शकुलौ मत्स्याविच ॥ २८ ॥

परिवृक्ता प्रत्याह यदेवासः । होतृप्रमुखान् सर्वानेव ऋत्विजः प-
रिषदति । यदा एते देवासः शिश्नदेवाः शिश्नैर्दीप्यन्तीति । शि-
श्नक्रीडिनः ललामगुम् । ललाममिति सुखनाम । ललामं सुखं कर्तुं
गच्छतीति ललामगुः शिश्नम् । यद्वा ललामं पौण्ड्रमभिधीयते
तद्गच्छति प्राप्नोतीति शिश्नं योनिं प्रविशत्पौण्ड्रं भवति प्रविष्टमि-
नं प्रविष्टं विष्टम्य वा विष्टम्य च आविष्टः आलिङ्गनचुम्बनादिभि-
र्निगृहीतुर्नारीम् अथ तदा नारीसक्त्वा देदिश्यते सप्तिष्कृतेन
कुटिलगमनेन अतिदिश्यते लक्ष्यते नहि तस्याः किञ्चिद्व्याप्तं भ-
षति पुच्छेणान्यत्र सक्त्वा इति भाषः । कथमिव अक्षिभुवः सत्य-
स्य यथा द्विप्रकारं सत्यम् । अक्षिप्रभवम् । अनक्षिप्रभवं च य-
था अक्षिप्रभवं प्रत्यक्षम् । अक्षिभिर्गृह्यते तत्र सर्वं व्याप्तं स्यात् ।
अनक्षिप्रभवं श्रोत्रग्राह्यं तच्च सापेक्षं चक्षुराप्ततामपेक्षते । अतो चि-
शिनष्टि सत्यस्याक्षिभुवो यथा । अवितथात्यं तथेति ॥ २९ ॥

क्षत्ता पालागलीमभिमेयति । यद्धरिणः । यदा हरिणो मृगः
यवं सस्यम् अक्षि मक्षयति अथ तदा क्षेत्री पशु पशुमिति प्राप्ते वि-
भक्तिलोपः । पशुं पुष्टं न मन्यते किन्तु अन्यथैवावगच्छति मम क्षे-
त्रं भक्षितमिति यथा एवं शूद्रायत् यस्य भर्तुः जाया यदा अर्य-
जारा । अर्यः वैश्यः जारो यस्याः सा अर्यजारा भवेत् तदा स शू-
द्रः क्षेत्री पोषाय न धनायति न वाञ्छति पुष्टेतां धनमिव नम-
न्यते परस्योपभोग्यत्वात् ॥ ३० ॥

पालागली प्रत्याह । यद्धरिणो यवम् । अत्ति न पुष्टं बहु म-
न्येते श्रेणीति यदुक्तं भवतोऽप्येतदेवामेति सौल्लुण्ठनमाह । इ-
यांस्तु विशेषः । छद्रः यत् अर्याये अर्याया वैश्याया जारः तदा क्षे-
प्री वैश्यः आत्मनः पोषं नानुमन्यते न हि सा तस्य पोष्या निरु-
प्यश्च छद्रः उत्कृष्टा वैश्येति । समाप्तमदलीलभाषणम् ॥ ३१ ॥

अतिवजो यजमानश्च सुरभिर्मतीम् । अचमन्ततोऽन्यादुर्वाच-
मेव पुनते । दधिकाष्णः । अनुष्टुप् । अश्वदेवत्या दधत् कामतीति
दधिकाया अश्वः तस्य संस्कारार्थमदलीलभाषणमकारिषम् । अका-
र्म दृतवन्तः । घचनव्यत्ययः । किम्भूतस्य दधिकाष्णः । जिष्णोः
जेतुः अश्वस्य अशनव्यापिनः वाजिनः । मोविर्जी भयचलनयोः । वे-
जनवतः घेगघतः तत्र नोऽस्माकं मुखा मुखानि सुरभीणि । तिकार-
लोपदच्छान्दसः । फरत् करोतु यज्ञम् । इत्यध्याहारः । अदलीलभाष-
णेन हि दुर्गन्धीन मुखानि भवन्ति पापहेतुत्वात् । किञ्च नोऽस्माक-
मायुं पि प्रतारिषत् प्रवर्द्धयतु च बहुवचनं बालयौपतपृञ्चवयो-
ऽपेक्षम् ॥ ३२ ॥

तिष्ठः पत्न्योऽसिपथान्कल्पयन्ति । गायत्री त्रिष्टुप् जगती
अनुष्टुप् पङ्क्त्या सह घृहती उष्णिहा सह ककुप् च सूचीभिः त्वां
शम्यन्तु शमनम् अज्ञानामयभेदने धर्मदर्शनं तत्सूचीभिः क्रियते तेन
यथा भसिः प्रवर्तते ॥ ३३ ॥

द्विपदाः । याः द्विपदाः याः चतुष्पदाः त्रिपदाः पदपदाश्च याः
विच्छन्दाः विगतः छन्दो याम्यः विपमाक्षराः विपमपदाः छन्दोल-
क्षणेनानभिसंयद्धाः याश्च सच्छन्दाः अन्यूनातिरिक्ताक्षराः छन्दोजा-
तयः ताः सर्वाः सूचीभिः त्वां शम्यन्तु ॥ ३४ ॥

महानाम्न्यः । महानाम्न्यः ऋचः शक्यं इति भण्यन्ते रेवत्यः
ऋच रेवतं हि तासु साम भवति विश्वाः सर्वाः आशाः दिशः प्र-
भूयः प्रभूततमाः मैघीः मेघमया विद्युतः याश्च वाचः ताः सर्वाः
सूचीभिः त्वां शम्यन्तु शमनेन हविः कुर्वन्तु ॥ ३५ ॥

नार्यस्ते । तव यजमानस्य पत्न्यो नार्यः नृणामपत्यानि नार्यः
मनीषया मनस इच्छया पर्यालोचनेन लोम रोमाणि विचिन्वन्तु
पृथक् कुर्वन्तु देवानां पत्नीभूता दिशः सूचीभिः त्वां शम्यन्तु ॥ ३६ ॥

रजता हरिणी सीसा । रजतमुवर्णसीसमध्यः सूच्यः युजः स-
हयोजनाः कर्मभिः सीमालक्षणैः युज्यन्ते ताः वाजिनो वेजनवतो-
ऽश्वस्य त्वचि रोमसु सिमाः । सिमाशब्दः सीमपर्यायो मर्यादा-
वचनः सीमाः कुर्वाणाः शम्यन्तु हविः कुर्वन्तु किं भूताः शम्यन्तीः
हविः कुर्वाणाः अश्वम् ॥ ३७ ॥

कुचिदङ्गेति व्याख्यातम् ॥ ३८ ॥

अश्वं विशास्ति अनुवाकेन पट्टचेन । तत्राद्या गायत्री पञ्चानु-
ष्टुभः । कस्त्या । कः प्रजापतिः त्वाम् । आच्छयति छो छेदने आच्छि-
नत्ति । कः त्वां विशास्ति त्वचा वियोजयति कश्च ते तव गात्राणि
शरीराणि शम्यति शमनेन हविः करोति कविर्मध्यावी कः ते शमि-
ता । उपादपूरणः । यद्वा प्रद्वनरूपोऽयं मन्त्रः कः मनुष्यः त्वाम् आ-
च्छयति न कश्चिदपीति भावः । एवमग्रेऽपि ॥ ३९ ॥

यस्मिन् पक्षे कः प्रजापतिरिति व्याख्यातं तस्मिन्पक्षे प्रतार्यते
ऋतुया ऋतावृतौ काले काले ते तव पर्वाणि विशासतु त्वां श-
म्यन्तु च शमनेन हविः कुर्वन्तु अथ यदा नु कः मनुष्यः त्वां वि-
शयितुं समर्थ इति पूर्वऋचो व्याख्यानं तदा ऋतवो देवास्ते श-
मितार इति व्याख्येयम् ॥ ४० ॥

अर्धमासाः । हे अश्व अर्धमासाः मासाश्च शम्यन्तः शमनेन ह-
विर्भायमापादयन्तः ते तव पक्षेऽपि पर्वाणि आच्छयन्तु आच्छिन्द-
न्तु । किञ्च अहोरात्राणि मरुतश्च ते तव विलिष्टं दुदिलष्टं सूदय-
न्तु । पूदक्षरणे पठ्यते इह तु सन्धानार्थः वाक्ययोगात् सं-
न्दधतु ॥ ४१ ॥

दैव्या अध्वर्यवः । अदिवप्रभृतयः त्वाम् । आच्छयन्तु विशास
तु च । चकारो भिन्नक्रमः । किञ्च ते तव गात्राणि गात्रेषु पर्यदाः
सिमाः मर्यादाः कृण्वन्तु कुर्वन्तु किंसिमाः शम्यन्तीः ॥ ४२ ॥

धौस्ते । धौः पृथिवी अन्तरिक्षं धायुश्च ते तव छिद्रं पृणतु पू-
रयतु सूर्यस्तु नक्षत्रैः सह ते तव साधुया साधुलोकं कृणोतु । सा-
धुया द्वितीयार्थे छान्दसः ॥ ४३ ॥

शं ते । हे अश्व ते तव परेभ्यः अवरेभ्यश्च गात्रेभ्यः शम् अस्तु
अस्थभ्योऽस्थिभ्यो मज्जभ्यश्च शम् । अस्तु तव तन्वै शरीराय
पष्ठपथे चतुर्थी । तन्याः शम् अस्तु । उपादपूरणः ॥ ४४ ॥

इत उत्तरं ब्रह्मोद्यमष्टादशर्चम् । ब्रह्मोद्यं नाम उत्तरप्रत्युत्तरैः
परस्परं सम्वादः तत्र आद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः । कादिवदासीदित्या-
द्याश्चतस्रश्च त्रिष्टुभोऽन्या दश । होताध्वर्यु पृच्छति कः सिवदेका-
को । तं प्रत्याह सूर्य एकाकी । अग्रे व्याख्याते ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

अध्वर्युर्होतारं पृच्छति किंस्वित् किञ्च सूर्यसमं ज्योतिः समु-
द्रसमं सरः किं पृथिव्यै पृथिव्याः सकाशात् वर्षीयः महत्तरं किं
कस्य मात्रापरिमाणं न विद्यते ॥ ४७ ॥

तं प्रत्याह । ब्रह्म सूर्यसमं ज्योतिः । ब्रह्म त्रयीलक्षणं परं वा ।
द्यौः समुद्रसमं सरः पृथिव्यै इन्द्रो वर्षीयान्महत्तरः गोस्तु मात्रा ना-
स्ति गया हि यज्ञो धार्यते सा जगतः कारणं भवतीति भाषः पृ-
थिवी वा गौः ॥ ४८ ॥

ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति । पृच्छामि त्वा हे देवसख उद्गातः त्वां
चितये हानाय पृच्छामि । चित्ती संज्ञाने । यदि त्वम् अत्र पृष्टः स-
न् मनसा प्रश्नविवेचनाय जगन्ध सूक्ष्मार्थान् जानासि । प्रदनेमाह
विष्णुर्ब्रह्मः येषु त्रिषु पदेषु गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु आ इ-
ष्टः यज्ञे रूपम् । तेषु विद्वं भुवनं भूतजातम् । आविवेश आविष्ट-
म् । उत नेति प्रदने प्लुतः ॥ ४९ ॥

प्रत्याह । अपि तेषु । येषु । त्रिषु पदेषु गार्हपत्यादिषु भुवन-
माविवेश तेषु अहमस्मि । अपिशब्दात् त्वं च यत्पुनरुक्तं त्वया
यदि त्वमत्र मनसा जगन्धेति । अत्र ब्रूमः । पृथिवीम् । उत
अपि द्याम् । अस्य दिवः पृष्ठं च सद्यस्तत्क्षणमेव एकेनाङ्गेन
मनसा पर्येमि परिगच्छामि किमुत भूतजातान्याविष्टानीति ॥ ५० ॥

उद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति । केषु केषु अन्तर्मध्ये पुरुष आविवेश
आविष्टः कानि च अन्तर्मध्ये पुरुषे अपितानि हे ब्रह्मन् एतत्त्वाम् ।
उपबल्हामसि । बल्ह प्राधान्ये इह त्वाद्दानपूर्वं संहर्षे चर्चते । उप-
पूर्वः उपसंगम्याह्वय बाहू उरिक्षिप्य पृच्छामः अत्र प्रश्ने नोऽस्माकं
किंस्वित् प्रतिवोचासि प्रतिवर्षीयि ॥ ५१ ॥

प्रत्याह । पञ्चस्वन्तः पञ्चसु मध्ये पुरुषः आविवेश पञ्च प्राणाः
किञ्च तानि प्राणार्थानानि करणानि अन्तः पुरुषेऽपितानि प्राणाना-
मात्मनश्च परस्परापेक्षासिद्धिः नचात्मानमन्तरेण प्राणाः ख्यायन्ते
न प्राणानन्तरेणात्मेति च श्रुतिः त्वाम् एतत्प्रतिमन्वानः प्रतिजा-

नानः । अत्र प्रश्नोत्तरे अस्मि अधस्थितः त्वं च मायया बुद्ध्या मत्
मत्तः उत्तरः उद्गततरो न भवसि ॥ ५२ ॥

होताध्ययुं पृच्छति । कास्विदासीत् ॥ ५३ ॥

प्रत्याह । द्यौराशीत् व्याख्याता ॥ ५४ ॥

अध्ययुर्होतारं पृच्छति । का ईमरे । ईमिति चकारार्थे । अरे इ-
त्यामन्त्रितविषयः । उभावपि निपातौ । अरे होतः का च पिशङ्गि-
ला का च कुरु पिशङ्गिला कश्च आस्कन्दम् अर्पति कश्च पन्थां प-
न्थानं विसर्पति ॥ ५५ ॥

प्रत्याह । अजारे अरे अध्ययौ अजा पिशङ्गिला अजा नित्या
रात्रिः । सा हि पिशं रूपं गिलति भक्षयति । स हि तस्याः स्वभावः
इवावित् सेधा कुरु पिशङ्गिलां कृत्वा कृत्वा उपलभ्योपलभ्य पिशं
रूपं गिलति खादति सा कुरु पिशङ्गिला सा हि किल शतं मूला-
नां श्वो भक्षणाय स्वकुक्षौ स्यापयति शतं च भक्षयति कुक्षिणं स
हि तस्याः स्वभावः । शशः आस्कन्दम् आस्कन्द्यास्कन्द्य मूत्रयन्
अर्पति गच्छति स हि तस्य स्वभावः । अहिः स्वकीयं पन्थानं वि-
सर्पति विकुर्वन् गच्छति ॥ ५६ ॥

ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति कत्यस्य । अस्य यज्ञस्य कति विष्टाः क-
तिप्रकारमग्नं विशेषेण तिष्ठति यज्ञो यासु ता विष्टाः अग्नानि कति
चाक्षराणि कति होमाः समिद्धः समिधः कतिधा यज्ञस्य विदधा
वेदनेन हेतुना त्वां पृच्छं पृच्छामि । अत्र यज्ञे कति होतारः ऋतुशः
ऋतुयाजान् यजन्ति ॥ ५७ ॥

प्रत्याह । पडस्य रससंप्रत्ययोपजिहीर्षुः प्रश्नं व्याकरोति । पड्
अस्य यज्ञस्य विष्टाः सर्वाग्नानां पदरसात्मकत्वात् शतम् अक्षरा-
णि छन्दसामुद्गारेणोपसंजिहीर्षुराह चतुर्दशछन्दांसि । गायत्रीप्र-
भृतीनि चतुर्विंशत्यक्षरादीनि चतुरक्षराणि अतिधृतिस्तु पदसप्तत्या
भवति । एतैः प्रापशो यज्ञस्तापते । तत्र गायत्री चातिधृतिश्च शत-
मेकम् उष्णिक् धृतिश्च शतमेकम् अनुष्टुप् । अत्यष्टिशतमेकम् ।
एवमन्येष्वपि छन्दस्सु आरोहावरोहाभ्यां शतमेवेत्यभिप्रायेण शत-
मक्षराणीत्युक्तम् । अशीतिर्होमाः । एकविंशतिरद्वयमेधे यूपाः तत्र
अग्निष्ठे अद्वयत्पणोमृगाभिर्युनक्ति इतरेषु षोडश षोडश पदान् ।
तत्र विंशतियूपैश्चतस्रोऽशीतयो भवन्ति तदभिप्रायमेतत् । कतिधा

समिद्ध इति यदुक्तम् । अत्र धूमः । ह स्फुटं तिष्ठ समिधः याभिः
समिद्धिः संदीप्तां यत्र तास्तिष्ठः अदवत्परमोमृगाः प्राजापत्याः
पशवः यज्ञस्य विदया आवेदनेन ते प्रग्रवामि । सप्त होताये वषट्-
कत्तारः क्रतुशः क्रतुयागेषु यजन्ति ॥ ५८ ॥

उद्गाता ब्रह्मण पृच्छति को अस्य । अह्य भुवनस्य नाभिः कः
वेद जानाति । द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च को वेद । बृहतो महतः
सूर्यस्य जनित्रं जन्म को वेद । चन्द्रमसम् । विमक्तिव्यत्ययः । चद्र-
मसो यतो जाः । यतो जन्म तच्च को वेद ॥ ५९ ॥

प्रत्याह । वेदाहम् । अस्य भुवनस्य नाभिं नहनं यन्धनं परं ब्रह्म
अहं वेद जानामि द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च ब्रह्मणो विकारभूतं वेद
बृहतः सूर्यस्य जन्म परमात्मनः अथो अपि च चन्द्रमसो जन्म पर-
मात्मनः यज्ञाद्धेति च वेद ॥ ६० ॥

अभ्यर्चुं यजमानः पृच्छति । पृच्छामि त्वा । पृथिव्याः परम् अन्तं
त्वां पृच्छामि । यत्र भुवनस्य नाभिः तं च पृच्छामि । वृष्णः सेवतु-
रभ्यस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम व्यवस्थानं पृच्छामि ॥ ६१ ॥

प्रत्याह इयं वेदिः । पृथिव्याः परः अन्तः इयं वेदिः । सर्वपृथ्वी-
रूपा वेदिरित्यर्थः । अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः नहनं यज्ञाद्वै प्रजाः
प्रजायन्त इति श्रुतेः । अयं सोमश्चन्द्रमा लता सोमो वा वृष्णोऽव्य-
स्य रेतः । अयं ब्रह्मा क्रत्विक् वाचः परमं व्योम स्थानं त्रिवेदसंयो-
गात् ब्रह्मार्थं समाप्तम् ॥ ६२ ॥

सुभूः स्वयम्भूः महिष्ठः पुरोऽनुवाक्या अनुष्टुप् प्राजापत्या ।
सुभूः साधु भवनः स्वयम्भूः स्वेच्छया गृहीतशरीरः प्रथमः अना-
दिनिधनः पुरुषः महति अर्णवे महतोऽर्णवस्य अन्तर्मध्ये क्रत्वियं
प्राप्तकालं गर्भं दधे । ह इति निपातः पुराकल्प्योत्तनार्थः । यतो
गर्भात् प्रजापतिः अनन्योपमः जातः ॥ ६३ ॥

प्रेषः । होता यज्ञत् । सोमस्य महिष्ठो ग्रहस्य संबन्धिने प्रजा-
पति वेद्यो होना यजतु । स च प्रजापतिरीज्यमानः सन् जूपतां
प्रीत्या परिगृह्णातु सोमं पिबतु च हे होतः त्वमपि यज ॥ ६४ ॥

प्रजापते न । इयं याज्ञ्या व्याख्यातो मन्त्रः ॥ ६५ ॥

इति मन्त्रभाष्ये त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥